ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ Η΄

1955-56

ΤΕΥΧΟΣ 1.

ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "Ν. ΕΣΤΙΑ,,

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΔΡΟΥ

ΟΙ ΤΑΞΙΑΡΧΑΙ: ΜΕΣΑΡΙΑΣ, ΜΕΛΙΔΑΣ ΚΑΙ ΥΨΗΛΟΥ ΚΑΙ Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΜΕΣΑΘΟΥΡΙΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου δὲν ἀφθονοῦσι μόνον εἰς λείψανα τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων [1]· πλεῖσται ἐξ αὐτῶν διασώζουσι καὶ σημαντικὰ μνημεῖα τῆς κυρίως βυζαντινῆς περιόδου. Ἐκ τῶν βυζαντινῶν τούτων μνημείων ἄλλα μὲν ἐμελετήθησαν ὁπωσδήποτε ἐπαρκῶς μέχρι τοῦδε, ὡς εἶναι τὰ τῆς Χίου [2], τῆς Ρόδου [3] καὶ τῆς Σαντορήνης [4], ἄλλα πάλιν ἀκροθιγῶς μόνον ἠρευνήθησαν, ὡς τὰ τῆς Ἄνδρου [5] καὶ τῆς Νάξου [6] καὶ τέλος ἄλλα οὐδεμιᾶς

---

[1] Βλέπε σχετικῶς τὰς ἑξῆς μελέτας μου: α) Τὸ βαπτιστήριον τῆς Κῶ (Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν 3, [1928] 441 ἑξ.), β) Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου (Ἀρχαιολ. Δελτ. 12, [1929] σ. 1 - 72), γ) Monuments byz. de Chios τ. II 1930 πίν. 1 - 6, δ) Délos chrétienne (Bull. Corresp. Hellén. τοῦ 1936 LX σ. 68 - 100, ε) Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Χαλινάδου Λέσβου (Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Γ [1937] σ. 115 - 127), ς) Παλαιοχριστιανικὰ λείψανα τῆς Ρόδου (Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Ϛ' [1948] σ. 3 - 54), ζ) Παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Κῶ (Δωδεκανησ. Ἐπιθεώρ. τ. Β' [1948] σ. 72 - 77), η) Les baptistères du Dodécanèse (Πρακτικὰ τοῦ Ε' Συνεδρίου Χριστ. Ἀρχαιολογίας ἐν Aix en Provence, ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

[2] Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Χίου, Ἀρχαιολ. Δελτ. τ. 2 (1916), παράρτημα σ. 28 - 44. A. Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930, τόμ. II (πίνακες).

[3] C. Brandi ἐν Memorie dell'Istituto storico - archeologico F. E. R. T. τ. 3 (1938) σ. 7 - 18 καὶ πίν. I - XXI. Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος, τ. Ϛ' (1948) σ. 55 - 225.

[4] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ Ἱσκοπὴ τῆς Σαντορήνης, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Ζ' (1951) σ. 178 - 214.

[5] Ἀντ. Μηλιαράκης, Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων. Ἄνδρος - Κέως, ἐν Ἀθήναις 1880, σ. 90. Ἰάκ. Δραγάτσης, Ἄνδρου ἀρχαιολογήματα, Παρνασσὸς τ. Ε' (1881) σ. 788. Δ. Πασχάλης, Ἱστορία τῆς νήσου Ἄνδρου, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1925, σ. 676. Ὁ αὐτός: Χριστιανικὴ Ἄνδρος ἐν Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. Περίοδος Β' τ. Α' (1924) σ. 3 - 6. καὶ Θεολογίᾳ τ. 2 (1924) σ. 65 - 88 καὶ 175 - 183. (Κυρίως μόνον αἱ ἐπιγραφαὶ ἀναγράφονται).

[6] Νικ. Καλογερόπουλος, Τριάκοντα πέντε ἄγνωστοι ναοὶ τῆς Νάξου, Νέα Ἑστία τ. 14 τοῦ 1933 σ. 799 - 805, 871 - 877 καὶ 928 - 934.

μέχρι τοῦδε προσοχῆς ἠξιώθησαν, ὡς τὰ τῆς Λέσβου, τῆς Σάμου, τῆς Κῶ καὶ ἄλλων μικροτέρων νήσων [1].

Ἀσχολούμενος ἀπὸ μακροῦ περὶ τὴν ἔρευναν τῶν νησιωτικῶν βυζαντινῶν μνημείων θὰ πραγματευθῶ ἐνταῦθα περὶ τεσσάρων ἀτελέστατα, ἂν μὴ οὐδόλως μέχρι τοῦδε ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως μελετηθέντων ναῶν τῆς Ἄνδρου, τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος ἤτοι α) τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαρεᾶς β) τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας γ) τοῦ Ταξιάρχου τοῦ χωρίου Ὑψηλοῦ καὶ δ) τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τοῦ χωρίου Μεσαθούρι, ὡς καὶ περὶ τῶν κοσμουσῶν ποτὲ αὐτοὺς τοιχογραφιῶν καὶ τῶν συνοδευόντων γλυπτῶν κοσμημάτων.

Πρὶν ἢ ὅμως εἰσέλθω εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν εἰρημένων ναῶν νομίζω σκόπιμον νὰ προτάξω ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ πολιτιστικοῦ πλαισίου ἐντὸς τοῦ ὁποίου οἱ ναοὶ οὗτοι ἀνηγέρθησαν.

Κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ἡ χωρογραφικὴ διαίρεσις τῆς Ἄνδρου [2] — ἥτις δὲν παρεδόθη μὲν εἰς ἡμᾶς γραπτῶς, διεσώθη ὅμως μέχρι σήμερον ὑπὸ τῆς προφορικῆς παραδόσεως — ἦτο ἡ ἀκόλουθος: Ἡ νῆσος, ἥτις, ὡς γνωστόν, διευθύνεται ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον, διῃρεῖτο εἰς τρία μεγάλα τμήματα 1) τὸ βόρειον ἢ *Ἔξω Μερεὰν* 2) τὸ μέσον ἢ *Μεσαρεὰν* καὶ 3) τὸ νότιον ἢ *Ὀπίσω Μερεάν* [3]. Τὰ ὀνόματα ταῦτα ἠλλοιώθησαν κατὰ τοὺς μεταβυζαντι-

[1] Οὕτω π.χ. τῆς Πάτμου μόνον τὰ ἱστορημένα χ/φα ἐδημοσιεύθησαν. Giulio Jacopi, Le miniature dei codici di Patmo, Clara Rhodos, τ. VI - VII (1932 - 33) μέρος III σ. 573 - 591 καὶ πίν. ἔγχρωμοι I - XXIII καὶ εἰκ. 69 - 161.

[2] Ἡ Ἄνδρος οὖσα κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας μία τῶν 19 πόλεων τῆς Ἐπαρχίας νήσων, ὑπὸ ἡγεμόνα καὶ μητρόπολιν τὴν Ρόδον, διετέλεσεν ἐπισκοπὴ ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ρόδου (Notitiae Episcopat. 3, 423) πρῶτος δ' αὐτῆς γνωστὸς ἐπίσκοπος ἐγένετο ὁ Κώνστας, ὅστις καὶ παρεκάθησεν εἰς τὴν 6ην οἰκουμενικὴν σύνοδον τοῦ 681 (Le Quien, Oriens christianus I στ. 943. Gams, Ser. Episcop. σ. 448). Μετὰ τὴν εἰς θέματα διαίρεσιν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἡ Ἄνδρος κατελέχθη εἰς τὸ θέμα τῆς Ἑλλάδος, ὅπερ ἦτο τὸ 5ον τῶν ἐν Εὐρώπῃ, ἴσως δὲ τότε ἡ ἐπισκοπή της, ἀποσπασθεῖσα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρόδου, ἐτάχθη ὑπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Ἀθηνῶν. Γνωστὸς ἐπίσκοπος Ἄνδρου ἐκ μολυβδοβούλλου τοῦ 9ου ἢ 10ου αἰῶνος εἶναι ὁ [. . . .]ελέω[ν] (G. Schlumberger, R. Et. Gr. 1889, 251. Δ. Πασχάλης, Νομισματικὴ τῆς νήσου Ἄνδρου σ. 60=Δ. Ἐφημ. Νομ. Ἀρχ. Α', 358. Κ. Κωνσταντόπουλος, Βυζ. Μολυβδόβουλλα σ. 30, ἀρ. 102).

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος ἡ Ἄνδρος ἀνῆκε διοικητικῶς εἰς τὸ Ὅριον (=Ἐπαρχίαν) Θηβῶν καὶ Εὐρίπου, ὡς συνάγεται ἐκ χρυσοβούλλου Ἀλεξίου τοῦ Γ' (1195 - 1203) ἀπολυθέντος τῷ 1198 ὑπὲρ τῶν Βενετῶν, διασωθέντος δέ, δυστυχῶς, μόνον ἐν λατινικῇ μεταφράσει καὶ δημοσιευθέντος ἐπανειλημμένως (π.χ. παρὰ Tafel-Thomas, Urkunden τ. Α' σ. 258). Ἐν αὐτῷ λοιπὸν ἀναγράφεται τὸ Orion Thebareum et Euripij cum insulis Andro et Caristo (!), Keo, Milo et in ceteris insulis, que (sic) sub Andro sunt et Caristo. Ὅρα σχετικῶς καὶ Δ. Α. Ζακυθηνόν, Περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΖ' (1941) σ. 252.

[3] Ἰ. Βογιατζίδης, Ἀνδριακὰ Χρονικὰ τ. Α' (1951) σ. 236.

νοὺς χρόνους [1], τῆς μὲν Ἔξω Μερεᾶς μετονομασθείσης ἀπὸ τῆς εἰς αὐτὴν κατὰ τὸν 16ον αἰ. μετοικήσεως τῶν Ἀλβανῶν [2] εἰς *Ἀρβανιτειὰν* ἢ *Ἀρβανιτοχώρια*, τῆς δὲ Ὀπίσω Μερεᾶς εἰς *Ἀπάνω Κάστρο*, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ *Κάτω* ἢ *Μέσα Κάστρο* [3], εἰς τὸ ὁποῖον μετωνομάσθη ἡ Μεσαρεὰ ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὄχι μόνον τοῦ βυζαντινοῦ φρουρίου ἤτοι τῆς ὠχυρωμένης *Χώρας*, ἀλλὰ καὶ τῆς ὅλης βυζαντινῆς περιοχῆς τῆς Μεσαρεᾶς — ἐν τῇ ὁποίᾳ εὑρίσκονται καὶ οἱ τέσσερες ἐνταῦθα ἐξεταζόμενοι ναοὶ — καὶ τῆς ὁποίας μόνον τοπωνυμικὸν λείψανον παρέμεινε μέχρι σήμερον τὸ χωρίον, ἔνθα εὑρίσκεται ὁ κατώτερω πρῶτος ἐξεταζόμενος ναὸς τοῦ Ταξιάρχου.

Δὲν εἶναι μάλιστα οὐδόλως ἀπίθανον τὸ χωρίον τοῦτο νὰ ἦτο ποτὲ ἡ βυζαντινὴ πρωτεύουσα τῆς Ἄνδρου [4], νήσου μεγάλης [5], ἥτις ἤκμαζε πνευματικῶς καὶ ὑλικῶς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς συνάγεται ἔκ τε τῶν πηγῶν καὶ τῶν διασωθέντων μνημείων.

Οὕτω ἐκ τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων [6] τεκμαιρόμεθα τὴν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 9ου αἰῶνος πιθανὴν ὕπαρξιν ἐν Ἄνδρῳ Σχολῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐδίδασκεν ὁ μέγας ρήτωρ καὶ βαθὺς Ἄνδριος φιλόσοφος Μιχ. Ψελλός (ὁ πρεσβύτερος [7]), ὅστις καὶ ἐμύησεν εἰς τὴν ρητορικήν, τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰ μαθηματικὰ τὸν πολυθρύλητον αὐτοκράτορα Λέοντα τὸν IV τὸν σοφόν (775 - 780), ὅστις, κατὰ Κεδρηνόν [8], συνεπλήρωσε τὴν μόρφωσιν αὐτοῦ *περινοστῶν τὰ μοναστήρια* [9] *καὶ τὰς ἐν αὐτοῖς ἀποκειμένας βίβλους ἀνε-*

[1] Ἰ. Βογιατζίδης, ἔ.ἀ. σ. 238.

[2] Περὶ τῆς εἰς Ἄνδρον ἐποικίσεως τῶν Ἀλβανῶν ὅρα Δ. Πασχάλην, Οἱ Ἀλβανοὶ εἰς τὰς Κυκλάδας, Ἡμερ. Μ. Ἑλλ. 1934 σ. 263.

[3] Δ. Π. Πασχάλης, Ἱστορία τῆς νήσου Ἄνδρου τ. Α', 1925, σ. 51.

[4] W. Miller - Σπ. Λάμπρου, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, τ. Α' σ. 43. Δ. Πασχάλης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. περίοδος Β' τ. Α' (1924) σ. 5.

[5] Δευτέρας μετὰ τὴν Νάξον εἰς ἔκτασιν ἐκ τῶν Κυκλάδων.

[6] Συνεχ. Θεοφάνους, IV, 29 (Βόννης σ. 191 $_{22}$). Κεδρηνός, Σύνοψις Ἱστορ. τ. II (Βόννης σ. 70 $_{15}$ ἑξ.).

[7] Περὶ Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ τοῦ Πρεσβυτέρου ὅρα Λέοντα Ἀλλάτιον, ἐν Migne Ἑλλ. Πατρ. 122 στ. 476-535. Π. Κοδρικᾶν, Μελέτη περὶ τῆς κοινῆς ἑλλην. διαλέκτου τ. Α', ἐν Παρισίοις 1818, σ. 125. Θεόφ. Καΐρην, Στοιχεῖα φιλοσοφίας, ἐν Ἀθήναις 1851, σ. 31. Κ. Σάθαν, Μεσαιων. Βιβλ. Δ' σ. XXV - XXX, K. Krumbacher, Gesch. de byz. Litteratur, München 1897, σ. 433. Realenzykl. ἐν λ. Psellos. Ν. Γιακουμάκην, Νέα Σιὼν Ϛ' (1909) σ. 375 σημ. 3 καὶ W. Miller, Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον τοῦ 1930 σ. 19.

[8] ἔ.ἀ.

[9] Βιβλιοθήκην περιέχουσαν παλαιοὺς κώδικας διατηρεῖ μέχρι σήμερον καὶ ἡ παρὰ τὸ Γαύριον Μονὴ τῆς Ἁγίας. Κατάλογον τῶν χ/φων τούτων συνέταξε καὶ ἐδημοσίευσε κατὰ πρῶτον μὲν ὁ Ἀντ. Μηλιαράκης (Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων, σ. 161 - 181 προσθήκη Ε'), ἔπειτα δ' ὁ Σπυρ. Π. Λάμπρος (Ἐπετηρὶς Φιλολ. Συλλ. Παρνασσοῦ, ἔτος Β' [1890] σ. 136 ἑξ. καὶ ἐν ἰδίῳ τεύχει 1898). Ἐνετικά τινα ἔγγραφα τῆς αὐτῆς μονῆς κατέλεξε καὶ ὁ ἐπισκεφθεὶς αὐτὴν τὸ 1841 A. Buchon ἐν Voyage dans l'Eubée κλπ. Ἔκδ. Longnon, Paris 1911, σ. 274 - 5.

ρευνῶν τε καὶ πορίζόμενος καὶ σπουδαίως μελετῶν δι' ὃ καὶ *πρὸς τὸ τῆς τοσαύτης γνώσεως ὕψος ἀνεβιβάσθη*.

Οὐ μόνον δὲ πνευματικῶς ἀλλὰ καὶ ἐμπορικῶς καὶ ἑπομένως καὶ οἰκονομικῶς εὑρίσκετο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἰς ἀνθηρὰν κατάστασιν ἡ Ἄνδρος. Οὕτω ὁ Ἄραψ γεωγράφος Ἐδρισῆ ἀναφέρει εἰς τὴν κατὰ τὸ 1153 συγγραφεῖσαν γεωγραφίαν του [1], ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἡ Ἄνδρος «ἤνθει καὶ ἦτο πυκνῶς κατῳκημένη» [2]. Ὠφείλετο δ' ἡ ἀκμὴ αὕτη τῆς Ἄνδρου κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα κυρίως εἰς τὴν βιομηχανίαν τῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων, ἅτινα κατεσκευάζοντο εἰς τὴν νῆσον ἐξαγόμενα ἐκεῖθεν εἰς τὴν Δύσιν, ἔνθα ἦσαν περιζήτητα. Ἐκαλοῦντο δ' εἰς τὸ ἐμπόριον τὰ ὑφάσματα τῆς Ἄνδρου *ἐξάμιτα* καὶ *ζεντᾶτα*, ὡς μᾶς πληροφορεῖ εἰς τὸ περιηγητικόν του βιβλίον [3] (Relatio de peregrinatione) ὁ κατ' ἀρχὰς ἔμπορος καὶ ἔπειτα μοναχὸς γενόμενος Νορβηγὸς J. Saewulfus (1102 3) λέγων: Andria, ubi fiunt preciosa scindulia et samitae et alia pallia serico contexta. Ἦσαν δὲ τὰ *ἐξάμιτα* ἐξ ὁλοκλήρου μεταξωτά, οὐχὶ ὅμως καὶ τὰ *ζεντᾶτα*[4].

---

[1] Ἡ Γαλλικὴ μετάφρασις τοῦ Amédée Jaubert τ. Β', Paris 1840, σ. 128 λέγει: cette île est florissante et populeuse.

[2] Οὐχὶ ἀπιθάνως συμπεραίνει τὴν ὕπαρξιν ἑβραϊκῆς παροικίας ἐν Ἄνδρῳ ὁ Δ. Πασχάλης (Ἱστ. τῆς Ἄνδρου Α' σ. 674) ἐκ τῆς ὀνομασίας Ἑβραίικα, τὴν ὁποίαν φέρουσι δύο τοποθεσίαι τῆς νήσου. Εἶναι δ' ἄλλως γνωστόν, ὅτι Ἑβραϊκαὶ παροικίαι ἱδρύοντο κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰ μεγάλης ἐμπορικῆς κινήσεως κέντρα. Ἐν τῇ σηροτροφικῇ μάλιστα Ἄνδρῳ ἡ ὕπαρξις Ἑβραϊκῆς παροικίας εἶναι πιθανωτάτη, δεδομένου ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν ἄριστοι μεταξουργοὶ καὶ σηροπλόκοι. Ὅρα σχετικῶς Joshua Starr, The Jews in the Byzantine Empire (Texte und Forschungen, Sonderheft 30 τῶν Byz.-Neugr. Jahrb.) 1939, σ. 29 καὶ Ἀ. Ἀνδρεάδην, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, τ. Ϛ' (1929) σ. 28.

[3] Relation des voyages de Saewulf à Jérusalem et en Terre-Sainte pendant les années 1102 et 1103 (=Recueil de Voyages et de Mémoires publié par la Société de Géographie de Paris) τ. 4, Paris 1889, 834.

[4] W. Heyd, Histoire du Commerce du Levant, τ. Α' 247. Τοῦ αὐτοῦ: Le colonie commerciali Italiani in Oriente, τ. Α' σ. 638. Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis ἐν λ. Xameton, Examiton καὶ Zentatum. Πβλ. καὶ Ἀντ. Μηλιαράκην ἐν Ἐπετ. Φιλολ. Συλλ. Παρνασσοῦ, τ. Γ' σ. 85 καὶ 89. Ὁ Κ. Hopf (Geschichte d. Insel Andros ἐν Sitzungsberichte der philos. hist. Classe d. k. Ak. d. Wissen. zu Wien τ. 16 [1855] σ. 23 (3)) καταλέγει μεταξὺ τῶν προϊόντων τῆς νήσου καὶ τὴν μέταξαν. Ὁ δὲ Ἀντ. Μηλιαράκης, γράφει τὸ 1880 εἰς τὰ Ὑπομνήματά του (σ. 25): Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἔτι ἐτῶν κύριον προϊὸν τῆς νήσου ἦτο ἡ μέταξα... Πρὸ 15ετίας ὅμως (ἤτοι τὸ 1865) τὸ προϊὸν τοῦτο προσβληθὲν ὑπὸ ἀσθενείας ἐξέλιπεν. Ὁμοίως ὁ Meyssonnier εἰς τὸ Bulletin de la Soc. de Géographie de Paris τοῦ 1870 σ. 158-165 ἀναφέρει, ὅτι «ἡ σκωληκοτροφία παρεῖχε σημαντικώτατον εἰσόδημα καὶ κατεπλούτιζε τοὺς κατοίκους, παρέχουσα εἰς τοὺς Ἀνδρίους εὐμάρειαν βίου ἄγνωστον εἰς τὴν ἠπειρωτι-

Οὐχὶ ὀλιγώτερον ἀξιόλογος ἐμφανίζεται κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἡ οἰκοδομικὴ καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ ἐν γένει δρᾶσις τῆς Ἄνδρου ἐκδηλουμένη διά τε τῶν πολυαρίθμων αὐτῆς ναῶν — ἐξ ὧν δημοσιεύομεν ἐνταῦθα τέσσαρας κειμένους, ὡς εἴπομεν, εἰς τὸ μέσον τῆς νήσου τμῆμα ἤτοι τὴν βυζαντινὴν Μεσαρέαν — καὶ διὰ τῶν πολλῶν, ἄλλοτε εὐαγῶν, μονῶν αὐτῆς, ἐξ ὧν ἡ μὲν τῆς Παναχράντου ἀνάγει κατὰ γραπτὴν παράδοσιν τὴν κτίσιν αὐτῆς εἰς τὸν κατακτητὴν τῆς Κρήτης αὐτοκράτορα Νικηφόρον Φωκᾶν (963 - 969 μ.Χ.), ἡ δὲ τοῦ παρὰ τὸ Κόρθιον χωρίου Βουνὶ Μονὴ τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου, γειτονικὴ πρὸς τὴν Παναχραντον οὖσα καὶ σήμερον μετόχιον αὐτῆς διατελοῦσα, ἐκτίσθη τὸ 1141 [3].

Πάντες οἱ ἀνωτέρω ναοὶ — τόσον οἱ ἐνοριακοί, ὅσον καὶ τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν, ἐκοσμοῦντο ποτὲ ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν — ἐκ τῶν ὁποίων ὀλίγαι διετηρήθησαν μέχρι σήμερον (Ταξιαρχῶν Μεσαριᾶς καὶ Μελίδας) — ὡς καὶ διὰ πλουσίως καὶ μετὰ πολλῆς δεξιοτεχνίας κεκοσμημένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν — κιονοκράνων, θωρακίων, κιονίσκων καὶ ἐπιστυλίων τέμπλων, περιθυρωμάτων κλπ. — ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα μὲν διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ χώραν (Ταξιάρχαι: Μεσαριᾶς, Μελίδας, Ὑψηλοῦ), ἄλλα δ' ἀποσπασθέντα τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν θέσεως ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς ἐξωτερικὸν στολισμὸν ναῶν τῆς Τουρκοκρατίας (ὡς π.χ. τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Μεσαριᾶς τὸ 1734, τοῦ Μεγάλου Ταξιάρχου τοῦ Κάστρου κλπ.), ἄλλα δὲ πάλιν ἐνετειχίσθησαν εἰς μεταγενεστέρας προεκτάσεις ἢ εἰς περιβολοτοίχους παλαιῶν ναῶν (Ταξιάρχης Ὑψηλοῦ), καὶ τέλος ὀλίγα ἄλλα ἀδέσποτα, περισυλλεχθέντα ἀπόκειν- ται εἰς τὴν μικρὰν ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν τῆς Χώρας Ἄνδρου.

κὴν Ἑλλάδα. Δυστυχῶς — προσθέτει — ἡ ἀσθένεια ἥτις κατέστρεψε τὰ μεταξουργεῖα τῆς Γαλλίας, ἐπέφερε καὶ εἰς τὴν Ἄνδρον τὰ ὀλέθρια αὐτῆς ἀποτελέσματα». Τὴν εὐμάρειαν τῶν Ἀνδρίων κατὰ τοὺς τρεῖς παρελθόντας αἰῶνας μαρτυροῦσι τρανῶς καὶ τὰ ὡραῖα καὶ εὐρύχωρα ἀρχοντικά των, ὧν τινα σώζονται εὐτυχῶς εἰσέτι, διατηροῦντα εἰς τὰς ὀροφὰς τοὺς κρίκους ἀπὸ τῶν ὁποίων ἀνηρτῶντο αἱ καλαμωταὶ τῆς μεταξοβιομηχανίας. Περὶ τῶν ἀρχοντικῶν τούτων θὰ ὁμιλήσωμεν ἐν τέλει τοῦ παρόντος τόμου.

[1] Δ. Π. Πασχάλης, Δώδεκα ἐν Ἄνδρῳ Βυζαντινὰ μοναστήρια, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. ΙΒ' (1936) σ. 19 ἑξ.

[2] Ἡ ἐν λόγῳ παράδοσις ἀναφέρεται εἰς δύο Ἐκθέσεις, ὧν ἡ μία λέγεται ἐλθοῦσα ἐκ Βυζαντίου, ἡ δὲ δευτέρα εἶναι τοπική. Ἡ πρώτη ἀντεγράφη ἐν Κ/πόλει ὑπὸ μοναχοῦ τινος, ὅστις ἐκόμισε τὸ ἀντίγραφον αὐτῆς (οὐχὶ τὸ πρωτότυπον!) εἰς τὴν Μ. τῆς Παναχράντου· ἡ δὲ δευτέρα συνετάχθη ἐν Ἄνδρῳ ἐπὶ τουρκοκρατίας (περὶ τὸ 1713). Ὅρα σχετικῶς Δ. Πασχάλην, Ἱστορία τῆς νήσου Ἄνδρου, τ. Α', 1925, σ. 664-668 καὶ ἰδίᾳ ἀρχιμανδρίτην (νῦν μητροπολίτην Κῴου) Ἐμμ. Καρπάθιον, Ἡ ἐν Ἄνδρῳ Ἱ. Μονὴ τῆς Παναχράντου, ἐν Ἀθήναις 1938, σ. 5 καὶ 9 καὶ 14-19.

[3] Δ. Πασχάλης, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν τ. ΙΒ' (1936) σ. 19.

Εἰκ. 1. Ὁ Ταξιάρχης τῆς Μεσαριᾶς. Ὄψις ἀνατολική.

1. Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΜΕΣΑΡΙΑΣ[1]

Ὁ ναὸς οὗτος[2], ὡς ἐκ θαύματος διαφυγὼν τὴν ὁλικὴν καὶ ἐπανειλημμένην ἀσβεστόχρισιν, τὴν ὁποίαν ὑπέστησαν πάντες οἱ λοιποί, ὑψοῦται σήμερον πλησίον τῶν οἰκιῶν τοῦ χωρίου Μεσαριᾶς[3], ἐπὶ κλιτύος κατερχομένης ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον. Ἔχει ἐν κατόψει περίγραμμα ὀρθογώνιον[4] (εἰκ. 2) ἐξωτερικῶν

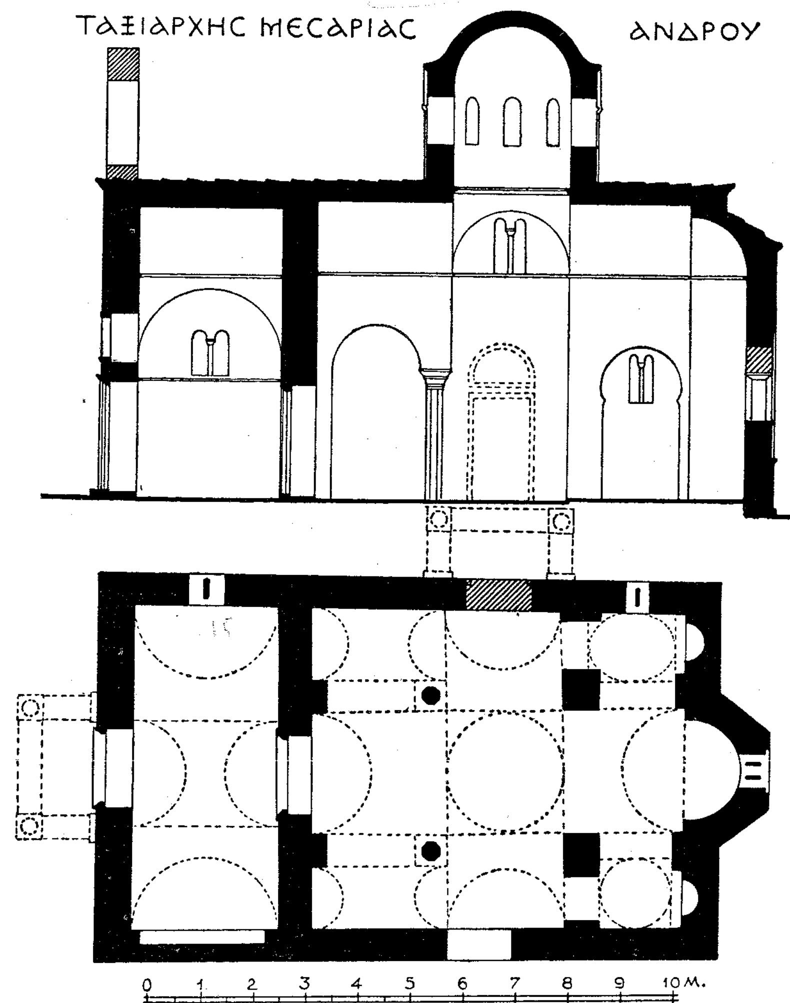
[1] Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τῆς λέξεως Μεσαρεᾶς βλέπε Ἀντ. Μηλιαράκην, Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑτ. Ἑλλ. τ. Δ′ (1894) σ. 425-474 καὶ ἰδίᾳ Γ. Ν. Χατζιδάκιν, Ἀθηνᾶ τ. Ϛ′ (1894) σ. 3-64.

[2] Εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς ὁ ἄριστα σωζόμενος ναὸς τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς διέλαθεν ἐντελῶς τὴν προσοχὴν τοῦ πολλοῦ μεσαιωνολόγου A. Buchon, ὅστις οὐ μόνον διῆλθεν ἀλλὰ καὶ παρέμεινεν ἐπί τι διάστημα ἐν Μεσαριᾷ, ἀναφέρει δὲ τὸν αὐτόθι πολὺ μεταγενέστερον ναὸν τοῦ Ἁγ. Νικολάου· πβλ. Voyage dans l' Eubée, les îles ioniennes et les Cyclades en 1841 ἔκδ. Longnon, Paris 1911, σ. 217 καὶ 218.

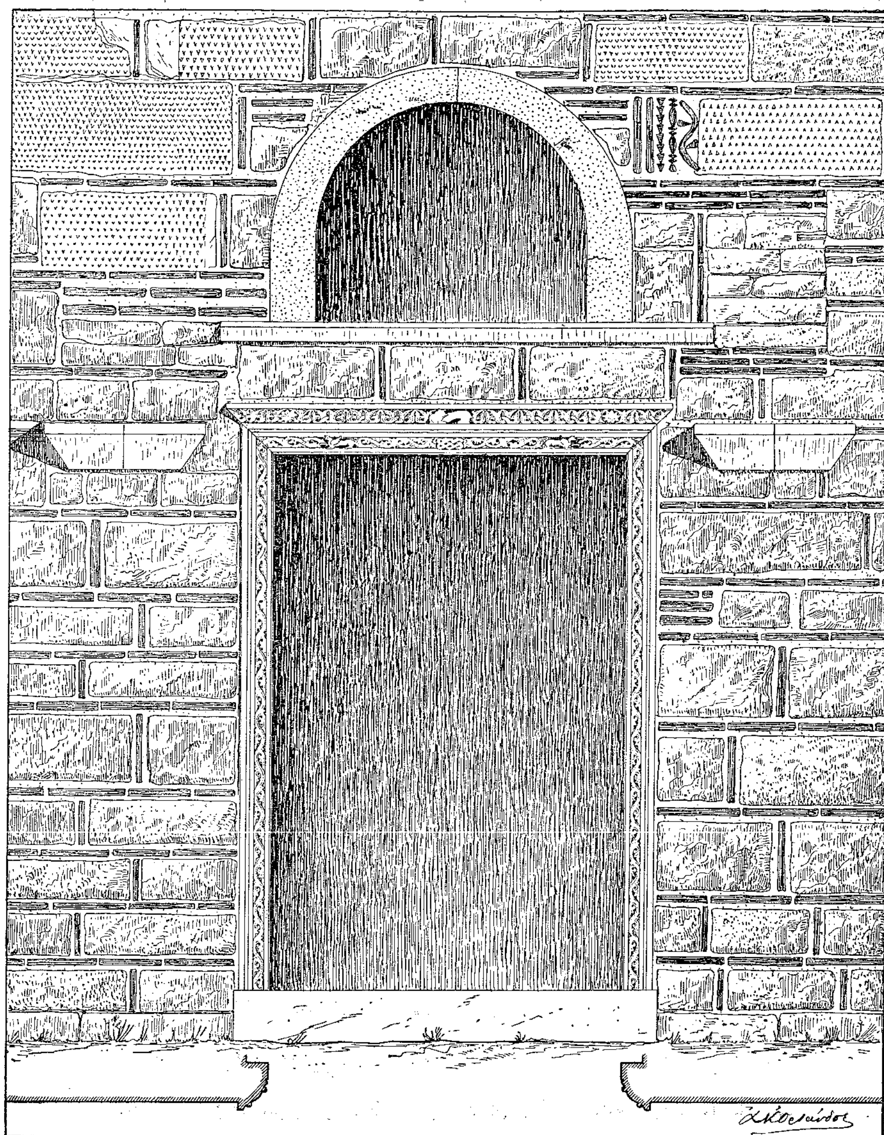
[3] Ὑπάρχει ἐν Ἄνδρῳ παράδοσις, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ οἰκίαι τῆς Μεσαριᾶς, εὑρίσκοντο ἄλλοτε συγκεντρωμέναι ἐπὶ τῶν νοτίων κλιτύων τοῦ ὑπερκειμένου λόφου, ἕνεκα δὲ λοιμώδους νόσου (πανώλους) ἠναγκάσθησαν οἱ κάτοικοι νὰ ἐγκαταλείψωσι τὰς παλαιάς των οἰκίας καὶ νὰ ἐγείρωσι νέας ἐπὶ τῆς θέσεως ὅπου σήμερον τὸ χωρίον (πβλ. Δ. Πασχάλην, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περίοδ. Β τ. Α′ σ. 14).

[4] Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς κατόψεως (εἰκ. 2) τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι ἐντελῶς κανονικὸν ἀλλὰ στενεύει ὀλίγον πρὸς ἀνατολάς. Τοιαῦται ἀκανονιστίαι εἶναι συνήθεις εἰς τὰ βυζαντινὰ κτήρια, ἐκτελούμεναι ἐνίοτε καὶ σκοπίμως διὰ λόγους αἰσθητικοὺς ἢ γραφικότητος.

διαστάσεων 7.40 μ. × 11.87 μ., ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλει πρὸς ἀνατολὰς μία καὶ μόνη τρίπλευρος ἁψὶς ἱεροῦ. Τὸ ἐσωτερικόν του διαιρεῖται εἰς νάρθηκα (ἐσωτερικῶν διαστάσεων 6.15 μ. × 2.75 μ.) καὶ εἰς κυρίως ναόν (διαστάσεων 6.10 × 4.75 μ.), ὅστις πάλιν χωρίζεται εἰς τὸν πρὸς δυσμὰς τόπον στάσεως τοῦ ἐκκλησιάσματος καὶ τὸ πρὸς ἀνατολὰς τριμερὲς ἱερόν, τὸ μέσον

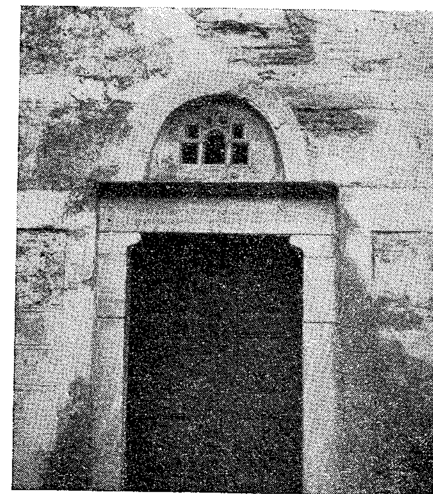
Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς.

Εἰκ. 3. Ἡ δυτικὴ θύρα εἰσόδου εἰς τὸν ναὸν μὲ τὰ ἑκατέρωθεν αὐτῆς ὑφαψίδια τοῦ προστῴου. (Ἄνω, δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ, αἱ μετὰ διακοσμητικῶν «βελονιῶν» ἀρχαῖαι λιθόπλινθοι καί τινα κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα. Κάτω ἡ ὁριζοντία τομὴ τοῦ περιθύρου).

τμῆμα τοῦ ὁποίου συνεχίζεται εἰς τὴν ἡμικυκλικὴν ἐσωτερικῶς ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ, διαμέτρου 1.90 μ.

Ἡ προσπέλασις τοῦ ναοῦ ἐγίνετο ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν διὰ τῆς ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοιγομένης θύρας (ἐλευθέρου ἀνοίγματος 1.26 × 1.88 μ.) ἀφ᾿ ἑτέρου δὲ διὰ πλαγίας θύρας εὑρισκομένης εἰς τὸ μέσον τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ, ἥτις σήμερον εἶναι τοιχισμένη. Ἀμφότεραι αἱ θύραι αὗται ἔφερον ἄλλοτε πρὸ αὐτῶν δικιόνιον, τοξωτὸν προστῷον, ἐξωτερικοῦ πλάτους 2.80 μ., ὡς μαρτυροῦσι τὰ ἑκατέρωθεν ἑκάστης αὐτῶν εἰς ὕψος 1.88 μ. ἀπὸ τῆς εὐθυντηρίας σωζόμενα κατὰ χώραν μαρμάρινα, λοξότμητα ὑφαψίδια τοῦ πλαγίου των τόξου (εἰκ. 3). Τοῦ βορείου μάλιστα προστῴου σῴζονται εἰσέτι εἰς τὴν θέσιν των καὶ οἱ πρῶτοι ὑπὲρ τὸ ὑφαψίδιον πώρινοι θολῖται, πλάτους 0.46 καὶ ὕψους 0.24 μ. Ἂν κρίνωμεν ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων συγχρόνων ναῶν [1], ὁμοία μετὰ προστῴου θύρα ὑπῆρχε πιθανώτατα καὶ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ. Δυστυχῶς ὅμως ἡ πλευρὰ αὕτη ἔχει μεταγενεστέρως διαταραχθῆ, δὲν παρουσιάζει δὲ πλέον σήμερον οὔτε τὰ σχετικὰ ὑφαψίδια, οὔτε καὶ ἔχει παλαιὰν θύραν, διότι ἀντὶ ταύτης ἠνοίχθη τὸ 1772 ἄλλη, ἀσυμμέτρως πρὸς τὸ ὕπερθεν ἀέτωμα τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἀποτελεσθεῖσα δ᾿ ἐκ δύο πλατέων ἐπιπέδων, μαρμαρίνων σταθμῶν καὶ ἑνὸς ἁπλοῦ ἐπιπέδου ἐπιστυλίου φερομένου κατὰ τ᾿ ἄκρα ἐπὶ δύο κιλλιβάντων μορφῆς λεσβίου κυματίου (εἰκ. 4). Ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου δὲ τῆς νεωτέρας ταύτης θύρας ἐχαράχθη ἡ σχετικὴ πρὸς τὴν κατασκευήν της ἐπιγραφή, ἐν ᾧ ὑπεράνω της κατεσκευάσθη πώρινον ἀνακουφιστικὸν τόξον, τὸ κενὸν τοῦ ὁποίου ἐφράχθη διὰ μαρμαρίνου διατρήτου φεγγίτου (εἰκ. 4), ἐξ ἐκείνων

Εἰκ. 4. Ἡ μεταγενεστέρως ἀνοιχθεῖσα νοτία θύρα εἰσόδου τοῦ Ταξιάρχου.

[1] Βλαχέρναι Ἠλείας (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σ. 33 εἰκ. 59), Μέρμπακα Ἀργολίδος (A. S t r u c k, Ath. Mitt. 1909 πίν. X καὶ σ. 209). Καὶ εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἁγ. Θεοδώρων τῶν Ἀθηνῶν (11ου αἰ.) πρέπει νὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὸν 12ον αἰ. προστῷον πρὸ τῆς νοτίας πλευρικῆς του θύρας, ὡς συνάγεται ἔκ τε τῆς ὑπάρξεως αὐτόθι μαρμαρίνων λοξοτμήτων ὑφαψιδίων καὶ ἐκ τοῦ χαλάσματος τῶν γεννήσεων τοῦ περιβάλλοντος τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας πλινθίνου τόξου, προκληθέντος ἐκ τῆς ἀνάγκης συνδέσεως τῶν τόξων τοῦ προστῴου πρὸς τὸν τοῖχον.

οἵτινες συνηθίζοντο νὰ τίθενται εἰς τὰς Κυκλάδας, ἰδίως εἰς τὴν Τῆνον [1] ἐπὶ τουρκοκρατίας ὑπεράνω τῶν θυρῶν καὶ τῶν παραθύρων.

Σύστημα δομῆς. Ὁ κυρίως ναὸς βαίνων ἐπὶ εὐθυντηρίας ὕψους 0.10 μ. ὑπὲρ τὸ σημερινὸν ἔδαφος καὶ ἐξοχῆς 0.10 μ. εἶναι ἐκτισμένος κατὰ μὲν τὰ κάτω αὐτοῦ μέρη, ἤτοι μέχρις ὕψους περίπου 0.85 μ. ὑπὲρ τὴν εὐθυντηρίαν, δι' ἀκανονίστων, πλακοειδῶν ἢ ὀρθογωνίων λίθων, τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων τριγωνικὰ ἢ τραπεζοειδῆ κενὰ πληροῦνται — κατὰ τὴν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ, ἥτις παρέμεινεν ἀλώβητος — διὰ μικρῶν ἐπαλλήλων, ὁριζοντίων τεμαχίων πλίνθων. Κατὰ δὲ τὰ ἄνω αὐτοῦ μέρη παρουσιάζει ὁ κυρίως ναὸς τὸ πλινθοπερίκλειστον ἰσόδομον σύστημα δομῆς (εἰκ. 1), ἤτοι κανονικοὺς ὀρθογωνίους δόμους, ἐκ ψαμμιτικοῦ πώρου — ὕψους κυμαινομένου μεταξὺ 0.19 καὶ 0.30 μ. — περιβαλλομένους κατά τε τοὺς ὁριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους των ἁρμοὺς διὰ μιᾶς μόνον πλίνθου, πάχους ποικίλλοντος μεταξὺ 0.02 καὶ 0.035 μ.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ὁ νάρθηξ καὶ ἰδίᾳ ἡ καλῶς διατηρουμένη πρόσοψις αὐτοῦ εἶναι κατὰ κάπως χαλαρώτερον ἰσόδομον σύστημα ἐκτισμένη διὰ σκληρῶν, μελαψῶν ὀρθογωνίων ἀσβεστολίθων, εἰλημμένων προφανῶς ἐξ ἀρχαίου τινὸς κτίσματος, τῶν ὁποίων οἱ πλεῖστοι φέρουσι κατὰ τὴν ὁρατὴν αὐτῶν ἐπιφάνειαν κτυπήματα διὰ κοπέως (βελονιὲς) τεταγμένα κατὰ κανονικὰς ὁριζοντίας σειρὰς (εἰκ. 3 καὶ 16). Κατὰ τοὺς ὁριζοντίους ἁρμούς, ἐνίοτε δὲ καὶ κατὰ τοὺς κατακορύφους, παρεμβάλλονται καὶ ἐνταῦθα ἁπλαῖ ὀπτόπλινθοι. Πάντως ἡ διάφορος τοιχοδομία ἀποδεικνύει μεταγενεστέραν κατά τινα ἔτη (25 - 50) τὴν κατασκευὴν τοῦ νάρθηκος.

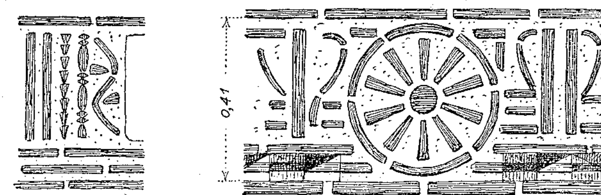
Χαρακτηριστικὴ τῆς λιτότητος, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἡ διακόσμησις τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν εἶναι, ὅτι τὸ δίκτυον τῶν ὁριζοντίων καὶ κατακορύφων γραμμῶν, τὰς ὁποίας σχηματίζουσιν αἱ μεταξὺ τῶν σιτοχρόων πωρολίθων παρεμβαλλόμεναι, ζωηρῶς ἐρυθραὶ πλίνθοι τῶν ἁρμῶν δὲν διακόπτεται ἀπὸ καμμίαν ὁριζόντιον ὀδοντωτὴν ταινίαν, οἵας συχνάκις συναντῶμεν εἰς ναοὺς τοῦ 11ου αἰ. ἢ καὶ εἰς συγχρόνους πρὸς τὸν ἐξεταζόμενον.

Τοιαῦται ὀδοντωταὶ ταινίαι ἐχρησιμοποιήθησαν ἐνταῦθα ἀποκλειστικῶς ὡς ἐξωτερικὰ περιβλήματα παραθύρων καὶ δὴ τοῦ μεγάλου τριλόβου παραθύρου τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 13) καὶ τοῦ διλόβου παραθύρου, ὅπερ ἀνοίγεται εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς προθέσεως (εἰκ. 14). Ὅλως δ' ἐξαιρετικῶς συναντῶμεν μικρὰν κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν ἄνωθεν τῆς 5ης ἀπὸ τοῦ μαρμαρίνου κοσμήτου στρώσεως τῆς βορείου, λοξῆς πλευρᾶς τῆς ἁψῖ-

[1] Βλέπε εἰκόνας φεγγιτῶν τηνιακῶν σπιτιῶν παρὰ Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, Σκῦρος, Ἀθῆναι 1925, εἰκ. 20 καὶ 21 καὶ Δημ. Πικιώνη, Ἡ λαϊκή μας τέχνη κ' ἐμεῖς, Περιοδ. Φιλικὴ Ἑταιρεία τ. Α' (1925) σ. 152 σχ. 5.

δος τοῦ ἱεροῦ. Ἀποτελεῖται δ' αὕτη ἐκ δεκακτίνου πλινθίνου «ἡλίου» [1] (διαμέτρου 0.34 μ.) ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου εἶναι φυτευμένα ἐν μέσῳ μικρῶν ὁριζοντίων καὶ μεγαλυτέρων κατακορύφων πλίνθων λεπτὰ (0.017 μ.) κεράμινα κοσμήματα ἐν σχήματι 2, ἐναλλὰξ δεξιόστροφα καὶ ἀριστερόστροφα, ὑπεράνω ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 5). Τέλος στοιχεῖά τινα κεραμίνων κοσμημάτων (ἀστραγάλων [2], κομβολογίων [3] καὶ ἑλικοειδῶν) εὕρηνται ἐντειχισμένα, τὸ ἓν παρὰ τὸ ἄλλο, ἄνω καὶ δεξιᾷ τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸν νάρθηκα (εἰκ. 3 καὶ 5).

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ. Ὁ κυρίως ναὸς παρουσιάζει τὸν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου στηριζομένου πρὸς δυσμὰς μὲν ἐπὶ δύο κιόνων, πρὸς ἀνατολὰς δ' ἐπὶ τῶν ἄκρων τῶν δύο τοίχων, οἵτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (δικιόνιος τύπος) (εἰκ. 2). Καὶ τὰ μὲν τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ καλύπτονται, ὡς συνήθως,

Εἰκ. 5. Κεραμοπλαστικαὶ διακοσμήσεις τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς.

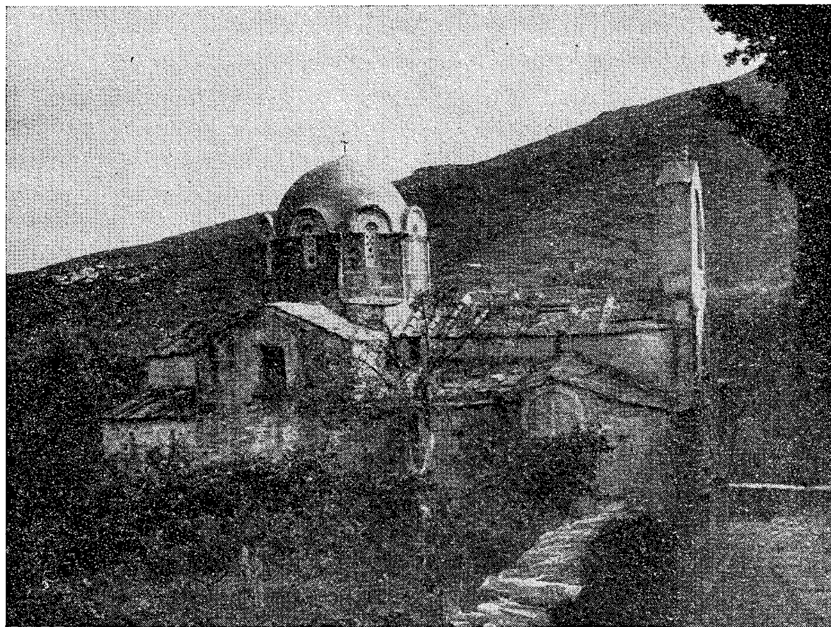
διὰ κυλινδρικῶν θόλων (καμαρῶν), τῶν ὁποίων αἱ γεννήσεις ὑπογραμμίζονται διὰ πωρίνου λοξοτμήτου κοσμήτου (εἰκ. 2) καὶ τὰ μέτωπα εἶναι ἐκ πωρολίθων, ἐκ δὲ τῶν τεσσάρων μικρῶν διαμερισμάτων τὰ μὲν δυτικὰ στεγάζονται διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, τὰ δὲ ἀνατολικὰ διὰ σφαιρικῶν τμημάτων, ἀσπίδων ἢ φουρνικῶν βαινόντων, ἐπὶ λοφίων, πρὸς στήριξιν τῶν ὁποίων κατεσκευάσθησαν ἐγκάρσιοι τοῖχοι κατὰ τὴν πρὸς τὸν ναὸν πλευρὰν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 2). Ἡ στήριξις τοῦ ἡμισφαιρικοῦ τρούλλου, οὗτινος ἡ μὲν ἐσωτερικὴ διάμετρος εἶναι 2.20 μ. ἡ δὲ κορυφὴ εὑρίσκεται εἰς ὕψος 8.97 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, γίνεται τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων λοφίων. Τέλος ὁ νάρθηξ καλύπτεται κατὰ μὲν τὸ μέσον αὐτοῦ τμῆμα διὰ καμάρας ἴσου

[1] Τοιοῦτοι ἥλιοι εὕρηνται καὶ ἐπὶ ἄλλων βυζ. μνημείων, ὡς π.χ. εἰς τὴν Σώτειραν Λυκοδήμου τῶν Ἀθηνῶν (Ξυγγόπουλος, Εὑρετ. μν. Ἑλλ. τεῦχ. Β' εἰκ. 78), τὴν Ἁγ. Θεοδώραν τῆς Ἄρτης (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Β' σ. 102 εἰκ. 13), τὸν Ἅγ. Νικόλαον τῆς Ροδιᾶς (Ὀρλάνδος, ἔ.ἀ. σ. 132 εἰκ. 2) κλπ.

[2] Πήλινοι ἀστράγαλοι ἀπαντῶνται καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Πέτρον, ἔξωθι τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ (Ὀρλάνδος, Ἀθηνᾶ ΛΕ' [1923] σ. 183 εἰκ. 13. Megaw, BSA τ. 32 σ. 113).

[3] Ὁμοίως ὡς ἀνάστροφα τραπέζια διατεταγμένα πλίνθινα κοσμήματα (κομβολόγια) ἀπαντῶσι καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τοῦ 12ου αἰ. ὡς π.χ. τὰς Βλαχέρνας τῆς Ἠλείας (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Ἐφ. 1923 σ. 22 εἰκ. 35).

πλάτους καὶ ὕψους πρὸς τὴν καμάραν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ τοῦ κυρίως ναοῦ, κατὰ δὲ τὰ πλάγια διὰ χαμηλοτέρων καμαρῶν (ὕψ. 3.97 μ.), αἵτινες βαίνουσι καθέτως πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς μέσης, ἐμφανιζόμεναι ἐξωτερικῶς διὰ δύο αὐτοτελῶν ἀετωμάτων [1]. Εἰς μεταγενεστέρους χρόνους κάτωθεν τῆς νοτίας πλαγίας καμάρας τοῦ νάρθηκος κατεσκευάσθη ἀρκοσόλιον ἐξέχον

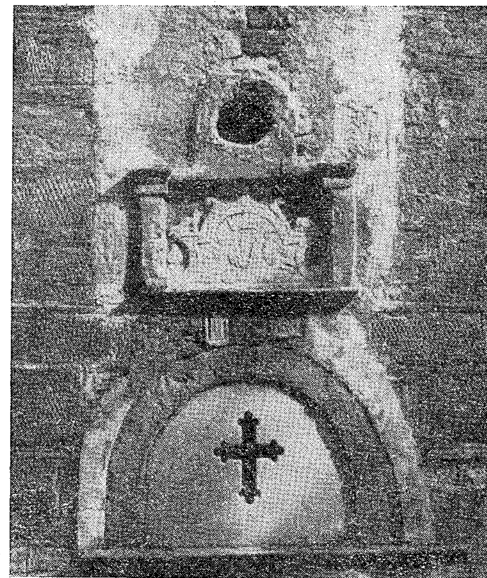
Εἰκ. 6. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς.

πρὸς νότον πέραν τῆς ἐξωτερικῆς γραμμῆς τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὅπερ ὅμως κατηδαφίσθη πρό τινων ἐτῶν.

Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ. Χαρακτηριστικὸς διὰ τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν εἶναι ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν παραθύρων διὰ τῶν ὁποίων ἐφωτίζετο. Πράγματι ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὰ ὀκτὼ στενά, μονόλοβα παράθυρα, ἅτινα διατρυπῶσι

[1] Τὸ τοιοῦτο σύστημα καλύψεως τοῦ νάρθηκος συνηθίζεται εἰς ναοὺς τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰ., ὡς π.χ. εἰς τοὺς Ἁγ. Θεοδώρους τῶν Ἀθηνῶν (Ξυγγόπουλος, Εὑρετ. μεσ. μν. Ἑλλ. Β' εἰκ. 62), τὴν Καπνικαρέαν (αὐτόθι εἰκ. 57), τὴν Γοργοεπήκοον (αὐτ. εἰκ. 59), τὸν Ἅγ. Ἰωάννην τὸν Θεολόγον (αὐτ. εἰκ 68), τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ἀστερίου ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ (Ὀρλάνδος, Εὑρετ. μεσ. μν. Ἑλλ. Γ' εἰκ. 223), τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου τοῦ Στείρη Κορινθίας (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Α' [1935] σ. 82 εἰκ. 31), τὴν Π. Φανερωμένην Κορινθίας (Ὀρλάνδος, αὐτ. σ. 87 εἰκ. 36), τὸν ναὸν τῆς Γαστούνης (Millet, École grecque εἰκ. 141), τὸν Ἅγ. Θεόδωρον τοῦ Μπαμπακᾶ Μάνης (Megaw, B.S.A. 33, σ. 140 εἰκ. 1), τὸν Ἅγ. Ἰάσωνα καὶ Σωσίπατρον Κερκύρας (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 142, Ἰ. Παπαδημητρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1934 - 35 σ. 44 εἰκ. 5).

τὰς ἰσαρίθμους πλευρὰς τοῦ τρούλλου του (εἰκ. 16), ὅλος ὁ ὑπόλοιπος κυρίως ναὸς ἐφωτίζετο μόνον διὰ δύο μικρῶν διλόβων παραθύρων, ἀνοιγομένων ὑψηλά, εἰς τὰ τύμπανα τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου καμάρας τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 2, τομή). Οὕτω τὸ ἰσόγειον παρέμενεν εἰς τὸ ἡμίφως, καθόσον οὐδὲν παράθυρον ἠνοίγετο εἰς αὐτό. Τοῦτ' αὐτὸ συνέβαινε καὶ εἰς τὸν νάρθηκα, ὅστις ἐφωτίζετο μόνον δι' ἑνὸς διλόβου παραθύρου τοποθετημένου ὑψηλὰ εἰς τὸ τύμπανον τῆς καλυπτούσης τὸ μέσον αὐτοῦ τμῆμα καμάρας, ἐν ᾧ τὸ ἰσόγειον παρέμενε σχετικῶς σκοτεινὸν μὴ ἀνοιγομένου οὐδενὸς παραθύρου, οὔτε κατὰ τὴν πρόσοψιν οὔτε κατὰ τὴν νοτίαν πλαγίαν, στενὴν αὐτοῦ πλευράν, μόνον δὲ κατὰ τὴν βόρειον ἠνοίγετο πιθανώτατα δίλοβον, σήμερον πεφραγμένον (εἰκ. 6 δεξιᾷ).

Εἰκ. 7. Τὸ ὑπεράνω τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ ναοῦ μεταγενεστέρως ἐντειχισθὲν οἰκόσημον.

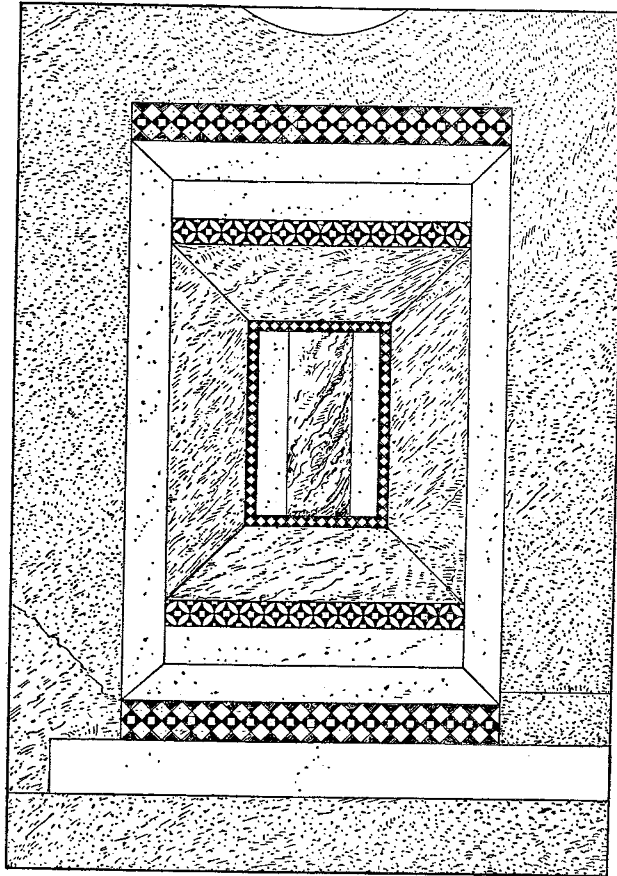
Τὸ ἱερὸν ὁμοίως ἐφωτίζετο μόνον δι' ἑνὸς τριλόβου παραθύρου ἀνοιγομένου εἰς τὴν μέσην πλευρὰν τῆς ἡμιεξαγώνου αὐτοῦ κόγχης (εἰκ. 13) καὶ δι' ἑνὸς διλόβου κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς προθέσεως (εἰκ. 14), τοῦ διακονικοῦ παραμένοντος τελείως σκοτεινοῦ.

Σήμερον τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἶναι ἀκόμη σκοτεινότερον 1ον διότι τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς προσόψεως τοῦ νάρθηκος, κλεισθὲν πιθανῶς ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἀντικατεστάθη διὰ μικροῦ κυκλικοῦ φωταγωγοῦ, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἐνετειχίσθη ἐντὸς κλασσικίζοντος πλαισίου μαρμαρίνη πλὰξ οἰκοσήμου εἰκονίζοντος δύο πετῶντας ἀγγέλους ἀνέχοντας διὰ τῶν ὑψωμένων χειρῶν των στέμμα (εἰκ. 7 καὶ 18) 2ον διότι τὸ δίλοβον βόρειον παράθυρον τοῦ νάρθηκος ἐφράχθη ὁμοίως καὶ 3ον τὸ τρίλοβον παράθυρον τοῦ ἱεροῦ, φραχθὲν ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἀντικατεστάθη διὰ μικροῦ κακοτέχνου ὀρθογωνίου ἀνοίγματος.

Ἡ μαρμαρίνη διακόσμησις τοῦ ναοῦ. α) Τὸ δάπεδον. Τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ — ὁ *πάτος* [1], ὡς τὸ ὠνόμαζον οἱ Βυζαντινοὶ — εἶναι σχεδὸν

[1] Κ. Ρόδιος, Ἔκφρασις Ἁγ. Ἀποστόλων, στ. 562, 579, 583, 605 ἔκδ. Le-

ἐξ ὁλοκλήρου ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων ὀρθογωνίων πλακῶν κατὰ τὸ πλεῖστον κυανῶν, ἐναλλασσομένων μὲ λευκὰς καί τινας πορφυροφλεβεῖς (Σκύρου) ὡς καὶ πρός τινας ταινίας ἐκ *συγκοπῆς* [1], ἤτοι μαρμαροθετήματος. Ἂν

Εἰκ. 8. Τὸ μετὰ μαρμαροθετημάτων μέσον τμῆμα τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ.

καὶ κατὰ τὰ πλάγια, ὡς καὶ καθ' ὅλον τὸν νάρθηκα, τὸ δάπεδον ἔχει διατα-

g r a n d, R. Et. Gr. 1896. K. Π ο ρ φ υ ρ ο γ έ ν ν η τ ο ς, Περὶ θεμάτων 260 15 (Βόννης). Θ. Π ρ ό δ ρ ο μ ο ς, H e s s e l i n g - P e r n o t, Poèmes prodromiques I, 76. Διγενῆς Ἀκρίτας στ. 3938 (ἔκδ. Καλονάρου). Acta et Diplomata, ἔκδ. M i k l o s i c h - M ü l l e r, V, 298. K ω δ ι ν ό ς, Πάτρια 141 10 20 (Βόννης). Cod. Marc. VI, 43 τοῦ 1619 ἔκδ. Banešcu, Ε.Ε.Β.Σ. 3 σ. 152, 153, 155 κλπ.

[1] Σ υ ν ε χ ί ζ ο ν τ ε ς τ ὸ ν Θ ε ο φ ά ν η 143 23, 145 11, 146 8. Θ ε ό δ. Π ρ ό δ ρ ο μ ο ς, H e s s e l i n g - P e r n o t, Poèmes Prodr. I, 80. Acta et Diplomata 3, 56.

ραχθῆ ὑπὸ μεταγενεστέρων ταφῶν, ὅμως τὸ κεντρικὸν αὐτοῦ τμῆμα παρέμεινεν ἀναλλοίωτον. Σχηματίζει δὲ τοῦτο ἓν ὀρθογώνιον *ὀμφάλιον* (εἰκ. 8), τοῦ ὁποίου ἡ μέση πλὰξ εἶναι ἐκ κιτρινερύθρου σκυριανοῦ μαρμάρου περιβαλλομένου ὑπὸ στενοῦ (0.03) πλαισίου, ἀποτελουμένου ἐκ μικρῶν τετραγώνων τεμαχίων, τεθειμένων κατὰ κορυφήν, ἐναλλὰξ λευκῶν καὶ ἰωδῶν καὶ ἄλλων σκοτεινοχρόων τετραγωνιδίων (εἰκ. 8). Ἔξωθεν τοῦ ἐκ συγκοπῆς πλαισίου τούτου ὑπάρχει πλαιὺ (0.22 μ.) βαθυγάλαζον πλαίσιον, εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν δυτικήν πλευρὰν τοῦ ὁποίου εἶναι προσκεκολλημένη ἄλλη πλατυτέρα (0.07 μ.) ταινία ἐκ συγκοπῆς, ἀποτελουμένη ἐκ λευκῶν, συμπλεκομένων κύκλων καὶ τετραγωνιδίων ἐπὶ σκοτεινοχρόου ἐδάφους. Τέλος ἔτι ἀνατολικώτερον καὶ δυτικώτερον εὑρίσκεται τρίτη, ἔτι πλατυτέρα (0.12 μ.) μαρμαροθετημένη ταινία, ἀποτελουμένη ἐκ ζατρικιοειδῶς διατεταγμένων λευκῶν καὶ γαλάζιων τετραγωνιδίων ὡς καὶ ἄλλων ἰωδῶν μικροτέρων τετραγωνιδίων ἐγγεγραμμένων εἰς τὴν μέσην σειρὰν τῶν τετραγώνων.

β) Ο ἱ κ ί ο ν ε ς τ ο ῦ ν α ο ῦ. Ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν ὁ ναὸς εἶναι δικιόνιος, οἱ δὲ μαρμάρινοι κιόνές του ἔχουσι τοὺς κορμούς των ὀκταγώνους, στηριζομένους δ' ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἄνευ δηλ. τῆς παρεμβολῆς βάσεως (εἰκ. 9). Τὸ ὀκτάγωνον σχῆμα ἐχρησιμοποιήθη διὰ στηρίγματα παραλλήλως πρὸς τὸ κυλινδρικὸν ἀλλ' εἰς πολὺ μικροτέραν ἀναλογίαν. Τὸ συναντῶμεν ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαϊκήν [1], τὴν κλασσικήν [2], καὶ τὴν ἑλληνιστικὴν [3] ἐποχήν, τὸ ἐπανευρίσκομεν δὲ κατὰ τοὺς κυρίως βυζαντινοὺς [4] καὶ τοὺς μεταβυζαντινοὺς αἰῶνας [5].

[1] Ἀρχαϊκοὶ κίονες Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν (Annual of the Brit. Sch. at Athens XL [1939 - 40] πίν. 7, 8 καὶ 8, 9. 10). Ἀρχαϊκὸν οἰκοδόμημα παρὰ τὸν Προφήτην Ἠλίαν Ὑμηττοῦ (Ν. Κ ο τ ζ ι ᾶ ς. ΠΑΕ 1949 σ. 67 εἰκ. 11α). Εἰς Τροιζῆνα (G. W e l t e r, Troizen und Kalaureia, Berlin 1941, σ. 39 καὶ πίν. 22b - d· πβλ. καὶ πίν. 32b καὶ 34c).

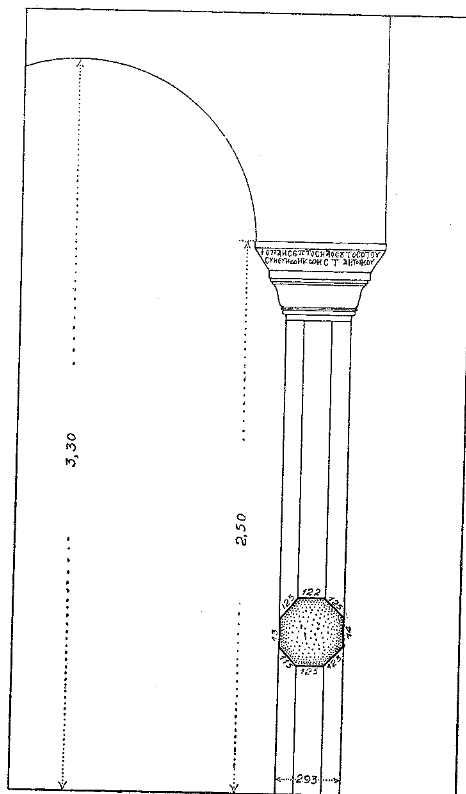
[2] Πρόπυλον ναοῦ Ἀφαίας Αἰγίνης (A. F u r t w ä n g l e r, Aegina, das Heiligtum der Aphaia, München 1906, σ. 78 καὶ εἰκ. 26, 27), Καταγώγιον Κασσώπης Ἠπείρου (Σ. Δ ά κ α ρ η ς, ΠΑΕ 1952 σ. 338 εἰκ. 14). Ἄβατον Ἐπιδαύρου (L e c h a t - D e f r a s s e, Épidaure, Paris 1895, σ. 135, 136. Κ α β β α δ ί α ς, Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, Ἀθῆναι 1900, σ. 123).

[3] Ἡρῷον Καλυδῶνος (Β' π.Χ. αἰ.) (ΠΑΕ 1834 σ. 59 πίν. 3, 2 καὶ 4 καὶ πίν. 5, 6. ΠΑΕ 1905 σ. 73 εἰκ. 1 - 3 καὶ πίν. E. D y g g v e, P o u l s e n, R h o m a i o s, Das Heroon von Kalydon, 1934 πίν. IV, E, G, P).

[4] Ναὸς Soanderé Καππαδοκίας (H. R o t t, Kleinas. Denkm. σ. 125). Καθολικὸν Μ. Λέχοβας (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλ. Α' [1935] σ. 95 καὶ 96 καὶ εἰκ 5 καὶ 8), Μάρκοβ - Μαναστὶρ (N. K o n d a k o f, Makedonija, Πετρούπολις 1909, σ. 183 εἰκ. 119. P e t k o v i č - T a t i č, Markob Manastir 1925 εἰκ. 2). Ναὸς Σωτῆρος Παντεπόπτου Κ/πόλεως (J. A. H a m i l t o n, Byz. archit. and decoration, σ. 93 εἰκ. 29. M i l l i n g e n, Byz. Churches in C/ple, London 1912, εἰκ. 73), Ὁσ. Μελετίου Κιθαιρῶνος νάρθηξ τοῦ καθολικοῦ (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε', 1939 - 40, σ. 83), παραλαύριον Παναγίας (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ἔ.ά. τ. Ε' σ. 108 εἰκ 54). Ναὸς Σεργίου καὶ Βάκχου Κίττας Μάνης (T r a q u a i r, B.Sch. An. XV 1908 - 9 σ. 186), Ναὸς Βλαχογοραντζῆ Ἠπείρου (Β ε ρ σ ά κ η ς, ΠΑΕ 1914 σ. 245 εἰκ. 2).

[5] Καθολικὸν Μ. Μεγάλου Σπηλαίου (Σ ω τ η ρ ί ο υ, Α.Δ 1918 παρ. σ. 50 εἰκ. 5), Καθολ. Μ. Ἁγ. Τεσσαράκοντα Λακωνίας (ἀδημοσίευτον), Καθολ. Μ. Ἁγ. Τριάδος παρὰ τὸ Ἄστρος τοῦ 1653 (ἀδημοσίευτον).

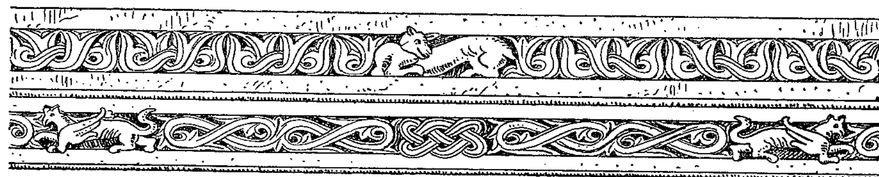
Ἐπὶ τῶν δύο ἀνατολικῶν παρειῶν τοῦ ὀκταγωνικοῦ πρίσματος τοῦ κορμοῦ ἐχαράχθη κατὰ τὸν 18ον αἰ. μακρὰ ἐπιγραφή (εἰκ. 20), περὶ ἧς θὰ εἴπωμεν κατωτέρω.

Εἰκ. 9. Ὁ βόρειος ἐκ τῶν δύο ὀκταγωνικῶν κιόνων τοῦ κυρίως ναοῦ.

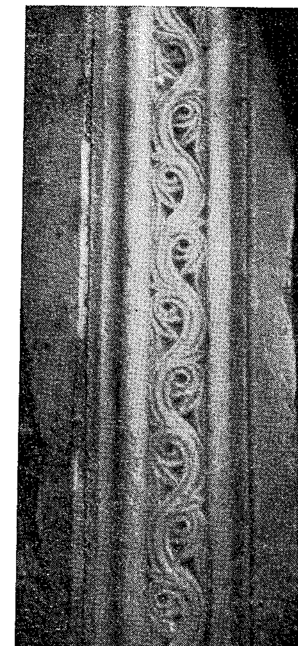
Τοὺς ὀκταγώνους κορμοὺς στέφει κοιλόκυρτον ἐκ περιστροφῆς, ἀκόσμητον κιονόκρανον (εἰκ. 9), καταλῆγον ἄνω εἰς τετράγωνον ἄβακα, ὑπεράνω δὲ τούτου ἐτέθη μαρμάρινον ἐπίθημα ἐν σχήματι ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος, τῆς ὁποίας ἡ μὲν ἄνω πλευρὰ μετρεῖ 0.595 μ., ἡ δὲ κάτω 0.46 μ. καὶ τὸ ὕψος 0,13 μ. Ἐπὶ τῶν τεσσάρων δὲ παρειῶν τοῦ ἐπιθήματος ἐχαράχθη ἡ κτητορικὴ τοῦ ναοῦ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 19), περὶ τῆς ὁποίας θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω. Τὸ ὁλικὸν ὕψος τοῦ κορμοῦ μετὰ τοῦ κιονοκράνου εἶναι 2.50 μ.

γ) Τὰ πλαίσια τῶν θυρῶν. Τόσον ἡ ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ πρὸς τὸν νάρθηκα θύρα, ὅσον καὶ ἡ ἐσωτερικὴ φέρουσι κεκοσμημένα μαρμάρινα περίθυρα, τῶν ὁποίων ἡ ἄνω πλευρὰ στέφεται ὑπὸ λοξοτμήτου γείσου. Καὶ τῆς μὲν ἐξωτερικῆς θύρας τὸ πλαίσιον ἔχει τὴν συνήθη κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς αἰῶνας τομὴν (εἰκ. 3,

Εἰκ. 10. Ὑπέρθυρον τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ νάρθηκος (λεπτομέρεια).

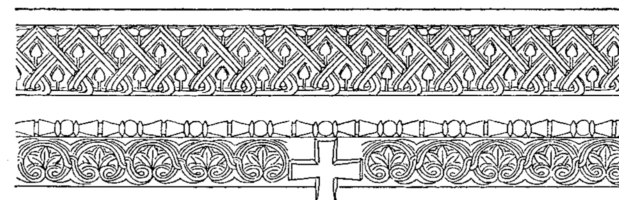
κάτω) ἀποτελουμένην ἐξ ἐναλλὰξ εἰσεχόντων καὶ ἐξεχόντων κυματίων (βεργίων), ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μέσον κοσμεῖται διὰ δὶς ἀναδιπλουμένου κυματι-

στοῦ βλαστοῦ ἐκ τριμεροῦς ταινίας (εἰκ. 11). Τὸ κόσμημα τοῦτο κατὰ τὴν ἄνω πλευρὰν τοῦ περιθύρου τροποποιεῖται ἐλαφρῶς, φέρει δ' ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ δεξιᾷ μὲν καὶ ἀριστερᾷ ἀνὰ ἕνα γρῦπα[1] βαδίζοντα πρὸς τὰ ἔξω, ἐν τῷ μέσῳ δὲ κόσμημα χιαστόν (εἰκ. 3 καὶ 10). Τὸ ὑπεράνω γεῖσον κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἀνθεμίων βαινόντων ἐπὶ ἑλικοειδοῦς βάσεως, διακοπτομένων δὲ κατὰ τὸ μέσον ὑπὸ ζωηρῶς ἐξέργου, κατακεκλιμένου ζώου (εἰκ. 3 καὶ 10), ὅπερ στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω ἵνα ξέσῃ τὴν ράχιν του, κατὰ τὸ τόσον σύνηθες καὶ ἀγαπητὸν εἰς τὴν μέσην βυζαντινὴν τέχνην θέμα.

Εἰκ. 11. Τὸ κόσμημα τοῦ περιθύρου τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς.

Τῆς δὲ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναὸν ἀγούσης θύρας, τὸ μὲν περίθυρον κοσμεῖται δι' ἐγγεγραμμένων ἐντὸς συμπλεκομένων τροχῶν ἀνθεμίων (εἰκ. 12) πλαισιουμένων ἄνω καὶ κάτω διὰ γλυπτοῦ ἀστραγάλου (εἰκ. 12) τὸ δὲ ὑπεράνω αὐτοῦ λοξότμητον γεῖσον διὰ τοῦ κάτωθεν (εἰκ. 12) εἰκονιζομένου συνθέτου σχεδίου ἐκ συμπλεκομένων τριγώνων, τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ καταλαμβάνονται ὑπὸ ἁπλῶν (ἄνω) καὶ διπλῶν (κάτω) φυλλαρίων.

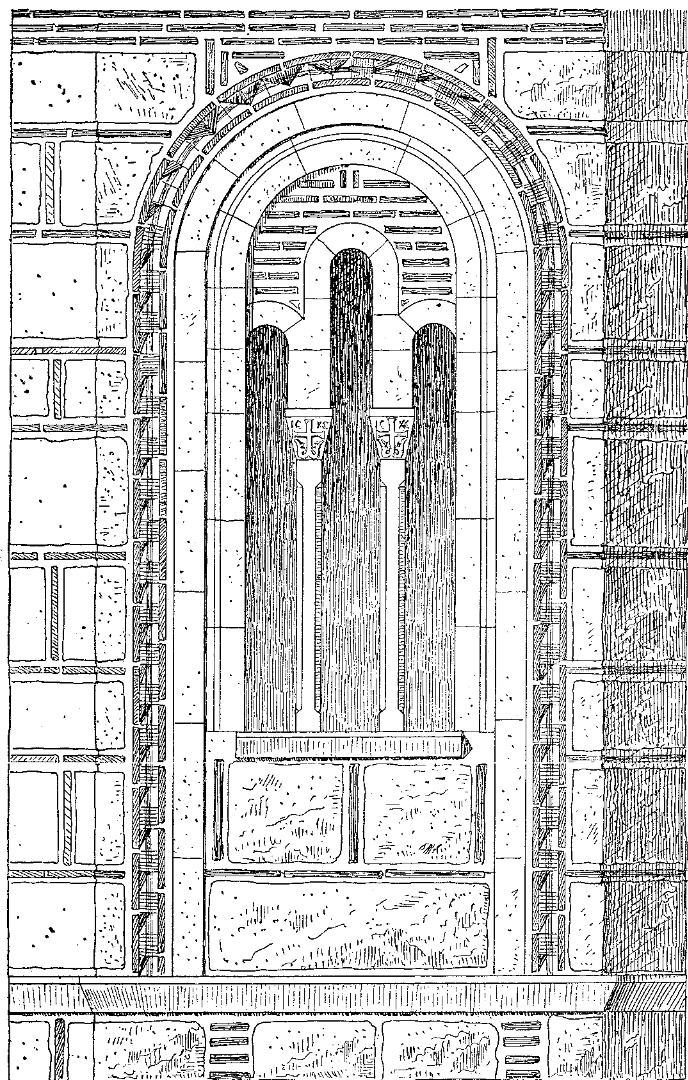
Ἰδιαιτέρου λόγου ἀξία εἶναι ἡ ἐκτέλεσις τοῦ περιθύρου τῆς ἐξωτερικῆς θύρας μαρτυροῦσα μεγάλην πλαστικὴν εὐαισθησίαν τοῦ τε σχεδιάσαντος καὶ τοῦ ἐκτελέσαντος τὸ κυματιστὸν κόσμημα καὶ τοὺς ἐξέργους γρῦπας.

Εἰκ. 12. Τὸ κόσμημα τοῦ ὑπερθύρου καὶ ἡ τομὴ τῆς μεταξὺ νάρθηκος καὶ κυρίως ναοῦ θύρας.

δ) Οἱ κιονίσκοι τῶν παραθύρων. Ἐκ τῶν ἓξ ἐν συνόλῳ παραθύ-

[1] Ὁ Πασχάλης (Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Περίοδος Β' τόμ. Α' [1924] σ. 8) ἐξέλαβε τὸν γρῦπα τοῦτον ὡς πτερωτὸν ἵππον.

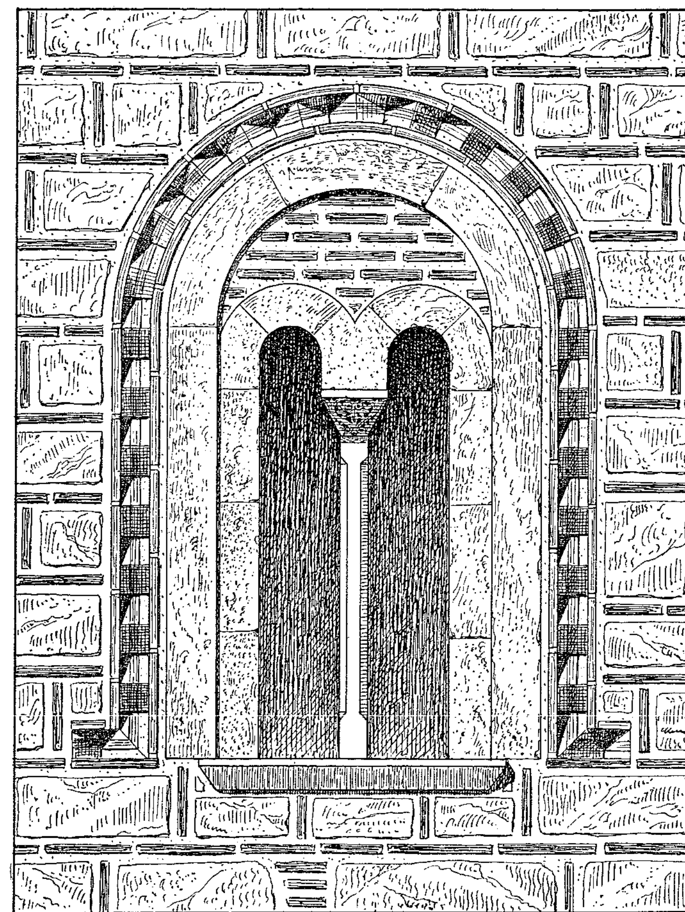
ρων, τὰ ὁποῖα ἔφερεν ἄλλοτε ὁ ναὸς—μὴ συνυπολογιζομένων τῶν ὀκτὼ μονολόβων τοῦ τρούλλου—ἀνοικτὰ εἶναι σήμερον μόνον τέσσαρα, ἀλλὰ καὶ ἐκ

Εἰκ. 13. Ἀναπαράστασις τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

τούτων πάλιν ἕν, τὸ τρίλοβον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 13), παρεμορφώθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας φραχθέντων τῶν λοβῶν αὐτοῦ ἕως κάτω, ἀφεθέντος μόνον ἁπλοῦ ὀρθογωνίου ἀνοίγματος ἐν τῷ μέσῳ, ὅπερ ἐκαλύφθη δι' ὁρι-

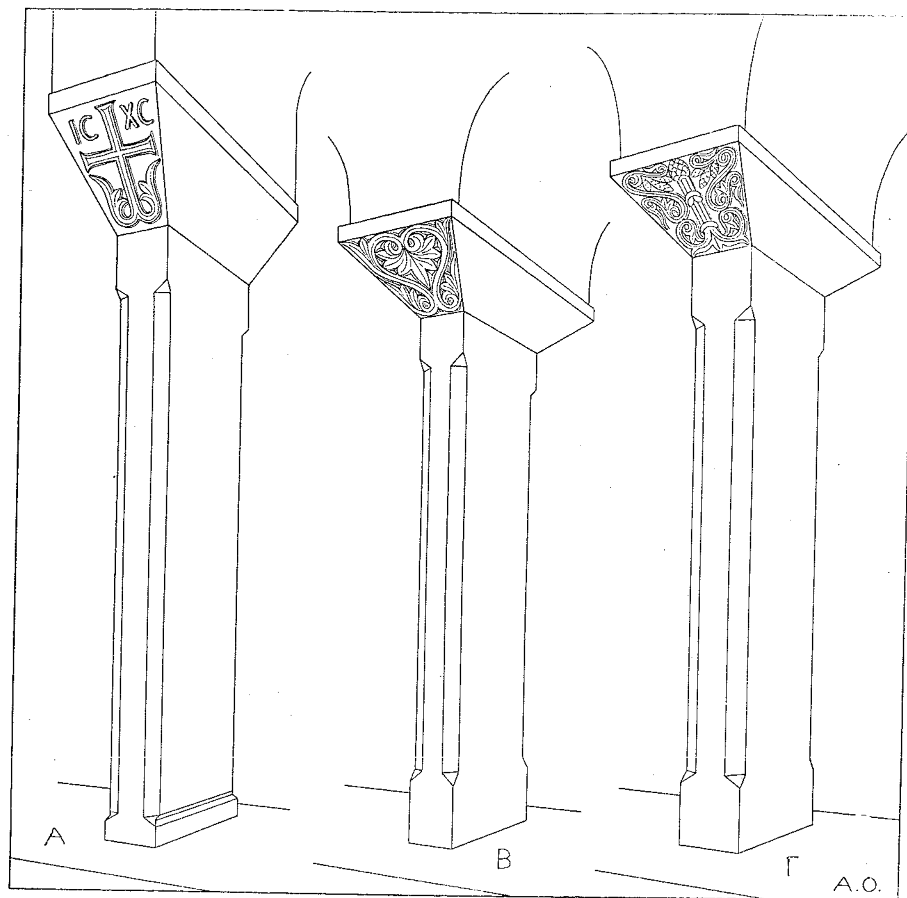
ζοντίας πλακός (εἰκ. 1). Ἀλλὰ καὶ τῶν ὑψηλὰ εἰς τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ ἀνοιγομένων διλόβων παραθύρων οἱ ἡμικυκλικοὶ λοβοὶ ἀντικατεστάθησαν ὁμοίως δι' ὁριζοντίων μαρμαρίνων πλακῶν, οὕτω δὲ μόνον

Εἰκ. 14. Τὸ ἀρτίως διατηρηθὲν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς προθέσεως παράθυρον τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς.

ἀλώβητον παρέμεινε τὸ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς προθέσεως ἀνοιγόμενον δίλοβον παράθυρον (εἰκ. 14). Πάντων τῶν ἀνωτέρω τριλόβων καὶ διλόβων παραθύρων οἱ διαχωριστικοὶ κιονίσκοι εἶναι μαρμάρινοι ἀποτελούμενοι α) ἀπὸ κορμὸν σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου, ἔχοντος τὰς κατακορύφους

ἀκμὰς αὐτοῦ λοξῶς ἀποτετμημένας[1] (εἰκ. 15) καὶ β) ἀπὸ κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα, τοῦ ὁποίου ἡ πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσα στενὴ πλευρὰ κοσμεῖται διὰ ποικίλων ἀναγλύφων κοσμημάτων. Οὕτω τῶν μὲν δύο κιονίσκων τοῦ τρι-

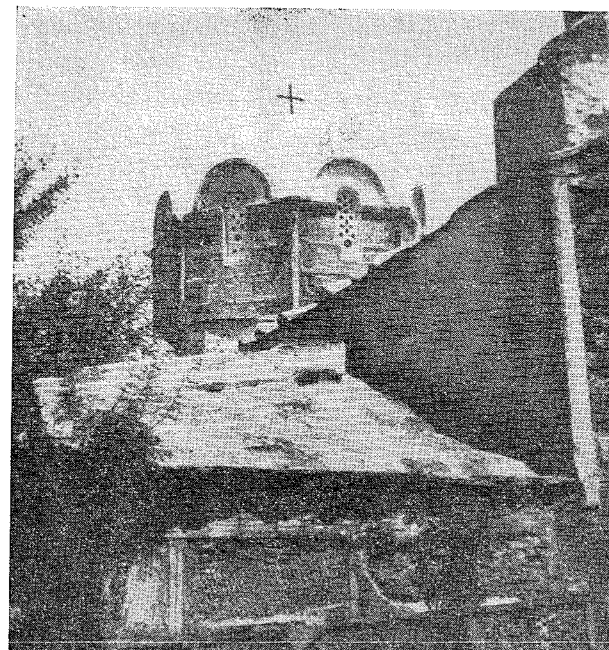

Εἰκ. 15. Λεπτομέρειαι τῶν διαχωριστικῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων: Α ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ, Β προθέσεως καὶ Γ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ.

λόβου παραθύρου τοῦ ἱεροῦ τὸ ἐπίθημα (εἰκ. 15, Α) φέρει ἀνάγλυφον λατινικὸν σταυρόν, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἑλικοειδῶς ἀνερχόμενα φυλλώματα, ἐν ᾧ τὰ δύο ἄνω ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ διαμερίσματα πληροῦνται διὰ τῆς συντετμημένης ἐπιγραφῆς IC (=Ἰησοῦς) XC (=Χριστός)

[1] Ἡ λοξὴ ἀπότμησις τῆς ἀκμῆς διακόπτεται ὀλίγον πρὸ τῆς ἄνω καὶ τῆς κάτω ἕδρας τοῦ κορμοῦ, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζεται τετράγωνον κιονόκρανον, παραμεῖναν ἀκόσμητον, καὶ ἀνάλογος βάσις (εἰκ. 15 Α, Β, Γ).

(εἰκ. 15, Α). Τοῦ δὲ διλόβου παραθύρου τῆς προθέσεως (εἰκ. 15, Β) τὸ ἐπίθημα κοσμεῖται διὰ μεγάλου ἀντεστραμμένου ἀνθεμίου περιβαλλομένου ὑπὸ ἑλικοειδοῦς πλαισίου ἀναδιπλουμένου κατὰ τὰς κάτω γωνίας ἵνα σχηματίσῃ μικρὰ ἡμιανθέμια. Τέλος τὸ τοῦ παραθύρου τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ ἐπίθημα κιονίσκου κοσμεῖται δι᾽ ἀξονικῆς φυτικῆς δέσμης καταληγούσης ἄνω εἰς κάλυκα καὶ δι᾽ ἑκατέρωθεν αὐτῆς συστρεφομένων ἡμιανθεμίων (εἰκ. 15, Γ).

Εἰκ. 16. Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου ἀπὸ Β.Δ.

Τοῦ λόγου δὲ ὄντος περὶ παραθύρων προσθέτομεν α) ὅτι τὰ τόξα τῶν λοβῶν πάντων τῶν παραθύρων εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ πωρολίθου καὶ β) ὅτι αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι, αἵτινες περιβάλλουσι τούς τε λοβοὺς καὶ τὸ ὑπὲρ αὐτοὺς δι᾽ ὁριζοντίων σειρῶν πλίνθων κοσμούμενον τύμπανον κατέρχονται μέχρι τῆς βάσεως τοῦ παραθύρου (εἰκ. 13 καὶ 14). Ἀμφότερα τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἶναι, ὡς γνωστόν, χαρακτηριστικὰ διὰ τοὺς ναοὺς τοῦ 12ου αἰῶνος.

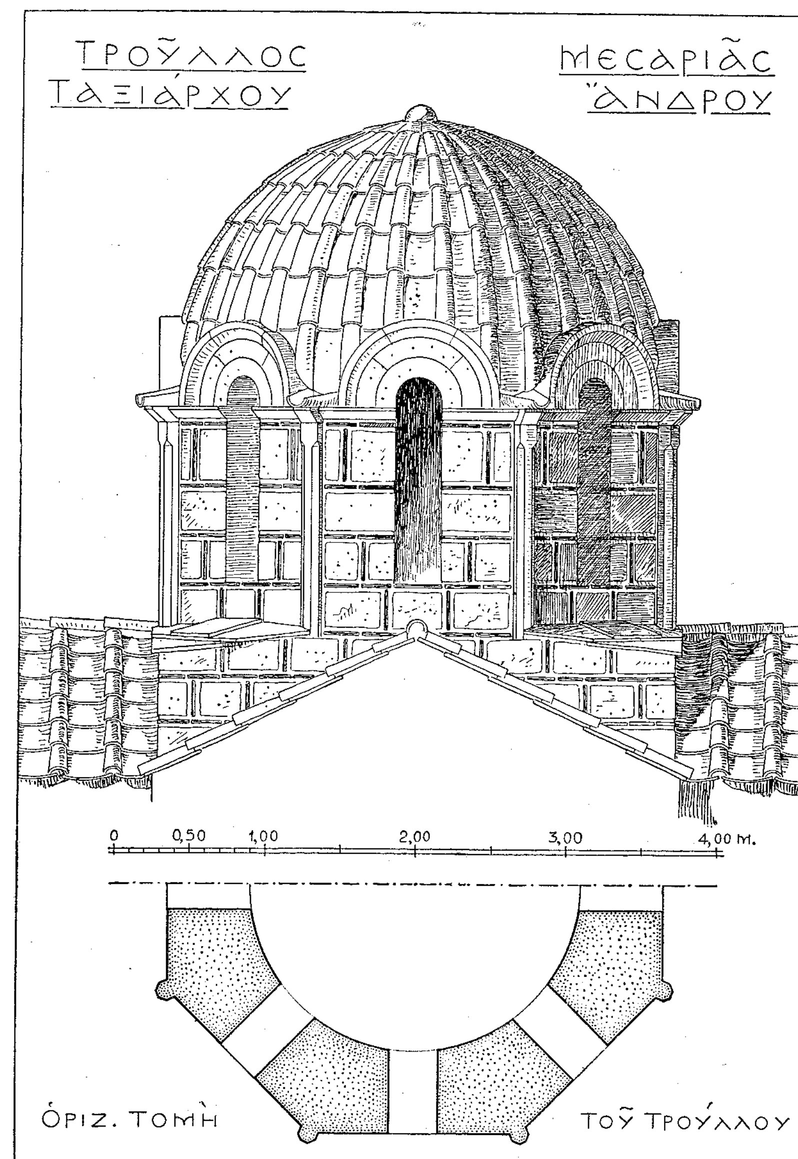
ε) Ὁ τροῦλλος (εἰκ. 1 καὶ 16). Ὁ ὀκτάγωνος, ἐκ τεσσάρων σειρῶν ἰσοδόμως ἐκτισμένων πωρολίθων τροῦλλος τοῦ ναοῦ φέρει εἰς ἑκάστην τῶν γωνιῶν αὐτοῦ ἀνὰ ἕνα ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ἡμιεξαγώνου τομῆς κιονίσκον, τοῦ ὁποίου τὸ ἄνω μέρος διαμορφοῦται εἰς τετράγωνον, ἀκόσμητον κιονόκρανον, στεφόμενον διὰ λοξοτμήτου ἐπιθήματος ὕψους 0.105 μ. Ὅπως δὲ καὶ εἰς

τοὺς κιονίσκους τῶν παραθύρων, οὕτω καὶ ἐνταῦθα μόνον τὸ ἐπίθημα φέρει ἀνάγλυφον κόσμημα καὶ μάλιστα διάφορον εἰς ἕκαστον κιονίσκον. Ἰσοϋψῶς πρὸς τὴν ἄνω ταινίαν τοῦ ἐπιθήματος τῶν κιονίσκων ἐτοποθετήθη ὁριζόντιος λοξότμητος μαρμαρίνη ζώνη, κατά τι χαμηλοτέρα τοῦ ἐπιθήματος (0.07 μ.) διήκουσα ὁριζοντίως ἀπὸ τοῦ ἐπιθήματος τοῦ κιονίσκου μέχρι τοῦ ἀνοίγματος τοῦ παραθύρου (εἰκ. 16 καὶ 17). Ἐπὶ τῆς γωνίας δὲ πάλιν ταύτης ἀκκουμβᾷ μαρμάρινον λοξότμητον ἡμικύκλιον, ἐξωτερικῆς διαμέτρου 1.07 μ.

Ἡ μετὰ μαρμαρίνων κιονίσκων κατὰ τὰς γωνίας μορφὴ τοῦ ἐξεταζομένου τρούλλου, ὡς καὶ τὰ ὑπὲρ τὰ ἀνοίγματα μαρμάρινα λοξότμητα τόξα ἐνθυμίζουσι ζωηρῶς ἀνάλογα ἀττικὰ[1] καὶ πελοποννησιακὰ[2] παραδείγματα ναῶν τοῦ 11ου μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος μὲ ταύτην τὴν διαφοράν, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τὰ ἀττικὰ καὶ τὰ πελοποννησιακὰ (πλὴν μιᾶς ἐξαιρέσεως, Ταξιαρχῶν Γλέζου Μάνης) τὰ ἡμικυκλικὰ τόξα γεφυρώνουν ὀργανικῶς τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων διαστήματα, συναντώμενα εὐθὺς ὑπὲρ τὰ ἐπιθήματα τῶν κιονίσκων, εἰς τὴν Ἄνδρον τὰ τόξα αὐτὰ περιβάλλουν τὸ πώρινον τοξωτὸν ὑπέρθυρον τῶν ἀνοιγμάτων χωρὶς νὰ συναντῶνται ὑπεράνω τῶν κιονίσκων, ἀφ' οὗ ἀπέχουν ἐξωτερικῶς ἀπ' ἀλλήλων κατὰ 0.38 μ. (εἰκ. 16). Ἔγινε μὲν λοιπὸν εἰς τὴν Ἄνδρον μίμησις τῶν ἀττικῶν καὶ τῶν πελοποννησιακῶν τρούλλων, οὐχὶ ὅμως πλήρης, διότι, ὡς εἴπομεν, τὰ μαρμάρινα τόξα εἶναι ἁπλῶς τοξωτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων, ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ ἡδράζοντο αἱ ἄκραι κέραμοι τοῦ τρούλλου μὲ πλατεῖαν ὑδρορρόην ὑπὲρ τοὺς κιονίσκους, ὡς δεικνύει ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις (εἰκ. 17). Ἡ ἐν Ἄνδρῳ μίμησις ἀττικῶν τρούλλων ἐξηγεῖται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ αὐτῆς ὑπήγετο κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα ὑπὸ τὴν μητρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν (ὅρα ἀνωτέρω σ. 4 σημ. 2).

[1] Ἀθηνῶν: Ἅγ. Ἀπόστολοι Σολάκη, Ἅγ. Θεόδωροι, Καπνικαρέα, Παναγία Γοργοεπήκοος, Μεγάλη Παναγία, Ἁγ. Αἰκατερίνη, Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Ἅγ. Νικόλαος Ραγκαβᾶς, Μεταμόρφωσις. (Πάντων τούτων εἰκόνας βλέπε εἰς τὸ Εὑρετήριον τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος Τεῦχος Β' ὑπὸ Ἀ. Ξυγγοπούλου) Ὄμορφη Ἐκκλησιά (Ὀρλάνδος, Ἡ ὄμορφη Ἐκκλησιά, Ἀθῆναι 1921, εἰκ. 6 καὶ 7), Ἀττικῆς: Εἰσόδια Καλυβίων Κουβαρᾶ (Ὀρλάνδος, Ἀθηνᾶ τ. ΛΕ' [1923] σ. 178 εἰκ. 10).

[2] Κορινθίας: Περιοχῆς Σοφικοῦ: Ταξιάρχης (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α' σ. 74 εἰκ. 23), Κοίμησις Θεοτόκου Στείρη (Ὀρλάνδος, ἔ.ἀ. σ. 83 εἰκ. 32), Ἀργολίδος: Ἅγ. Θεοδόσιος Παναρίτη (E. Stikas, Atti dell' VIII Congr. di Studi bizantini τ. II πίν. XC εἰκ. 6 καὶ XCI εἰκ. 7), Μεσσηνίας: Θουρίας (Le Bas-Reinach, Voyage archéologique 1888 πίν. 28), Μάνης: Ἁγ. Βαρβάρα Ἐρεμοῦ (Megaw, BSA XXXIII, πίν. 17a καὶ b), Ἅγ. Γεώργιος Κίττας (Traquair, BSA XV [1908/9] σ. 187 εἰκ. 3 καὶ πίν. XIV), Ταξιάρχης Καρούδας (Traquair, ἔ.ἀ. πίν. XII), Γλέζου (Megaw, ἔ.ἀ. πίν. 21a), Ἅγ. Νικόλαος Ὀχιᾶς (Megaw, ἔ.ἀ. πίν. 21b), Ἅγ. Ἰωάννης Κερίων (Megaw, ἔ.ἀ. πίν. 21d), Λακωνίας: Ἁγ. Βαρβάρα Σκούταρη, Γυθείου (ἀδημοσίευτος), Βεῒζᾶ-Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς (Coll. Chrét. des Hautes Études c 2595), Ἅγ. Νικόλαος Ἀχραγιᾶς Σελλασίας (ἀδημοσίευτος) κλπ.

Εἰκ. 17. Ἀναπαράστασις τοῦ τρούλλου τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς.

ϛ') Τὸ τέμπλον. Τὸ σήμερον ὑπάρχον μαρμάρινον, baroque ρυθμοῦ τέμπλον, ἀνήκει προφανῶς εἰς τὴν κατὰ τὸ 1775 γενομένην μεγάλην ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ἡ κατωτέρω δημοσιευομένη ἐπιγραφή. Τούτου ἕνεκα δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐνταῦθα[1].

Ἡ γραπτὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ. Οἱ τοῖχοι καὶ οἱ θόλοι τοῦ ναοῦ ἐκαλύπτοντο ἄλλοτε διὰ νωπογραφιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων σήμερον ἐλάχισται μόνον διεσώθησαν εἴς τινας θόλους καὶ αὗται δὲ πολὺ ἠλλοιωμέναι ἐκ τῶν ἁλάτων καὶ τῆς ὑγρασίας. Οὕτω εἰς τὸν ἀμέσως πρὸ τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ κυλινδρικὸν θόλον εἰκονίζετο, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψις. Ἡ σύνθεσις αὕτη διῃρεῖτο εἰς δύο ἡμιχόρια, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων εἰκονίζετο ὁ Χριστὸς ἐντὸς δόξης φερομένης ὑπὸ 4 ὁρμητικῶς, μὲ ὡραίαν ρυθμικὴν κίνησιν, πετώντων ἀγγέλων. Καὶ εἰς μὲν τὸ νότιον ἡμιχόριον εἰκονίζετο ἱσταμένη ἐν στάσει δεήσεως ἡ Παναγία, φέρουσα βαθυγάλαζον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορφυροῦν μαφόριον, ἑκατέρωθεν δ' αὐτῆς Ἀπόστολοι, τῶν ὁποίων σώζονται μόνον τρεῖς ἔχοντες τὰς κεφαλὰς ἐστραμμένας πρὸς τὸν Χριστόν, χωριζόμενοι δ' ἀπ' ἀλλήλων διὰ ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένων δένδρων. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἡμιχορίου διεσώθησαν πέντε ἄλλοι Ἀπόστολοι καὶ τέλος εἰς τὸ πρὸς τὸν τροῦλλον ἄκρον τοῦ θόλου ἄγγελος, δεικνύων διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν Χριστὸν καὶ ἔχων τὴν μίαν τῶν πτερύγων γυρισμένην πρὸς τὰ ἄνω μὲ ἁρμονικὴν δυναμικὴν καμπύλην. Τέλος εἰς τὴν παρυφὴν τοῦ θόλου διεσώθη κόσμημα ἐξ ἐφαπτομένων κύκλων περιβαλλόντων ὀδοντωτὰ πολύγωνα.

Ὁ κάμπος τῆς παραστάσεως εἶναι σήμερον καστανὸς (βῶλος) θὰ ἦτο ὅμως ἄλλοτε βαθυκύανος, κασταναὶ δ' ὡσαύτως σημειοῦνται καὶ αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων καὶ τὰ περιγράμματα τῶν μορφῶν.

Εἰς καλυτέραν σχετικῶς κατάστασιν διατηροῦνται αἱ κοσμοῦσαι τὰς θολωτὰς ὀροφὰς (ἀσπίδας) τῶν δύο πλαγίων διαμερισμάτων τοῦ ἱεροῦ τοιχογραφίαι, ἔνθα τὸ μὲν φουρνικὸν τοῦ διακονικοῦ κοσμεῖ πελωρία προτομὴ τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ, κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς τὴν ρομφαίαν. Αἱ πτέρυγές του καλύπτουν καὶ τὰ δύο ἐκ τῶν τεσσάρων λοφίων τοῦ φουρνικοῦ. Ἀντιστοίχως εἰς τὸ φουρνικὸν τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ἡ Παναγία φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους της τὸν Χριστὸν ἐν μεταλλίῳ (τύπος Βλαχερνιτίσσης). Τέλος εἰς μὲν τὰ ἀνατολικὰ λοφία τοῦ φουρνικοῦ τούτου εἰκονίσθησαν οἱ γονεῖς τῆς Θεοτόκου, Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννα, εἰς δὲ τὰ δυτικὰ ἀγνοοῦμεν τί εἰκονίζετο, διότι καλύπτονται ὑπὸ ἀσβεστώματος.

Ἴχνη τοιχογραφιῶν διατηροῦνται ἐπίσης καὶ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου

[1] Περιγραφὴν τοῦ τέμπλου τούτου παρέσχεν ὁ Ἀντ. Μηλιαράκης (Ὑπομνήματα σ. 91) καὶ κατ' αὐτὸν ὁ Ἰακ. Δραγάτσης (Παρνασσὸς Ε' [1881] σ. 788) καὶ ὁ Δ. Πασχάλης (Δελτίον Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Περίοδ. Β' τ. Α' [1924] σ. 6).

τοῦ ΒΔ διαμερίσματος τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅστις διαιρεῖται εἰς δύο ἡμιχόρια, εἰς τὰ ὁποῖα μαντεύονται μᾶλλον ἢ διακρίνονται σειραὶ ἁγίων.

Ἠχητικὰ ἀγγεῖα. Εἰς τὴν βάσιν τῶν λοφίων τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου, ἀποπεσόντος τοῦ κονιάματος τῶν τοιχογραφιῶν, εἶναι ὁρατὰ τὰ στόμια ἐντειχισμένων ἠχητικῶν ἀγγείων. Ταῦτα ἐχρησίμευον ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς ἀπορρό-

Εἰκ. 18. Τὸ ὑπὲρ τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ μεταγενέστερον κωδωνοστάσιον καὶ αἱ κάτωθεν αὐτοῦ γενόμεναι ἀλλοιώσεις δι' ἐμφράξεως τοῦ βυζαντινοῦ διλόβου παραθύρου καὶ ἐντειχίσεως πλακὸς οἰκοσήμου.

φησιν τῶν προσπιπτόντων ἠχητικῶν κυμάτων, ἵνα μὴ προεκτείνωνται καὶ εἰς τὸν τροῦλλον, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς ἐλάφρυνσιν τοῦ βάρους τῶν γωνιῶν τῆς τετραγώνου βάσεως τοῦ τρούλλου. Τοιαῦτα ἀγγεῖα συναντῶνται καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους βυζαντινοὺς ναούς[1].

Τὸ κωδωνοστάσιον. Ὑπεράνω τοῦ ἀετώματος τῆς μέσης καμάρας τοῦ νάρθηκος κατεσκευάσθη, ἀναμφιβόλως ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὀγκῶδες κωδωνοστάσιον ἐκ τοιχοποιίας (εἰκ. 18), ἀποτελούμενον ἐκ κλιμακωτῆς βάσεως καὶ

[1] Πβλ. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Α' (1935) σ. 138 (Ἅγ. Βασίλειος Ἀπιδιᾶς). Traquair, BSA XV (1908-9) σ. 180 (Γαρδενίτσα Μάνης). A. Brykezynski, Vases acoustiques à Vloslaven (Πολωνίας), Revue de l'Art chrétien 1898 130 καὶ γενικῶς: P. Thielscher, Die Schlaggefässe der griechischen Tragödie und der christlichen Kirche (Akustische Zeitschr. τοῦ 1938).

μονολόβου ὑπὲρ αὐτὴν ἀνοίγματος, καταλήγοντος εἰς τριγωνικὸν ἀέτωμα. Δὲν εἶναι ἀπίθανον καὶ ἡ προσθήκη αὕτη νὰ ἐξετελέσθη κατὰ τὴν γενομένην τὸ 1775 μεγάλην ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ, περὶ ἧς ὁμιλεῖ ἡ κατωτέρω (σ. 33) δημοσιευομένη ἐπιγραφή.

Αἱ ἐπιγραφαί. 1. Σπουδαιοτάτη καὶ ἅμα ἀρχαιοτάτη ἐκ τῶν ἐν τῷ ναῷ ἐπιγραφῶν εἶναι ἡ κεχαραγμένη ἐπὶ τοῦ ἐπιθήματος τοῦ βορείου κίονος τοῦ κυρίως ναοῦ. Αὕτη ἀρχομένη ἀπὸ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἐπιθήματος συνεχίζεται καὶ ἐπὶ τῶν ὑπολοίπων τριῶν εἰς δύο στοίχους, ἀναφέρεται δὲ εἰς τὴν κτίσιν τοῦ ναοῦ, τῆς ὁποίας παρέχει ἐν τέλει καὶ τὴν χρονολογίαν. Ἐδημοσιεύθη παλαιότερον μὲν ἀλλ' ἐλλιπῶς ὑπὸ τοῦ Ἀ. Μηλιαράκη[1] καὶ τοῦ Ἰακ. Δραγάτση[2], ἀργότερον δὲ καὶ πληρέστερον ὑπὸ τοῦ Δ. Πασχάλη[3], οὐχὶ ἄνευ λαθῶν[4]. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 19 παρέχει φωτογραφικὸν ἀπείκασμα ἐκ ληφθέντος ἐκτύπου. Ἰδοὺ πῶς ἔχει ἡ σχετικὴ μεταγραφὴ αὐτῆς:

† *Ὁ πάνσεπτος ναὸς οὗτος ὁ τοῦ | μεγάλου ταξιάρχου Μυχαὴλ ἀνοικοδομήθ(η) ἐπὶ β|ασιλέως κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ, Πα|τριάρχου κυροῦ Λουκᾶ, κτητόρων δὲ | συνεύνων Κωνσταντοίνου | κὲ Ἠρίνης οὗ κλῆσις ἐστὴν ἐπονήμω|ς Μοναστηριώτου κὲ τῆς Πρασήν(η)ς | μηνὴ Μαρτ(ίῳ) ιν(δικτιῶνος) ϛ' ἔτ(ους) ͵ϚΧΞϚ'* †

Ὁ Δ. Πασχάλης (ἔ.ἀ.) μετὰ τὸ ἐν τέλει *μηνὶ Μαρτ(ίῳ)* ἀναγινώσκει *ἐν σωτηρίῳ ἔτει* χωρὶς οὐδαμοῦ τοῦ λίθου νὰ ὑπάρχῃ ἡ λέξις σωτηρίῳ, οὔτε δὲ καὶ ἠδύνατο νὰ ὑπάρχῃ, ἀφ' οὗ ἡ χρονολογία δίδεται ἀπὸ κτίσεως κόσμου.

Ἡ ἐπιγραφὴ διδάσκει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ *μεγάλου Ταξιάρχου Μιχαὴλ* ἐκτίσθη ἐπὶ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ (1143 - 1188) καὶ συγκεκριμένως κατὰ τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 6666 ἀπὸ δὲ Χριστοῦ γεννήσεως 1158, ὅπερ πράγματι συμπίπτει πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς ἀναφερομένην 6ην ἰνδικτιῶνα[5]. Μνημονεύεται δ' ὡς πατριαρχῶν κατὰ τὴν κτίσιν ὁ Λουκᾶς, ὅστις εἶναι ὁ ἐπιλεγόμενος Χρυσοβέργης, ἀνελθὼν τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῷ 1156[6]. Κτήτορες τοῦ ναοῦ ὑπῆρξαν, κατὰ τὴν ἐπιγραφήν, ὁ *Κωνσταντῖνος Μοναστηριώτης* καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ *Εἰρήνη* ἡ *Πρασήνη* ἤτοι τὸ γένος Πρασίνου.

Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Μοναστηριώτης ἀπαντᾷ συχνάκις καὶ δὴ καὶ περὶ αὐτὰ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ. Οὕτω εἷς Λέων Μοναστηριώτης ὑπῆρξε τῷ 1166

---

[1] Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων - Ἄνδρος - Κέως, ἐν Ἀθήναις 1881, σ. 91.

[2] Ἄνδρου ἀρχαιολογήματα ἐν περ. Παρνασσὸς τ. Ε' (1881) σ. 789.

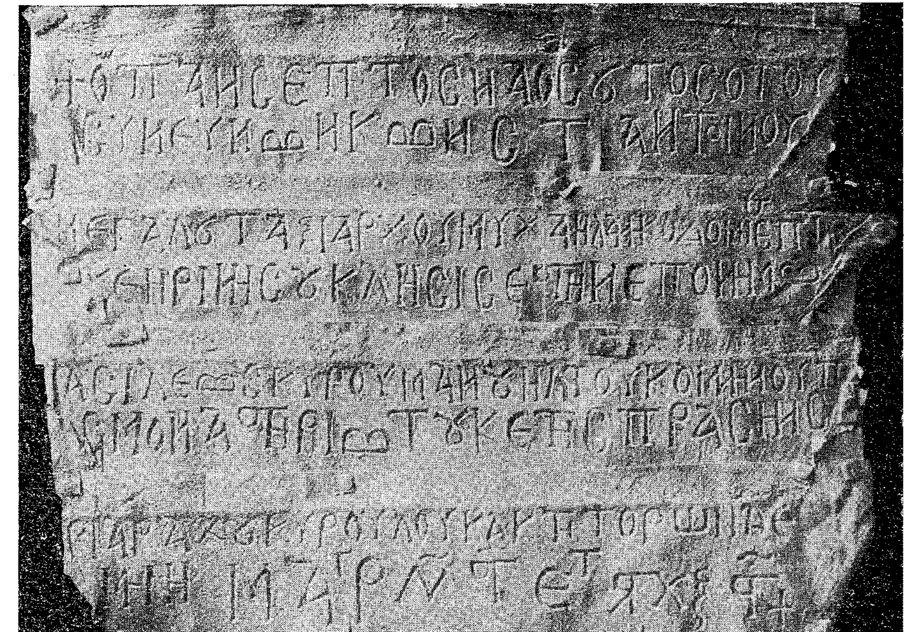
[3] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Περίοδ. Β' τόμ. Α' (1924) σ. 8 - 9.

[4] Π.χ. πάσεπτος ἀντὶ πάνσεπτος κ.ἄ.

[5] Βλ. H. Lietzmann, Zeitrechnung (Berlin-Leipzig 1934) σ. 47 (Samml. Göschen 1085).

[6] Μ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, 1884 σ. 350 - 5.

κριτὴς τοῦ βήλου καὶ ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου[1], δὲν εἶναι δ' ἀπίθανον νὰ εἶναι συγγενὴς πρὸς τὸν τῆς Ἄνδρου. Ἕτερος Μοναστηριώτης, ὀνόματι Ἰωάννης, ὑπῆρξεν *ἀναγνώστης καὶ νομικὸς τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Βουθρωτοῦ*, κατήγετο δ' ἐκ τοῦ χωρίου Παύλου. Οὗτος ἔγραψε τὸ ὑπ' ἀριθμ. 1 ἐπὶ περγαμηνῆς Εὐαγγέλιον τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει Μ. Ξενοφῶντος, τοῦ ἔτους 1181[2]. Τρίτος Μοναστηριώτης, ὀνόματι Θεόδωρος, ἀναγνώστης καὶ οὗτος, ὑπῆρξεν

Εἰκ. 19. Φωτογραφία ἐκτύπου τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς.

ἀντιγραφεὺς τοῦ ὑπ' ἀρ. 312 ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος τοῦ 1201, περιλαμβάνοντος τὸ τυπικὸν τῆς ἐν Ἰορδάνῃ μονῆς τοῦ Προδρόμου[3]. Πολὺ ἀργότερον, τὸ 1806, εἷς Κωνσταντῖνος Μοναστηριώτης δανείζεται ἀπὸ τὸν Μουσταφᾶ μπουλούμπαση Μέτζη γρόσια τριακόσια σαράντα[4]. Γνωστὸς τέλος εἶναι καὶ

---

[1] Νικήτας Χωνιάτης 344 14 (Βόννης) A. Mai, Scriptorum veterum τ. IV σ. 39-53. Μ. Γεδεών, Ὁ Ἄθως σ. 101— Miklosich-Müller, Acta et diplomata 1 σ. 278.

[2] Lambros, Catalogue of the greek manuscripts of Mount Athos τ. 1 (Cambridge, 1895) ἀριθμ. 703 σ. 60.

[3] Vogel-Gardthausen, Die griechischen Schreiber κλπ. σ. 139.

[4] Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑτ. τ. 8 σ. 572.

ὁ συγγραφεὺς ἡμερολογίου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως Πάνος Μοναστηριώτης[1]. Σημειωτέον δ' ὅτι καὶ σήμερον ἔτι πολλαὶ οἰκογένειαι φέρουσι τὸ ἐπίθετον Μοναστηριώτης.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν σύζυγον τοῦ κτήτορος Εἰρήνην, ἥτις ὀνομάζεται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ *Πρασήνη* δηλ. τὸ γένος Πρασίνου, καὶ ταύτης τὸ ὄνομα συναντῶμεν κατά τε τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας.

Οὕτω εἷς Κωνσταντῖνος Πράσινος ὑπῆρξεν *οἰκεῖος τῷ αὐτοκράτορι*[2]... Ἕτερος Πράσινος φέρεται *καλλωπίσας τὰ κατ' ἦχον κρατήματα Ἰωάννου τοῦ Κλαδᾶ*[3]. Κατὰ τὸ ἔτος 1596: *Λουίζης ὁ ἐξ Ἀθηνῶν ὁ τοῦ Πρασίνου* ἀντέγραψε τὸν ὑπ' ἀριθμ. 534 [Ε 72] Ἀθων. κώδικα τῆς Λαύρας[4]. Τῷ 1769, 1793 καὶ 1797 ἀναφέρεται ὁ ἀναγνώστης Ἠλίας Πράσινος ἐν Ἀμοργῷ[5]. Τέλος εἷς Ἰωάννης Πράσινος ἀναγράφεται ὡς συνδρομητὴς τῆς Γεωγραφίας τοῦ Διονυσίου Πύρρου ἐκδοθείσης τῷ 1818 (σ. 336).

Πάντως τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Πράσινος οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν μερίδα τῶν Πρασίνων τοῦ Ἱπποδρόμου, ὡς ὑπέθεσεν ὁ Πασχάλης[6].

2. Ἐπὶ τοῦ νοτίου ὀκταγωνικοῦ κίονος τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχει κεχαραγμένη, σύγχρονος πιθανώτατα — ὡς ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τῶν γραμμάτων εἰκάζω — πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθ. 1, ἐπιγραφή[7] λίαν ὅμως ἀποτετριμμένη. Ταύτης μόνον αἱ τρεῖς πρῶται σειραὶ ἀναγινώσκονται εὐκρινῶς, ἐκ δὲ τῶν ὑπολοίπων ἑπτὰ μόνον τὰ ἀρχικὰ καὶ τὰ τελικὰ γράμματα. Ἰδοὺ πῶς ἔχει ἡ μεταγραφὴ αὐτῆς:

† Τὸν σὸν
οἰκέτην
Μιχαὴλ . . . προ
τος . . . . . πα
κ . . . . . ς
τ . . . . . τιω

[1] Τὸ ἡμερολόγιον τοῦτο περιέχεται εἰς τὰ ἐπιμελείᾳ Ἰω. Βλαχογιάννη ἐκδοθέντα Ἀρχεῖα τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας (τ. Α' μέρος Α', ἐν Ἀθήναις 1901). Βλέπε καὶ Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομν. τ. 5 σ. 358.

[2] Miklosich-Müller, Acta et diplomata τ. 1 σ. 231.

[3] Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Μαυρογένειος Βιβλιοθήκη τ. 1 σ. 28.

[4] Vogel-Gardthausen, ἔ.ἀ. Σπυρίδωνος Λαυριώτου-Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Κατάλογος Κωδ. Μ. Λαύρας, Paris 1925, Παράρτ. Β' σ. 460.

[5] Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑτ. τ. 1 σ. 632, 633, 634.

[6] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Περ. Β' τ. Α' (1924) σ. 11.

[1] Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Ἰακ. Δραγάτση ἐν Παρνασσῷ τ. Ε' 1881 σ. 788, ἀργότερον δὲ ὑπὸ τοῦ Δ. Πασχάλη ἐν Δελτ. Χριστ. Ἑτ. Ἑλλ. Περ. Β' τόμ. Α (1924) σ. 13 καὶ ἐν Ε. Ε. Β. Σπ. τ. Δ (1927) σ. 51.

. . . . . . π
ου . . . . . τ
εν . . . . . η
c c

Πρόκειται βεβαίως περὶ ἐπικλήσεως πιστοῦ τινος πρὸς τὸν τιμώμενον ἐν τῷ ναῷ ἀρχάγγελον Μιχαήλ.

Ἡ ἐν στ. 2 γραφὴ *οἰκέτης* ἀντὶ τοῦ ἱκέτης εὕρηται συχνάκις εἰς βυζαντινὰς ἐπιγραφάς[1].

3. Τρίτη, βυζαντινῶν χρόνων, ἐπιγραφὴ ἦτο ποτὲ χαραγμένη ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας μαρμαρίνου σταυροῦ τῆς Ἁγ. Τραπέζης, ὅστις σήμερον δὲν εὑρίσκεται εἰς τὸν ναόν. Ἐδημοσιεύθη κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τοῦ Ἰακ. Δραγάτση[2] ἀργότερον δέ, ἄνευ σχολίων καὶ μετ' ἀκαλαισθήτου μιμήσεως τῶν γραμμάτων καὶ ὑπὸ Δ. Πασχάλη[3]. Ἰδοὺ πῶς εἶχε τὸ κείμενον αὐτῆς κατὰ Πασχάλην:

Δανιὴλ τοῦ Σγουρισμένου καὶ Κοσμᾶ τοῦ Πικρὶ
καὶ οἱ ἀναγινόσκοντες εὔχεσθε διὰ τ(ὸν) κτίτορα
Ὁ Θ(εὸ)ς σώσι αὐτ(όν). Μινὶ Μαρτήω
Ἔτ(ους) ςξχς' βασιλέβοντος Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ.

Τὸ ἐπίθετον Σγουρισμένος ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον ἐνταῦθα, εἶναι δὲ βεβαίως συγγενὲς πρὸς τὸ σύνηθες οἰκογενειακὸν ὄνομα Σγουρός[4], ὡς καὶ πρὸς τὸ Σγουρόπουλος καὶ τὸ Σγουρομάλλης[5]. Τῆς αὐτῆς προελεύσεως θὰ εἶναι πιθανώτατα καὶ τὸ Σγουράνος. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ Πικρὶς τοῦτο εὕρηται ἀναγραμματισμένον (=Πρικύς) ὡς ἐπώνυμον κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ἐν Κρήτῃ[6]. Ἐπίσης ὑπὸ τὴν μορφὴν Πικρὸς τὸ εὑρίσκομεν, ἐν Κρήτῃ ὡσαύτως, ὡς

[1] Οὕτω π.χ. εἰς τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν τῶν Ἁγ. Θεοδώρων τῶν Ἀθηνῶν (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Εὑρετ. μεσ. μν. Ἑλλ. τεῦχ. Β' σ. 73).

[2] Παρνασσὸς τ. Ε' 1881 σ. 789.

[3] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Περ. Β' τ. Α' (1924) σ. 13 καὶ ἐν Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. Δ' (1927) σ. 50.

[4] Περὶ τῆς λέξεως Σγουρὸς καὶ τῶν συγγενῶν βλ. Δ. Ἰ. Γεωργακᾶν ἐν Ἀθηνᾷ τ. 47 (1937) σ. 37-52.

[5] *Σγουρομάλλης Γεώργιος*, Ν. Ἑλλ. Δ' 184. Miklosich-Müller, Acta et Diplomata τ. 3 σ. 290 βλ. καὶ τ. 1 σ. 53: *Σγουρομάλλης Θεόδωρος*. Miklosich-Müller, ἔ.ἀ. τ. 1 σ. 53. Λάμπρος Ν. Ἑλλ. Δ', 183. *Σγουρομάλλης Ματθαῖος Παλαιολόγος*, βιβλιογράφος Ν. Ἑλλην. Δ', 183 καὶ ΙΑ', 274. *Σγουρομάλλης Παλαιολόγος Χατζῆς*, Ν. Ἑλλην. Η', 360. *Σγουρομάλλης Παῦλος*, Ν. Ἑλλην. Δ' 184.

[6] Legrand, Bibliographie Hellénique du XVII s. τ. 3 (1895) σ. 362 σημ. 3.

ἐπώνυμον τοῦ συγγραφέως πονήματος περὶ Κρητικοῦ πολέμου ἐκδοθέντος ὑπὸ Κ. Σάθα[1].

4. Ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου τῆς νοτίας θύρας τοῦ ναοῦ, ἥτις, ὡς ἀνωτέρω (σ. 11) εἴπομεν, ἠνοίχθη πολὺ ἀργότερον, ἐχαράχθη διὰ κλασσικιζόντων κεφαλαίων γραμμάτων ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή[2]:

Ἀφιερώθη παρὰ Φραντζέσκου ποτὲ Γάσπαρι
Ντελαγραμάτικα ἡ θύρα αὕτη δι' ἐξόδων αὐτοῦ 1772.

Ἡ παλαιὰ ἱερατικὴ οἰκογένεια Ντελλαγραμμάτικα ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως ὡς δαπανήσασα δι' ἐκτέλεσιν καλλιτεχνικῶν καὶ ἄλλων ἔργων εἰς ἐκκλησίας τῆς Ἄνδρου. Οὕτω π.χ. ἐπιγραφὴ ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς τῆς παρὰ τὸ Γαύριον μονῆς τῆς Ἁγίας[3] μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι *κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος ἡ μονὴ Ζωοδόχος Πηγὴ ἀνεκαινίσθη συνδρομῇ καὶ δαπάνῃ Μακαρίου μοναχοῦ τοῦ κατὰ κόσμον Δελλαγραμμάτικα Δομένεγου*. Ὁμοίως ἄλλη ἐπιγραφή[4], ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ μονυδρίου τοῦ Ἀλινοῦ, λέγει ὅτι τὸ *1705 Ὀκτωβρίου 20 διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ πανοσιωτάτου παπᾶ κὺρ Νεοφύτου Δελαγραμμάτικα ἐζωγραφίσθη τὸ τέμπλον* τοῦ μονυδρίου.

Χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν οἰκογένειαν Ντελαγραμμάτικα, ὡς καὶ διὰ πολλὰς ἄλλας τῶν Κυκλάδων, εἶναι τὰ φραγκικὰ βαπτιστικὰ ὀνόματα τῶν πλείστων μελῶν της (Δομένεγος=Domenico, Φραντζέσκος, Γάσπαρις) ὡς καὶ αὐτὸ τὸ οἰκογενειακὸν Ντελλαγραμμάτικα. Πολλὰ τοιαῦτα ὀνόματα ἀκούονται μετ' ἐπιμονῆς μέχρι τῆς σήμερον εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, προέρχονται δὲ πάντως ἐξ ἀπογόνων τῶν Βενετῶν ἐκείνων ἐπιχειρηματιῶν, τῶν διασπαρέντων εἰς τὰς Κυκλάδας μετὰ τὴν τετάρτην σταυροφορίαν, ὅτε ὁ Μᾶρκος Σανοῦδος ἵδρυσε τὸ μακρόβιον δουκᾶτον τοῦ Αἰγαίου, τὸ διαρκέσαν χρόνον μακρότερον πάντων τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ λατινικῶν δημιουργημάτων[5].

5. Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ βορείου ὀκταγωνικοῦ κίονος τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι χαραγμένη ἡ ἑξῆς μακρὰ ἐπιγραφή[6] (ὕψ. γραμμ. 0.04 -

[1] Ἑλληνικὰ ἀνέκδοτα τ. Β', Ἀθήνησι 1867. Ὑπὸ τοῦ Σάθα φέρεται ὡς Σκληρός, ἐν ᾧ τὸ ὀρθὸν εἶναι Πικρός· βλ. Legrand, ἔ.ἀ. τ. 3 (1895) σ. 362 σημ. 3.

[2] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δ. Πασχάλη ἐν Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ. Περ. Β' τόμ. Α' (1924) σ. 8 καὶ ἐν Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. Δ' (1927) σ. 72.

[3] Πασχάλης, Ε. Ε. Β. Σ Δ' (1927) σ. 58.

[4] Πασχάλης, ἔ.ἀ. σ. 87.

[5] Πρβ. W. Miller, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (μετάφρ. Σπ. Π. Λάμπρου 1909 - 1910) καὶ Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον, Ἀθῆναι 1930, σ. 19.

[6] Ἐδημοσιεύθη ἄνευ σχολίων ὑπὸ Α. Μηλιαράκη (Περιγραφ. ὑπομν. σ. 91) καὶ Δ. Πασχάλη μετ' ἀπειροκάλου «πανομοιοτύπου» ἐν Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Περ. Β' τ. Α' (1924) σ. 11 - 12 καὶ ἐν Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Δ' (1927) σ. 67 - 68.

0.045 μ.), ἧς παρέχω πανομοιότυπον (εἰκ. 20). Ἰδοὺ πῶς ἔχει ἡ μεταγραφὴ αὐτῆς:

Ἀνεκενήσθη
ὁ θεῖος οὗτος να
ὸς διὰ συνδρο
μῆς τοῦ πανοσιω
τάτου προηγουμένου
Γριγορίου τουπίκλι Ἀ
θανασίου ἔσω καὶ
ἔξο ἰδίας του βοηθ
είας καὶ τοῦ ἀδελφ
οῦ αὐτοῦ Νικολάου καὶ
τῆς ποτὲ γυνῆς αὐτοῦ
Μοσχοῦς καὶ ἑτέρων
Χεὶρ Κωνσταντίνου
Καισαριώτη Ἔτη ἀπὸ Χ(ριστο)ῦ
1775 Μ(α)ρτίου 10.

Εἰκ. 20. Ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου κίονος ἐπιγραφὴ τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἐπιγραφὴ πληροφορεῖ ἡμᾶς ὅτι τὸ 1775 ἔγινεν ἀνακαίνισις τοῦ ναοῦ ἔσω καὶ ἔξω. Καὶ ἡ μὲν ἐσωτερικὴ θὰ ἀναφέρεται πιθανώτατα εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ μαρμαρίνου, ρυθμοῦ baroque, τέμπλου, ὡς καὶ εἰς τὴν ἐντείχισιν μαρμαρίνου οἰκοσήμου ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, χάριν τῆς ὁποίας θὰ ἐφράχθη καὶ τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς προσόψεως. Ἡ ἀνακαίνισις ἐγένετο δαπάναις τοῦ προηγουμένου *Γρηγορίου τοὐπίκλι Ἀθανασίου*, τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Νικολάου, τῆς συζύγου αὐτοῦ Μοσχοῦς καὶ ἄλλων. Ἐξετελέσθη δὲ διὰ χειρὸς Κωνσταντίνου Καισαριώτη. Ὁ τελευταῖος οὗτος θὰ εἶναι πιθανώτατα ὁ γλύπτης, ὅστις ἐφιλοτέχνησε τὸ νεώτερον μαρμάρινον τέμπλον, τὸ ἀντίτατα ὁ γλύπτης, ὅστις ἐφιλοτέχνησε τὸ νεώτερον μαρμάρινον τέμπλον, τὸ ἀντικαταστῆσαν τὸ μαρμάρινον ὡσαύτως βυζαντινόν. Θὰ εἶναι δ' οὗτος βεβαίως συγγενής, ἂν μὴ ἀδελφός, τοῦ *λιθοξόου Προκοπίου μοναχοῦ καὶ κανδηλάπτου* εἶτα δὲ καὶ σκευοφύλακος τοῦ ναοῦ Ἁγ. Αἰκατερίνης τῆς Μ. τοῦ Σινᾶ, ὅστις, ὡς ἀναφέρεται εἰς ἐπιγραφὰς τῆς αὐτῆς μονῆς τῶν ἐτῶν 1779 καὶ 1784[1], ἐλάξευσε τὸν ἄμβωνα τοῦ ναοῦ καὶ κατέστρωσε διὰ μαρμάρων τὴν τράπεζαν τῆς Μονῆς[2]. Κατήγοντο δὲ ὅ τε Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Προκόπιος ἐκ *Καισαρείας*

[1] Κ. Ἀμάντου, Σιναϊτικὰ μνημεῖα ἀνέκδοτα, Ἀθῆναι 1928, σ. 60 καὶ 61.

[2] Ἡ περὶ τῆς στρώσεως τῆς τραπέζης ἐπιγραφὴ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ο. Tafrali ἐν Mélanges d'archéologie et d'histoire, σ. 65 καὶ ὑπὸ Κ. Ἀμάντου, ἔ.ἀ. σ. 61.

(ἄγνωστον ἂν τῆς Παλαιστινιακῆς ἢ τῆς Καππαδοκικῆς) ὅθεν καὶ τὸ ἐπώνυμον αὐτῶν Καισαριώτης, δηλοῦν τὴν καταγωγήν.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν πρωτοστατήσαντα εἰς τὴν *ἀνακαίνισιν* τοῦ ναοῦ προηγούμενον Γρηγόριον, οὗτος ἀναφέρεται εἰς σημείωμα χαρτῴου κώδικος τοῦ 1689 [1], τὸν ὁποῖον ὁ Γρηγόριος ἀπέκτησεν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅτε ἐφημέρευεν ἐκεῖ τὸ 1764 εἰς τὸν ἐν Γαλατᾷ ναὸν Παναγίας τῆς Καφατιανῆς, ἐκόμισε δ' ἔπειτα μεθ' ἑαυτοῦ εἰς Ἄνδρον καὶ ἀφιέρωσεν εἰς τὴν Μ. τῆς Παναχράντου, εἰς τὴν ἡγουμενείαν τῆς ὁποίας ἐκλήθη πιθανῶς τῷ 1765.

Μνεία τοῦ αὐτοῦ προηγουμένου Γρηγορίου γίνεται καὶ ἐν μουσικῷ κώδικι τῆς παρὰ τὸ Γαύριον μονῆς τῆς Ἁγίας. Εἰς τὸ πρῶτον φύλλον τοῦ κώδικος τούτου εὕρηται τὸ ἑξῆς σημείωμα [2]: *καὶ τόδε σὺν τοῖς ἄλλοις ἐκ τοῦ προηγουμένου Γρηγορίου τουπίκλη Ἀθανασίου·* καὶ κατωτέρω *νῦν δὲ ἀφιέρωσα αὐτὴν εἰς τὴν μονὴν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, τῆς ἐπιλεγομένης Ἁγίας ... αωψπγω* (=1783). Ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου σημειώματος συνάγεται, ὡς λέγει ὁ Δ. Πασχάλης [3], ὅτι «μονὴ τῆς μετανοίας τοῦ Γρηγορίου Ἀθανασίου ἦτο ἡ τῆς Ἁγίας, τῆς ὁποίας οὗτος διετέλεσε καὶ ἡγούμενος». Τέλος ὁ προηγούμενος Γρηγόριος ἀναφέρεται καὶ εἰς τὰς ἑξῆς δύο ἄλλας ἐπιγραφάς: μίαν ἐπὶ φορητῆς εἰκόνος τοῦ Παντοκράτορος τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου, ἣν ἀφιέρωσεν ὁ ἴδιος καὶ ἑτέραν ἀφιερωτικὴν καὶ πάλιν τοῦ ἰδίου ἐπὶ εἰκόνος τῆς Σταυρώσεως, διαστάσεων 0.38×0.47, τὴν ὁποίαν ἐκληρονόμησεν ὁ Δ. Πασχάλης παρὰ τῆς μητρός του, οὔσης ἐκ τῆς ἐν Μεσαριᾷ οἰκογενείας Ἀθανασίου [4]. Ἰδοὺ πῶς ἔχουσι τὰ κείμενα τῶν 2 ἀνωτέρω ἀφιερώσεων:

α) Τῆς ἐπὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Παντοκράτορος. *Μνήσθητι Χ(ριστ)έ... δούλου σου ἐλαχίστου πρώην ἡγουμέν|ου τε τοῦ Γρηγορίου οὗ καὶ τὸ ἐπίκλιν| Ἀθανασίου καὶ λύτρωσόν με πυρός| τοῦ αἰωνίου, ὅπως τύχω ...| οὐρανίου*

. . . .

αψηγ' (=1793)

β) Τῆς ἐπὶ τῆς εἰκόνος τῆς Σταυρώσεως:

Ἰησοῦ Χ(ριστ)ὲ Θεὲ καὶ Κύριέ μου μνήσθητι καμοῦ δούλου σου ἀναξίου οὗ καὶ τὸ ἐπίκλην Ἀθανασίου· λύτρωσόν με δὲ πυρὸς τοῦ αἰωνίου κύριε Θεὲ Χριστὲ καὶ Ἰησοῦ μου.

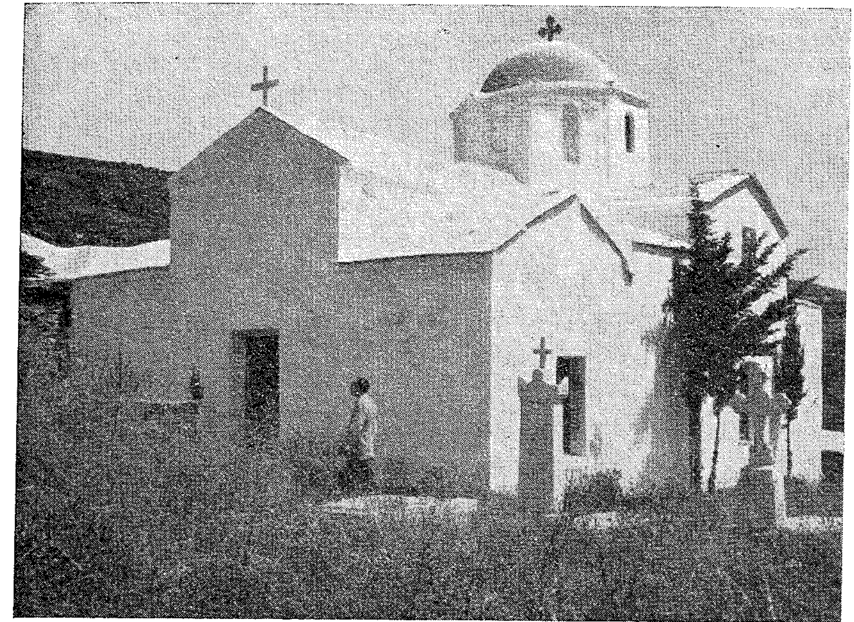
---

[1] Περὶ τοῦ κώδικος τούτου (ἐφ' οὗ ἐγράφη ἐν σ. 371 τὸ σημείωμα τοῦ Γρηγορίου), μὴ συμπεριλαμβανομένου εἰς τὸν σχετικὸν κατάλογον τοῦ Σπ. Λάμπρου, περιελθόντος δὲ πρό τινων μὲν δεκαετηρίδων εἰς χεῖρας τοῦ ἱερέως Ν. Κακαρούχα, ἀποκειμένου δὲ τῷ 1929 παρὰ τῷ Διευθυντῇ τοῦ ἐν Ἄνδρῳ δημοτικοῦ σχολείου Ν. Θωμᾶ, βλέπε Ἀρχιμ. Ἐμμαν. Καρπάθιον ἐν Ἐκκλησίᾳ τ. ΙΖ' (1939) σ. 27-29.

[2] Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος Κωδίκων τῆς ἐν Ἄνδρῳ μονῆς τῆς Ἁγίας... Ἐπετ. Φιλ. Συλλ. Παρνασσοῦ τ. Α' σ. 88.

[3] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. περ. Β τ. Α' (1924) σ. 13 σημ.

[4] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. περ. Β τ. Α' (1924) σ. 12 σημ. 1.

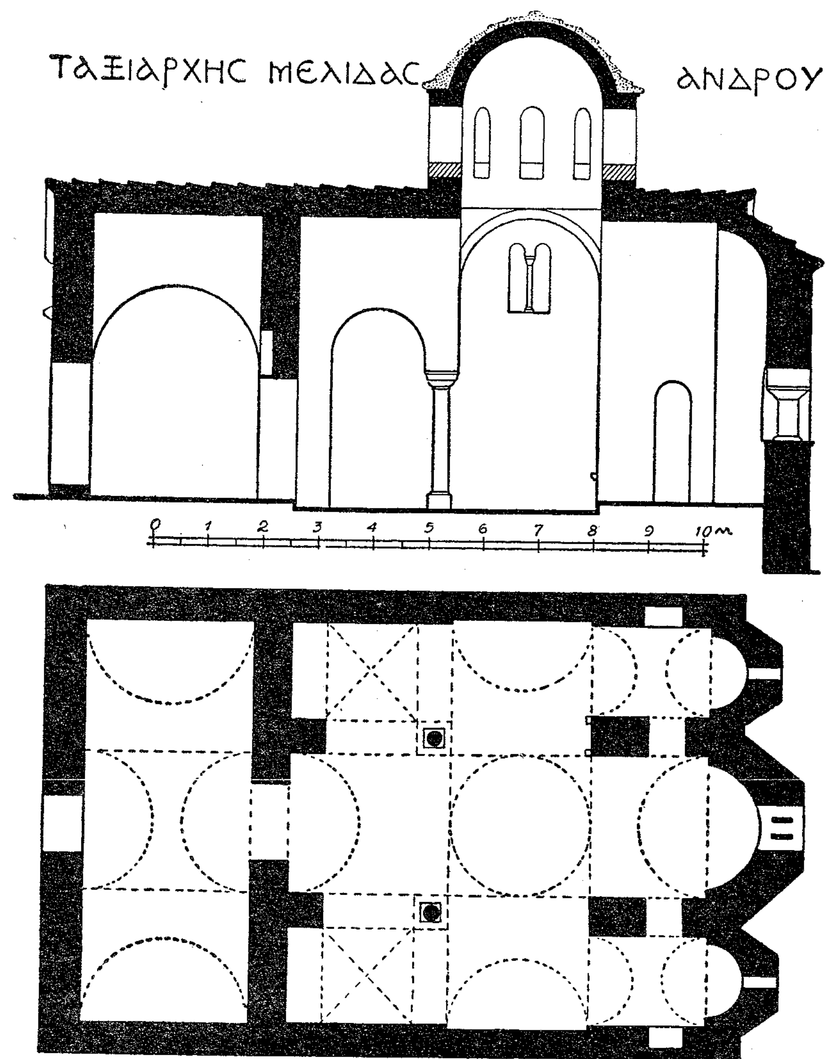
Εἰκ. 21. Ὁ Ταξιάρχης τῆς Μελίδας ἀπὸ ΝΔ.

2. Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΜΕΛΙΔΑΣ

Ὀκτὼ περίπου χιλιόμετρα ἀπὸ τῆς Χώρας τῆς Ἄνδρου καὶ παρὰ τὴν ἁμαξιτόν, ἥτις, διερχομένη διὰ τῆς Μεσαριᾶς, προεκτείνεται μέχρι Γαυρίου, εὑρίσκεται παρὰ τὸ χωρίον Μελίδαν, τὸ νεκροταφεῖον τοῦ χωρίου Πιτροφοῦ. Ὡς ἐκκλησία τοῦ νεκροταφείου τούτου χρησιμεύει σήμερον παλαιὸς βυζαντινὸς ναὸς (εἰκ. 21) τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ταξιάρχου τῶν ἄνω δυνάμεων Μιχαήλ. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ταξιάρχην τῆς Μεσαριᾶς, ὅστις διέφυγε κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν ἀσβεστόχρισιν, ὁ Ταξιάρχης τῆς Μελίδας εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου κεκαλυμμένος διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου. Διαφαίνεται ἐν τούτοις σαφῶς ὑπὸ τὸ ἀσβεστόχρισμα τὸ ἰσόδομον, πλινθοπερίκλειστον σύστημα δομῆς αὐτοῦ, ἰδίᾳ κατὰ τὸ ἱερόν (εἰκ. 23 καὶ 24).

Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 22) ὁ Ταξιάρχης τῆς Μελίδας ἔχει ἐν συνόλῳ σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 8.45×12.72 μ., ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλουσι πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς ἡμιεξάγωνοι κόγχαι. Ἐσωτερικῶς τὸ εἰρημένον ὀρθογώνιον διαιρεῖται εἰς δύο μεγάλα μέρη ἤτοι α) εἰς νάρθηκα στενομήκη (ἐσωτ. διαστάσεων 7.30×3.03) καὶ β) εἰς κυρίως ναόν, περίπου τετράγωνον, ἀφ' οὗ τὸ μὲν

πλάτος αὐτοῦ εἶναι 7.25 μ., τὸ δὲ μῆκος μέχρι τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ 7.65 μ. Ἐκ τοῦ μήκους δὲ πάλιν τούτου τὰ μὲν 2.15 μ. καταλαμβάνονται ὑπὸ τοῦ τρι-

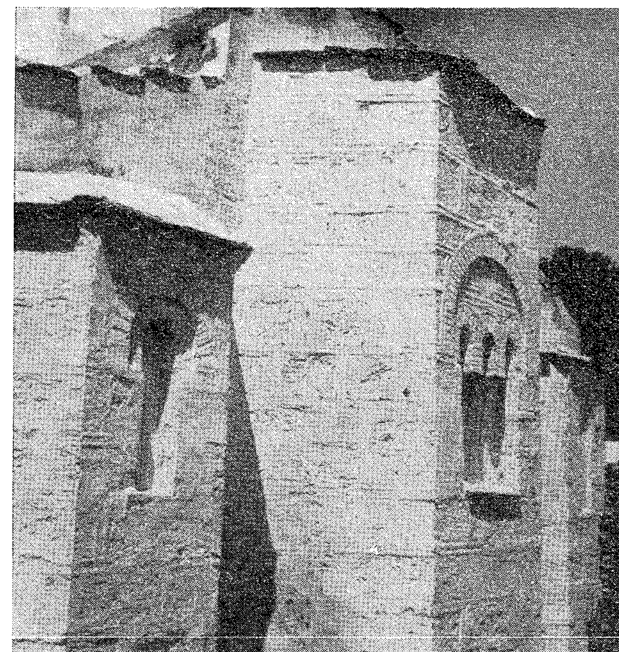
Εἰκ. 22. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας.

μεροῦς ἱεροῦ, τὰ δὲ ὑπόλοιπα, ἤτοι 5.50 μ., προωρίζοντο διὰ τὸ ἐκκλησίασμα.

Ὡς ὁ Ταξιάρχης τῆς Μεσαριᾶς οὕτω καὶ ὁ τῆς Μελίδας παρουσιάζει τὸ σχέδιον σταυροῦ ἐγγεγραμμένου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπικάθηται τροῦλλος στηριζόμενος, τῇ βοηθείᾳ σταυροειδῶς τεμνομένων καμαρῶν, πρὸς ἀνατολὰς μὲν

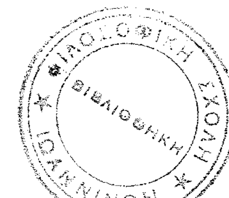
ἐπὶ τῶν ἐλευθέρων ἄκρων τῶν χωριζόντων τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ τοίχων, πρὸς δυσμὰς δ' ἐπὶ δύο κιόνων. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν νάρθηκα καὶ τούτου ἡ στέγασις γίνεται καθ' ὅμοιον καὶ ἐν Μεσαριᾷ τρόπον (ὅρα σ. 14).

Καίτοι ὅμως ἡ γενικὴ διάταξις καὶ τὸ σύστημα στεγάσεως τῶν δύο ναῶν εἶναι τὰ αὐτά, ὅμως εἰς τὰς λεπτομερείας των παρουσιάζονται σημαντικαὶ

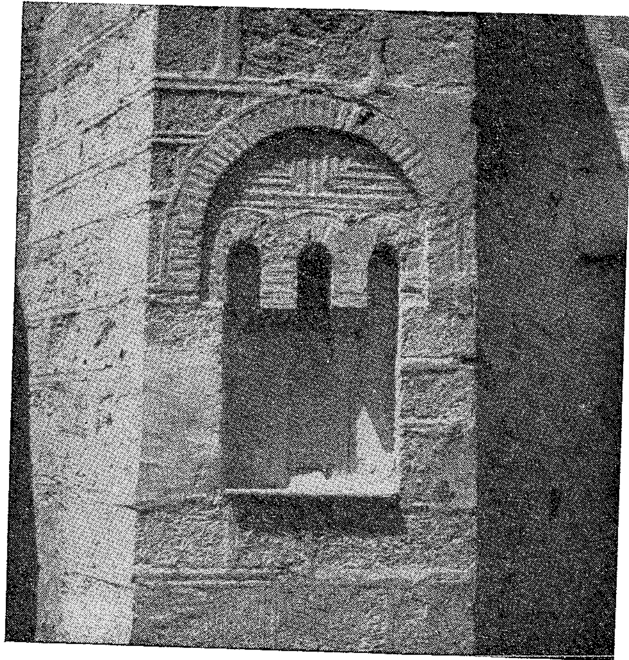

Εἰκ. 23. Ἄποψις τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ. Αἱ φαινόμεναι διπλαῖ πλίνθοι εἶναι ἁπλαῖ μὲ ἐνισχυμένον τὸ ἑκατέρωθεν αὐτῶν κονίαμα.

διαφοραί. Καὶ δὴ πρῶτον ὡς πρὸς τὴν στέγασιν τῶν τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ κυρίως ναοῦ παρατηροῦμεν, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τὴν Μεσαριὰν τὰ δύο ἀνατολικὰ καλύπτονται διὰ φουρνικῶν, εἰς τὴν Μελίδαν καλύπτονται διὰ κατὰ μῆκος καμαρῶν. Ὡσαύτως τὰ δύο δυτικά, ἐν ᾧ εἰς τὴν Μεσαριὰν καλύπτονται διὰ καμαρῶν, εἰς τὴν Μελίδαν καλύπτονται διὰ σταυροθολίων (εἰκ. 22). Παρατηρεῖται ἐπίσης ἐνταῦθα, ὅτι τὰ τμήματα ἐκεῖνα τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου, ἅτινα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ σταυροῦ καὶ τὰ ὁποῖα δὲν ἐργάζονται ἀλλ' ἐκτελοῦσι χρέη τυμπάνων, κατεσκευάσθησαν μὲ πάχος μικρότερον τῶν ὑπολοίπων κατὰ 0.10 μ. ἐν ᾧ εἰς τὴν Μεσαριὰν οἱ μακροὶ τοῖχοι κατεσκευάσθησαν καθ' ὅλον τὸ μῆκός των μὲ τὸ αὐτὸ πάχος.

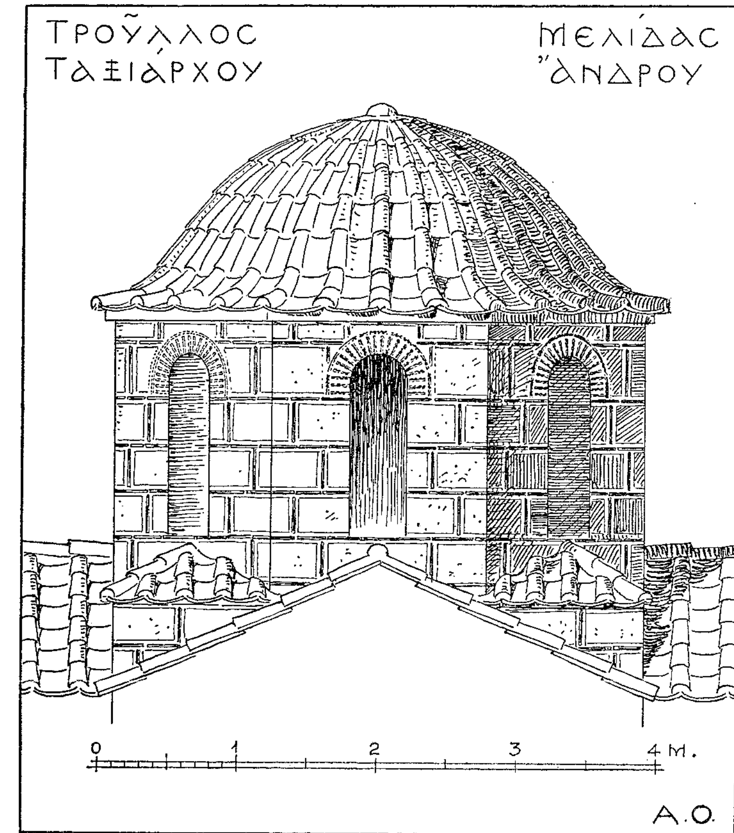
Ἄλλη διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο ναῶν παρουσιάζεται καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν μορφὴν τῶν παραθύρων, ἅτινα εἰς μὲν τὴν Μεσαριὰν ἔχουσι τοὺς λοβοὺς αὐτῶν κατεσκευασμένους διὰ πωρολίθων εἰς δὲ τὴν Μελίδαν ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων· πλὴν δὲ τούτου καὶ τὸ περιβάλλον τὰ δίλοβα καὶ τρίλοβα παράθυρα τόξον ἐν ᾧ εἰς τὴν Μεσαριὰν προεκτεινόμενον κατέρχεται μέχρι τῆς ποδιᾶς τοῦ παραθύρου (εἰκ. 13 καὶ 14) εἰς τὴν Μελίδαν περιορίζεται μέχρι τῆς στάθμης τῶν ἐπιθημάτων τῶν κιονίσκων (εἰκ. 24). Τέλος διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο ναῶν ὑπάρχει καὶ ὡς πρὸς τὸν τροῦλλον (εἰκ. 25), ὅστις εἶναι μὲν ὀκτάγωνος καὶ εἰς τὴν Μελίδαν, στερεῖται ὅμως τῶν κατὰ τὰς γωνίας κιονίσκων καὶ τῶν ὑπὲρ τούτους τόξων, ἀντὶ τῶν ὁποίων παρουσιάζεται γεῖσον ὁριζόντιον (εἰκ. 25).

Εἰκ. 24. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω καταλεχθεῖσαι διαφοραὶ δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας· διότι θὰ μᾶς ὑποβοηθήσωσιν εἰς τὴν εὕρεσιν τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τοῦ ναοῦ τῆς Μελίδας, τοῦ ὁποίου δὲν διεσώθη δυστυχῶς κτητορικὴ ἐπιγραφή.

Ἡ γλυπτὴ διακόσμησις. α) Οἱ κίονες. Οὗτοι ἀποτελοῦνται ἐνταῦθα ἐξ ὑψηλοῦ κυβοσχήμου βάθρου (0.435×0.32×0.20), ἐπὶ τοῦ ὁποίου, μεσολαβήσει λοξοτμήτου δίσκου, βαίνει ἀρράβδωτος κυλινδρικὸς κορμὸς διαμέτρου 0.29 μ. καταλήγων ἄνω εἰς μικρὰν σπεῖραν (εἰκ. 26). Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ νοτίου κίονος καὶ εἰς ὕψος 1.25 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ἐγλύφησαν κομψοὶ βυζαντινοὶ σταυροί, ὕψους 0.185 μ. (εἰκ 27), εἷς κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ κίονος καὶ εἷς κατὰ τὴν νοτίαν. Ἀπὸ τὴν βάσιν ἀμφοτέρων ἐκ-

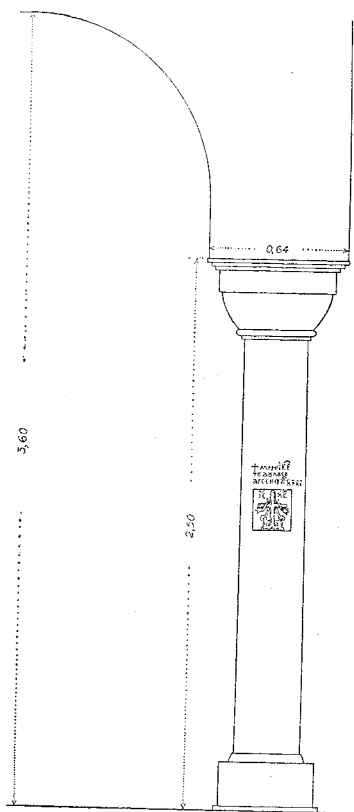
Εἰκ. 25. Ὁ τροῦλλος τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας. Ἡ κεράμωσις ἐν ἀναπαραστάσει.

φύονται φυλλώματα, ἅτινα εἰς τὸν σταυρὸν τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀναρριχῶνται ὄπισθεν μέχρι τῶν ἐγκαρσίων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, τὰς ὁποίας ὑπερπηδῶσι πίπτοντα ἐμπρὸς (εἰκ. 27). Εἰς τὰ ἄνω διαμερίσματα ἀμφοτέρων τῶν σταυρῶν ἐχαράχθη τὸ συμπίλημα IC (Ἰησοῦς) XC (Χριστός) (εἰκ. 27). Πλὴν ὅμως τούτου ὑπεράνω τοῦ σταυροῦ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἐχαράχθη καὶ τρίστιχος ἐπιγραφή, ἥτις κατονομάζει τὸν ἀφιερωτὴν ἢ καὶ τὸν λαξεύσαντα τοὺς σταυροὺς μοναχόν. Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ κείμενον αὐτῆς:

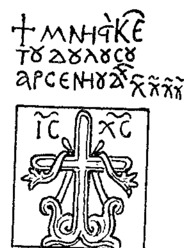
† *Μνήστ(ητι) Κ(ύρι)ε*
τοῦ δούλου σου
Ἀρσενήου α̊(=μοναχοῦ) X X X X

Τὰ ἐν τέλει τέσσαρα X εἶναι τὰ ἀρχικὰ τῶν τεσσάρων λέξεων τῆς φράσεως: X(ριστός) X(ριστιανοῖς) X(άριν) X(αρίζεται). Εἶναι δὲ ταῦτα καί ἄλλοθεν γνωστὰ ἀπαντῶντα εἴς τε ναούς, φορητὰς εἰκόνας καὶ χειρόγραφα [1].

Τὸν κυλινδρικὸν κορμὸν τοῦ κίονος στέφει κιονόκρανον ἀποτελούμενον ἐκ πλακουντοειδοῦς ἐχίνου καὶ τετραγώνου ἄβακος μὲ βαθμιδωτὴν ἄνω ἀπόληξιν (εἰκ. 26).

Εἰκ. 26. Ὁ νότιος ἐσωτερικὸς κίων τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας.

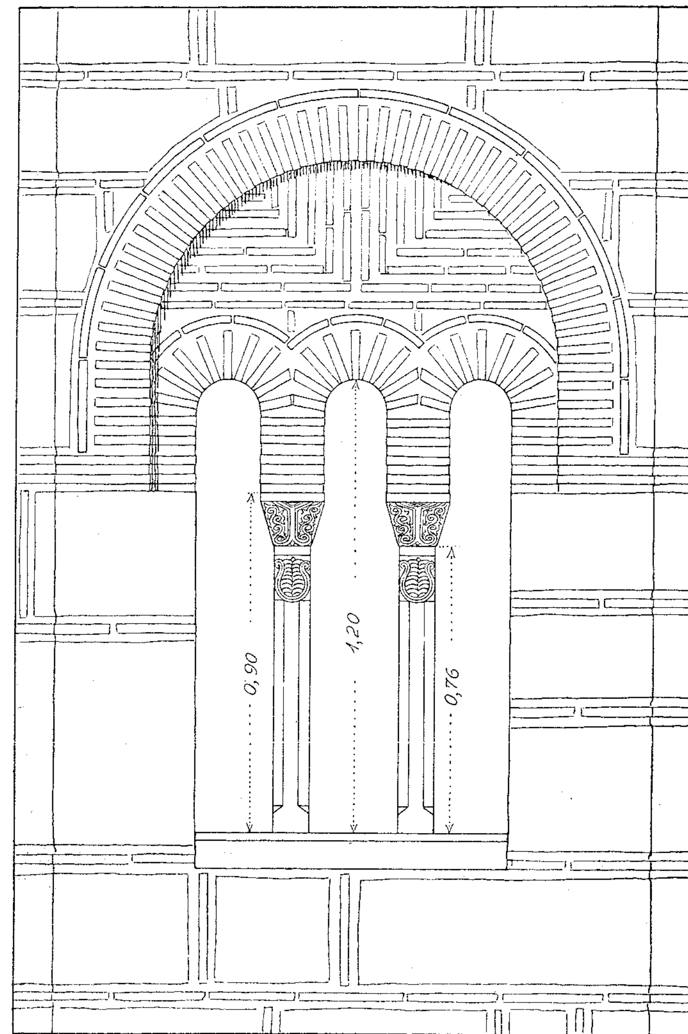

Εἰκ. 27. Λεπτομέρεια τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ νοτίου κίονος.

β) Οἱ μαρμάρινοι κιονίσκοι τῶν παραθύρων. Ὁ χωρίζων τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ [2] κιονίσκος ἔχει τὸ σύνηθες σχέδιον καὶ ἀκόσμητον τὸ στέφον αὐτὸν κιονόκρανον καὶ τὸ ὑπεράνω ἐπίθημα. Τοὐναντίον

[1] Ἁγ. Ὄρους: Millet-Pargoire-Petit, Inscriptions de l'Athos ἀρ. 212. Μετεώρων: Ν. Βέης, Σύνταγμα ἐπιγραφικῶν μνημείων Μετεώρων, Βυζαντὶς τ. Α' (1909) σ. 578. Μ. Ἐλεούσης Ἠλείας: Γ. Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Β' σ. 49. Μονὴ Ἁγ. Ἀθανασίου ἐν Λευκασίῳ Φιλίων: Ν. Βέης, Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑτ. Ἑλλ. τ. 9 (1926) σ. 67. Περὶ παρομοίων συντμήσεων ὅρα Ἀθ. Παπαδόπουλον Κεραμέα ἐν Δελτ. τῆς Ρωσικῆς Ἀρχ. Ἑτ. τ. 2 (1886) σ. 138 ἑξ.

[2] Ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς δὲν ἠνοίχθη παράθυρον λόγῳ τῆς ἐκεῖ βραχώδους κλιτύος. Σημειωτέον δ' ὅτι καὶ ἐνταῦθα οἱ λοβοὶ τοῦ νοτίου παραθύρου ἀντικατεστάθησαν μεταγενεστέρως δι' ὁριζοντίας πλακός, ἵνα τὸ παράθυρον ἀποβῇ ὀρθογώνιον.

οἱ διαχωριστικοὶ κιονίσκοι τοῦ τριλόβου παραθύρου τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 28), ὁλικοῦ ὕψους 0.90 μ., ἀποτελούμενοι ἐκ βάσεως, κορμοῦ, κιονοκράνου καὶ ἐπιθήματος φέρουσι γλυπτὴν διακόσμησιν κατά τε τὸ κυβικὸν κιονόκρανόν των

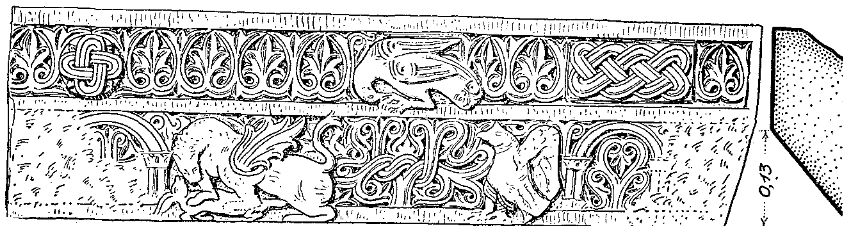
Εἰκ. 28. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

καὶ κατὰ τὴν πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσαν πλευρὰν τοῦ κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος. Καὶ τοῦ μὲν κιονοκράνου ἡ διακόσμησις συνίσταται ἐξ ἀνθεμίου περιβαλλομένου ὑπὸ λυροειδοῦς πλαισίου (εἰκ. 28), τοῦ δ' ἐπιθήματος ἐξ ἀξονικοῦ στελέχους ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἀναπτύσσεται σειρὰ ἑλίκων (εἰκ. 28)·

Ἀμφότεροι οἱ κιονίσκοι βαίνουσιν ἐπὶ λοξοτμήτου ποδιᾶς ὕψους 0.095 μ. (εἰκ. 28) καὶ μήκους ἴσου πρὸς τὰ τρία ἀνοίγματα.

γ) Τὸ τέμπλον. Ὁ ναὸς τῆς Μελίδας εἶχέ ποτε λαμπρὸν μαρμάρινον τέμπλον, τὸ ὁποῖον διαλυθὲν τὸν 18ον αἰῶνα ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἄνδρου Διονυσίου Καΐρη τοῦ Α' (1719 - 1748) μετεκομίσθη εἰς Μεσαριάν, ἵνα κοσμήσῃ τὴν πρόσοψιν τοῦ ὑπὸ τοῦ εἰρημένου ἱεράρχου τὸ 1734 ἀνεγερθέντος ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου[1]. Ἐπὶ τόπου παρέμεινε μόνον τὸ ἐπιστύλιον τοῦ πρὸς τὸν ναὸν ἀνοίγματος τῆς προθέσεως. Εἶναι δὲ τοῦτο ἐκ λευκοῦ πεντελικοῦ μαρμάρου, πλάτους 0.26 καὶ ὕψους ἐμπρὸς μὲν 0.27 ὀπίσω δὲ μόνον 0.09 μ.[2].

Ἡ κατάκοσμος προσθία του ἐπιφάνεια (εἰκ. 29) διαιρεῖται εἰς δύο καθ' ὕψος ταινίας, ἐξ ὧν ἡ μὲν ἄνω κατακόρυφος κοσμεῖται διὰ σειρᾶς πενταφύλ-

Εἰκ. 29. Τὸ ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου τῆς προθέσεως.

λων ἐγγεγραμμένων ἀνθεμίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ἔξεργα κυκλικὰ (ἀριστερᾷ) καὶ ὀρθογώνια (δεξιᾷ) κοσμήματα ἐκ πλεγμάτων, ἐν τῷ μέσῳ δὲ πτηνὸν ραμφίζον τοὺς ὄνυχας τῶν ποδῶν του (εἰκ. 29). Ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ταινίας, ἥτις κλίνει πρὸς τὰ ἔξω, εἰκονίσθησαν δεξιᾷ μὲν καὶ ἀριστερᾷ σύμπλεγμα ἀνθεμίων κάτωθεν τόξου φερομένου ὑπὸ διδύμων κιονίσκων[3], ἐν τῷ μέσῳ δὲ σύνθετον φυτικὸν κόσμημα καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ, ἐν ἐλαφρῶς ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ, ἀριστερᾷ πτερωτὸν θηρίον σπαράσσον λαγωὸν ὑπὸ τοὺς πόδας του (πάλη τοῦ ἀγαθοῦ πρὸς τὸ κακόν) καὶ δεξιᾷ πτηνὸν ὄρθιον μὲ ἡμιανοικτὴν τὴν πτέρυγα. Ἡ ἐργασία τῶν κοσμημάτων εἶναι λεπτοτάτη μαρτυροῦσα μεγάλην δεξιότητα τοῦ γλύπτου, ὅστις τὰ ἐφιλοτέχνησε.

[1] Περὶ τῶν βυζαντινῶν τούτων γλυπτῶν τῆς προσόψεως τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Μεσαριᾶς θὰ ὁμιλήσωμεν ἐν τέλει τῆς παρούσης μελέτης.

[2] Τοιαύτη ἰσχυρὰ μείωσις τῶν ἐπιστυλίων τῶν τέμπλων παρατηρεῖται συχνά, ὡς π.χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος (Schultz-Barnsley, The monastery of St Luke κλπ. εἰκ. 20 καὶ 24 καὶ πίν. 23), Βλαχερνῶν Ἄρτης (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β' [1936] σ. 22 εἰκ. 15) κλπ.

[3] Τὸ ὑπὸ τοῦ Strzygowski (Wiener Studien XXIV σ. 1 ἑξ. καὶ πίν. V) ἀποκληθὲν μικρασιατικὸν θέμα.

Ἕτερον μικρὸν τεμάχιον ἐπιστυλίου τέμπλου εὕρηται ἀπερριμμένον εἰς τὸν αὐλόγυρον τοῦ ναοῦ. Εἰκονίζει δὲ τοῦτο τὸ κάτω μέρος τῶν ποδῶν παγωνίου καὶ μέρος τῆς οὐρᾶς αὐτοῦ.

Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιοι εἶναι δύο κατὰ χώραν σωζόμενοι μικροί, μαρμάρινοι λοξότμητοι κιλλίβαντες, πακτωμένοι εἰς τὰ ἄκρα τοῦ μετώπου τοῦ τοίχου, ὅστις χωρίζει τὸ κυρίως βῆμα ἀπὸ τῆς προθέσεως. Τὸ ὕψος τῶν δι' ὁριζοντίας πλακὸς συνδεομένων κιλλιβάντων τούτων εἶναι 0.95 μ., ἡ δὲ ἄνω των ἐπιφάνεια, πλάτους 0.11 μ., εὑρίσκεται εἰς ὕψος 0.53 μ. ὑπὲρ τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ. Κρίνων ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων ἄγομαι νὰ χαρακτηρίσω τοὺς κιλλίβαντας τούτους ὡς στηρίγματα μαρμαρίνων κιονίσκων προσκυνηταρίου καλύπτοντος τὸ μέτωπον τοῦ τοίχου, οἷα συναντῶμεν εἰς πολλοὺς βυζαντινοὺς ναούς[1].

Ἡ γραπτὴ διακόσμησις. Ταύτης διετηρήθησαν ὀλίγα μόνον τμήματα εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ εἰς τὴν πρὸ αὐτοῦ καμάραν. Καὶ εἰς μὲν τὸ τεταρτοσφαίριον εἰκονίζετο ἐν τῷ μέσῳ ἡ Παναγία ἔνθρονος φέρουσα ἀπὸ τῆς κεφαλῆς βαθυπόρφυρον μαφόριον, ἔχουσα δὲ πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς τὸ παιδίον Ἰησοῦν. Ἑκατέρωθεν τῆς Παναγίας ἵστατο, παραλλήλως πρὸς τὴν ἄντυγα τοῦ μετωπικοῦ τόξου, ἀνὰ εἷς ἀρχάγγελος προσκλίνων. Ἐκ τῶν δύο τούτων ἀγγέλων διακρίνεται καλλίτερον ὁ ἀριστερᾷ τῷ θεατῇ, ἐζωσμένος τοὺς λώρους καὶ μὲ βαθυπόρφυρα πτερά. Ὁ ἄλλος ἄγγελος, ὡς καὶ τὸ σῶμα τῆς Παναγίας, ἔχουσι μεγάλως φθαρῆ ὑπὸ τῆς ὑγρασίας καὶ τῶν ἁλάτων. Εὐτυχῶς εἰς καλὴν ὁπωσδήποτε κατάστασιν διεσώθη ἡ κεφαλὴ τῆς Παναγίας (εἰκ. 30) μὲ τὸ ὡραῖον ᾠοειδὲς πρόσωπον, τοὺς μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμούς, τὴν εὐθεῖαν ῥῖνα καὶ τὸ μικρὸν στόμα. Οἱ ἁπαλοί, καστανοὶ τόνοι τοῦ προσώπου παρουσιάζουσιν ὁμαλὴν διαβάθμισιν καὶ πρασίνας σκιὰς εἰς τὰ σκιαζόμενα μέρη. Ἀνοικτότεροι, λευκάζοντες τόνοι ἐτέθησαν εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη τοῦ προσώπου.

Εἰς τὴν πρὸ τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ καμάραν εἰκονίζετο, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψις μὲ τὸν Χριστὸν ὄρθιον καὶ εὐλογοῦντα κατὰ τὴν κλεῖδα τοῦ θόλου περιβαλλόμενον δὲ ὑπὸ κυκλικῆς «δόξης», τὴν ὁποίαν κρατοῦσι τέσσαρες ὁρμητικῶς πετῶντες ἄγγελοι. Καὶ ὁ μὲν Χριστὸς φέρει πορτοκαλόχρουν ἔνδυμα μὲ χρυσοκονδυλιές, οἱ δὲ ἄγγελοι ῥόδινον ἱμάτιον καὶ ἐλαιόχρουν χιτῶνα μὲ λευκὰς γραμμὰς δηλούσας τὰ φωτιζόμενα μέρη τῶν πτυχώσεων.

Εἰς τὰς γεννήσεις τῆς καμάρας εἰκονίζονται, χωρισμένα εἰς δύο ἡμιχόρια,

[1] Ὡς π.χ. εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ (Schultz-Barnsley, ἔ.ἀ. πίν. 25), εἰς τὸ Πρωτᾶτον τοῦ Ἁγ. Ὄρους (Ὀρλάνδος, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΚΓ' [1953] σ. 85 εἰκ. 1), εἰς τὴν Σαμαρίναν τῆς Μεσσηνίας (Φρ. Βερσάκης, Α.Ε. 1919 σ. 91 εἰκ. 4, Millet, Ec. Grecque σ. 64 εἰκ. 30), εἰς τὴν Πόρτα Παναγιὰν τῶν Τρικκάλων (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Α' [1935] σ. 25 εἰκ. 14), εἰς τὴν Μητρόπολιν καὶ τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 45, 1 καὶ 49, 1) κλπ.

τὰ παρακολουθοῦντα τὸν ἀναλαμβανόμενον Χριστὸν πρόσωπα ἤτοι κατὰ μὲν τὴν βόρειον πλευρὰν ἓξ Ἀπόστολοι τεταγμένοι εἰς δύο ἐπαλλήλους σειράς, οὕτως ὥστε οἱ ἔμπροσθεν νὰ κρύπτωσι τὸ κάτω σῶμα τῶν ὄπισθεν εὑρισκομένων καὶ εἰς τὸ ἄκρον δεξιᾷ ἄγγελος δεικνύων διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς του τὸν Χριστόν. Εἰς δὲ τὸ νότιον ἥμισυ πέντε Ἀπόστολοι, εἰς δύο πάλιν σειράς, εἷς ἄγγελος καὶ ἡ Παναγία εἰς στάσιν δεήσεως. Οἱ Ἀπόστολοι ἔχουσι πάντες τὰς κεφαλὰς ἐστραμμένας πρὸς τὸν Χριστόν. Ὅλαι αἱ μορφαὶ προβάλλονται ἐπὶ βαθέος γαλαζοπρασίνου κάμπου. Οἱ ἄγγελοι εἶναι ἐνδεδυμένοι ρόδινον ἱμάτιον καὶ ἐλαιοπράσινον χιτῶνα μετὰ κατακόσμου σήματος. Πολλοὶ πράσινοι τόνοι διακρίνονται εἰς τὰ σκιερὰ μέρη τῶν προσώπων.

Εἰκ. 30. Ἡ κεφαλὴ τῆς Παναγίας τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας.

Κάλυψις τῶν στεγῶν. Ἀρχικῶς ὁ ναὸς θὰ ἐκαλύπτετο βεβαίως διὰ μεγάλων κοίλων κεράμων (εἰκ. 25). Εἰς μεταγενεστέρους ὅμως αἰῶνας αἱ κέραμοι ἀντικατεστάθησαν διὰ τῶν ἐντοπίων σχιστολιθικῶν πλακῶν, αἵτινες ἐτοποθετήθησαν κατ' ἀπομίμησιν τῶν παλαιῶν στρωτήρων καὶ καλυπτήρων κεράμων.

Ἠχητικὰ ἀγγεῖα. Ὡς εἰς τὴν Μεσαριὰν οὕτω καὶ ἐνταῦθα σῴζονται εἰς τὴν κάτω κορυφὴν τῶν σφαιρικῶν τριγώνων (λοφίων) τὰ στόμια ἐντειχισμένων πηλίνων ἠχητικῶν ἀγγείων.

Ἡ χρονολογία κατασκευῆς τοῦ ναοῦ. Πρὸς ἐξακρίβωσιν τοῦ χρόνου κατασκευῆς τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας, ἐλλείψει κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, θὰ στηριχθῶμεν ἐπὶ τεχνικῶν καὶ μορφολογικῶν τεκμηρίων. Ἐν πρώτοις τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα δομῆς του ὑποδηλοῖ, ὅτι ὁ ναὸς θὰ κατεσκευάσθη μεταξὺ τοῦ 10ου καὶ τοῦ 14ου αἰῶνος. Ἂν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι αἱ χρησιμοποιηθεῖσαι πλίνθοι ἔχουσι πάχος κυμαινόμενον μεταξὺ 0.02 καὶ 0.025 μ., οἷον συνηθίζετο μόνον κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα[1], ἡ κτίσις του

[1] Ἁγ. Μονὴ Ναυπλίου (Struck, Ath. Mitt. 1909 σ. 211).

ἐντοπίζεται ἐντὸς τῶν δύο τούτων αἰώνων. Εἰς ποῖον ὅμως ἐκ τῶν δύο; Φρονῶ εἰς τὸν 11ον διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους: α) διότι φέρει τρεῖς ἐξεχούσας ἡμιεξαγώνους ἀψῖδας ἱεροῦ, ὡς οἱ πλεῖστοι Ἑλλαδικοὶ ναοὶ τοῦ 11ου αἰῶνος[1] β) διότι τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ του ἔχει καὶ τοὺς τρεῖς αὐτοῦ λοβοὺς κατεσκευασμένους ἐξ ὀπτοπλίνθων καὶ δὴ καὶ ἰσοϋψεῖς, ὡς συναντῶμεν αὐτοὺς εἰς πολλοὺς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος ἀρχομένου[2]. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ λοβοὶ ἐνταῦθα δὲν εἶναι ἄνωθεν ἐλεύθεροι ἀλλὰ περιβάλλονται ὑπὸ μεγάλου ἀνακουφιστικοῦ τόξου, ὅπερ, σημειωτέον, δὲν κατέρχεται μέχρι τῆς ποδιᾶς τοῦ παραθύρου ἀλλὰ σταματᾷ εἰς τὸ ὕψος τῶν ἐπιθημάτων τῶν κιονίσκων (εἰκ. 24 καὶ 28), πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ παράθυρον τῆς Μελίδας καὶ ἑπομένως καὶ ὁ ναὸς ὁλόκληρος ἀνήκει εἰς μίαν μᾶλλον προηγμένην βαθμίδα ἐξελίξεως, ἤτοι εἰς τὰ μέσα περίπου τοῦ 11ου αἰῶνος. Τέλος δ) διότι τὸ μεταξὺ τῶν λοβῶν καὶ τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τύμπανον πληροῦται ἐνταῦθα δι' εὐθυγράμμων πλίνθων σχηματιζουσῶν συμμετρικὰς ὀρθὰς γωνίας (εἰκ. 24 καὶ 28). Πάντα τ' ἀνωτέρω στοιχεῖα χαρακτηρίζουσι τοὺς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος· διότι κατὰ τὸν 12ον αἰ. οἱ λοβοὶ καὶ τὰ πλαίσια δὲν κατασκευάζονται πλέον ἐκ πλίνθων ἀλλ' ἐκ πωρολίθων[3] — ὡς εἴδομεν καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Μεσαριᾶς (εἰκ. 14) — ἐκτὸς δὲ τούτου ὁ μέσος λοβὸς ὑψοῦται ὑπὲρ τοὺς πλαγίους καὶ τέλος διὰ τὸ γέμισμα τοῦ τυμπάνου[4] ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνος δὲν χρησιμοποιοῦνται εὐθύγραμμοι ἀλλὰ καμπύλαι πλίνθοι (Καισαριανή).

Εἰς τὸν 11ον ἐπίσης αἰῶνα ὁδηγεῖ ἡμᾶς καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ κιονοκράνου τῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων, ἤτοι τὸ ὑπὸ λυροειδοῦς πλαισίου περιβαλλόμενον ἀνθέμιον, ὅμοιον τοῦ ὁποίου συναντᾶται εἰς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος, ὡς π.χ. εἰς τὴν Καισαριανήν[5]. Πρὸς τοῦ τελευταίου μάλιστα ναοῦ τούτου τὸν τροῦλλον μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει καὶ ὁ ὀκτάγωνος τροῦλλος τῆς Μελίδας (εἰκ. 25)· διότι στερεῖται καὶ αὐτὸς τῶν κατὰ τὰς γωνίας μαρμαρίνων κιονίσκων καὶ τῶν γεφυρούντων αὐτοὺς τόξων, ἔχει δὲ μονόλοβα παράθυρα καὶ γεῖσον ὁριζόντιον, ὡς ὁ τῆς Καισαριανῆς.

Ἂς προστεθῇ ἐν τέλει, ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ μείωσις τοῦ πάχους τῶν μακρῶν τοίχων, εἰς ἃ τμήματα οὗτοι ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ σταυροῦ, συναντᾶται εἰς ναοὺς τοῦ 11ου μᾶλλον ἢ τοῦ 12ου αἰῶνος.

Κατὰ ταῦτα τὸν Ταξιάρχην τῆς Μελίδας δυνάμεθα μετὰ πολλῆς πιθανότη-

[1] Ἅγ. Θεόδωροι, Καπνικαρέα, Καισαριανή, Ἀστέρι, Δαφνὶ κλπ.
[2] Ὅσιος Λουκᾶς (Schultz-Barnsley, ἔ.ἀ. πίν. 9).
[3] H. Megaw, BSA τ. XXXII σ. 122.
[4] H. Megaw, ἔ.ἀ. σ. 124.
[5] J. Strzygowski, Ἀρχ. Ἐφημ. 1902 στ. 71 εἰκ. 9, στ. 78 εἰκ. 12 καὶ ἰδίᾳ εἰκ. 13.

τος νὰ χρονολογήσωμεν εἰς τὰ μέσα ἢ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 11ου αἰῶνος.

Ὡς πρὸς τὴν γραπτὴν τοῦ ναοῦ διακόσμησιν, αὕτη, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῆς ἁπαλῆς διαβαθμίσεως τῶν τόνων τοῦ προσώπου τῆς Παναγίας (εἰκ. 30), θὰ πρέπει νὰ ἐξετελέσθη κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων.

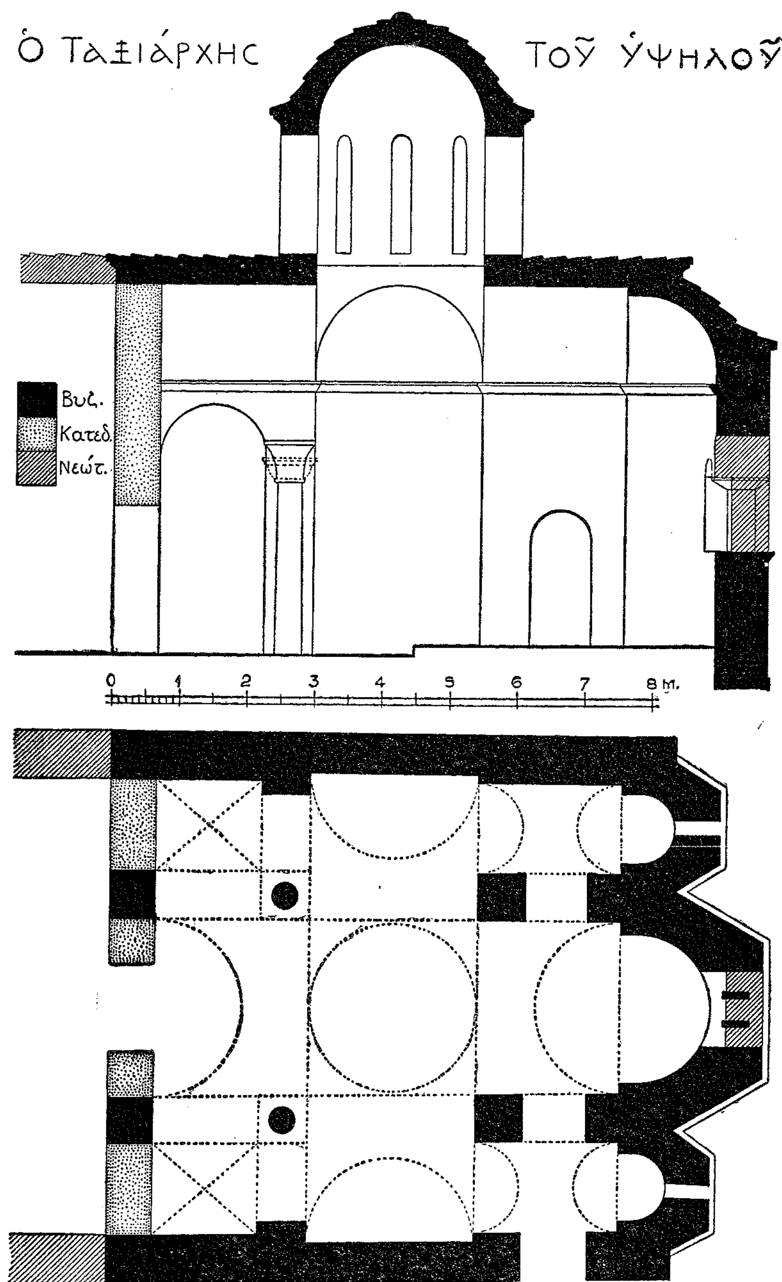
3. Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΤΟΥ ΥΨΗΛΟΥ

Ὁ τρίτος Ταξιάρχης[1], τὸν ὁποῖον θὰ ἐξετάσωμεν εἶναι ἡ ἐνοριακὴ ἐκκλησία τοῦ εἰς δίωρον περίπου ἀπόστασιν πρὸς δυσμὰς τῆς Χώρας κειμένου γραφικοῦ χωρίου Ὑψηλοῦ, ἐκτισμένου ἐπὶ ἀποτόμου, πρὸς νότον ἐστραμμένης, κατωφερείας ἐν μέσῳ κυπαρίσσων καὶ ἄλλων ὑψικόμων δένδρων.

Ὅπως ὁ Ταξιάρχης τῆς Μελίδας οὕτω καὶ ὁ τοῦ Ὑψηλοῦ δὲν ἀπέφυγε τὴν μοιραίαν ἀσβεστόχρισιν· οὐ μόνον δὲ τοῦτο ὑπέστη ἀλλ' ἔχασε καὶ ὁλόκληρον τὸν δυτικὸν αὐτοῦ τοῖχον χάριν προεκτάσεως αὐτοῦ πρὸς δυσμάς. Πότε δὲ ἔγινεν ἡ κατεδάφισις τοῦ παλαιοῦ δυτικοῦ τοίχου πληροφορούμεθα ἀπὸ τὸ ἐν τῷ ναῷ σωζόμενον παλαιὸν κατάστιχον, εἰς τὸ ὁποῖον γράφεται: «καὶ δὴ κατὰ Μάϊον τοῦ 1887 κρημνίσαντες τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἐπεξέτειναν τὸν ναὸν πρὸς τὰ ὄπισθεν ποιήσαντες αὐτὸν διπλάσιον κατὰ τὸ μέγεθος, οὐδόλως προσβληθέντος τοῦ παλαιοῦ ἐπιλοίπου κτηρίου ἔχοντος ρυθμὸν βυζαντινόν».

Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 31) ὁ ναὸς ἔχει σχῆμα τετραγώνου (ἐξωτερικαὶ διαστάσεις 8.10×8.50 μ., ἐσωτερ. διαστ. 6.67×6.69), ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλουσι πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς τρίπλευροι ἐξωτερικῶς καὶ ἡμικυκλικαὶ ἐσωτερικῶς ἀψῖδες ἱεροῦ, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν μέση καὶ μεγαλυτέρα ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ μέσον βῆμα, αἱ δ' ἑκατέρωθεν αὐτῆς μικρότεραι πρὸς τὰ παραβήματα ἤτοι τὴν πρόθεσιν πρὸς βορρᾶν καὶ τὸ διακονικὸν πρὸς νότον. Ὡς δὲ καὶ οἱ δύο ἄλλοι ἐξετασθέντες Ταξιάρχαι ἀνήκει καὶ ὁ τοῦ Ὑψηλοῦ εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μετ' ἐγγεγραμμένου ἐν κατόψει σταυροῦ τρουλλαίων καὶ δὴ τῶν δικιονίων. Ὡς δ' ὁ τῆς Μελίδας ἔχει καὶ ὁ τοῦ Ὑψηλοῦ τὰ μὲν δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα κεκαλυμμένα διὰ σταυροθολίων, τὰ δ' ἀνατολικὰ διὰ καμαρῶν. Νάρθηξ ἐνταῦθα δὲν ὑπάρχει· διότι τούτου πιθανώτατα ὁ δυτικὸς τοῖχος ἐκρημνίσθη τὸ 1887. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν τροῦλλόν του, οὗτος εἶναι, ὡς ὁ τῆς Μελίδας, ὀκτάγωνος,

[1] Ἂς σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι, ὡς εἰς ὅλας τὰς Κυκλάδας καὶ τὴν Δωδεκάνησον, οὕτω καὶ ἐν Ἄνδρῳ, πλεῖστοι ναοὶ τιμῶνται ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ταξιάρχου τῶν Ἄνω Δυνάμεων Μιχαήλ, ὅστις ἐτύγχανεν ἀνέκαθεν λατρείας θερμοτάτης. Οὕτω πλὴν τῶν δύο Ταξιαρχῶν—Μεσαριᾶς καὶ Μελίδας—τοὺς ὁποίους προηγουμένως ἐξητάσαμεν καὶ τοῦ ἐνταῦθα ἐξεταζομένου τοῦ Ὑψηλοῦ, καὶ ἄλλοι ναοὶ Ταξιαρχῶν ὑπάρχουσιν εἰς τὴν νῆσον, ὡς π.χ. ὁ ἐν Κάτω Κάστρῳ (Χώρᾳ) Μέγας Ταξιάρχης, ὁ ἐν Ἀμονακλίῳ τῆς περιοχῆς Κορθίου, ὁ ἐν Ἀμολόχῳ τῆς περιοχῆς Γαυρίου κλπ.

Εἰκ. 31. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Ὑψηλοῦ.

ἄνευ κιονίσκων κατὰ τὰς γωνίας καὶ μὲ γεῖσον ὁριζόντιον, ἑκάστη δὲ πλευρά του διατρυπᾶται ὑφ' ἑνὸς στενοῦ (0.30 μ.) μονολόβου παραθύρου.

Τὸ σύστημα δομῆς. Παρὰ τὰς ἐπανειλημμένας ἀσβεστοχρίσεις διαφαίνεται σαφῶς τὸ ἐφαρμοσθὲν σύστημα δομῆς. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον, μὲ μίαν πάντοτε πλίνθον (πάχους 0.03 μ.) παρεμβαλλομένην κατά τε τοὺς ὁριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους ἁρμοὺς τῶν κανονικῶν λίθων. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τὴν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ τὸ ἰσόδομον φθάνει ἕως κάτω ἤτοι μέχρι τῆς κατὰ 0.15 μ. ἐξεχούσης τοῦ ἐδάφους εὐθυντηρίας, εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς ἄρχεται εἰς ὕψος 1.95 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, παρεμβαλλομένης μεταξὺ τοιχοποιίας ἐκ κοινῶν πλακοειδῶν λίθων, οἵτινες φαίνονται καλῶς ἰδίᾳ κατὰ τὴν βόρειον πλευράν. Οἱ κανονικοὶ δόμοι, λίαν σαφεῖς εἰς τὰς ἐξεχούσας κόγχας τοῦ ἱεροῦ, ἔχουσιν ὕψος ποικίλλον ἀπὸ 0.36 μ. (κάτω) μέχρι 0.24 μ. (ἄνω). Ἡ ἰσόδομος αὕτη τοιχοποιία διακόπτεται εἰς τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, εἰς ὕψος 1.60 μ. ἄνωθεν τῆς εὐθυντηρίας, ὑπὸ μαρμαρίνης λοξοτμήτου ζώνης, ὕψους 0.12 μ., καὶ μιᾶς ἀμέσως κάτωθεν αὐτῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, ὕψους 0.13 μ. Αἱ δύο αὗται ταινίαι περιορίζονται μόνον εἰς τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, μὴ προεκτεινόμεναι καὶ εἰς τὰς μακρὰς πλευράς. Τοιαῦται μαρμάριναι λοξότμητοι ζῶναι, μετὰ ἢ ἄνευ ὀδοντωτῶν ταινιῶν, εἶναι συνήθεις εἰς ναοὺς τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου τοῦ 11ου[1] καὶ τοῦ 12ου[2] αἰῶνος, σπανιώτερον δὲ καὶ εἰς ναοὺς τοῦ 13ου αἰ.[3]

Ἡ μαρμαρίνη διακόσμησις. Ἡ μέση κόγχη τοῦ ἱεροῦ διετρυπᾶτο ὑπὸ τριλόβου παραθύρου, ὅπερ ὅμως σήμερον ἐξωτερικῶς δὲν φαίνεται διότι ἔχει ἐμφραχθῆ· σῴζονται ὅμως ἐσωτερικῶς εἰς τὴν θέσιν των οἱ δύο μαρμάρινοι διαχωριστικοὶ ἀμφικιονίσκοι του, ὕψους 1.10 μ., φέροντες κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, τῶν ὁποίων ἡ κεκλιμένη παρειὰ κοσμεῖται διὰ σταυροῦ μετὰ φυλλωμάτων. Δυστυχῶς, λόγῳ τοῦ ὑπάρχοντος κονιάματος, δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν πῶς ἦσαν ἐκτισμένοι ἐξωτερικῶς οἱ λοβοί των, ὡς καὶ ἂν ἦσαν ἄνω ἐλεύθεροι ἢ ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς ἡμικυκλικοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου, ὅπως εἰς τὴν Μελίδαν.

Μαρμάρινοι ὡσαύτως εἶναι καὶ οἱ δύο μεγάλοι ἐσωτερικοὶ κίονες (εἰκ. 31, τομή). Τούτων οἱ κορμοὶ (διαμέτρου 0.38 μ.) πατοῦσιν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, στέφονται δ' ἄνω ὑπὸ νεωτερικοῦ κορινθιάζοντος κιονοκράνου, ὕψους 0.61 μ. Τὸ ἀρχαῖον κιονόκρανον πρέπει νὰ ἦτο πολὺ χαμηλότερον οὕτως, ὥστε τὰ ἐπ' αὐτοῦ ἐπικαθήμενα τόξα, ἅτινα γεφυρώνουν τὴν μεταξὺ κίονος καὶ τοίχων ἀπόστασιν, νὰ μὴ προκύπτουν μικρότερα ἡμικυκλίου (εἰκ. 31).

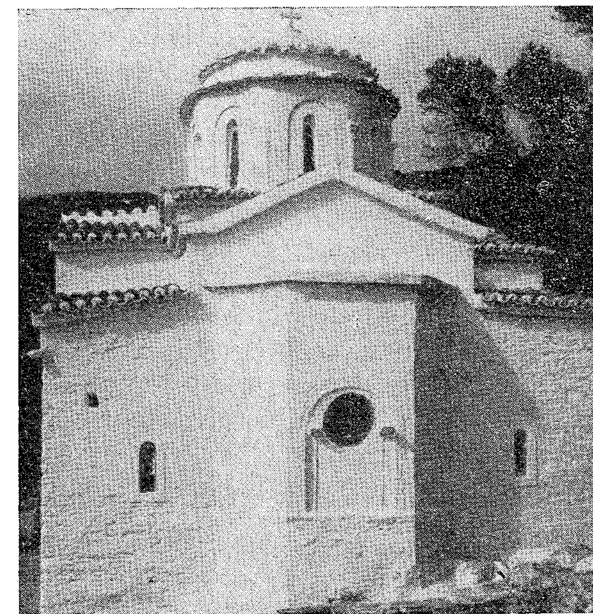
[1] Ἅγιοι Θεόδωροι, Καπνικαρέα, Γοργοεπήκοος καὶ Παναγία Λυκοδήμου Ἀθηνῶν, Καθολικὸν Μ. Δαφνίου κλπ.

[2] Ἁγία Μονή, Χώνικα καὶ Μέρμπακα Ἀργολίδος, Καθολικὸν Μ. Ὁσ. Μελετίου, Ναὸς Σωτῆρος Ἀμφίσσης, Παντάνασσα Μονεμβασίας κλπ.

[3] Κάτω Παναγιὰ Ἄρτης καὶ Πόρτα Παναγιὰ Τρικκάλων.

Τὸ παλαιὸν μαρμάρινον τέμπλον τοῦ ναοῦ ἔχει δυστυχῶς καταστραφῆ. Μέλη ὅμως αὐτοῦ ἔχουσιν ἐντειχισθῆ ἄνωθεν τῆς προσόψεως τῆς προεκτάσεως τοῦ ναοῦ ἀλλ' εἰς τόσον μέγα ὕψος, ὥστε νὰ μὴ δύνανται ἄνευ ἰκριωμάτων νὰ φωτογραφηθῶσιν ἢ σχεδιασθῶσιν. Ἄλλο δὲ πάλιν γλυπτὸν ἔχει ἐντειχισθῆ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 44).

Γραπτὴ διακόσμησις οὐδόλως διεσώθη· διότι ὅλον τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἐκαλύφθη ὑπὸ ἐπιχρίσματος καὶ νεωτέρων ἐλαιοχρωμάτων.

Εἰκ. 32. Ἀνατ. ὄψις τοῦ ναοῦ τοῦ Μεσαθουρίου.

Χρονολογία κατασκευῆς. Ταύτην δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν α) ἐκ τοῦ πλινθοπερικλείστου συστήματος δομῆς καὶ τοῦ ἀναλόγου πάχους τῶν πλίνθων 0.03 μ. καὶ β) ἐκ τῶν ἀναλογιῶν 1 : 1 τῆς κατόψεως, αἵτινες εἶναι χαρακτηριστικαὶ διὰ τοὺς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος. Ἡ ὕπαρξις ἀφ' ἑτέρου ὀδοντωτῆς ταινίας εὐθὺς κάτωθεν τῆς μαρμαρίνης λοξοτμήτου ζώνης τοῦ ἱεροῦ ἄγει ἡμᾶς εἰς τὸ β' μᾶλλον ἥμισυ τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ δὴ πρὸς τὸ τέλος αὐτοῦ.

4. Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΟΥ ΜΕΣΑΘΟΥΡΙΟΥ

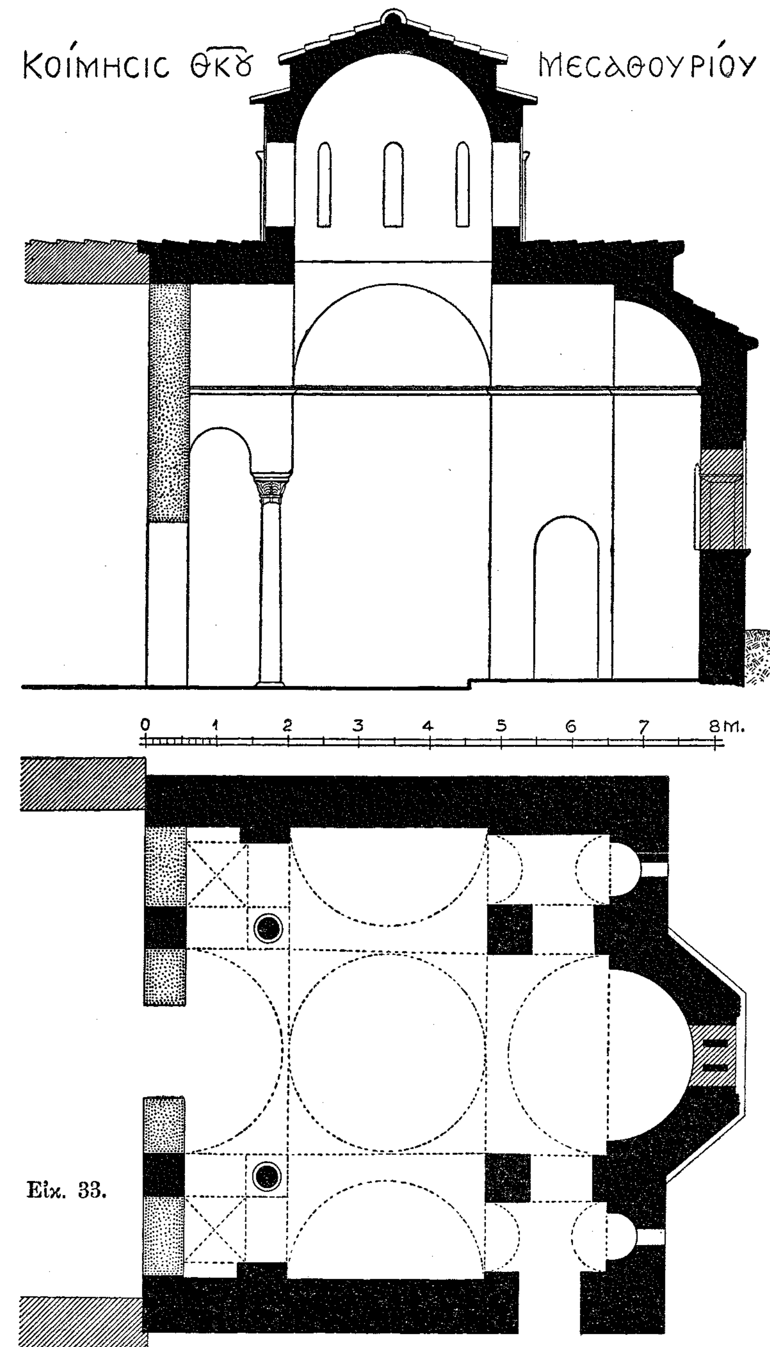
Ὀλίγον δυτικώτερον τοῦ Ὑψηλοῦ ἀλλ' ἐπὶ τῆς αὐτῆς πάντοτε κλιτύος εὑρίσκεται τὸ δενδρόφυτον χωρίον Μεσαθοῦρι, ὡς ἐνοριακὸς ναὸς τοῦ ὁποίου χρησιμεύει ἡ παλαιὰ ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 32).

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς εἰκόνος 32 καὶ ὁ ναὸς οὗτος οὔτε τὴν ἐπανειλημμένην ἀσβεστόχρισιν διέφυγεν οὔτε τὴν πρὸς δυσμὰς προέκτασιν, γενομένην καὶ ἐδῶ διὰ κατεδαφίσεως τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἢ τοῦ νάρθηκος τοῦ παλαιοῦ ναοῦ καὶ διπλασιασμοῦ τοῦ μήκους τῶν μακρῶν αὐτοῦ πλευρῶν μετ᾽ ἐλαφρᾶς (0,25) αὐξήσεως τοῦ πλάτους ἑκατέρωθεν (εἰκ. 33). Κατὰ τὰ λοιπὰ ὁ ναὸς δὲν μετέβαλε τὸ ἀρχικόν του σχέδιον. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ αὐτὸ οὔτε διὰ τὸ παλαιὸν τέμπλον, τὸ ὁποῖον ἀντικατεστάθη διὰ νεωτέρου, οὔτε διὰ τὴν ἐσωτερικὴν διακόσμησιν, ἥτις καὶ ἐνταῦθα ἐκαλύφθη ὑπὸ νεωτερικῶν κονιαμάτων καὶ ἐλαιοχρωματισμῶν. Μεγάλην ὡσαύτως παραμόρφωσιν ὑπέστησαν καὶ τὰ παράθυρα τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ὡς καὶ τὸ τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ φραχθὲν διὰ τοιχοποιίας ἀντικατεστάθη κατὰ τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος διὰ στρογγύλου ἀνοίγματος (εἰκ. 32).

Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 33) ὁ ναὸς ἔχει σχῆμα ὡς ἔγγιστα τετράγωνον (ἐξωτερικαὶ διαστάσεις 7.36×7.65 μ., ἐσωτερικαὶ διαστάσεις 5.97×6.36 μ.), πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ὁποίου προβάλλει μία καὶ μόνη τρίπλευρος ἐξωτερικῶς καὶ ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς κόγχη ἱεροῦ, διαμέτρου 2.40 μ., ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὸ κύριον βῆμα, ἐν ᾧ αἱ δύο μικρότεραι κόγχαι τῶν παραβημάτων ἀνοίγονται εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ὅπως δ᾽ οἱ ἄλλοι τρεῖς ἐξετασθέντες ναοὶ οὕτω καὶ ὁ τοῦ Μεσαθουρίου ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐν σχήματι ἐγγεγραμμένου σταυροῦ τρουλλαίων ναῶν καὶ δὴ τῶν δικιονίων. Καὶ ἡ μὲν στέγασις τῶν τεσσάρων σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἐγένετο καὶ ἐνταῦθα, ὡς συνήθως, διὰ καμαρῶν, ἡ δὲ τῶν μικρῶν γωνιαίων διαμερισμάτων τῶν μὲν ἀνατολικῶν διὰ κατὰ μῆκος καμαρῶν, τῶν δὲ δυτικῶν διὰ σταυροθολίων (εἰκ. 33).

Οἱ ἐσωτερικοὶ κίονες. Σχετικῶς πρὸς τοὺς κίονας πρέπει ἐν πρώτοις νὰ σημειωθῇ ὅτι ἔχουσι τοποθετηθῆ πολὺ πλησίον πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον[1], ἔπειτα δ᾽ ὅτι εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου μαρμάρινοι, μὲ ὁλικὸν ὕψος 2.94 μ. Βαίνοντες ἐπὶ χαμηλῆς (0.06 μ.) δισκοειδοῦς βάσεως, ἔχουσι τοὺς κορμοὺς ἀραβδώτους καὶ στεφομένους ὑπὸ ταπεινῶν ἰωνικῶν, μεθ᾽ ἑλίκων ἐμπρὸς καὶ προσκεφαλαίων κατὰ τὰ πλάγια κιονοκράνων, ὑπεράνω τῶν ὁποίων εἶναι τεθειμένον ὑψηλόν (0.24 μ.) λεβητοειδὲς κιονόκρανον μετ᾽ ἄβακος ἐν εἴδει κοίλου κυματίου (εἰκ. 33). Ἡ κυρτὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιθήματος κοσμεῖται δι᾽

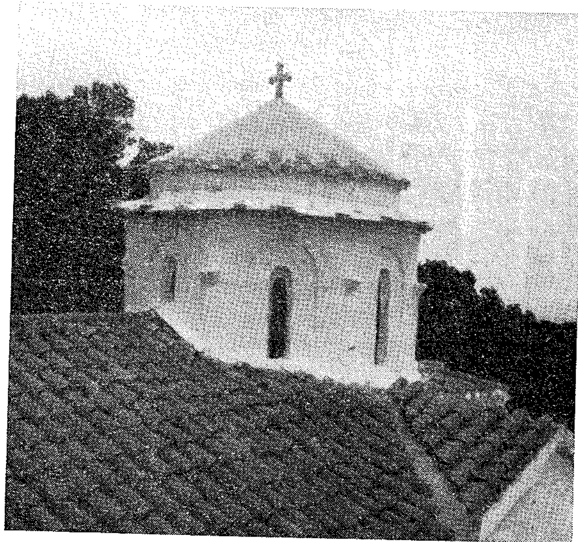
[1] Ἡ πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον πλησίασις τῶν κιόνων συνηθίζετο κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα. Παραδείγματα: Καπνικαρέα, Γοργοεπήκοος καὶ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ἀθηνῶν (Εὑρετήριον τεῦχ. Β´ εἰκ. 57, 59 καὶ 68), Ἅγ. Σωτὴρ Γαρδενίτσας Μάνης (R. Traquair, Ann. Br. Sch. XV [1908-9] πίν. XI). Ἀργότερον (14ον αἰ. καὶ ἑξῆς) ἡ ἀπόστασις αὐτὴ γίνεται ἀντιθέτως πολὺ μεγαλυτέρα. Παραδείγματα: Μεταμόρφωσις Ἀθηνῶν (Εὑρετήριον Β´ σ. 75 εἰκ. 71), Περίβλεπτος, Ἁγ. Σοφία καὶ Εὐαγγελίστρια Μυστρᾶ (Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 28, 2 καὶ 31, 4 καὶ 5), Πλάτσα Μάνης (Traquair, BSA XV πίν. XV).

Εἰκ. 33.

ἀβαθῶς γεγλυμμένων, δύο ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς, ἀκανθωτῶν φύλλων (εἰκ. 33). Εἶναι προφανές, ὅτι τόσον οἱ κορμοὶ ὅσον καὶ τὰ ἰωνικὰ μετὰ τῶν ἐπιθημάτων κιονόκρανα δὲν εἶναι σύγχρονα πρὸς τὸν ναὸν ἀλλ' ἔχουσι ληφθῆ ἐκ παλαιοχριστιανικῶν καὶ τῆς μεταβατικῆς περιόδου κτηρίων.

Ὁ τροῦλλος. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιος εἶναι ὁ ὀκτάγωνος τροῦλλος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 34). Οὗτος διατρυπώμενος ἐφ' ἑκάστης τῶν πλευρῶν αὐτοῦ ὑφ' ἑνὸς στενοῦ (0.26 μ.) καὶ ὑψηλοῦ (1.18 μ.) μονολόβου παραθύρου, περιβαλλομένου ὑπὸ ὀλίγον (0.02 μ.) ἐξέχοντος ὁμολόγου πλαισίου (εἰκ. 32 καὶ 34), φέρει

Εἰκ. 34. Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ τοῦ Μεσαθουρίου.

κατὰ τὰς ὀκτὼ αὐτοῦ γωνίας ἀνὰ ἕνα ἐλαφρῶς ἐξέχοντα μαρμάρινον κιονίσκον, τοῦ ὁποίου τὸ λοξότμητον κιονόκρανον εὑρίσκεται εἰς τὴν στάθμην τῶν κέντρων τῶν λοβῶν τῶν παραθύρων, πρᾶγμα ὅπερ παρέχει λαβὴν εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι δυνατὸν οἱ κιονίσκοι νὰ ἔφερον ἀρχικῶς ὑπεράνω ἡμικυκλικὰ μαρμάρινα τόξα, ἅτινα κατά τινα μετασκευὴν κατηργήθησαν ἀντικατασταθέντα δι' ὁριζοντίου γείσου καὶ μάλιστα διπλοῦ, ἑνὸς ἐξωτερικοῦ καὶ δευτέρου ὑψηλότερον καὶ ἐσώτερον κειμένου. Λόγῳ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ τούτου γείσου ὁ τροῦλλος παρουσιάζει τὸ λεγόμενον διπλοθολικὸν σχέδιον (εἰκ. 34), ὅπερ δὲν παρουσιάζεται μόνον ἐδῶ ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους τοῦ Ψειρῆ (Ἀθηνῶν)[1] καὶ τὸν Προφήτην Ἠλίαν, ναὸν τῶν Ἀθηνῶν μὴ

[1] Εἰκὼν παρὰ Stademann, Panorama von Athen, München 1841, vignette 2.

ὑφιστάμενον πλέον, ἀπεικονιζόμενον ὅμως τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Gaillabaud[1] καὶ εἶτα ὑπὸ τοῦ Δ. Καμπούρογλου[2] καὶ ἄλλων[3]. Ὁμοίαν μορφὴν διπλοθολικὴν ἔλαβεν ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ τῆς Γούνιτσας εἰς τὴν Μάνην[4].

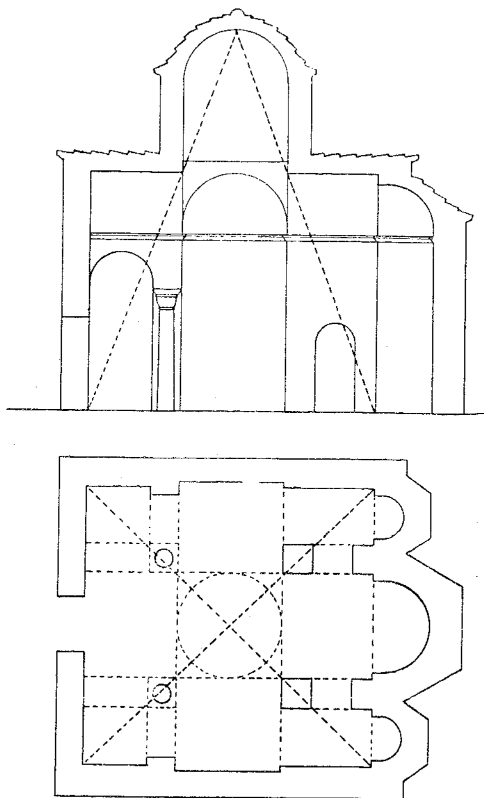
Τὰ παράθυρα. Ἐξαιρέσει τῶν ὀκτὼ μονολόβων παραθύρων τοῦ τρούλλου καὶ τῶν δύο μικρῶν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 32) πάντα τὰ λοιπὰ παλαιὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ εἴτε παρεμορφώθησαν εἴτε ἐφράχθησαν. Τὴν τύχην ἀκριβῶς ταύτην ὑπέστη καὶ τὸ μέγα, τρίλοβον ποτὲ προφανῶς (πλάτους 1.09 καὶ ὕψους 1.52 μ.) παράθυρον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ τειχισθὲν ἀντικατεστάθη κατὰ τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος διὰ κυκλικοῦ φεγγίτου (εἰκ. 32). Τοῦ τριλόβου ἐν τούτοις τούτου παραθύρου οὐ μόνον διετηρήθησαν, ὀλίγον πρὸς τὰ πλάγια μετακινηθέντες, οἱ δύο μαρμάρινοι μετὰ λοξοτμήτων ἐπιθημάτων διαχωριστικοὶ ἀμφικιονίσκοι, ὁλικοῦ ὕψους 1.07 μ., (εἰκ. 32) ἀλλὰ καὶ διακρίνεται σαφῶς ὑπὸ τὸ παχὺ ἀσβεστόχρισμα, ὅπερ τὸ καλύπτει, τὸ περιβάλλον τοὺς λοβοὺς πώρινον μετὰ γλυφῶν, ἡμικυκλικὸν ἄνω, πλαίσιον, ὅπερ μάλιστα εἶναι ἐφωδιασμένον ἐσωτερικῶς καὶ δι' εὐμεγέθους στρογγύλης σπείρας (εἰκ. 32). Καὶ ἡ μὲν ἐκ πώρου κατασκευὴ τοῦ πλαισίου μαρτυρεῖ, ὅτι τὸ παράθυρον δὲν εἶναι ἀρχαιότερον τοῦ 12ου αἰῶνος, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου τὸ ἔγγλυφον αὐτοῦ καὶ ὁ πρὸς σπεῖραν συνδυασμὸς εἶναι ἐνδείξεις φραγκικῆς ἐπιδράσεως, ἥτις μόνον μετὰ τὸ 1207, ὅτε ἡ Ἄνδρος κατελήφθη ὑπὸ τῶν Φράγκων, εἶναι δυνατὸν νὰ ἠσκήθη. Τούτου ἕνεκα δὲν ἀποκλείεται ὁ μὲν ναὸς νὰ ἤρχισε τελευτῶντος τοῦ 12ου αἰῶνος, νὰ ἐπερατώθη δ' ἐπὶ Φραγκοκρατίας ἀρχομένου τοῦ 13ου αἰ. Πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολόγησιν συμφωνεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ἀκανόνιστον σύστημα δομῆς του—ἀκόμη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 32)—ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ σχετικῶς ἰσχυρὰ ἀνάτασις, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ὁ τροῦλλός του (ὅρα τομὴν εἰκ. 33).

ΣΥΓΚΡΙΣΙΣ ΤΩΝ 4 ΕΞΕΤΑΣΘΕΝΤΩΝ ΝΑΩΝ

Μετὰ τὴν ἐπὶ μέρους ἐξέτασιν τῶν τεσσάρων ναῶν, τὴν ὁποίαν ἐκάμαμεν ἀνωτέρω, θὰ ἐπιχειρήσωμεν τώρα τὴν πρὸς ἀλλήλους σύγκρισιν αὐτῶν, ἥτις διευκολύνεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι καὶ οἱ τέσσαρες οὗτοι ναοὶ ἀνήκουσιν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν κατηγορίαν: τῶν μετὰ τρούλλου ἐπὶ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, καὶ δὴ τῶν δικιονίων. Κοινὸν ἐν πρώτοις χαρακτηριστικὸν αὐτῶν εἶναι ὅτι ὁ τροῦλλός των ζυγίζεται συμμετρικῶς ὑπεράνω τοῦ κυρίως ναοῦ

[1] Monuments anciens et modernes τ. II μέρος 1.
[2] Αἱ Παλαιαὶ Ἀθῆναι, 143.
[3] Ξυγγόπουλος, Εὑρετήρ. μεσαιων. μνημ. Ἑλλάδος τεῦχ. Β' σ. 93 εἰκ. 104.
[4] R. Traquair, Ann. of the Brit. Sch. XV (1908-9) πίν. XVII.

(εἰκ. 35). Πράγματι τὸ κέντρον τοῦ τρούλλου συμπίπτει πρὸς τὸ σημεῖον τομῆς τῶν διαγωνίων τοῦ βασικοῦ τετραγώνου ἢ ὀρθογωνίου (εἰκ. 35). Κοινὸν ἐπίσης χαρακτηριστικὸν εἰς πάντας εἶναι, ὅτι αἱ πλευραὶ τοῦ ἰσοσκελοῦς τριγώνου, ὅπερ ἔχει βάσιν τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ καὶ ὕψος τὸ τῆς κλειδὸς τοῦ τρούλλου, διέρχονται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀκριβῶς διὰ τῶν κλειδῶν τῶν

Εἰκ. 35.

πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ μετώπων τῶν κατὰ μῆκος καμαρῶν τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 35) [1].

[1] Ὁμοίας γραφικὰς κατασκευὰς διά τε τοὺς δικιονίους καὶ τοὺς τετρακιονίους ναοὺς ἐπεχείρησε πρὸ πολλοῦ ὁ Ad. Struck (Ath. Mitt. 1909 σ. 218). Καὶ δυνατὸν μὲν εἶναι αἱ ἐξ αὐτῶν προκύπτουσαι ἀναλογίαι νὰ ἰσχύωσι διὰ τοὺς τέσσαρας τετρακιονίους ναοὺς τῆς Ἀργολίδος, τοὺς ὁποίους ἐξετάζει, δὲν ἔχουσιν ὅμως γενικὴν τὴν ἐφαρμογήν. Αἱ ἁπλαῖ ἰδίως, εἰς ἀκεραίους ἀριθμούς, σχέσεις τῶν ἐσωτερικῶν διαιρέσεων, ἃς σημειώνει διὰ τοὺς δικιονίους δὲν ἔχουσιν ἐφαρμογὴν διὰ τοὺς δικιονίους τῆς Ἄνδρου.

Ἄλλο κοινὸν χαρακτηριστικὸν καὶ τῶν τεσσάρων ναῶν τῆς Ἄνδρου εἶναι ἡ ταυτόχρονος χρῆσις καμαρῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ σταυροθολίων ἢ φουρνικῶν ἀφ' ἑτέρου πρὸς κάλυψιν τῶν 4 γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ σταυροῦ. Πράγματι εἰς οὐδένα ἐξ αὐτῶν ἔχομεν καὶ εἰς τὰ 4 γωνιαῖα διαμερίσματα μόνον καμάρας—αἵτινες ἀποτελοῦσι τὸ κατ' ἐξοχὴν εἶδος καλύψεως τῶν ἑλλαδικῶν ναῶν—ἢ μόνον σταυροθόλια ἢ φουρνικά—ἅτινα ἰδιαιτέρως ἀγαπᾷ ἡ σχολὴ τῆς Πρωτευούσης—ἀλλὰ συνήθως (Μελίδα, Ὑψηλοῦ, Μεσαθούρι) ἔχομεν καμάρας μὲν εἰς τὰ δύο ἀνατολικὰ καὶ σταυροθόλια εἰς τὰ δύο δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα, ἅπαξ δὲ (Μεσαριά) φουρνικὰ εἰς τὰ δύο ἀνατολικὰ καὶ καμάρας εἰς τὰ δύο δυτικὰ διαμερίσματα. Ὀφείλεται δ' ἡ χρῆσις σταυροθολίων ἢ φουρνικῶν εἰς τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα εἰς ἐπίδρασιν τῆς Πρωτευούσης, ὡς ἤδη ἀπὸ μακροῦ ὑπεστήριξεν ὁ Millet. Ἡ ἐπίδρασις ὅμως αὕτη ἠσκήθη, κατὰ τὸν Millet, μόνον κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα [1] —εἰς τοὺς ὁποίους ἐμπίπτουν καὶ οἱ ἐξετασθέντες ἐνταῦθα ναοί—ἐν ᾧ ἀργότερον ἐγκατελείφθη [2], ἐπελθούσης καὶ πάλιν εἰς τοὺς Ἑλλαδικοὺς ναοὺς τῆς χρήσεως καμαρῶν διὰ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα [3].

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὰς ὁμοιότητας. Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη τὰς διαφοράς. Ὁ χρόνος κατασκευῆς ἐν πρώτοις τῶν ἐξετασθέντων ναῶν κυμαίνεται, ὡς εἴδομεν, μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνος (Μελίδα, Ὑψηλοῦ) καὶ τοῦ τέλους τοῦ 12ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνος (Μεσαθούρι). Ἐντὸς τοῦ χρονικοῦ τούτου διαστήματος ἐπῆλθον σημαντικαί τινες μεταβολαὶ εἰς τὰς λεπτομερείας των. Οὕτω π.χ. τὸ σύστημα δομῆς των, ἐν ᾧ εἰς τοὺς δύο παλαιοτέρους ναούς (Μελίδας καὶ Ὑψηλοῦ) εἶναι τὸ αὐτό, αὐστηρῶς ἰσόδομον, πλινθοπερίκλειστον, ὅπερ κάμνει χρῆσιν λεπτῶν πλίνθων, εἰς τὸν τρίτον κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ναόν (Μεσαριᾶς) εἶναι κάπως χαλαρώτερον καὶ μὲ πλίνθους παχυτέρας, εἰς δὲ τὸν τέταρτον (Μεσαθουρίου) ἀντικατεστάθη διὰ κοινῆς ἀκανονίστου τοιχοποιίας παραμεμειγμένης μετὰ τεμαχίων πλίνθων.

Διαφορὰ ἐπίσης παρατηρεῖται καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐξεχουσῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ, αἵτινες, καίτοι καὶ οἱ 4 ναοὶ εἶναι τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων, εἰς μὲν τοὺς δύο πρώτους εἶναι τρεῖς εἰς δὲ τοὺς δύο τελευταίους, μία καὶ μόνη, ἡ μέση. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναλογία τοῦ μήκους πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ ἐν ᾧ εἰς τοὺς δύο πρώτους εἶναι 1.02 μ. (Μελίδας) καὶ 1.03 μ. (Ὑψηλοῦ) εἰς τὴν Μεσαριὰν αὐξάνει εἰς 1.15 μ., ἐν ᾧ παραδόξως εἰς τὸ Μεσαθούρι κατέρχεται εἰς 0.944 μ. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ διαφορὰ

[1] Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 91 πβλ. καὶ σ. 88.

[2] Millet, ἔ.ἀ.

[3] Τοῦτο δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβές· διότι εἰς πολλοὺς μεταγενεστέρους ναούς, ἰδίᾳ δὲ τῆς Τουρκοκρατίας ἡ χρῆσις σταυροθολίων καὶ μάλιστα φουρνικῶν ἐπανελήφθη καὶ δὴ ἐντονωτέρα.

τῆς ἀναλογίας τοῦ ὕψους τῆς κλειδὸς τοῦ τρούλλου πρὸς τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, ἥτις βαίνει αὐξανομένη ἀπὸ τῆς Μελίδας καὶ τοῦ Ὑψηλοῦ, ἔνθα εἶναι 1.17 καὶ 1.31 μ. μέχρι τῆς Μεσαριᾶς καὶ τοῦ Μεσαθουρίου, ἔνθα φθάνει τὰ 1.50 μ. Παρατηρεῖται λοιπὸν ἐντὸς διαστήματος ἑνὸς αἰῶνος μία βαθμιαία ἀναζήτησις μεγαλυτέρας ἀνατάσεως τῶν ναῶν, ἥτις θὰ κορυφωθῇ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων.

ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΗΣ ΜΕΣΑΡΙΑΣ

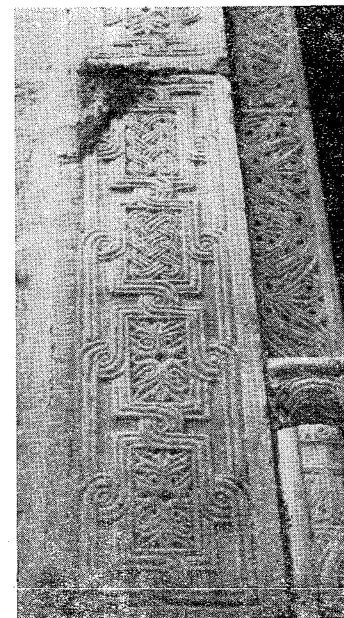
Κατὰ τὴν γενομένην ἐξέτασιν τῶν τεσσάρων βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἄνδρου διεπιστώθη ὅτι, ἐξαιρέσει ἑνὸς τεμαχίου βυζαντινοῦ τέμπλου διατηρηθέντος κατὰ χώραν εἰς τὴν πρόθεσιν τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας (εἰκ. 29), κανὲν ἄλλο ἀπὸ τὰ παλαιὰ μαρμάρινα τέμπλα των ἔμεινεν εἰς τὴν θέσιν του. Ὅλα διαλυθέντα ἀντικατεστάθησαν διὰ νέων μεταγενεστέρων, μαρμαρίνων ἢ ξυλίνων. Τῶν δὲ παλαιῶν βυζαντινῶν τέμπλων τὰ τεμάχια ἄλλα μὲν ἐνετειχίσθησαν εἰς νεωτέρας ἐπεκτάσεις τῶν ναῶν εἰς οὓς πρότερον ἀνῆκον (Ταξιάρχης τοῦ Ὑψηλοῦ) ἄλλα δὲ πάλιν (Ταξιαρχῶν Μεσαριᾶς καὶ Μελίδας) μετεφέρθησαν ἵνα κοσμήσουν νεωτέρους ναοὺς ἀνεγερθέντας ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἡ τελευταία αὕτη περίπτωσις ἀντιπροσωπεύεται κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸν ἐν Μεσαριᾷ τὸ 1734 ἀνεγερθέντα ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἄνδρου Διονυσίου τοῦ Α΄ Καΐρη[1] μέγαν ναὸν τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Εἰς τῆς τρουλλαίας ταύτης βασιλικῆς τὴν πρόσοψιν καὶ ἐν μέρει τὴν νοτίαν πλευράν, ὁ Χῖος ἀρχιμαΐστωρ ὅστις τὴν ἔκτισεν[2] ἐνετείχισεν, οὐχὶ ἄνευ διακοσμητικοῦ αἰσθήματος, πλῆθος βυζαντινῶν γλυπτῶν — θωράκια, πεσσίσκους καὶ ἐπιστύλια τέμπλων, κιονόκρανα, πλαίσια θυρῶν, ὑφαψίδια κλπ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι τὰ γλυπτὰ αὐτὰ ἐτοποθετήθησαν ἐντελῶς ἀσχέτως πρὸς τὴν λειτουργίαν δι ἣν ἀρχικῶς προωρίζοντο, ἀποτελέσαντα κατὰ τὸ πλεῖστον τὰ πλαίσια τῶν ἄνω ἀνοιγμάτων τῆς προσόψεως (εἰκ. 37), ὅμως διὰ τῆς ἐντειχίσεώς των ταύτης ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐσώθησαν ἀπὸ ἀφανισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δ' ἀνέδειξαν τὴν πρόσοψιν τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἀληθὲς μουσεῖον μεσοβυζαντινῆς διακοσμητικῆς γλυπτικῆς, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ τὰ κάτωθεν αὐτῶν μαρμάρινα πλαίσια τῶν ἰσογείων θυ-

[1] Περὶ τοῦ φιλοικοδόμου τούτου ἀρχιερέως ὅρα Δ. Π. Πασχάλην, Διονύσιος Καΐρης ὁ Α΄ Ἀρχιεπίσκοπος Ἄνδρου (1719-1748) Βιβλιοθήκη Θεολογίας, Ἀθῆναι 1924.

[2] Τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιμαΐστορος τοῦ Ἁγίου Νικολάου μανθάνομεν ἐκ τῶν τριῶν τελευταίων στίχων ἐπιγραφῆς χαραγμένης ἐπὶ πλακός, ἥτις χρησιμεύει ὡς ποδιὰ τοῦ βορείου παραθύρου τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ. Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν κείμενον: *ἐκτίσθη δὲ παρὰ ἀρχιμαΐστορος | Νικολάου Βολισιανοῦ τοῦ ἐκ Χίου | σὺν τοῖς υἱοῖς αὐτοῦ Ἰωά(ννῃ) τε καὶ Φραγκούλῃ αψλδ΄ μηνὶ | Ὀκτωμβρίῳ λ΄*. Ὁλόκληρος ἡ ἐπιγραφὴ ὡς καὶ αἱ δύο ἄλλαι ἐπὶ τῶν ἑτέρων δύο παραθύρων τῆς προσόψεως ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Δ. Πασχάλη ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Δ΄ (1927) σ. 62.

ρῶν τοῦ ναοῦ ἐκοσμήθησαν δι' ἐξαιρέτων γλυπτῶν περιθύρων ἐκτελεσθέντων μὲ τὴν ἁβρὰν τεχνικὴν τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ μὲ πλούσια φυτικὰ θέματα, ὅμοια πρὸς τὰ συνηθιζόμενα εἰς ἔργα τῆς μεταλλοτεχνίας καὶ κεντήματα τῆς ἐποχῆς. Ὡραῖον δεῖγμα τοιούτου γλυπτοῦ περιθύρου παρέχει ἡ θύρα τῆς προσόψεως, εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς ὁποίας παρεμβάλλονται καὶ αἱ ἐλαφρῶς ἀνάγλυφοι εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου.

Δὲν θὰ περιγράψωμεν ἐδῶ ἓν πρὸς ἓν τὰ ἐντειχισμένα ἐπὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου βυζαντινὰ γλυπτά· θὰ ἀρκεσθῶμεν μόνον εἰς τὴν ἀναγραφὴν τῶν σπουδαιοτέρων ἐξ αὐτῶν, οὐχὶ καθ' ἣν τάξιν εἶναι ἐντειχισμένα ἀλλὰ κατὰ τὰς κατηγορίας εἰς τὰς ὁποίας ἕκαστον ἀνήκει.

Εἰκ. 36. Θωράκιον καὶ ἐπιστύλιον.

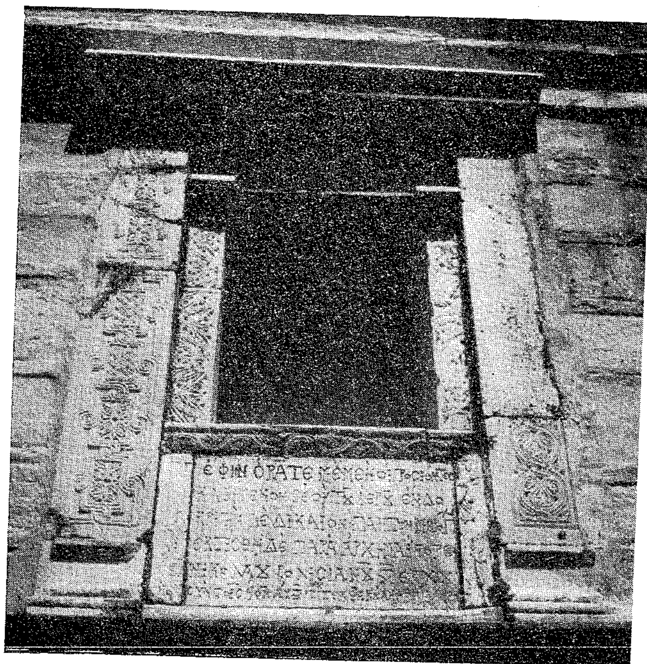
Θωράκια. 1) Δύο τεμάχια (εἰκ. 36) θωρακίων, σχηματίζοντα σήμερον τὸν κορμὸν τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος τοῦ βορείου παραθύρου τῆς προσόψεως (εἰκ. 37), ἀνῆκον ἄλλοτε εἰς στενομήκεις ἀναγλύπτους πλάκας ἐξ ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι ἔκλειον τὰ ἄκρα διαμερίσματα τέμπλων τῆς προθέσεως ἢ τοῦ διακονικοῦ, ὅπου δὲν ὑπῆρχε χῶρος διὰ μεγάλας τετραγώνους πλάκας[1]. Κοσμοῦνται διὰ σειρᾶς μικρῶν, ἐπαλλήλων, ὀρθογωνίων, τριμερῶν πλαισίων περιβαλλόντων ἀκανθοειδῆ ἀνθέμια ἢ χιαστὰ πλέγματα, συνενουμένων δὲ διὰ κόμβων πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς γενικὸν ἐξωτερικὸν τριμερὲς πλαίσιον.

2) Ὁμοίας πρὸς τὰ ἄνω χρήσεως στενόμηκες (0.40×0.97 μ.) θωράκιον ἐντειχισμένον σήμερον ὁριζοντίως ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 41) φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτοῦ ἐπιφανείας τρεῖς ἀναγλύπτους «συριακοὺς» ἢ σηρικοὺς τροχούς, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ μὲν δύο ἄκροι περιβάλλουσι πυροστρόβιλον, ὁ δὲ μέσος δεκάφυλλον ῥόδακα.

Πεσσίσκοι. (Εἰκ. 38, 39, 40 Α καὶ Β). Δύο ὁμοίων διαστάσεων πεσσίσκοι τέμπλου, πλευρᾶς 0.14 μ. καὶ ὕψους 1.04 μ., φέρουσιν ὁ μὲν πρὸς δεξιά, ὁ δὲ πρὸς

[1] Ὅρα τοιαῦτα στενομήκη θωράκια εἰς τὸ τέμπλον τῆς Ἐπισκοπῆς τῆς Σαντορήνης (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Β. Μ. Ἑ. τ. Ζ΄ [1951] σ.193 εἰκ. 8), τοῦ Ταξιάρχου τῆς Λοκρίδος (Ὀρλάνδος, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. ϛ΄ [1929] σ. 364 εἰκ. 15 καὶ σ. 365 εἰκ. 16), τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ Μν. Ἑλλ. Ε΄ σ. 105 εἰκ. 52), τῆς Μ. Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος (Schultz-Barnsley, Mon. St Luke of Stiris πίν. 29 κάτω δεξιᾷ, τεμ. Α), Παρεκκλησίου Ἁγ. Νικολάου Μ. Βατοπεδίου (Kondakof, Ἅγ. Ὄρος σ. 44 εἰκ. 19) κλπ.

ἀριστερὰ συμφυᾶ λεπτὸν σταθμὸν βημοθύρου. Ἡ προσθία του κατακόρυφος ἐπιφάνεια κοσμεῖται τοῦ μὲν Α τῆς εἰκ. 40 διὰ δύο συζυγῶν κυματιστῶν βλαστῶν, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἀναδιπλούμενα ἡμιανθέμια, συνενούμενα κατὰ τὸν ἄξονα εἰς πεντάφυλλον ἀνθέμιον[1], τοῦ δὲ Β διὰ παραλλαγῆς τοῦ αὐτοῦ κοσμήματος, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ κυματιστοὶ βλαστοὶ διασχίζονται κατὰ τὰ σημεῖα ἐπαφῆς των ὑπὸ ἐγκαρσίων στελεχῶν καταληγόντων εἰς ἡμιανθέ-

Εἰκ. 37. Τὸ βόρειον παράθυρον τῆς προσόψεως τοῦ Ἁγ. Νικολάου Μεσαριᾶς μὲ τὰ ἐνῳκοδομημένα βυζαντινὰ γλυπτά.

μια. Τὸ ἄνω μέρος ἀμφοτέρων τῶν πεσσίσκων κοσμεῖται διὰ σταυροῦ, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἀναδιπλούμενα φυλλώματα. Ἀμφοτέρων τῶν σταθμῶν τοῦ βημοθύρου ἡ κατακόρυφος ἐπιφάνεια κοσμεῖται δι' ἁλυσσοειδοῦς πλέγματος[2]. Ἡ μὴ σῳζομένη ἄνω ἀπόληξίς των ἀναπαρεστάθη δι' ἐστιγμένης γραμμῆς ὡς *μῆλον* συμφώνως πρὸς ἀνάλογα παραδείγματα[3]. Ἡ ἐργασία τῶν κοσμημάτων εἶναι λίαν ἐπιμελής, ὁμοιάζουσα

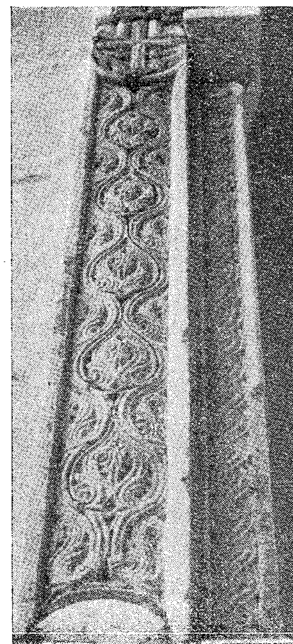
[1] Συγγενὲς κόσμημα εἰς πεσσίσκον τέμπλου τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' [1939 - 40] σ. 98 εἰκ. 45 δεξιᾷ).

[2] Ἁλυσσοειδὲς κόσμημα εὕρηται καὶ ἐπὶ τοῦ σταθμοῦ τοῦ βημοθύρου τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος παρὰ τὴν Ἄμφισσαν (Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. τ. Α'[1935] σ. 92 εἰκ. 9).

[3] Οὕτω π.χ. εἰς τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ τῶν Ἀπιδεῶν τῆς Λακωνίας (Ὀρλάνδος,

πρὸς τὴν τοῦ περιθύρου τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς, ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ ὁποίου πιθανώτατα προέρχονται οἱ ἐξεταζόμενοι πεσσίσκοι.

2) Εἰκ. 40, Γ. Πεσσίσκος τέμπλου ἀποτελῶν σήμερον τὴν δεξιὰν παραστάδα τοῦ αὐτοῦ βορείου παραθύρου τῆς προσόψεως. Ἡ προσθία κατακόρυφος ἐπιφάνειά του κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἐπαλλήλων πτηνῶν[1] — παγωνίων καὶ ἄλλων — εἰκονιζομένων εἰς διαφόρους στάσεις ἐν μέσῳ κομψῶν φυλλωμάτων

Εἰκ. 38 καὶ 39. Πεσσίσκοι Ὡραίας Πύλης τέμπλου.

ἐκφυομένων ἀπὸ ἀγγείου καὶ πληρούντων τὰ μεταξὺ τῶν πτηνῶν κενά. Ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος.

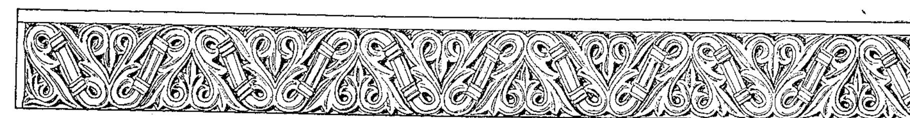
3) Πεσσίσκος (εἰκ. 40, Δ). Τούτου τεμάχια εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς δεξιᾶς παραστάδος τοῦ βορείου παραθύρου καὶ ἀλλαχοῦ τῆς προσόψεως. Τὸ ἡμέτερον σχέδιον εἰκονίζει αὐτὸν ἐν ἀναπαραστάσει. Ἡ προσθία του

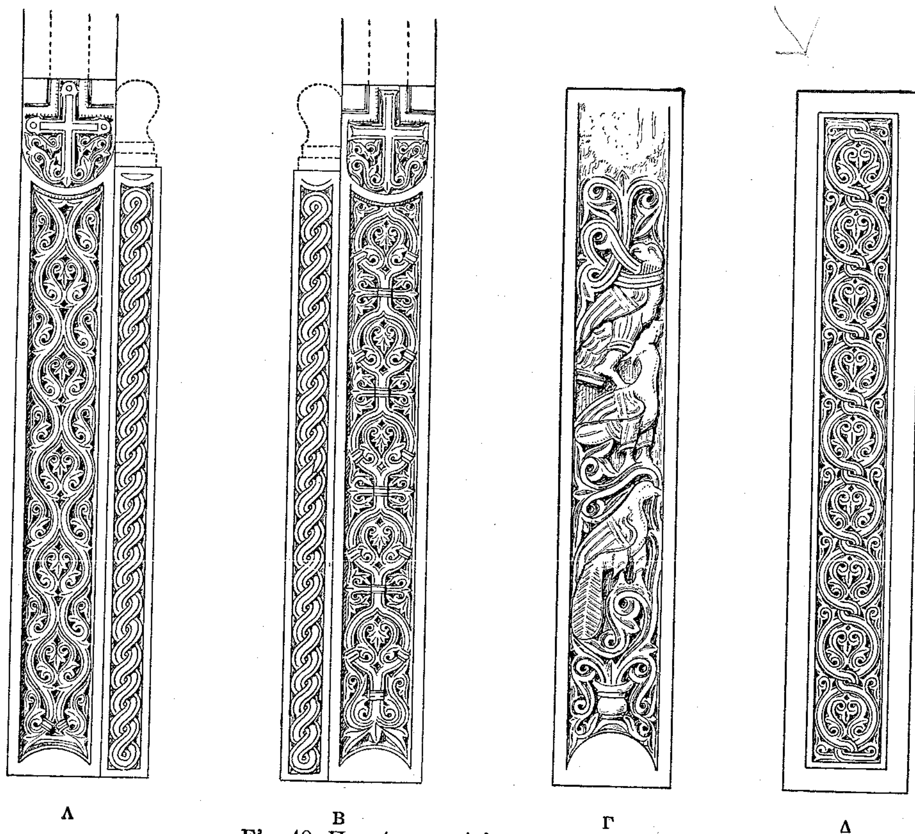
Ἀρχ. Β.Μ.Ε. τ. Α' σ. 127 εἰκ. 1 καὶ 128 εἰκ. 2), τῆς Πόρτα - Παναγιᾶς τῶν Τρικκάλων (ἔ.ἀ. Α' σ. 25 εἰκ. 14), Ν. Σωτῆρος Ἀμφίσσης (ἔ.ἀ. Α' σ. 92 εἰκ. 9) φέροντος ἐπὶ τοῦ πεσσίσκου κόσμημα ὅμοιον πρὸς τὸ ἐξεταζόμενον, Μουσείου Θηβῶν (ἔ.ἀ. Ε' [1939 - 40] σ. 129 εἰκ. 9), Ἐπισκοπῆς Σαντορήνης (ἔ.ἀ. τ. Ζ' [1951] σ. 193 εἰκ. 8 καὶ σ. 197 εἰκ. 12), Καθολικοῦ τῆς Μ. Χελανδαρίου (ἀδημοσίευτον) κλπ.

[1] Ὁμοία σειρὰ πτηνῶν εὑρίσκεται καὶ ἐπὶ ἀναγλύφου τῆς Μ. Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος (Schultz - Barnsley, ἔ.ἀ. πίν. 29, D, E).

ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἐπαλλήλων «συριακῶν» τροχῶν περιβαλλόντων συναπτόμενα κατὰ τὸν ἄξονα ἡμιανθέμια[1]. Ἐξαίρετος ἐργασία τοῦ 11ου αἰῶνος.

Ε

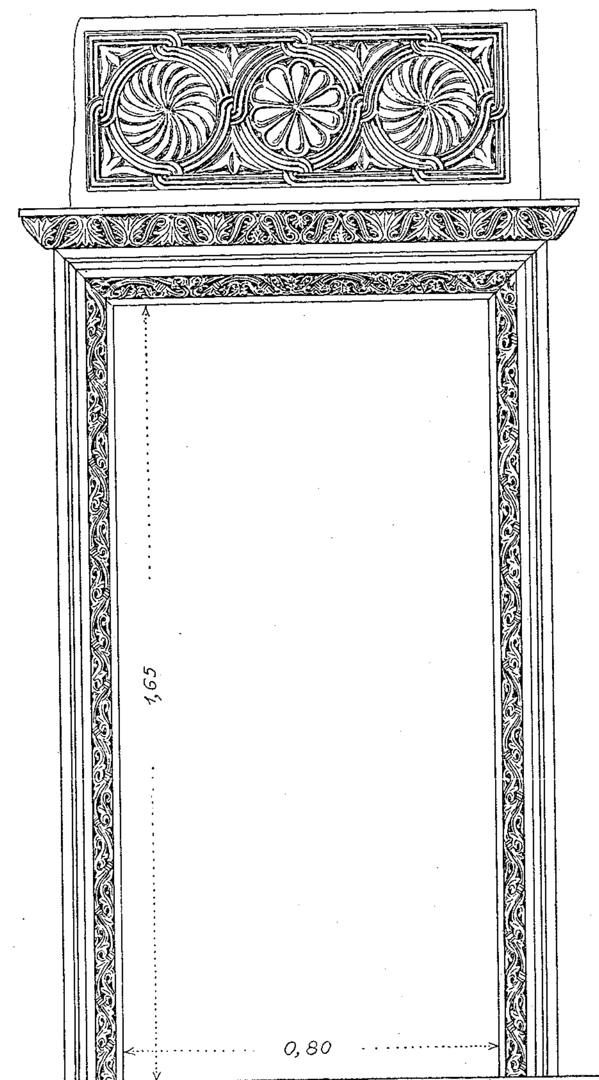
Α Β Γ Δ

Εἰκ. 40. Πεσσίσκοι καὶ ἐπιστύλιον τέμπλου.

Ἐπιστύλια. (Εἰκ. 40, Ε). Λοξότμητον ἐπιστύλιον τέμπλου σχηματίζον τὸν ἀριστερὸν σταθμὸν τοῦ βορείου παραθύρου. Ἡ προσθία του κεκλιμένη ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ βλαστῶν ἀκολουθούντων γραμμὴν τεθλασμένην

[1] Ὅμοιον διακοσμητικὸν θέμα εὕρηται καὶ εἰς Ὅσιον Λουκᾶν τῆς Φωκίδος (Schultz-Barnsley, ἔ.ἀ. πίν. 23).

(ζὶγκ-ζὰγκ) σχηματίζουσαν ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα τρίγωνα πληρούμενα διὰ συμπλέγματος ἀνθεμίων. Ἀρίστη ἐργασία τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος.

Εἰκ. 41. Τὸ θύρωμα τῆς νοτίας θύρας τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Μεσαριᾶς μετὰ στενομήκους θωρακίου τέμπλου ἐντειχισθέντος ὑπεράνω αὐτοῦ.

Ὅμοιον περίπου κόσμημα φέρει καὶ τὸ γεῖσον, ὅπερ ἐπικάθηται ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου περιθύρου τῆς μικρᾶς νοτίας θύρας τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 41).

Περίθυρα. Πολλὰ τεμάχια περιθύρων εἶναι ἐντειχισμένα εἰς διάφορα

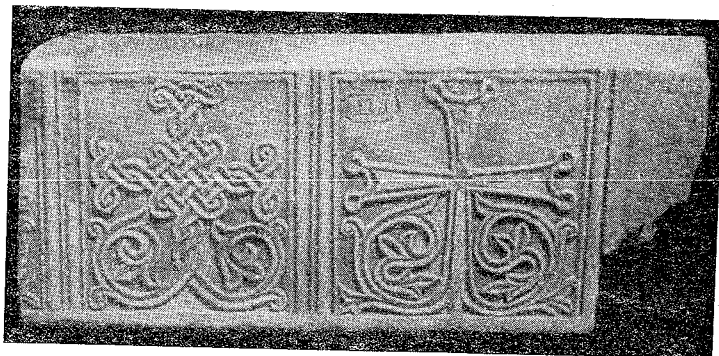
σημεῖα τῆς προσόψεως. Ἀκέραιον δὲ περίθυρον (εἰκ. 41) κοσμεῖ τὴν νοτίαν θύραν τοῦ ἱεροῦ, προερχομένην πιθανῶς ἐκ προϋπάρξαντος βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας εἶναι 0.80×1.63 μ. τοῦ δὲ περιθύρου, ὅπερ ἔχει τὴν συνήθη μετὰ γλυφῶν τομήν, τὸ πλάτος εἶναι 0.11 μ.

Εἰκ. 42. Ὑφαψίδιον.

ἐν προβολῇ. Τὸ κόσμημα ὅπερ τρέχει κατά τε τὰ κατακόρυφα καὶ τὸ ὁριζόντιον τμῆμα τοῦ πλαισίου εἶναι κυματιστὸς βλαστὸς μὲ δὶς ἀναδιπλούμενα τρίφυλλα. Λεπτὴ ἐργασία τοῦ 12ου πιθανώτατα αἰῶνος.

Ὑφαψίδιον. Εἰς χαμηλότερον τῶν παραθύρων τῆς προσόψεως ὕψος

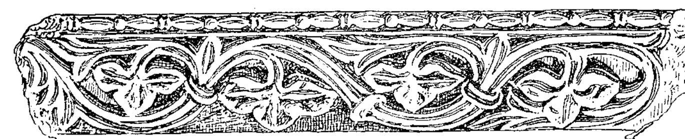

Εἰκ. 43. Πλὰξ σαρκοφάγου.

εἶναι πακτωμένον λοξότμητον ὑφαψίδιον (εἰκ. 42), ἐπὶ τῆς κεκλιμένης ἐπιφανείας τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται, ἐν μέσῳ ἀναδιπλουμένων ἀνθεμίων, ἔξεργον πτηνόν — προφανῶς παγώνιον — ἀπὸ τοῦ ράμφους τοῦ ὁποίου κρέμαται βότρυς, πιθανώτατα, ἢ κῶνος πίτυος. Τὸ τεμάχιον ἴσως νὰ προέρχεται ἐξ ἐπιστυλίου τέμπλου κοπέντος ἀργότερον ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς ὑφαψίδιον. Τεχνοτροπία τοῦ 11ου ἢ τοῦ 12ου αἰῶνος.

Κινητὰ γλυπτά. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω περιγραφέντων καὶ εἰς τὰς ἐξω-

τερικὰς ἐπιφανείας τοῦ ναοῦ ἐντειχισμένων γλυπτῶν διατηροῦνται ἐν τῷ ἱερῷ αὐτοῦ καὶ δύο κιονόκρανα κορινθιακά, τῶν ὁποίων ὁ κάλαθος κοσμεῖται κάτω μὲν διὰ φύλλων ἀκάνθης ἄνω δὲ διὰ λογχοειδῶν. Διατηρεῖται ἐπίσης καὶ ἡ παραπλεύρως εἰκονιζομένη (εἰκ. 43) ἱκανοῦ πάχους πλάξ, φέρουσα ἐπὶ τῆς κατακορύφου ἐπιφανείας αὐτῆς ἐντὸς τετραγώνων πλαισίων σταυρούς, ἀπὸ τῆς βάσεως τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἑλικοειδῶς ἀναδιπλούμενα τρίφυλλα. Ἡ πλάξ, σήμερον τεθραυσμένη, παρουσιάζει δύο μόνον τετράγωνα μετὰ σταυρῶν καὶ ἀριστερᾷ μικρὸν τμῆμα τρίτου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ εἰκονίζετο ἐπίσης σταυρὸς

Εἰκ. 44. Γλυπτὸν ἐντειχισμένον εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Ὑψηλοῦ.

Εἰκ. 45. Ποδιὰ τοῦ νοτίου παραθύρου τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Μεσαριᾶς.

ὅμοιος πρὸς τὸν δεξιᾷ εἰκονιζόμενον, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν σωζομένων ὑπολειμμάτων τῆς ἐγκαρσίας κεραίας καὶ τῶν ἄκρων τῶν ἀνθεμίων. Ὡς πρὸς τὸν προορισμὸν θεωρῶ τὴν πλάκα προερχομένην ἐκ βυζαντινῆς σαρκοφάγου, ἐφ᾽ ὧν πολὺ συχνὰ ἔχομεν παραστάσεις σταυρῶν ἐν παρατάξει εἰκονιζομένων ἄλλοτε ἐντὸς πλαισίων[1] καὶ ἄλλοτε κάτωθεν τόξου φερομένου ἐπὶ διδύμων κιονίσκων[2].

Γλυπτὰ τῆς φραγκοκρατίας. Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Ὑψηλοῦ εἶναι ἐντειχισμένον εἰς ἀρκετὸν ὕψος λοξότμητον τεμάχιον (εἰκ. 44), φέρον κατὰ μὲν τὴν μίαν παρυφὴν αὐτοῦ ἀστράγαλον ἐπὶ δὲ τῆς

---

[1] Μουσεῖον Ἄρτης (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Β.Μ.Ε. τ. Β' [1936] σ. 165 εἰκ. 10), Μ. Ὁμολογητῶν Ἀθηνῶν (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Εὑρετ. Μεσ. Μν. Ἑλλ. τεῦχ. Γ' σ. 129 εἰκ. 163).

[2] Πβλ. τὴν σαρκοφάγον τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Ἄρτης (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β' [1936] σ. 35 εἰκ. 30), Μ. Λαύρας Ἁγ. Ὄρους (D a l t o n, Byz. Art and Archaeology σ. 169 εἰκ. 98), Αὐλὴ Μ. Πεντέλης (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Εὑρετήριον Μεσ. Μν. Ἑλλ. τεῦχ. Γ' σ. 190 εἰκ. 254) κλπ.

κεκλιμένης αὐτοῦ ἐπιφανείας κυματιστὸν βλαστόν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται τρίφυλλα (εἰκ. 44) πληροῦντα τὰ μεταξὺ κενά. Ἀφ' ἑνὸς ἡ ζωηρῶς ἀνάγλυφος ἐκτέλεσις τοῦ κοσμήματος, ὅπερ δὲν συνυφαίνεται μὲ τὸ βάθος, ὡς εἰς τὰ βυζαντινά, ἀλλ' εἶναι τρόπον τινὰ προσκεκολλημένον ἐπ' αὐτοῦ, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ κατὰ φύσιν ἀπόδοσις τῶν φύλλων μαρτυροῦσιν, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ βυζαντινοῦ ἀλλὰ περὶ ἀναγλύφου ἐκτελεσθέντος κατὰ φραγκικὰ πρότυπα.

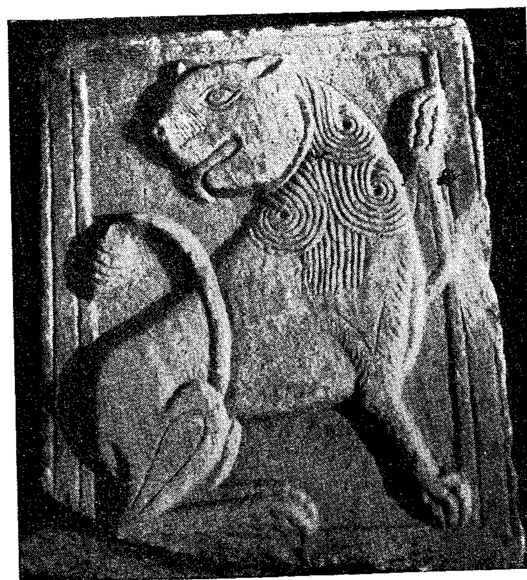
Τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα παρουσιάζει καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ κατωφλίου παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ Ἁγ. Νικολάου γεγλυμμένον κόσμημα (εἰκ. 45), συνιστάμενον ἐκ κυματιστοῦ βλαστοῦ μετὰ ρεαλιστικῶς ἐκτελεσμένων φύλλων ἀμπέλου καὶ βοτρύων, ἅτινα διακόπτονται ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ οἰκοσήμου εἰκονίζοντος δύο ὀρθίους λέοντας κρατοῦντας διὰ τῶν προσθίων ποδῶν των ἐλλειψοειδές τι πλαίσιον περιβάλλον ἀντικείμενον, δυσδιάκριτον σήμερον λόγῳ τῶν ἐπανειλημμένων ἀσβεστοχρίσεων.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΑΝΔΡΟΥ

Ἡ ἐν τῷ καταστήματι τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου τῆς Χώρας Ἄνδρου φιλοξενουμένη σήμερον ἀρχαιολογικὴ συλλογὴ περιλαμβάνει πλὴν τῶν ἀρχαίων ἀντικειμένων καί τινα ἐνδιαφέροντα βυζαντινὰ καὶ φραγκικὰ γλυπτά. Εὐγενεῖ ἀδείᾳ τοῦ φίλου ἐφόρου ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων κ. Νικ. Κοντολέοντος, δημοσιεύω ἐνταῦθα τὰ βυζαντινά, τυγχάνοντα ἄγνωστα μέχρι τοῦδε.

1) Μαρμάρινος κιονίσκος τέμπλου (εἰκ. 46) (ἀριθμὸς χ/φου καταλόγου τῆς συλλογῆς 166). Μετεκομίσθη ἐκ Κορθίου ὑπὸ Ἰ. Τέντε. Ὁλικὸν ὕψος 2.27 μ. Σύγκειται ἐκ τετραγώνου πεσσίσκου, πλευρᾶς 0.13 μ. καὶ ὕψους 1.14 μ. καὶ συμφυοῦς ἄνωθεν αὐτοῦ κιονίσκου, φέροντος κατὰ τὴν περιφέρειαν ὀκτὼ ἔξεργα βεργία (ὅρα ὁριζοντίαν τομήν του ἐν εἰκ. 46), συνδεόμενα περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους διὰ σχοινίου. Ἡ προσθία κατακόρυφος ἐπιφάνεια τοῦ πεσσίσκου κοσμεῖται διὰ δύο συζυγῶν κυματιστῶν βλαστῶν, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἡμιανθέμια, ὧν τὰ μέσα φύλλα προεκτεινόμενα λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω συναντῶνται ὑπὸ ὀξεῖαν γωνίαν εἰς τὸ μεταξὺ τῶν καμπύλων κενὸν σχηματίζοντα ἀνθέμια (εἰκ. 46). Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ συνθέτου αὐτοῦ κοσμήματος εἰκονίζεται ἐντὸς κομβοφόρου κύκλου πτηνόν, τοῦ ὁποίου ὁ μὲν μακρὸς λαιμὸς καμπυλοῦται παρακολουθῶν τὸν περιβάλλοντα κύκλον ἡ δὲ κεφαλὴ στρέφεται περαιτέρω πρὸς τὸ σῶμα (εἰκ. 46). Ἡ ἐργασία τοῦ κοσμήματος παρουσιάζει ἀκρίβειαν καὶ λεπτότητα, τάσσουσαν αὐτὸ εἰς τὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰῶνος, πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολόγησιν συμφωνεῖ καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ βεργωτοῦ ἄνω τμήματος, ἥτις συναντᾶται εἰς τέμπλα τῆς ἐποχῆς ταύτης[1].

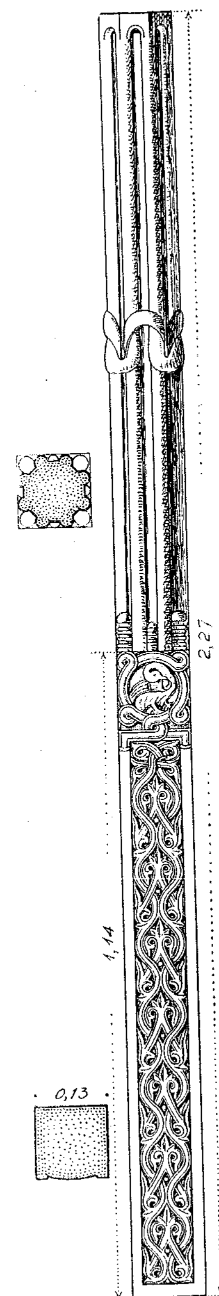
[1] Ὡς π. χ. εἰς κιονίσκον τέμπλου τῆς Ἁγ. Τριάδος Κριεζώτη Εὐβοίας, περὶ τὸ

Εἰκ. 47. Θωράκιον μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως λέοντος ἐν τῇ ἀρχαιολογικῇ συλλογῇ Ἄνδρου.

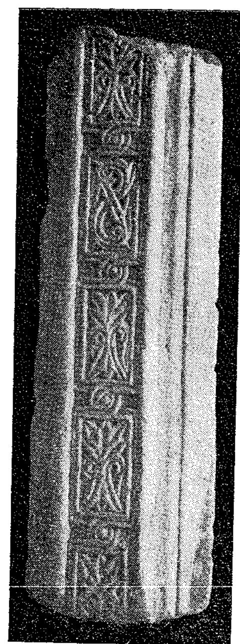
Εἰκ. 48. Πλὰξ μετ' ἀναγλύφου λέοντος ἐκ Θεσσαλονίκης.

Εἰκ. 46. Κιονίσκος τέμπλου.

2) Ὅμοιος καὶ ὁμοίας πρὸς τὸν πρῶτον προελεύσεως κιονίσκος (ἀριθμ. χ/φου καταλ. 167). Διαφέρει τοῦ πρώτου μόνον ὡς πρὸς τὸ κόσμημα τοῦ πεσσίσκου — ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ συνεχομένων ἐπαλλήλων τετραγωνιδίων περιβαλλόντων ἀνθέμια — καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν συνδεόντων τὰ βεργία τοῦ ὕπερθεν κιονίσκου, σχοινία, ἅτινα εἰς αὐτὸν εἶναι δύο.

3) Ἀνάγλυφον θωράκιον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μὲ παράστασιν λέοντος, ἀγνώστου προελεύσεως (εἰκ. 47). Ἀριθμ. χ/φου καταλ. 243. Διαστάσεις: πλ. 0.63 μ., ὕψ. 0.80 μ., πάχ. 0.07 μ. Τὸ ζῷον εἰκονίζεται κατὰ κρόταφον, ἔξεργον ἐντὸς ταπεινοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου. Καθήμενον ἐπὶ τῶν ὀπισθίων του ποδῶν, ὑψώνει κατακορύφως τὸν ἀριστερὸν ἐμπρόσθιον πόδα, ἐν ᾧ ταυτοχρόνως στρέφει πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν μὲ τὴν γλῶσσαν κρεμαμένην πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ παράστασις ἐσχεδιάσθη κατὰ τρόπον, ὥστε τὸ ζῷον νὰ ἐγγράφεται ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου, χωρὶς νὰ καταλείπωνται μονότονα κενά. Οὕτω τὸ μέγα κενόν, τὸ ὁποῖον θὰ ἐδημιουργεῖτο ἄνωθεν τῆς ῥάχεως τοῦ ζῴου ἐὰν τοῦτο ἔβλεπε πρὸς τὰ ἐμπρός, ἀπεφεύχθη ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς πρὸς τὰ ὀπίσω στροφῆς τῆς κεφαλῆς του ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς ἀπὸ τῶν σκελῶν μὲ ὡραίαν παράλληλον πρὸς τὸν λαιμὸν καμπύλην ἀνερχομένης οὐρᾶς, ἐν ᾧ πάλιν τὸ ἐκ τῆς στροφῆς τῆς κεφαλῆς προκύπτον κατὰ τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν κενὸν ἐκαλύφθη διὰ τοῦ ὑψωμένου προσθίου ποδός.

Εἰκ. 49. Τεμάχιον περιθύρου.

Ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ ἐπιπεδότης τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ σώματος καὶ τῆς κεφαλῆς, ἡ γραμμικὴ ἀπόδοσις τῶν μυῶν καὶ ἡ ἰσχυρὰ σχηματοποίησις τῆς θυσανωτῆς οὐρᾶς καὶ ἰδίᾳ τῆς χαίτης, ἀπαρτιζομένης ἐξ ἀντιτιθεμένων ὁμάδων παραλλήλων ἡμικυκλικῶν γραμμῶν. Πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα μαρτυροῦσιν ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν, οἵα ἠσκεῖτο κατὰ τὸν 8ον μέχρι τοῦ 10ου αἰῶνος, ἰδίᾳ λόγῳ τῆς μιμήσεως τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων ἐπὶ κεντημένων ὑφασμάτων τῆς Ἀνατολῆς[1] (Περσίας καὶ Ἀραβίας), τὸ ἐμπόριον τῶν ὁποίων ἐγίνετο ζωηρὸν κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους.

1100 (Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. τ. Ε' [1939 - 40] σ. 12 εἰκ. 8), τῆς Μ. Βλαχερνῶν Ἄρτης (ὁ αὐτός, ἔ.ἀ. τ. Β' [1936] σ. 20 εἰκ. 13, σ. 22 εἰκ. 15), τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει Μ. Χελανδαρίου (ὁ αὐτός, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Η' [1955-56] σ. 106 καὶ 107), τῆς Μητροπόλεως Μυστρᾶ (Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 45, 3) κλπ. Ἐξαιρετικῶς ὁμοία διαμόρφωσις κιονίσκου μετὰ 2 σχοινίων παρουσιάζεται καὶ εἰς ἀμφικιονίσκον παραθύρου χρησιμοποιηθέντα ἀργότερον ὡς ὑπέρθυρον τῆς Ἐπισκοπῆς Βόλου (Φωτ. Λαμπάκη 2158).

Τὸ ἡμέτερον γλυπτὸν παρουσιάζει πολλὴν ὁμοιότητα κατά τε τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν πρὸς τὰ ἀνάγλυφα τῆς Γοργοεπηκόου τῶν Ἀθηνῶν[2] καὶ πρός τινα θωράκια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἅτινα ὁ **Bréhier** χρονολογεῖ ἀπὸ τοῦ 9ου ἢ 10ου αἰῶνος[3].

Τὸ θέμα τοῦ στρέφοντος τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω λέοντος μὲ τὴν οὐρὰν ἐξερχομένην πρὸς τὰ ἐμπρὸς διὰ μέσου τῶν σκελῶν ἦτο λίαν ἀγαπητὸν εἰς τὴν βυζαντινὴν διακοσμητικήν. Τὸ ἐπανευρίσκομεν πράγματι καὶ εἰς θωράκιον τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ ὁποίου εἰκόνα παρέχομεν ἐνταῦθα (εἰκ. 48) καὶ ἀλλαχοῦ[4].

4) Τεμάχιον μαρμαρίνου περιθύρου (ἀριθμ. χ/φου καταλόγου 160) προερχόμενον ἐκ Κορθίου (εἰκ. 49). Ἔχει τὴν συνήθη μετὰ γλυφῶν τομὴν τῶν περιθύρων Μ. σ. ὕψ. 0.57 μ. διαστάσεις διατομῆς 0.11×0.14 μ. Ἡ μέση ταινία του κοσμεῖται διὰ συνεχομένων μικρῶν ὀρθογωνίων, περιβαλλόντων δίδυμα, λίαν ἐσχηματοποιημένα φύλλα ἀκάνθης[5] ἢ ὀκτωσχήμους ἕλικας (εἰκ. 49). Ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Εἰς τὰ ἐν σ. 17 σημ. 4 καταλεχθέντα παραδείγματα βυζαντινῶν ναῶν μετ' ὀκταγωνικῶν στηριγμάτων προσθετέα καὶ τὰ ἑξῆς δύο: Ἁγ. Σοφία τοῦ Κιέβου (1037-1061/7) (A. D. Radchenko, Puteboditeli, Κίεβον 1950, σ. 14 εἰκ. 4) καὶ Ἁγ. Σοφία τοῦ Νόβγοροδ (1045-1052). Ἀμφοτέρων τῶν παραδειγμάτων τούτων τὰ στηρίγματα εἶναι ἐκ πλίνθων κατεσκευασμένα.

[1] L. Bréhier ἐν Ξένια, Hommage international à l' Université d' Athènes, Athènes 1912, σ. 162 ἑξ.

[2] Michel-Struck, Ath. Mitt. 1906 εἰκ. 29.

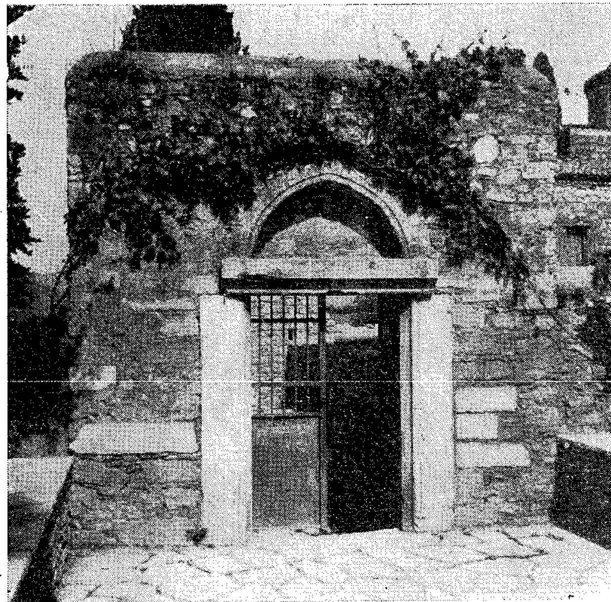
[3] La sculpture et les arts mineurs byzantins, Paris 1936, πίν. IX, 2 Γ. Σωτηρίου, Guide du Musée byz. d' Athènes (1932) N° 161 καὶ 159 εἰκ. 27.

[4] Στάρα Ζαγορά (Filov, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. II, 1). Ἀχρίς, θύρα Ἁγίου Νικολάου (Bréhier, La sculpture πίν. XLIII) κλπ. Μουσεῖον Ἁλμυροῦ, ἐπὶ ἀμφικιονίσκου παραθύρου (N. Giannopoulos, BCH XLIV]1920] σ. 191) κλπ.

[5] Πβλ. ὁμοίας τομῆς καὶ μὲ παραπλήσια κοσμήματα περίθυρα: Παναγίας Γοργοεπηκόου Ἀθηνῶν (K. Michel-A. Struck, Ath. Mitt. 1906 εἰκ. 15, 25 πίν. XXI, 11), Ἀσκληπιείου Ἀθηνῶν (L. Bréhier, Nouv. Arch. des Miss. Scient. Nouv. Sér. Fasc. 9, Paris 1913, πίν. V εἰκ. 9=Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφ. 1915 σ. 64 εἰκ. 16), Ὄμορφης Ἐκκλησιᾶς (Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ Ὄμορφη Ἐκκλησιά, Ἀθῆναι 1921, σ. 18 εἰκ. 16), Νταοὺ Πεντέλης (BSA IX [1902 - 3] σ. 390 εἰκ. 2), Ὁσ. Μελετίου (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' [1939 - 40] σ. 97 εἰκ. 44), Μητροπόλεως Μυστρᾶ (Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 48, 15) κλπ.

ΝΕΩΤΕΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΟΝΗΝ ΔΑΦΝΙΟΥ

Κατὰ τὰς ἐν ἔτει 1955, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν, γενομένας ἐργασίας ἀναστηλώσεως καὶ στερεώσεως τῆς Μ. Δαφνίου ἦλθον εἰς φῶς τὰ ἑξῆς νέα εὑρήματα: 1ον παλαιοχριστιανικὴ πύλη εἰσόδου

Εἰκ. 1. Ἡ ἀνατολικὴ πύλη εἰσόδου τῆς Μονῆς Δαφνίου.

κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου, 2ον ὁ τοιχοβάτης τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ ἱεροῦ 3ον ἡ βάσις τῆς Ἁγ. Τραπέζης, 4ον ὁ στυλοβάτης τοῦ τέμπλου τοῦ βυζαντινοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς, 5ον τοιχογραφίαι εἰς τὴν κόγχην τῆς προθέσεως καὶ ἀνάγλυφον δικεφάλου ἀετοῦ, 6ον μεγάλη ὑπόγειος κινστέρνα, ἐξ ἧς ἐτροφοδοτεῖτο εἰς ὕδωρ ἡ μονὴ καὶ 7ον παρεκκλήσιον προσκεκολλημένον κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολι-

κοῦ. Κατωτέρω θὰ ἐξετάσωμεν λεπτομερῶς ἓν ἕκαστον τῶν νέων τούτων εὑρημάτων.

α) ***Παλαιοχριστιανικὴ πύλη εἰσόδου.*** Κατὰ τὸ μέσον περίπου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου ὑπάρχει σήμερον πύλη, δι᾿ ἧς τελεῖται ἡ εἰς τὴν μονὴν εἴσοδος (εἰκ. 1). Ἡ πύλη αὕτη ἀνοίγεται ἐπὶ τοίχου πάχους 1.14 μ. Ἐξωτερικῶς τὸ ἄνοιγμα αὐτῆς, πλάτους 1.33 μ. καὶ ὕψους 2.06 μ., περιβάλλεται ὑπὸ μαρμαρίνου λοξοτμήτου περιθύρου (εἰκ. 1) βαίνοντος ἐπὶ μαρμαρίνου ὡσαύτως κατωφλίου, πλάτους 0.36 μ. καὶ πάχους 0.16 μ. Ὑπεράνω τοῦ 0.15 μ. ἐξέχοντος ἀνωφλίου, ἔχοντος ὁμοίαν τομὴν πρὸς τοὺς σταθμούς, τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας φέρει ἀνακουφιστικὴν κόγχην, διαμέτρου 1.32 μ. καὶ βάθους 0.30 μ., τῆς ὁποίας τὸ ἐλαφρῶς τεθλασμένον πώρινον τόξον (εἰκ. 1) ἔχει τὴν ἐξωτερικήν του ἀκμὴν διαμορφωμένην εἰς στρογγύλον βεργίον διαμέτρου 0.07 μ. Τόσον τὸ τεθλασμένον σχῆμα τοῦ τόξου τῆς κόγχης ὅσον καὶ τὸ στρογγύλον βεργίον του συναντῶνται βεβαίως εἰς φραγκικὰ τόξα [1], δὲν εἶναι ὅμως ἄγνωστα καὶ εἰς κτίσματα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς π.χ. εἰς τὸν πυλῶνα τῆς εἰσόδου τοῦ παρὰ τὸν Πύργον τῶν Ἀνέμων Τουρκικοῦ μεντρεσέ [2]. Τεθλασμένα ἐπίσης, ἀλλ᾿ ἄνευ βεργίου, εἶναι καὶ τὰ τόξα τῆς δυτικῆς ὡς καὶ τμήματος τῆς ἀνατολικῆς κιονοστοιχίας τῆς πρὸ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ αὐλῆς (εἰκ. 3), τὰς ὁποίας ὁ Millet[3], στηριζόμενος προφανῶς εἰς τοὺς πανταχοῦ φραγκικὰ κτίσματα ἀναγνωρίζοντας J. A. Buchon[4] καὶ Fr. Lenormant[5], θεωρεῖ ὡς κτίσματα φραγκικῶν χρόνων, ἐν ᾧ πολὺ πιθανώτερον εἶναι, λόγῳ καὶ τῆς ἀμελοῦς αὐτῶν ἐκτελέσεως, νὰ κατεσκευάσθησαν ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἤτοι κατὰ τὴν εἰς Δαφνὶ ἐπάνοδον τῶν ὀρθοδόξων μοναχῶν, δηλαδὴ κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα. Τότε πιθανώτατα θὰ κατεσκευάσθη καὶ ἡ σημερινὴ ἀνατολικὴ πύλη εἰσόδου (εἰκ. 1), ἥτις διατηρεῖ εἰσέτι ἐσωτερικῶς καὶ τὸ ξύλινον αὐτῆς ἀνώφλιον ὡς καὶ τὴν ὑπεράνω αὐτοῦ καμάραν, κατεσκευασμένην διὰ πωρίνων θολιτῶν (εἰκ. 5).

---

[1] Ἡ διαφορὰ μεταξὺ φραγκικῶν καὶ τουρκικῶν βεργίων ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι τὰ μὲν φραγκικὰ παρουσιάζουσι συνήθως καμπύλην τὴν κοιλότητα, ἀφ᾿ ἧς ἐκφύεται τὸ βεργίον (εἰκ. 2, Β), ἐν ᾧ τὰ τουρκικὰ ἢ μᾶλλον τὰ τῆς τουρκοκρατίας, ἀκολουθοῦντα τὰ βυζαντινά, ἔχουσιν εὐθεῖαν τὴν εἰρημένην κοιλότητα, ὡς ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 2 (Α) δεικνύει.

Εἰκ. 2. Τομὴ βεργίων. (Α Βυζαντινῶν, Β Φραγκικῶν)

[2] Εὑρετήριον Μεσαιων. Μνημ. Ἑλλάδος, τεῦχ. Β΄ σ. 117 εἰκ. 149 κατὰ τὸν Du Moncel.

[3] Le monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 4 καὶ 42 καὶ πίν. 1 (ὑπόμνημα).

[4] Nouv. Recherches sur la principauté Franque de Morée, Paris (ἄνευ χρον.) καὶ Atlas des Nouv. Rech. πίν. XXXI.

[5] Revue Archéologique, Nouv. Série τ. 24 (1872) σ. 282.

Σκαφὴ ἐνεργηθεῖσα εὐθὺς κάτωθεν τοῦ κατωφλίου τῆς σημερινῆς πύλης (εἰκ. 4, Α) ἀπεκάλυψεν, εἰς βάθος 1.45 μ., τὸ μαρμάρινον κατώφλιον παλαιοτέρας πύλης πάχους 0.27 (εἰκ. 5). Ἑκατέρωθεν τοῦ κατωφλίου τούτου διατηροῦνται εἰσέτι τὰ κάτω μέρη τῶν παραστατῶν της (λαμπάδες) κατεσκευασμένα ἐκ μεγάλων, κανονικῶν, ὀρθογωνίων κροκαλοπαγῶν λίθων, ἤτοι ἐκ τοῦ αὐτοῦ, ἐν τῇ γειτονίᾳ τῆς μονῆς [1] ἐξορυσσομένου πετρώματος, ἐξ οὗ εἶναι κατεσκευασμένα καὶ τὰ κάτω μέρη τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ περιβόλου τῆς μονῆς [2].

Εἰς ἀπόστασιν 2.07 μ. δυτικῶς τοῦ παλαιοτέρου κατωφλίου καὶ εἰς κατά τι χαμηλοτέραν αὐτοῦ στάθμην ἡ σκαφὴ ἀπεκάλυψε καὶ δεύτερον, μέγα κατώ-

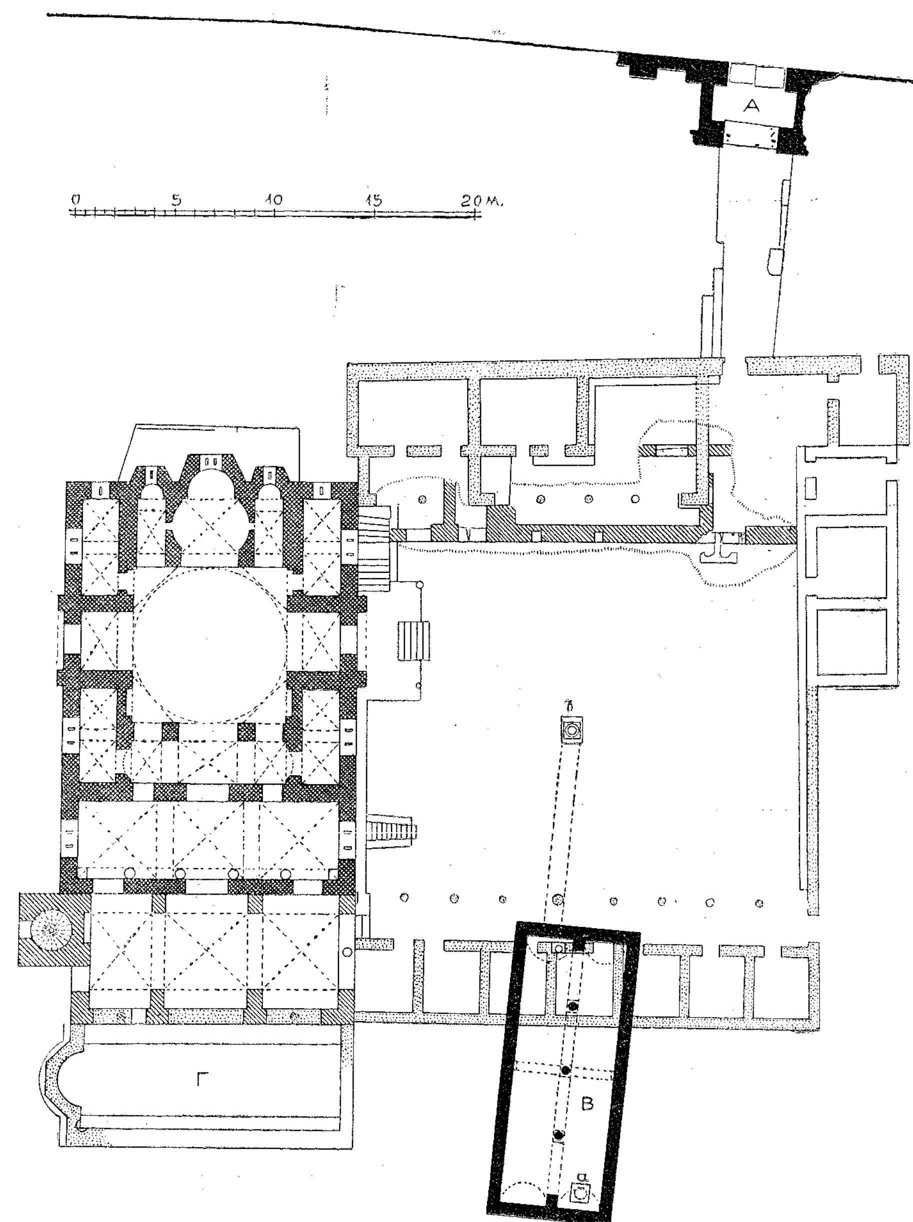

Εἰκ. 3. Αἱ τοξοστοιχίαι τῆς νοτίας αὐλῆς.

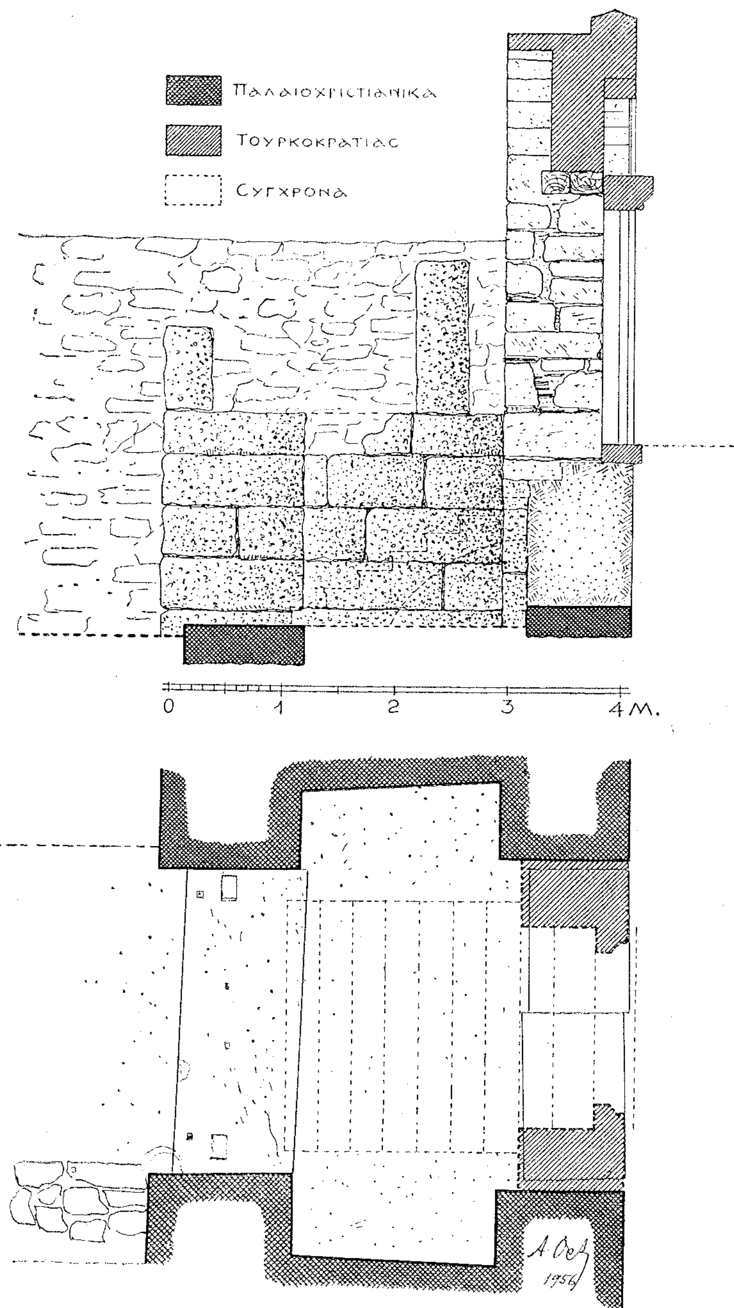
φλιον ἐξ ὑμηττείου σκοτεινοχρόου μαρμάρου, πλάτους 1.08 μ., μήκους 2.80 μ. καὶ πάχους 0.35 μ., ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ὁποίου σώζονται κατὰ τὰ δύο ἄκρα οἱ ὀρθογώνιοι (0.15×0.23 μ.) τόρμοι ὑποδοχῆς τῶν ὀρθίων ξύλων διφύλλου θύρας, τὰ φύλλα τῆς ὁποίας ἐστερεοῦντο ἐπὶ τοῦ κατωφλίου διὰ συρτῶν, ὧν ἐπίσης διεσώθησαν οἱ τόρμοι ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ κατωφλίου. Ὡς δ᾽ εἰς τὸ πρῶτον οὕτω καὶ εἰς τὸ δεύτερον κατώφλιον ἀπεκαλύφθησαν ἑκατέρωθεν καὶ οἱ δύο ἐκ κροκαλοπαγῶν ὁμοίως λίθων ὀρθογώνιοι (1.27×0.68) παραστάται (εἰκ. 5), ἐκ τῶν ὁποίων ὁ βόρειος διατηρεῖται μέχρις ὕψους 2.10 μ.,

[1] L e p s i u s, Griechische Marmorstudien, Berlin 1890, σ. 13. M i l c h h ö f e r ἐν K a u p e r t, Karten von Attika. Erläut. Text. Heft. II σ. 47.

[2] M i l l e t, Le monastère de Daphni σ. 5.

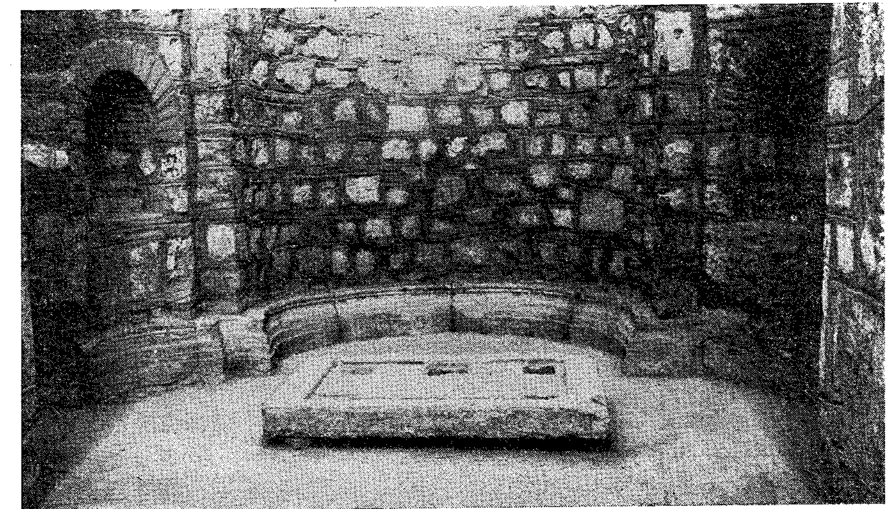

Εἰκ. 4. Κάτοψις τοῦ περὶ τὸ καθολικὸν τμήματος τῆς Μονῆς Δαφνίου ἐμφαίνουσα τὰ νεοευρεθέντα κτίσματα (Α Πυλών, Β Κινστέρνα, Γ Παρεκκλήσιον).

Εἰκ. 5. Ὁριζοντία καὶ κατακόρυφος τομὴ τοῦ ἀνατολικοῦ παλαιοχριστιανικοῦ πυλῶνος τῆς Μονῆς Δαφνίου.

(εἰκ. 5) ὁ δὲ νότιος μέχρι 0.94 μ. Οἱ παραστάται δ' οὗτοι τῆς ἐσωτερικῆς θύρας, ἐξέχοντες κατὰ 0.68 μ., συνεδέοντο πρὸς τοὺς τῆς ἐξωτερικῆς θύρας διὰ τοίχων ὁμοίως ἐκ κροκαλοπαγῶν λίθων ἐκτισμένων (εἰκ. 5). Ἐσχηματίζετο οὕτω μεταξὺ τῶν δύο θυρῶν μικρὸς ὀρθογώνιος, ἐλαφρῶς τραπεζοειδὴς χῶρος, πλάτους 1.74 καὶ μέσου μήκους 4.20 μ., ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὰς εἰσόδους τῶν ἀρχαίων τειχῶν [1] μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐνταῦθα πιθανῶς ὁ μεταξὺ τῶν δύο θυρῶν χῶρος δὲν ἦτο ὕπαιθρος, ὡς εἰς τὰ ἀρχαῖα τείχη, ἀλλ' ἐστεγασμένος, ὁπότε δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς πρόδρομος μορφὴ τοῦ *διαβατικοῦ* τῶν βυζαντινῶν μονῶν [2].

Εἰκ. 6. Ἄποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸν ἀποκαλυφθέντα τοιχοβάτην καὶ τὴν βάσιν τῆς Ἁγ. Τραπέζης.

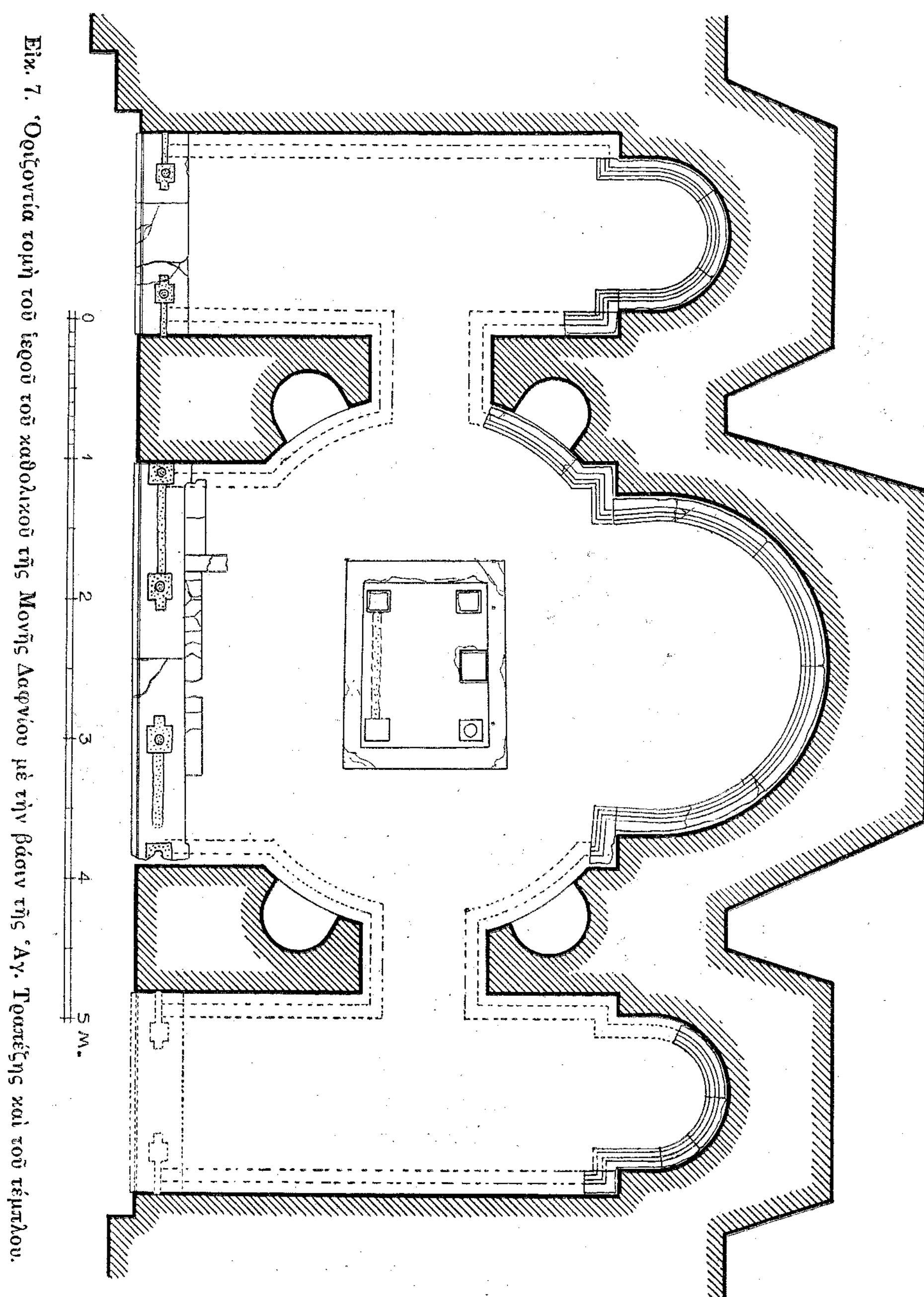
Διὰ τῆς ἐξακριβωθείσης νέας κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ περιβόλου εἰσόδου (εἰκ. 4, Α) ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ παλαιοχριστιανικὴ μονὴ πλὴν τῆς πρὸς δυσμὰς εἰσόδου, ἣν ἀνεκάλυψεν ὁ Millet [3] καὶ ἥτις θὰ ἦτο πιθανῶς καὶ ἡ κυριωτέρα—ἡ ἀπὸ θαλάσσης—εἶχε καὶ δευτέραν ἀπὸ ἀνατολῶν, ἥτις δὲν γνωρίζομεν ἂν ἐπροστατεύετο, ὡς ἡ δυτική, διὰ πύργου, ὅπερ δὲν φαίνεται πολὺ πιθανόν. Ἡ ὕπαρξις δευτέρας πύλης εἰσόδου εἰς μονὰς δὲν ἦτο συνήθης [4], ἐπετρέπετο ὅμως ὑπὸ τοῦ νόμου. Πράγματι αἱ Νεαραί (133,1) ὁρί-

[1] Π.χ. τῶν Ἐλευθερῶν (Πανάκτου) ΠΑΕ 1938, πίν. 1 ἔναντι σ. 48, τοῦ Διπύλου Judeich, Topographie v. Athen 127 κλπ.

[2] Ὅρα σχετικῶς Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927, σ. 10 εἰκ. 8, 9, 10 κλπ.

[3] Daphni, σ. 5.

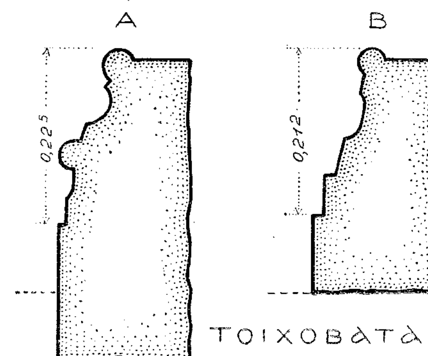
[4] Ὅρα Ἀ. Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927, σ. 15,

Εἰκ. 7. Ὁριζοντία τομὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου μὲ τὴν βάσιν τῆς Ἁγ. Τραπέζης καὶ τοῦ τέμπλου.

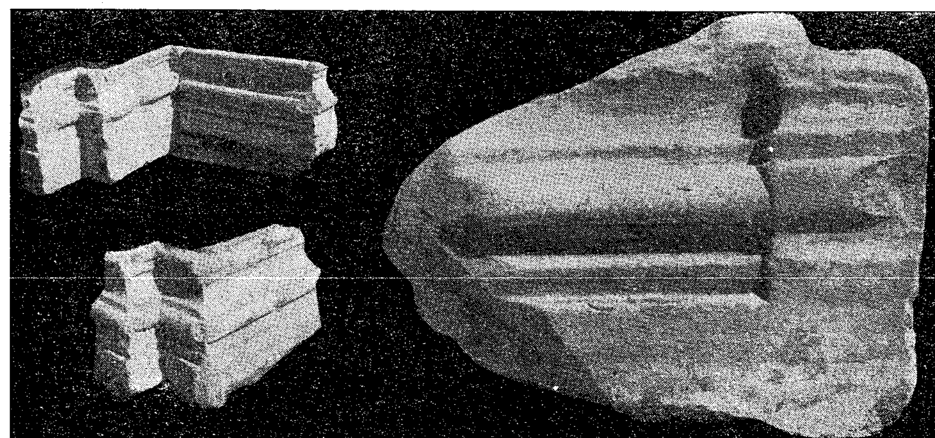
ζουσι ρητῶς, ὅτι τὰ μοναστήρια ἠδύναντο νὰ ἔχουν ἢ μίαν μόνον ἢ τὸ πολὺ δύο πύλας εἰσόδου.

β) **Ὁ τοιχοβάτης.** Κατὰ τὰς ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς γενομένας ἐργασίας ἀποκαταστάσεως τῆς ἀρχικῆς τοῦ δαπέδου καὶ τῶν τοίχων μορφῆς, ἥτις εἶχε κατὰ καιροὺς ἀλλοιωθῆ διὰ προσθήκης κονιαμάτων καὶ νέων δαπέδων, ἀπεκαλύφθη ὁ μαρμάρινος τοιχοβάτης τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 6) καὶ τμήματος τῶν δύο ἀβαθῶν κογχῶν, αἵτινες σχηματίζονται ἑκατέρωθεν αὐτῆς (εἰκ. 7) ὡς καὶ ὁλόκληρος ὁ τοιχοβάτης τῆς προθέσεως καὶ ἐν μέρει καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 7).

Εἰκ. 8. Τομαὶ τοιχοβατῶν.

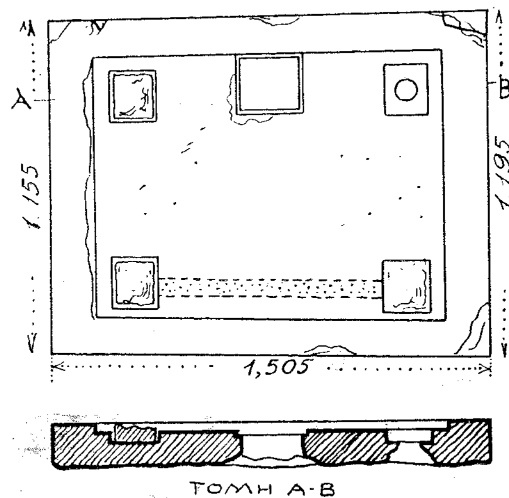
Τεμάχια τοῦ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου τοιχοβάτου, οὐχὶ ὅμως κατὰ χώραν, ἦσαν πρὸ πολλοῦ γνωστά [1], πολλὰ δ' αὐτῶν ἀνήκοντα εἰς τὰς ἐσωτερικὰς γωνίας ἢ παραστάδας (εἰκ. 9) φυλάσσονται σήμερον ἐντὸς τοῦ μικροῦ μουσείου, τοῦ ἐγκατεστημένου ἐντὸς τῶν μεταγενεστέρων κελλίων τῆς μονῆς. Ὁ τοιχοβάτης λοιπὸν οὗτος, τὸν ὁποῖον, περιέργως, οὐδόλως ἀναφέρει ὁ Millet

Εἰκ. 9. Γωνιαῖοι μαρμάρινοι τοιχοβάται τοῦ καθολικοῦ.

[1] Ἤδη τὸ 1919 εἶχον δημοσιεύσει κατακόρυφον τομὴν τοῦ τοιχοβάτου τοῦ Δαφνίου ἐν τῇ περὶ τῆς Παρηγορητίσσης τῆς Ἄρτης μελέτῃ μου (Ἀρχ. Δελτ. 1919, σ. 67 εἰκ. 45).

εἰς τὴν ἐξαίρετον καὶ τόσον λεπτομερῆ περὶ τῆς μονῆς Δαφνίου πραγματείαν του, παρουσιάζει ἐν κατακορύφῳ τομῇ τὴν μορφὴν ἀττικῆς ἰωνικῆς βάσεως (ὕψους 0.225) (εἰκ. 8), βαινούσης, τῇ μεσολαβήσει ἐλαφρῶς κοίλου κυματίου (εἰκ. 8), ἐπὶ ὑψηλῆς (0.175) πλίνθου, μέρος τῆς ὁποίας θὰ ἐκαλύπτετο ὑπὸ τῆς μαρμαρίνης στρώσεως ἢ π ά τ ο υ τοῦ δαπέδου (εἰκ. 8, Α). Ἡ ἄνω σπεῖρα τῆς βάσεως ταύτης ἀκολουθοῦσα, ὡς καὶ αἱ ἀνάλογοι ρωμανικαὶ καὶ γοτθικαί[1], ἑλληνιστικά[2] καὶ ρωμαϊκὰ πρότυπα, δὲν προβάλλει ὁριζοντίως, ὡς ἡ κάτω, ἀλλὰ λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω. Ὄπισθέν της σχηματίζεται εἶδος κοιλότητος, βάθους 0.013 μ. καὶ πλάτους 0.10 μ., προοριζομένης δι᾽ ὑποδοχὴν τῶν 0.03-0.05 μ. παχειῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ τοίχου, πολλὰ ἔγχρωμα τεμάχια τῶν ὁποίων, ὡς καὶ τῶν μεταξὺ αὐτῶν τιθεμένων ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ζ ε ύ ξ ε ω ν διατηροῦνται ἐν τῷ μουσείῳ τῆς μονῆς. Σημειωτέον, ὅτι ἡ τομὴ τοῦ τοιχοβάτου, ὅστις περιέθεε τὴν βάσιν τῶν τοίχων τοῦ καθολικοῦ καθ᾽ ὅλην τὴν περίμετρον αὐτοῦ (πβλ. εἰκ. 7), δὲν ἦτο πανταχοῦ ἀκριβῶς ἡ αὐτή (εἰκ. 8). Οὕτω ἐν ᾧ εἰς τὸ ἱερὸν μᾶς παρουσιάζεται μὲ δύο σπείρας καὶ ἐνδιάμεσον σκοτίαν (εἰκ. 8, Α), εἰς ἄλλο τεμάχιον, ἀποκείμενον ἐν τῷ μουσείῳ, ἐμφανίζεται ἄνευ τῆς κάτω σπείρας καὶ τοῦ ὑπ᾽ αὐτὴν κοίλου κυματίου, ἀντὶ τῶν ὁποίων ἐλαξεύθη ἁπλῆ λοξὴ ταινία καὶ ἐπίπεδος βαθμίς (εἰκ. 8, Β). Πάντως τὸ ὕψος τοῦ τοιχοβάτου ὑπὲρ τὸ δάπεδον θὰ ἦτο πανταχοῦ περίπου τὸ αὐτό.

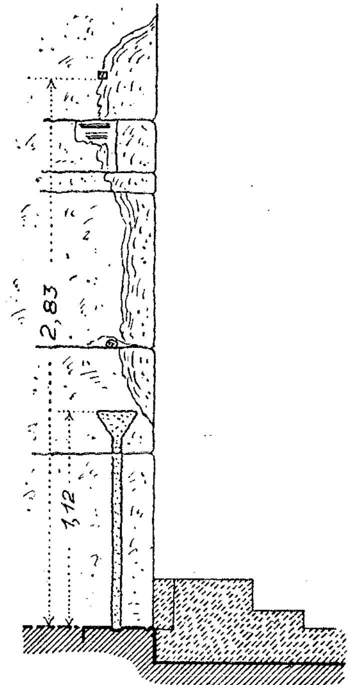
Εἰκ. 10. Ἡ εὑρεθεῖσα βάσις τῆς Ἁγ. Τραπέζης.

γ) ***Ἡ βάσις τῆς Ἁγ. Τραπέζης*** (εἰκ. 10). Αὕτη εὑρεθεῖσα κάτωθεν τῆς νεωτέρας κτιστῆς Ἁγ. Τραπέζης, ἥτις κατηδαφίσθη, ἀποτελεῖται ἐκ μαρμαρίνης, ὀρθογωνίου πλακός, μήκους 1.505 μ. πλάτους 1.19 μ. καὶ πάχους 0.15 μ., τῆς ὁποίας ἡ μία τῶν μακρῶν πλευρῶν συμπίπτει περίπου πρὸς τὸν ἄξονα τῶν δύο ρηχῶν πλευρικῶν κογχῶν (εἰκ. 7).

[1] A. Choisy, Histoire de l'architecture τ. II Paris (ἄ. χρ.) σ. 363 εἰκ. 20 καὶ σ. 364 εἰκ. 21.

[2] Ὅρα τὴν ἑλληνιστικὴν ἰωνικὴν βάσιν τοῦ Βουλευτηρίου τῆς Σικυῶνος (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Πρ. Ἀρχ. Ἑτ. 1941 σ. 57 εἰκ. 1).

Ἡ ἄνω ὁριζοντία ἐπιφάνεια τῆς πλακός, ἥτις θὰ ἐξεῖχε κατὰ 0.10 περίπου τῆς πλακοστρώσεως τοῦ ἱεροῦ, περιθέεται ὑπὸ πλαισίου, πλάτους ποικίλλοντος ἀπὸ 0.12 ἕως 0.155 μ., ἐξέχοντος δὲ κατὰ 0.03 ὑπὲρ τὴν ὑπόλοιπον ἐπιφάνειαν, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑπάρχουσι 1) τέσσαρες τετράγωνοι (πλευρᾶς 0.16×0.18 μ.) ἐγκοπαὶ βάθους 0.06 μ. ἀνὰ μία παρ᾽ ἑκάστην γωνίαν (εἰκ. 10), σχηματίζουσαι ὀρθογώνιον ἐξωτερικῶν διαστάσεων 0.81×1.07 μ.. Εἰς τρεῖς ἐκ τῶν ἐγκοπῶν τούτων διασώζονται λείψανα τῶν κάτω μερῶν τῶν τετραγώνων, λιθίνων ποδῶν τῆς τραπέζης, οἵτινες ἐστερεοῦντο ἐντὸς τῶν ἐγκοπῶν διὰ ξυλίνων σφηνῶν καὶ ἐλασμάτων μολύβδου, ὧν τινα σώζονται εἰσέτι 2) ἐγκοπή, πλάτους 0.06 μ. καὶ βάθους 0.01 μ., διήκουσα μεταξὺ τῶν δύο προσθίων ποδῶν τῆς τραπέζης (εἰκ. 10) ἤτοι ἐπὶ μήκους 0.755 μ. Ὁ ἀνωμάλως λαξευμένος πυθμὴν τῆς ἐγκοπῆς ταύτης μαρτυρεῖ ὅτι ἐντὸς αὐτῆς θὰ ἐστερεοῦτο πλὰξ θωρακίου (ποδιά), φθάνουσα ἄνω μέχρι τοῦ καλύμματος τῆς τραπέζης καὶ φέρουσα πιθανώτατα ἀνάγλυφον διακόσμησιν 3) κυβόσχημος κοιλότης κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς πλακός (εἰκ. 10), φέρουσα κατὰ τὸ ἄνω αὐτῆς χεῖλος ὀρθογώνιον ἐγκοπήν, διαστάσεων 0.23×0.205 μ. καὶ βάθους 0.017 μ., προοριζομένην προφανῶς νὰ δεχθῇ τὴν πλάκα τοῦ πώματος τῆς κοιλότητος. Ὁ πυθμὴν τῆς ἐν λόγῳ κοιλότητος εἶναι σήμερον κατεστραμμένος (εἰκ. 10, τομή) προφανῶς ὑπὸ ἱεροσύλων ζητητῶν τοῦ ἐν τῇ κοιλότητι τεθειμένου ποτὲ πολυτίμου ἐ γ κ α ι ν ί ο υ. Ὁμοίαν καταστροφὴν καὶ δι᾽ ὁμοίαν πιθανῶς αἰτίαν ὑπέστη καὶ ὁ πυθμὴν κυκλικῆς κοιλότητος εὑρισκομένης ὑπὸ τὸν Ν.Α. πόδα τῆς τραπέζης (εἰκ. 10), ἔνθα πιθανῶς ἦσαν ὁμοίως κατατεθειμένα ἅγια λείψανα.

Εἰκ. 11. Ἐγκοπαὶ καὶ ὀπαὶ πακτώσεως τοῦ τέμπλου ἐπὶ τῆς Β. παρειᾶς τοῦ χωρίζοντος τὸ ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως τοίχου.

δ) ***Τὸ τέμπλον.*** Ἀφαιρεθείσης τῆς νεωτέρας ἐκ πλακῶν Μάλτας ἐπιστρώσεως[1] ἀπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ ἀπεκαλύφθη 1) μέρος τῆς πα-

[1] Ὁ Γ. Λ α μ π ά κ η ς (Ἀρχαιολογία τῆς Μ. Δαφνίου, Ἀθῆναι 1889, σ. 108) ἀναφέρει ἤδη τὴν ἐκ πλακῶν Μάλτας στρῶσιν τοῦ δαπέδου, ἐν ᾧ παλαιότερον ὁ A. B u c h o n (La Grèce Continentale et la Morée σ. 175) καὶ ὁ Fr. L e n o r m a n t (Moniteur des Architectes σ. 42 καὶ D'Athènes à Eleusis σ. 5) εἶδον εἰσέτι τμήματα τοῦ μαρ-

λαιᾶς στρώσεως τοῦ δαπέδου, ὅπερ, ὡς φαίνεται, διῃρεῖτο εἰς τετράγωνα χωριζόμενα διὰ ταινιῶν ἐξ ὑπερύθρου ἀμυγδαλίτου λίθου (εἰκ. 7) καὶ 2) ὁ ἐξ ἀμυγδαλίτου ὁμοίως λίθου στυλοβάτης τοῦ τέμπλου τοῦ τε μέσου τμήματος δηλ. τοῦ κυρίως ἱεροῦ καὶ τοῦ τῆς προθέσεως, οὐχὶ δ' ὅμως καὶ τοῦ διακονικοῦ, τὸν ὁποῖον πάντως θὰ πρέπει νὰ φαντασθῶμεν καθ' ὅλα ὅμοιον πρὸς τὸν τῆς προθέσεως, ἀφ' οὗ ἀμφοτέρων τὸ ἄνοιγμα εἶναι τὸ αὐτό (1.46 μ.). Ἡ προσθία ἐπιφάνεια ἀμφοτέρων τῶν στυλοβατῶν ἐξέχει κατά τι (0.05) τῆς γραμμῆς τῶν μετώπων τῶν χωριζόντων τὸ μέσον τμῆμα τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ἐὰν ὅμως συνυπολογίσωμεν καὶ τὸ πάχος τῆς ὀρθομαρμαρώσεως καὶ τοῦ κονιάματος τῶν μετώπων τούτων, τότε ὁ στυλοβάτης εὑρίσκεται εἰς τὴν προέκτασιν τῆς γραμμῆς τῶν μετώπων.

Ἂς ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὸν στυλοβάτην τοῦ μέσου τμήματος (εἰκ. 7). Τὸ ὕψος του εἶναι 0.18 μ. τὸ δὲ πλάτος του 0.385 μ. Τὸ μῆκός του ἰσοῦται φυσικὰ πρὸς τὸ ἄνοιγμα τοῦ μέσου τμήματος 2.87 μ. Ἡ ἄνω ἔξω ἤτοι ἡ πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ὅλου ναοῦ βλέπουσα ἀκμή του εἶναι διαμορφωμένη ὡς μικρά, ἡμικυκλικὴ σπεῖρα διαμέτρου 0.055 μ., οἵαν συναντῶμεν καὶ εἰς στυλοβάτας τέμπλων καὶ ἄλλων μεσοβυζαντινῶν ναῶν [1]. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας του ὁ στυλοβάτης παρουσιάζει τέσσαρας, τετραγώνους περίπου βαθύνσεις (εἰκ. 7) βάθους 0.032 μ. καὶ πλευρᾶς κυμαινομένης μεταξὺ 0.17 καὶ 0.20 μ. Ἐκ τῶν τεσσάρων τούτων βαθύνσεων αἱ μὲν δύο ἄκραι ἐφάπτονται τῶν ἀντιστοίχων πλαγίων τοιχωμάτων τοῦ ἱεροῦ, αἱ δὲ δύο μέσαι φέρουσιν ἔναντι ἀλλήλων μικρὰν τετράγωνον βάθυνσιν προέχουσαν πλαγίως δίκην γλωσσίδος κατὰ 0.07 μ. (εἰκ. 7). Καὶ τὸ μὲν μεταξὺ τῶν δύο γλωσσίδων κενὸν εἶναι τελείως λεῖον, ἅτε ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ ἄνοιγμα τῆς Ὡραίας Πύλης (0.75 μ.), ἐν ᾧ τοὐναντίον τὸ μεταξὺ τῶν δύο μέσων καὶ τῶν δύο ἄκρων τετραγώνων βαθύνσεων τμῆμα παρουσιάζει στενὴν (0.06 μ.) καὶ βάθους 0.015 μ. λωρίδα ἢ ἐγκοπήν, μὲ ἀνώμαλον τὸν πυθμένα. Εἶναι προφανές, ὅτι αἱ μὲν τέσσαρες τετράγωνοι βαθύνσεις προωρίζοντο διὰ τὴν ἐντὸς αὐτῶν πάκτωσιν ἰσαρίθμων πεσσίσκων, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο μέσοι ἔφερον συμφυεῖς καὶ τοὺς μικροὺς σταθμούς (κοινῶς λαμπάδες) τῶν διφύλλων βημοθύρων τῆς Ὡραίας Πύλης, χάριν τῆς πακτώσεως τῶν ὁποίων ἐλαξεύθησαν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου καὶ αἱ δύο μνημονευθεῖσαι γλωσσίδες. Αἱ δὲ μεταξὺ τῶν τετραγώνων βαθύνσεων ἐγκοπαὶ ὑποδηλοῦσι τὴν ἐντὸς αὐτῶν πάκτωσιν πλακῶν θωρακίων, παρεμβαλλομένων μεταξὺ τῶν δύο μέσων καὶ τῶν δύο ἄκρων πεσσίσκων, οἵτινες

μαρίνου βυζαντινοῦ δαπέδου τοῦ καθολικοῦ, ὅπερ ἦτο διῃρημένον εἰς διαμερίσματα (disposé par compartiments), ὡς εἶναι καὶ τὸ εὑρεθὲν ἐν τῷ ἱερῷ (εἰκ. 7).

[1] Π.χ. τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος (Schultz-Barnsley, The Monastery of St Luke of Stiris in Phocis, πίν. 25 καὶ 29), τοῦ καθολικοῦ τῶν ἐν Ἁγ. Ὄρει Μονῶν Ἰβήρων καὶ Βατοπεδίου (ἀδημοσίευτα), τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Μ. Βατοπεδίου κ.λ.π.

ἐγομφοῦντο προσθέτως ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου καὶ διὰ κυλινδρικῶν γόμφων, ὧν οἱ τόρμοι (διαμ. 0.065 μ. καὶ βάθους 0.07 μ.) διατηροῦνται εἰς τὸ κέντρον τῶν τετραγώνων βαθύνσεων (εἰκ. 7). Ἐλαφρὰ λαξεύματα, γενόμενα χάριν καλυτέρας ἐπαφῆς τῶν ἄκρων πεσσίσκων πρὸς τοὺς τοίχους, παρατηροῦνται ἐπὶ τῶν κατακορύφων ἐπιφανειῶν τῶν ἀντιστοίχων πλαγίων τοιχωμάτων.

Τὴν αὐτὴν περίπου διάταξιν παρουσιάζει καὶ ὁ ἀποκαλυφθεὶς στυλοβάτης τοῦ τέμπλου τῆς προθέσεως, ὅστις ὅμως ἀντὶ τεσσάρων φέρει δύο μόνον βαθύνσεις, μικροτέρων διαστάσεων (0.13×0.13 μ.) μετὰ τῶν σχετικῶν γλωσσίδων διὰ τοὺς παραστάτας τοῦ βημοθύρου, πλάτους καὶ ἐξοχῆς 0.04 μ. Ὡς δ' εἰς τὸ μέσον οὕτω καὶ ἐνταῦθα μεταξὺ τῶν τετραγώνων βαθύνσεων καὶ τοῦ τοίχου ὑπάρχει ἐγκοπή, πλάτους 0.04 ἕως 0.045 μ., χάριν πακτώσεως λίαν στενῶν (0.21 μ.) θωρακίων, ἅτινα ἐπακτοῦντο καὶ ἐπὶ τῶν ἀντιστοίχων τοίχων, ἐφ' ὧν σαφέστατα διετηρήθησαν αἱ ἐγκοπαὶ τῆς πακτώσεως (εἰκ. 11) (πλάτους 0.05 μ. καὶ βάθους 0.015 μ.). Αἱ ἐπὶ τῶν τοίχων δ' ἐγκοπαὶ αὗται εἶναι λίαν διδακτικαί· διότι πληροφοροῦσιν ἡμᾶς α) ὅτι τὸ ὕψος τῶν θωρακίων μετρούμενον ἀπὸ τοῦ στυλοβάτου ἦτο 0.98 ἕως 1.00 μ. καὶ β) ὅτι ἄνωθεν τὸ θωράκιον ἐστέφετο ὑπὸ λοξοτμήτου ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς ταινίας [1], ὕψους 0.12 καὶ πλάτους ἄνω 0.21 μ. (εἰκ. 11).

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου σωζομένων στοιχείων ὁριζοντίας τομῆς τοῦ τέμπλου ἀνεζήτησα μεταξὺ τῶν ἐν τῷ περιβόλῳ τῆς μονῆς κατεσπαρμένων τεμαχίων τέμπλου καὶ ἄλλων ἐν τῷ μουσείῳ τῆς μονῆς ἀποκειμένων παντοίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἵνα ἀνεύρω τίνων ἐξ αὐτῶν τὸ ὑλικὸν καὶ αἱ διαστάσεις συνεφώνουν πρὸς τὰς ἐπὶ τῶν στυλοβατῶν καθοριζομένας, εὗρον δὲ πράγματι τεμάχιά τινα, τὰ ὁποῖα καὶ λόγῳ τοῦ εἴδους τοῦ λίθου ἐξ οὗ εἶναι κατεσκευασμένα (ἤτοι ὑπερύθρου ἀμυγδαλολίθου [2]) καὶ λόγῳ τῶν διαστάσεων αὐτῶν φαίνεται ὅτι προέρχονται ἐκ τοῦ παλαιοῦ τέμπλου. Οὕτω π.χ. τὸ παραπλεύρως (εἰκ. 12, Α) εἰκονιζόμενον ἐν τομῇ τεμάχιον ἀνήκει εἰς τὸ κάτω μέρος πεσσίσκου τῶν παραβημάτων (προθέσεως ἢ διακονικοῦ). διότι ἔχει πλευρὰς πεσσίσκου 0.124×0.125 μ. καὶ ἀνάλογον γλωσσίδα βημοθύρου, φέρει δ' ἐπίσης κάτω στρογγύλον τόρμον γόμφου, οἷον παρουσιάζει καὶ ἡ ἀντίστοιχος βάθυνσις ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου. Καὶ ἡ μὲν προσθία καὶ ὀπισθία

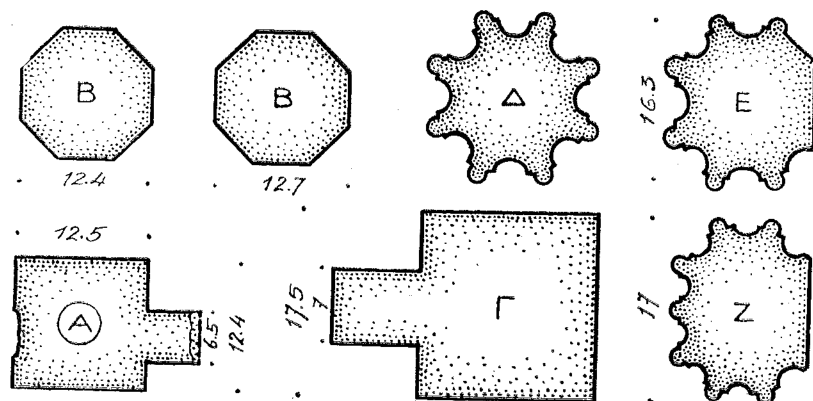
---

[1] Ὅμοιαι στέψεις θωρακίων τέμπλων εὑρέθησαν εἰς τὰ ἑξῆς μνημεῖα: Ὁσ. Λουκᾶν Φωκίδος (Schultz-Barnsley, The Monastery of St Luke πίν. 22), Ὁσ. Μελέτιον Κιθαιρῶνος (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' [1939-40] σ. 73 εἰκ. 24), Ἀπιδέας Λακωνίας (Ὀρλάνδος, ἔ.ἀ. τ. Α' [1935] σ. 130 εἰκ. 5) κλπ.

[2] Σημειωτέον ὅτι καὶ ἄλλων μεσοβυζαντινῶν ναῶν τὰ τέμπλα ἦσαν κατεσκευασμένα ἐξ ἐγχρώμου μαρμάρου, ὡς π.χ. τὸ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος, ὅπερ εἶναι ἐκ βαθυπρασίνου ἀτρακίου λίθου (Χασάμπαλη) (Schultz-Barnsley, ἔ.ἀ. σ. 32) καὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς ἁγιορειτικῆς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, τῆς ὁποίας, ὅ τε στυλοβάτης καὶ οἱ πεσσίσκοι τῆς ὡραίας Πύλης εἶναι ἐξ ἐγχρώμου μαρμάρου (σομακί).

κατακόρυφος παρειά του εἶναι καθ᾿ ὃ ὕψος σώζονται (0.22 μ.) λειοτριμμέναι, ἡ δὲ πλαγία παρουσιάζει ἐν τῷ μέσῳ ἐλαφρὰν κατακόρυφον ἐγκοπήν, πλάτους 0.045 μ. καὶ βάθους 0.003 μ., μὲ τὰς διαστάσεις δηλαδὴ ἀκριβῶς ἃς παρουσιάζει καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου καὶ τῶν τοίχων ἐγκοπὴ τοῦ θωρακίου. Τὸ ὕψος τοῦ πεσσίσκου θὰ ἦτο, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων διδασκόμεθα, ἴσον πρὸς τὸ ἄθροισμα τοῦ ὕψους τοῦ θωρακίου καὶ τῆς ὑπὲρ αὐτὸ λοξοτμήτου στέψεως ἤτοι 1.12 μ. συμφώνως καὶ πρὸς τὰ ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων διατηρηθέντα ἴχνη πακτώσεως (εἰκ. 11).

Δύο ἄλλα τεμάχια ἐξ ἀμυγδαλίτου λίθου, ἀποκείμενα σήμερον εἰς τὸ μουσεῖον τῆς μονῆς (εἰκ. 12 Β, Β) παρουσιάζουσιν ὀκτάγωνον ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ

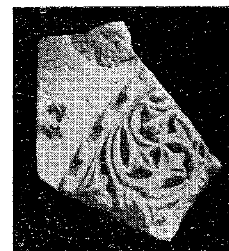
Εἰκ. 12. Ὁριζόντιαι τομαὶ πεσσίσκων καὶ κιονίσκων τοῦ τέμπλου.

κορμόν, ἐγγραφόμενον ἐντὸς τετραγώνου πλευρᾶς 0.124 μ., ὅση δηλαδὴ ἀκριβῶς εἶναι καὶ ἡ πλευρὰ τῶν πεσσίσκων τῆς προθέσεως. Πρέπει λοιπὸν τὰ τεμάχια ταῦτα νὰ ἀνήκουν εἰς τοὺς κιονίσκους, οἵτινες ἔβαινον ἐπὶ τῶν τετραγώνων πεσσίσκων, ὡς ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων διδασκόμεθα.

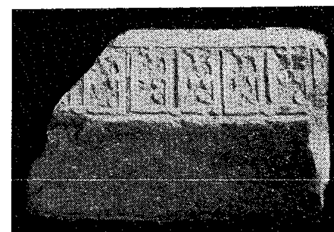
Ποῖον σχέδιον εἶχε τὸ κιονόκρανον τῶν κιονίσκων τούτων ἀγνοῶ, εἰκάζων ὅμως ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων ἐδέχθην αὐτὸ κυβικὸν μὲ λοξῶς ἀποτετμημένας τὰς κατακορύφους ἀκμάς (εἰκ. 16). Τὸ ὕψος τῶν κιονίσκων τῆς προθέσεως συνήγαγον καὶ πάλιν ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν ἑκατέρωθεν τοιχωμάτων διατηρηθέντων πολυτίμων ἰχνῶν πακτώσεως τοῦ ἐπιστυλίου, ὅπερ ἔβαινεν ἐπὶ τῶν στηριγμάτων (εἰκ. 11).

Ἂς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὸ τέμπλον τοῦ μέσου τμήματος. Τεμάχιά τινα τούτου, δυνάμενα νὰ ταυτισθῶσι πρὸς τὰ ἐκ τοῦ στυλοβάτου παρεχόμενα στοιχεῖα, εὑρίσκονται ἐν τῷ μουσείῳ τῆς μονῆς. Ἓν ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 12, Γ) ἀνήκει καὶ πάλιν εἰς πεσσίσκον τῆς Ὡραίας Πύλης· διότι ἔχει διαστάσεις ἐλαφρῶς μικροτέρας τῆς ἀντιστοίχου ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἐγκοπῆς ἤτοι 0.166×0.175 ἔναντι 0.185×0.185, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν κωλύει τὴν ταύτισιν, ἐν ᾧ

τὸ ἀντίθετον (ἂν δηλ. αἱ διαστάσεις τοῦ τεμαχίου μας ἦσαν μεγαλύτεραι τῶν τῆς ἐγκοπῆς) θὰ τὴν ἀπέκλειε. Τὸ μέγιστον σωζόμενον ὕψος του εἶναι 0.43. Ὅπως δ᾿ εἰς τὰ ἄκρα τμήματα, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ὑπεράνω τοῦ τετραγώνου πεσσίσκου ὑπῆρχον κιονίσκοι ἐξ ἐρυθρωποῦ ἀμυγδαλίτου λίθου, οὐχὶ ὅμως ὀκτάγωνοι ἐνταῦθα ἀλλὰ ραβδωτοί, φέροντες πιθανώτατα καὶ κόμβον ἢ σχοινίον κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους των, ἔνθα παρατηρεῖται διακοπὴ τῶν ραβδώσεων. Αἱ ραβδώσεις τῶν κιονίσκων αὐτῶν ἐχωρίζοντο διὰ ταινιῶν διαμορφωμένων ὡς ἡμικυκλικὰ βεργία (εἰκ. 12 Δ, Ε, Ζ). Τοιούτων ραβδωτῶν κιονίσκων ὑπάρχουσιν

Εἰκ. 14. Τεμάχιον τοῦ ἀναγλύπτου πλαισίου τῶν ψηφιδωτῶν εἰκόνων.

Εἰκ. 13. Ἐπιστύλιον τέμπλου.

Εἰκ. 15. Τεμάχιον τοῦ ἀναγλύπτου πλαισίου τῶν ψηφιδωτῶν εἰκόνων.

εἰς τὸ μουσεῖον 4 τεμάχια, ἐξ ὧν τὰ μὲν τρία ἐγγράφονται ἐντὸς ὀκταγώνου, τοῦ ὁποίου ἡ ὀπισθία πλευρὰ εἶναι ἀρράβδωτος (εἰκ. 12, Ε, Ζ), τὸ δὲ τέταρτον, ὁμοίως ἐντὸς ὀκταγώνου ἐγγραφόμενον, φέρει ραβδώσεις κατὰ πάσας τὰς πλευρὰς αὐτοῦ (εἰκ. 12, Δ). Καίτοι δὲ πάντες οἱ ραβδωτοὶ κιονίσκοι ἐγγράφονται ἐντὸς ὀκταγώνου, ὅμως τὸ ὀκτάγωνόν των δὲν εἶναι δι᾿ ὅλους τῆς αὐτῆς διαμέτρου· διότι δύο μὲν τεμαχίων τὸ ὀκτάγωνον ἐγγράφεται ἐντὸς ὀρθογωνίου διαστάσεων 0.137×0.163—ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰς διαστάσεις τῶν παρὰ τοὺς τοίχους πεσσῶν—τοῦ τρίτου ἐντὸς ὀρθογωνίου διαστάσεων 0.17×0.128 καὶ τέλος τοῦ τετάρτου ἐντὸς τετραγώνου πλευρᾶς 0.16×0.16 (μέσων κιόνων).

Τὸ ὕψος τῶν στηριγμάτων δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ, πάντως ὅμως δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀνώτερον τῶν 2.50 μ., διότι εἰς τὸ ὕψος τοῦτο πα-

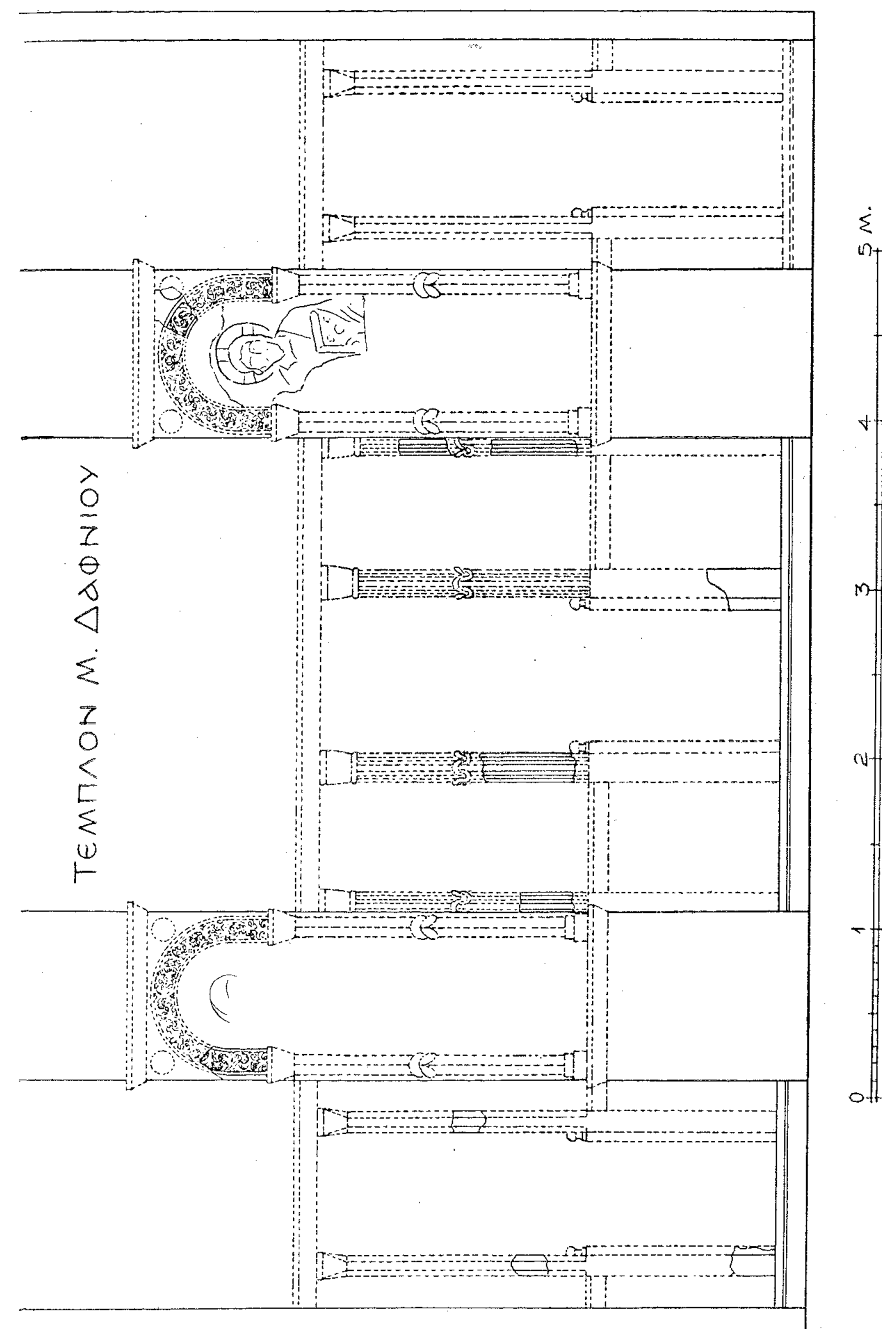
ρατηρεῖται ἐπὶ τῶν πλαγίων τοιχωμάτων τοῦ μέσου τμήματος ὀπὴ πακτώσεως ἐπιστυλίου. Εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι τὸ ἐπιστύλιον τοῦ μέσου τμήματος θὰ εὑρίσκετο εἰς ὅμοιον ὕψος τοῦ τῶν ἄκρων, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων συμπεραίνομεν. Τὰς διαστάσεις καὶ τὴν διακόσμησιν τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ μέσου τέμπλου δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω. Δὲν εἶναι ὅμως ἀπίθανον ἓν ἐκ λευκοῦ μαρμάρου λοξότμητον ἐπιστύλιον τέμπλου, ἀποκείμενον ἐν τῷ μουσείῳ ὑπ' ἀρ. 37 (εἰκ. 13) νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον φέρει ἐπὶ τῆς ἐμπροσθίας κεκλιμένης ἐπιφανείας του ἐπιπεδόγλυφον κουφικὸν κόσμημα (εἰκ. 13), συγγενὲς πρὸς τὸ τῶν κατὰ τὰς γεννήσεις τῶν θόλων κοσμητῶν [1], τὸ δὲ πλάτος του συμβιβάζεται πρὸς τοὺς κάτωθέν του κιονίσκους. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ λευκὸν χρῶμά του, ὅπερ διαφέρει τοῦ ἐρυθρωποῦ τῶν κιονίσκων, τοῦτο δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίσῃ δεδομένου, ὅτι καὶ εἰς ἄλλα τέμπλα — ὡς π.χ. τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος — οἱ μὲν κιονίσκοι εἶναι σκοτεινόχροοι, τὸ δ' ἐπιστύλιον λευκὸν καὶ τοῦτο διότι ἐπὶ τοῦ λευκοῦ μαρμάρου λαξεύονται εὐκόλως τὰ κοσμήματα, ἐδῶ δὲ μάλιστα συγκεκριμένως ἡ κηρομαστίχη τοῦ κάμπου τῶν κοσμημάτων, ἥτις θὰ ἦτο ἐρυθρά, θὰ προσηρμόζετο ὡς τόνος πρὸς τὸν τῶν ἐρυθρωπῶν κιονίσκων.

Πλὴν δὲ τοῦ ἐπιστυλίου καὶ τὰ πλαίσια ἢ προσκυνητάρια τῶν δύο ἐπὶ τῶν μετώπων τῶν χωριζόντων τὸ κυρίως βῆμα ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ τοίχων ψηφιδωτῶν εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας ἦσαν ἐπίσης ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κατεσκευασμένα. Ἐκ τῶν πλαισίων τούτων διετηρήθησαν δύο τεμάχια, ἓν μεγαλύτερον, μεταφερθὲν πρὸ καιροῦ εἰς τὸ βυζαντινὸν μουσεῖον (εἰκ. 15) καὶ ἓν μικρότερον, ἀποκείμενον ἐν τῷ μουσείῳ τῆς μονῆς (εἰκ. 14) κτλ. Τὸ μέγα τεμάχιον ἀνήκει εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ τοξωτοῦ πλαισίου, ὅπερ εἶχε μεγάλην ὑπερύψωσιν (0.20), διασώζει δὲ καὶ τμῆμα τοῦ ἡμικυκλίου, ἐξ οὗ καὶ ὑπελογίσθη ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος αὐτοῦ εἰς 0.65 μ., ἥτις, προστιθεμένου καὶ τοῦ διπλοῦ πλάτους τοῦ πλαισίου (0.18), μᾶς δίδει ὡς ὁλικὸν πλάτος τοῦ πλαισίου 0.98 μ. ἤτοι ὅσον ἀκριβῶς εἶναι καὶ τὸ πλάτος τοῦ μετώπου τῶν τοίχων (0.88) πλέον τὸ πάχος τῆς ἑκατέρωθεν ὀρθομαρμαρώσεως $(2\times 0.05=)$ 0.10 μ. Τὸ ἀνάγλυφον κόσμημα τοῦ τοξωτοῦ πλαισίου ἀποτελεῖται ἐξ ἕλικος μετὰ περιδινουμένων τριφύλλων, εἰργασμένων ἐπὶ κυρτῆς ἐπιφανείας, ἐξωτερικῶς δ' αὐτοῦ φέρει καὶ ὀδοντωτὴν ταινίαν. Ὅμοιον ἀκριβῶς κόσμημα καὶ ἐπὶ καμπύλης ἐπιφανείας λαξευμένον, ἀλλὰ διάτρητον, παρουσιάζει καὶ τὸ μαρμάρινον προσκυνητάριον τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Μ. Ὁσ. Λουκᾶ [2].

Τὸ δεύτερον σωζόμενον τεμάχιον τοῦ προσκυνηταρίου τοῦ Δαφνίου (εἰκ. 14) ἀνήκει εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν, παρουσιάζει δὲ ἀριστερᾷ τοῦ κοσμήματος κυ-

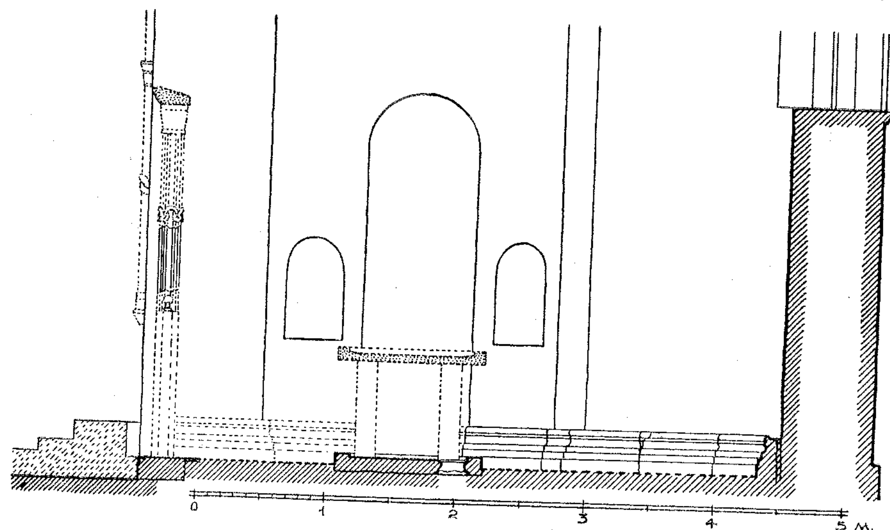
[1] Millet, Daphni σ. 66 εἰκ. 36.

[2] Schultz-Barnsley, The monastery of St. Luke of Stiris in Phocis πίν. 25.

Εἰκ. 16. Ἀναπαράστασις τοῦ τέμπλου καὶ τῶν προσκυνηταρίων τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δαφνίου.

κλικὴν βάθυνσιν, διαμέτρου 0.18 μ. εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἐτίθετο κομβίον (cabochon), οἷον βλέπομεν καὶ ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος προσκυνηταρίου τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ. Τὸ πάχος ἀμφοτέρων τῶν τεμαχίων εἶναι κατὰ τὸ κατακόρυφον αὐτῶν ἄκρον 0.04 μ., τὸ τοξωτὸν δὲ τμῆμα τοῦ προσκυνηταρίου θὰ ἐστηρίζετο, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων γνωρίζομεν[1], ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου λεπτῶν κιονίσκων, ἁπλῶν ἢ διδύμων, συνδεομένων κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους των δι᾿ ἅμματος (εἰκ. 16). Τῶν κιονίσκων ὅμως τούτων, οἵτινες θὰ ἐπάτουν ἐπὶ συνεχοῦς λοξοτμήτου βάσεως, δὲν διεσώθησαν τεμάχια. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 16 παρέχει ἀναπαράστασιν τοῦ τέμπλου ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω

Εἰκ. 17. Κατακόρυφος τομὴ τοῦ ἱεροῦ.

καταλεχθέντων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἄλλων στοιχείων, ἡ δὲ εἰκὼν 17 κατακόρυφον τομὴν τοῦ τέμπλου καὶ τῆς ἁγ. Τραπέζης ἐν ἀναπαραστάσει.

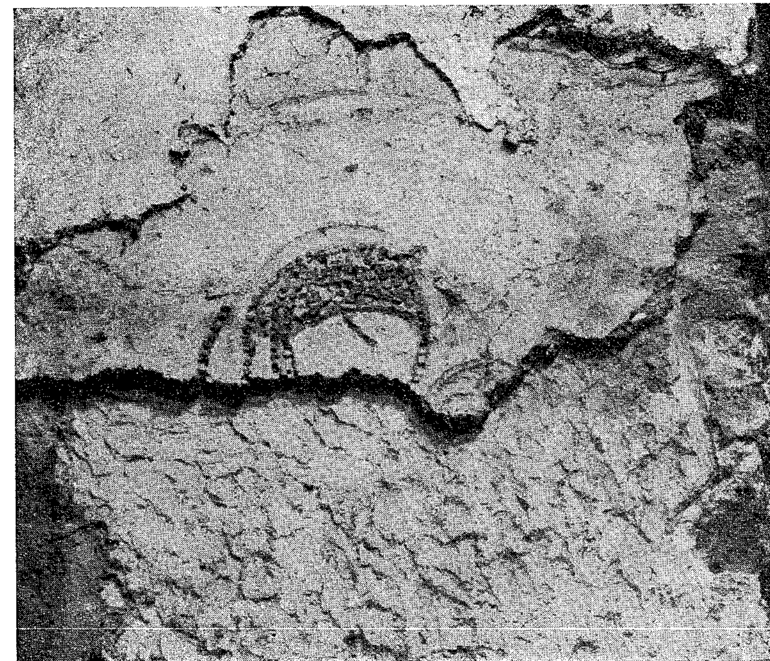
ΑΙ ΨΗΦΙΔΩΤΑΙ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙΩΝ

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς δημοσιεύσεως τῆς ἀναπαραστάσεως τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ νομίζω σκόπιμον νὰ παράσχω ἐνταῦθα εἰκόνα καὶ περιγραφὴν τῶν μετὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ νεωτέρου ξυλίνου εἰκονοστασίου ἐμφανισθεισῶν ἐπὶ τῶν μετώπων τῶν χωριζόντων τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέ-

[1] Ὅσιος Λουκᾶς (Schultz-Barnsley, The monastery of St. Luke κλπ. πίν. 25), Πρωτᾶτον Καρυῶν (Ὀρλάνδος, Ε.Ε.Β. Σπ. τ. ΚΓ' [1953] σ. 85 εἰκ. 1), Νερὲζ Π. Σερβίας (G. Millet, L'ancien art Serbe εἰκ. 152), Σαμαρίνα Μεσσηνίας (Φρ. Βερσάκης, Ἀρχ. Ἐφ. 1919 σ. 91 εἰκ. 4), Μητρόπολις Μυστρᾶ (G. Millet, Mon. byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 43), Πόρτα Παναγιὰ Τρικάλων (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. τ. Α' [1935] σ. 30 εἰκ. 20 καὶ σ. 31 εἰκ. 21) κλπ.

σεως καὶ τοῦ διακονικοῦ τοίχων ψηφιδωτῶν παραστάσεων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, αἵτινες παρέμειναν μέχρι τοῦδε ἀδημοσίευτοι.

Ἡ παρουσία τῶν εἰκόνων τούτων εἰς τὰ ἐν λόγῳ μέτωπα ἐπιβεβαιώνει τὴν κατὰ τὰ εἰρημένα μέτωπα ὕπαρξιν τῶν περιγραφέντων μαρμαρίνων προσκυνηταρίων, ἅτινα θὰ ἐχρησίμευον ὡς ἀρχιτεκτεκτονικὰ αὐτῶν πλαίσια, μᾶς βοηθεῖ δὲ προσέτι καὶ εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς σχετικῆς πρὸς τὸ ὑπόλοι-

Εἰκ. 18. Λείψανα τῆς ψηφιδωτῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας ἐκ τοῦ βορείου προσκυνηταρίου τοῦ τέμπλου.

πον τέμπλον θέσεως αὐτῶν, ἐκ τοῦ ὕψους (3.25 ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ στυλοβάτου) εἰς τὸ ὁποῖον εὑρίσκονται αἱ κεφαλαὶ τῶν θείων προσώπων, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ὁποίων καὶ μεταβαίνομεν.

Ἂν κρίνωμεν ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων, ἰδίᾳ δὲ τοῦ τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς τῶν Τρικκάλων μὲ τὰ ἄριστα διατηρούμενα ψηφιδωτὰ προσκυνητάριά του[1], ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Παναγία πρέπει νὰ εἰκονίζοντο καὶ ἐδῶ ὁλόσωμοι καὶ ὄρθιοι, προβαλλόμενοι ἐπὶ ὁλοχρύσου κάμπου. Ἐκ τοῦ ὅλου ὅμως

[1] Ὅρα σχετικῶς τὴν περὶ αὐτῶν μελέτην μου καὶ εἰκόνας ἐν τῷ Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλ. τ. Α' (1935) σ. 30 ἑξ. εἰκ. 20 καὶ 21.

σώματός των διεσώθησαν ἐνταῦθα δυστυχῶς μόνον ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ μετὰ τοῦ πλείστου μέρους τοῦ στήθους Του (εἰκ. 19) καὶ τὸ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς μετὰ τοῦ μαφορίου τῆς Παναγίας (εἰκ. 18) καὶ τμήματος τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ παιδίου Ἰησοῦ, τὸ ὁποῖον αὕτη ἐκράτει εἰς τὴν ἀριστερὰν ἀγκάλην της.

Εἰκ. 19. Ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ἐκ τοῦ νοτίου προσκυνηταρίου τοῦ τέμπλου.

Ὁ Χριστός, ἐστραμμένος ἐλαφρῶς πρὸς τ' ἀριστερά (εἰκ. 19), εἶναι περιβεβλημένος χρυσοῦν χιτῶνα μὲ βαθυπορφύρους εὐθυγράμμους πτυχὰς καὶ βαθυγάλαζον ἱμάτιον καταπίπτον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ Του ὤμου μὲ πτυχὰς δηλουμένας διὰ σκοτεινοτέρου κυανοῦ χρώματος. Καὶ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἐκράτει ὁ Χριστὸς κλειστὸν τὸ σήμερον κατεστραμμένον Εὐαγγέλιον — οὗτινος

σαφῶς διαγράφεται τὸ τετράγωνον σχῆμα[1] (εἰκ.19), — ἐν ᾧ διὰ τῆς μὴ σωζομένης δεξιᾶς θὰ ηὐλόγει.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν στυγνὴν καὶ μὲ ἁδρὰ τὰ χαρακτηριστικὰ μορφὴν τοῦ Παντοκράτορος τοῦ τρούλλου, ὁ Χριστὸς τοῦ τέμπλου παρουσιάζεται ἤρεμος καὶ μειλίχιος. Ἡ κεφαλή του, περιβαλλομένη ὑπὸ χρυσοῦ φωτοστεφάνου *(φεγγίου)* φέροντος ἐρυθρὸν περίγραμμα, προβάλλεται ἐπὶ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ πεπληρωμένου δι' ἀργυρῶν ψηφίδων[2] ἐντὸς ἐρυθροῦ περιγράμματος. Ἑκατέρωθεν τοῦ φεγγίου ὑπάρχει διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ IC-XC (εἰκ. 19).

Τὸ ἐλαφρῶς πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐστραμμένον πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ περιβάλλει ἐσχηματοποιημένη ξανθὴ καὶ φουντωτὴ κόμη, ἀποδιδομένη μὲ παραλλήλους κυματοειδεῖς γραμμὰς ἐναλλὰξ ἀνοικτοῦ καὶ βαθυτέρου καστανοῦ χρώματος. Δι' ὁμοίου χρώματος ψηφίδων ἀπεδόθη καὶ τὸ βραχὺ γένειον καὶ ὁ μύσταξ. Τὸ πρὸς τὸ πρόσωπον περίγραμμα τῆς κόμης ἐδηλώθη διὰ μελανῆς γραμμῆς, ἐν ᾧ διὰ καστανῆς γραμμῆς ἐσχεδιάσθησαν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου: αἱ καμπύλαι ὀφρύες, οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοί (ἐξ ὧν ὁ ἀριστερὸς εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένος), τὰ κατὰ τὸ ἥμισυ φαινόμενα ὦτα, ἡ ἐλαφρῶς γρυπὴ καὶ μᾶλλον παχεῖα ρὶς καὶ τὸ μικρὸν ἄσαρκον στόμα. Αἱ σάρκες τοῦ προσώπου καὶ τοῦ λαιμοῦ ἀπεδόθησαν μὲ τρυφερὰν ζωγραφικὴν τεχνοτροπίαν καὶ πλαστικὴν εὐαισθησίαν, ἐξετελέσθησαν δὲ μὲ μικράς (0.002 ἕως 0.003 μ.) ψηφῖδας χρώματος ροδίνου εἰς ποικίλας ἀποχρώσεις μέχρι τοῦ καστανοῦ, αἵτινες δίδουσιν εἰς τὸ μέτωπον καὶ τὰς παρειὰς τὴν καμπυλότητά των. Ἀντιθέτως τὰ ἐξέχοντα μέρη τοῦ προσώπου, ὡς π. χ. τὰ ὑπεράνω τῶν ὀφρύων τμήματα τοῦ μετώπου, τὰ μῆλα τῶν παρειῶν καὶ ἡ ρὶς εἶναι δι' ἡμιλεύκων ψηφίδων ἐκτελεσμένα, δι' ἐντελῶς δὲ λευκῶν τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ὀφθαλμῶν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου προβάλλεται ζωηρῶς μέλαινα ἡ στρογγύλη κόρη.

---

[1] Τὸ ἐσταχωμένον εὐαγγέλιον, ὅπερ ἐκράτει ὁ Χριστός, ἐσώζετο ὁλόκληρον ὅταν ἀπεκαλύφθη ἡ εἰκών, ἔκτοτε ὅμως δυστυχῶς κατεστράφη.

[2] Χρῆσις ἀργυρῶν ψηφίδων, ἂν καὶ σπανιωτέρα, ἐγίνετο ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς μέχρι καὶ τοῦ 14ου μ. Χ. αἰ. εἴς τε τὰ μνημειώδη ψηφιδωτὰ ἔργα καὶ τὰς φορητὰς εἰκόνας. Οὕτω π. χ. ἀργυρᾶς ψηφῖδας συναντῶμεν εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως καὶ τῆς Μ. Σινᾶ (Ch. Diehl, Manuel d'art byz.[2], Paris 1925, σ. 203), τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας (Ch. Diehl, Ravenne, Paris [1903] σ. 82), τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς Κ/πόλεως (Diehl, Manuel d' art byzantin[2] σ. 482), τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, 7ου αἰ. (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης σ. 196), τῆς Ἁγ. Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης (Σταυρὸς πρὸ ἀψῖδος ἱεροῦ. Diehl - Le Tourneau - Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1916, σ. 372) καὶ τὰς φορητὰς εἰκόνας: τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς Ἁγ. Ἄννης τῆς Μ. Βατοπεδίου (τελευταία ἀπεικόνισις παρὰ Fr. Dölger, Mönchsland Athos, München 1945, σ. 142 καὶ εἰκ. 76 καὶ 77).

Γενικῶς ἥ τε τεχνικὴ καὶ ἡ τεχνοτροπία τῆς εἰκόνος μαρτυροῦν ὅτι ὁ Χριστὸς τοῦ τέμπλου εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰ λοιπὰ ψηφιδωτὰ τοῦ καθολικοῦ, ἰδίᾳ δὲ τὰ τοῦ νάρθηκος (βλ. Χριστὸν Προδοσίας Ἰούδα, M i l l e t, Daphni πίν. IV, 1). κλπ.

Εἰκ. 20. Ὁ Ἅγ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης. Τοιχογραφία τῆς προθέσεως.

Εἰκ. 21. Ὁ Ἅγ. Ἱερόθεος. Τοιχογραφία τῆς προθέσεως.

ε) ***Αἱ τοιχογραφίαι τῆς προθέσεως.*** Ἐπὶ τῶν κυλινδρικῶν τοιχωμάτων τῆς μικρᾶς (1 07 μ.) διαμέτρου προθέσεως τοῦ ναοῦ καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ διλόβου αὐτῆς παραθύρου ἀπεκαλύφθησαν, κατόπιν ἀφαιρέσεως τοῦ μεταγενεστέρου ὑδροχρώματος, εἰς ὕψος 2.90 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, αἱ ὁλόσωμοι τοιχογραφίαι δύο παλαιῶν Ἀθηναίων ἱεραρχῶν: τοῦ Ἁγ. Ἱεροθέου, πρὸς νότον (εἰκ. 21), καὶ τοῦ φερομένου ὡς μαθητοῦ αὐτοῦ Ἁγ. Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 20 καὶ 22), εὐθὺς δ' ἄνωθεν αὐτῶν ἤτοι ἀμέσως κάτωθεν τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς προθέσεως—ἐφ' οὗ ἡ ψηφιδωτὴ προτομὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου — ἡ τοιχογραφία τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ (εἰκ. 25).

Οἱ ἱεράρχαι εἰκονίζονται εἰς φυσικὸν περίπου μέγεθος, ἐντὸς ὀρθογωνίου, διαστάσεων 0,66×1,98 μ., περιβαλλομένου ὑπὸ στενῆς (0,05) ἐρυθρᾶς ταινίας. Ὁ κάμπος, ἐφ' οὗ ἐζωγραφήθησαν δὲν ἔχει ἀπ' ἄνω ἕως κάτω τὸν αὐτὸν τόνον ἀλλὰ διαιρεῖται εἰς τρεῖς ζώνας, ἐξ ὧν ἡ μὲν ἄνω — ἐφ' ἧς προβάλλονται αἱ μετὰ κιτρίνου φωτοστεφάνου κεφαλαὶ τῶν ἁγίων καὶ εἶναι γεγραμμέναι διὰ λευκοῦ χρώματος αἱ σχετικαὶ ἐπιγραφαί: *ὁ ἅγ(ιος) Ἱερώ-θεος* καὶ *ὁ ἅγ(ιος) Διονύσιος*, — εἶναι μέλαινα, ἡ μέση ἔχει τόνον ὤχρας ἡ δὲ κάτω εἶναι κεραμόχρους μὲ στίγματα μιμούμενα τὰ τοῦ πορφυρίτου λίθου.

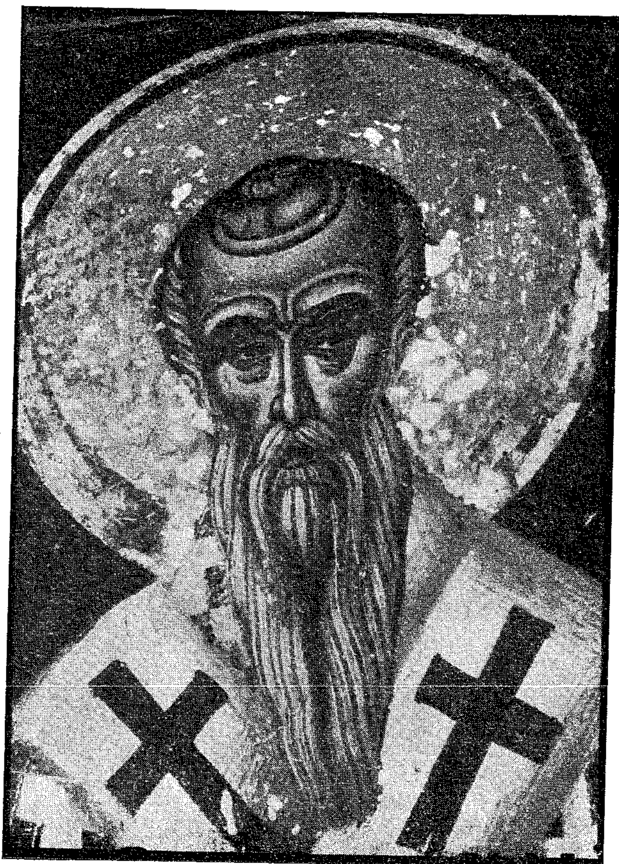
Εἰκ. 22. Ὁ Ἅγ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης

Ἀμφότεροι οἱ ἱεράρχαι εἰκονίζονται κατ' ἐνώπιον ἐνδεδυμένοι τὴν πλήρη αὐτῶν ἀρχιερατικὴν στολὴν (εἰκ. 22) ἤτοι 1) λευκὸν στιχάριον 2) ἐπιτραχήλιον, τοῦ ὁποίου διακρίνεται τὸ κάτω μέρος 3) ἐπιγονάτιον 4) πολυκόσμητον φαιλόνιον καὶ τέλος 5) ὠμοφόριον. Μίτραν φυσικὰ δὲν φοροῦσι· διότι ὑποτίθενται εὑρισκόμενοι ἐν τῷ ναῷ, τούτου δ' ἕνεκα καὶ κρατοῦσιν ἀμφότεροι πλουσίως ἐσταχωμένον καὶ κλειστὸν Εὐαγγέλιον καὶ δὴ ὁ μὲν Διονύσιος διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ (εἰκ. 20), ὁ δὲ Ἱερόθεος δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν, ἐξ ὧν ἡ δεξιὰ κεκρυμμένη κάτωθεν τοῦ φαιλονίου (εἰκ. 21).

Ἐλαφραὶ φαιαὶ κατακόρυφοι λωρίδες ἐπὶ τοῦ λευκοῦ στιχαρίου παρέχουν τὴν ἐντύπωσιν λευκοῦ σηρικοῦ ὑφάσματος, πρὸς τὸ ὁποῖον ζωηρὰν ἀντίθεσιν προξενεῖ ἡ ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ ἀξονικῶς πρὸς τὰ κάτω κατερχομένη ταινία τοῦ ἐπιτραχηλίου — ἁπλῆ τοῦ Διονυσίου (εἰκ. 22), διπλῆ τοῦ Ἱεροθέου — ἥτις εἶναι καστανόχρους διαιρουμένη εἰς ὀρθογώνια μαργαριτοκόσμητα τμήματα ποικιλλόμενα μὲ κιτρίνας διαγωνίους γραμμὰς εἰς τοῦ Ἱεροθέου, μὲ καρδιόσχημα δὲ λευκὰ καὶ μελανὰ κοσμήματα, εἰς τοῦ Διονυσίου. Ἀμφότεραι αἱ ταινίαι καταλήγουσιν εἰς μακροὺς κροσσοὺς (εἰκ. 22) χρώματος καστανοῦ ἢ ἐναλλὰξ μελανοῦ καὶ καστανοῦ.

Ὅμοιον πρὸς τὸ ἐπιτραχήλιον τόνον χρώματος καὶ ὁμοίαν διακόσμησιν παρουσιάζει καὶ τὸ τετράγωνον, διαγωνίως κρεμάμενον ἐπιγονάτιον (εἰκ. 22).

Ἄνωθεν τοῦ στιχαρίου καὶ τοῦ ἐπιτραχηλίου φέρουσιν οἱ ἱεράρχαι ποικιλόκοσμα, μακρὰ φαιλόνια πορπούμενα ἐμπρὸς καὶ πίπτοντα πρὸς τὰ ὀπίσω ἕως κάτω, ἐξ ὧν τὸ μὲν τοῦ Ἱεροθέου διαιρεῖται εἰς τετραγωνίδια λευκὰ ἢ

Εἰκ. 23. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Ἱεροθέου.

φαιὰ καὶ μέλανα σχηματίζοντα σταυρούς *(πολυσταύριον)* (εἰκ. 21), τὸ δὲ τοῦ Διονυσίου διαιρεῖται ὁμοίως εἰς τετραγωνίδια ἀλλ' ἐν εἴδει ζατρικίου, ἐναλλὰξ βαθέως καστανὰ καὶ ροδόχροα (εἰκ. 20). Ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν φαιλονίων διακρίνονται σαφῶς αἱ βοηθητικαὶ τῆς σχεδιάσεως τῶν κοσμημάτων χαραγαί *(βελονιάσματα)*. Τέλος ἀμφότεροι οἱ ἱεράρχαι φέρουσιν ἐπὶ τῶν φαιλονίων ὠμοφόρια,ἅτινα κοσμοῦνται διὰ μεγάλων μελανῶν σταυρῶν (εἰκ. 20, 21, 22) ἀναδιπλοῦνται δ' ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς αὐτῶν χειρὸς ὑπὸ τὸ εὐαγγέλιον.

Ἄξιαι ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι αἱ σεβάσμιαι καὶ ὑποβλητικαὶ μορφαὶ τῶν Ἱεραρχῶν. Πλήρης ζωῆς καὶ δυνάμεως εἶναι ἰδίᾳ ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἱεροθέου (εἰκ. 23). Ἐπὶ καστανοῦ προπλασμοῦ ἐσχεδιάσθησαν μὲ παραλλήλους, λιγυράς, λευκοφαίας πινελλιὰς τὰ γένεια τοῦ ἁγίου καὶ ἠνοίχθησαν τὰ ὠχρορόδινα σαρκώματα τοῦ προσώπου, ἐπὶ τῶν ὁποίων φαιοὶ ἐνδιάμεσοι τόνοι προσδίδουσι τὸν ὄγκον. Λίαν ἐσχηματοποιημένα ἀπεδόθησαν πλὴν τοῦ γενείου καὶ ἡ κατὰ τὴν κορυφὴν τοῦ κρανίου κυκλικὴ «παπαλήθρα», ἰδίᾳ ὅμως τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου: ἡ ρίς, κατ' ἐξοχὴν δ' αἱ ὀφρύες, αἵτινες ἔχουν καταντήσει αὐστηρῶς γεωμερικὰ σχήματα (εἰκ. 23). Ἡ φαλάκρα τοῦ ἱεράρχου φωτίζεται ὡσὰν νὰ ἦτο ἀπὸ μέταλλον. Αἱ χεῖρες ἀφ' ἑτέρου παρουσιάζουσι σάρκα ροδόχρουν μὲ πρασίνας καὶ καστανοχρόους σκιάς. Ὀλιγώτερον ἐκφραστικὴ τῆς τοῦ Ἱεροθέου ἀλλ' ἐντονώτερον ἐκείνης, καίτοι ἐφθαρμένη, μεταδίδουσα τὸ αἴσθημα τῆς ἱερότητος, παρουσιάζεται ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Διονυσίου (εἰκ. 20), ἐμφανίζουσα κόμην καὶ γενειάδα ἀτημελήτους, ἐνθυμιζούσας ἀναλόγους παραστάσεις τοῦ Προδρόμου. Αἱ λευκόφαιαι τρίχες τῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου εἶναι καὶ ἐδῶ ἐζωγραφημέναι ἐπὶ καστανοῦ προπλασμοῦ, τὰ δὲ σαρκώματα εἶναι ὑποκίτρινα. Παρὰ τὴν ἰσχυρὰν σχηματοποίησίν των ἡ κόμη καὶ τὸ γένειον τοῦ Διονυσίου παρουσιάζουσι περισσοτέραν πλαστικότητα καὶ κίνησιν ἀπὸ τ' ἀντίστοιχα στοιχεῖα τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἱεροθέου.

Ἀπὸ εἰκονογραφικῆς καὶ τεχνοτροπικῆς ἀπόψεως ὁ τεχνίτης τοῦ Δαφνίου ἀφίσταται βεβαίως πολὺ τῶν παλαιοτέρων προτύπων τῶν δύο ἱεραρχῶν, τὰ ὁποῖα συναντῶμεν εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βατικανοῦ[1] (κῶδ. 1613 τέλους 10ου αἰ.), τὸν Ὅσιον Λουκᾶν[2] (11ου αἰ.) καὶ τὸ Πρωτᾶτον τῶν Καρυῶν[3] (ἀρχῶν 14ου). Πολὺ περισσότερον συγγενεύουσι, χωρὶς ὅμως βέβαια καὶ νὰ συμπίπτουσι πρὸς τὰ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Λαύρας[4] (τοῦ 1560, ἔργα τοῦ Φράγκου Κατελάνου) πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῶν ἱεραρχῶν τοῦ ἱεροῦ τῆς κατὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ Ὑμηττοῦ Μονῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου[5], ἰδίᾳ ὅμως πρὸς τὰς τῆς Μ. Φανερωμένης τῆς Σαλαμῖνος ἔργα τοῦ Γεωργίου Μάρκου καὶ τῶν μαθητῶν του[6] (1735).

Ὁ ἐκ τῶν ἄνω φωτισμὸς τῶν κεφαλῶν, ἰδίᾳ δὲ τῆς τοῦ Ἱεροθέου, καὶ ἡ λειότης δι' ἧς ἀποδίδονται αἱ ἐπὶ μέρους ἐπιφάνειαι αὐτῶν προσδίδουν εἰς

---

[1] Il. Menologio de Basilioτ. II πίν. 88 καὶ προχείρως, παρὰ O. Wulff, Altchr. und Byz. Kunst εἰκ. 459.

[2] Diez-Demus, Mosaic decoration in Greece εἰκ. 26 (Διονύσιος), εἰκ. 27 (Ἱερόθεος).

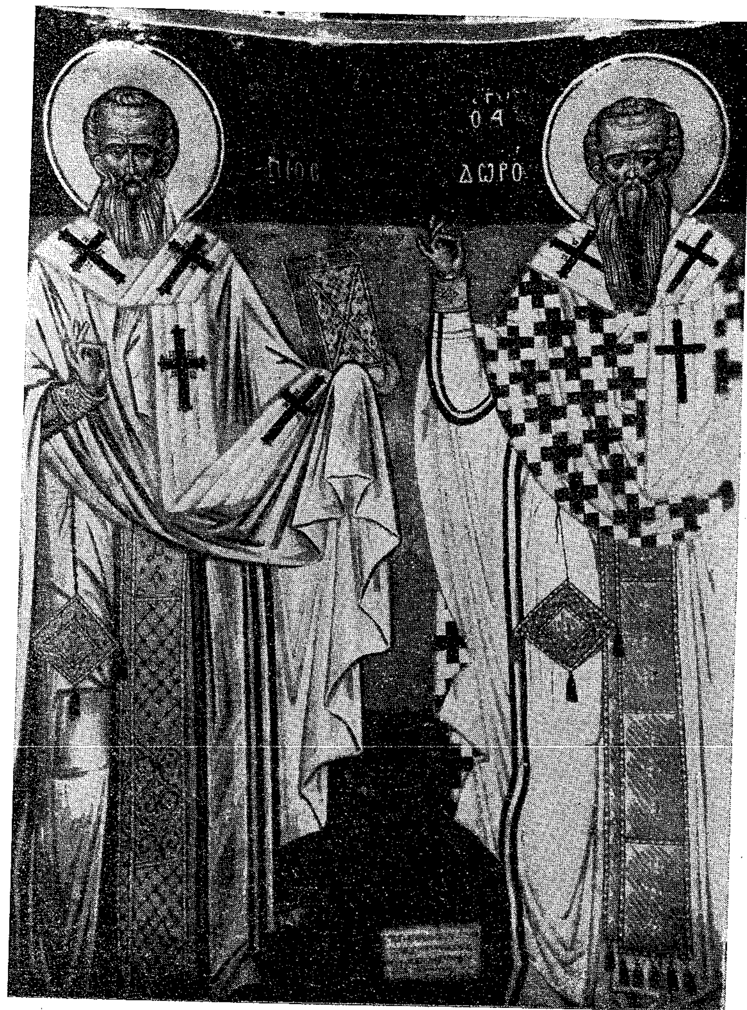
[3] Millet, Monuments de l'Athos. Les peintures πίν. 43 1, (Διονύσιος), πίν. 45, 2 (Ἱερόθεος).

[4] Millet, ἔ.ἀ. πίν. 256, 2.

[5] Τοιχογραφίαι ἐκκλησιῶν τοῦ Ὑμηττοῦ (Ἔκδοσις Α. Ε. Ἑλληνικὲς Τέχνες).

[6] Γ. Σωτηρίου, Ἡ ἐν Σαλαμῖνι μονὴ τῆς Φανερωμένης (Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Α' [1924] σ. 121).

αὐτὰς μίαν μεταλλικὴν λάμψιν, οἵαν συχνὰ συναντῶμεν εἰς τοιχογραφίας τῆς Τουρκοκρατίας[1]. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς, ὡς καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἰσχυρᾶς σχηματοποιήσεως τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, αἱ ἐξεταζόμε-

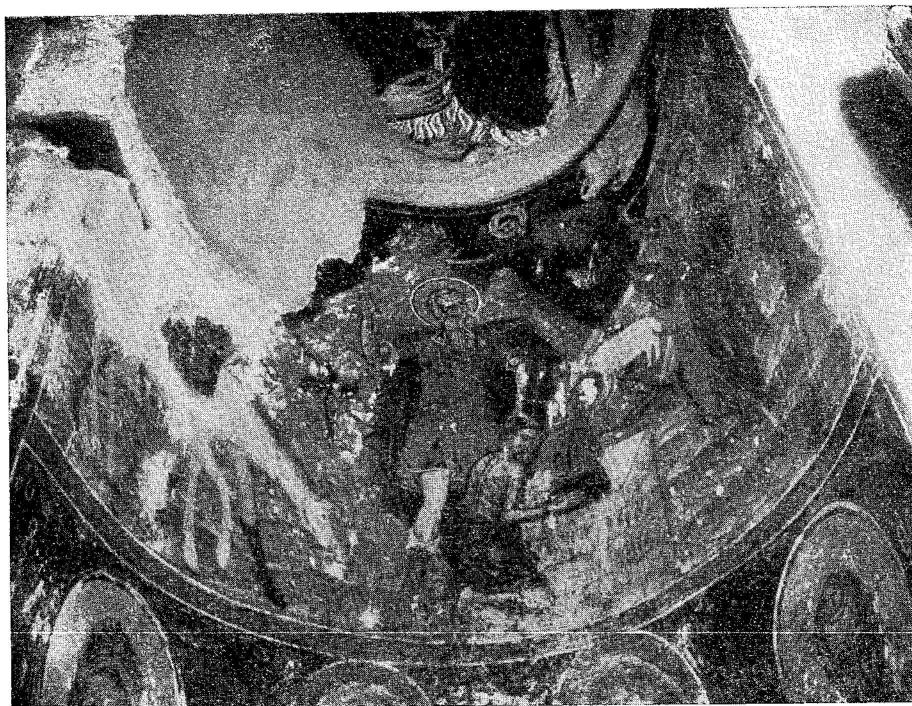

Εἰκ. 24. Ἱεράρχαι. Τοιχογραφία τοῦ Ἱεροῦ τῆς Μονῆς Φανερωμένης Σαλαμῖνος. (Φωτογρ. Π. Παπαχατζηδάκη)

ναι τοιχογραφίαι παρουσιάζουσι συγγένειαν ἀφ' ἑνὸς πρὸς τὰς λίαν ἐσχηματοποιημένας μορφὰς τῶν ἱεραρχῶν τῆς Μ. τοῦ Θεολόγου, αἵτινες χρονολογοῦνται

[1] Τοιχογραφίαι Ἐκκλ. Ὑμηττοῦ πίν. 21.

μετὰ πιθανότητος ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰῶνος[1] καὶ ἀφ' ἑτέρου — πολὺ μάλιστα περισσότερον — πρὸς τὰς τῶν Ἱεραρχῶν τῆς Μ. Φανερωμένης Σαλαμῖνος (εἰκ. 24), αἵτινες ὅμως δὲν ἔχουσι τὴν δύναμιν ἐκφράσεως τῶν ἡμετέρων[2]. Διὰ τοῦτο θεωρῶ τὰς τοιχογραφίας τοῦ Δαφνίου πολὺ μὲν μεταγενεστέρας τῶν τῆς Μ. Θεολόγου, προγενεστέρας δὲ κατά τι τῶν τῆς Σαλαμῖνος ἤτοι ἀνηκούσας μᾶλλον εἰς τὸν 17ον αἰῶνα τελευτῶντα. Κατὰ ταῦτα αἱ ἐξετασθεῖσαι τοιχογρα-

Εἰκ. 25. Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Τοιχογραφία τῆς προθέσεως.

φίαι ἀποτελοῦσι μίαν εἰσέτι ἀπόδειξιν περὶ τῆς ἀκμῆς τῆς Μ. Δαφνίου κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 17ου αἰῶνος, ἤτοι δύο καὶ ἥμισυν αἰῶνας μετὰ τὴν ἐξ αὐτῆς ἀποχώρησιν τῶν Φράγκων μοναχῶν.

Ἡ ἄνωθεν τῶν δύο ἱεραρχῶν εἰκονιζομένη Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ (Γένεσ. κβ', 9 - 13) (εἰκ. 25) περιλαμβάνει, ὡς συνήθως, 3 ἀλληλοδιαδόχους σκηνὰς ἐκτυλισσομένας ἐν μέσῳ τριῶν κορυφῶν ἀποτόμων ὀρέων σχεδιασμένων κατὰ

[1] Ξυγγόπουλος, Τοιχογραφίαι Ἐκκλησιῶν Ὑμηττοῦ σ. 11.

[2] Χαρακτηριστικὴ τῆς ὁμοιότητος τῶν ἡμετέρων τοιχογραφιῶν πρὸς τὰς τῆς Σαλαμῖνος εἶναι καὶ ἡ τριμερὴς διαίρεσις τοῦ κάμπου, οἵαν συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ Δαφνί (σ. 89).

τὸ γνωστὸν συμβατικὸν κλιμακωτὸν σχέδιον ἤτοι ἀριστερᾷ μὲν τὴν κομίσασαν τὰ ξύλα τῆς θυσίας λευκὴν ὄνον (εἰκ. 25) σεσαγμένην, βεβαίως δὲ καὶ τοὺς σήμερον μὴ σωζομένους πλέον εἰμὴ μόνον κατὰ τοὺς ὑψηλὰ ὑποδεδεμένους πόδας των δύο συνοδοὺς παῖδας[1], ἐν τῷ μέσῳ δὲ τὸν Ἀβραὰμ ὑψοῦντα τὴν μάχαιραν ἵνα σφάξῃ τὸν πρὸ τοῦ ἀνημμένου κτιστοῦ κυβικοῦ θυσιαστηρίου γονυκλινῆ καὶ ἡμίγυμνον εἰκονιζόμενον Ἰσαὰκ (εἰκ. 25), ὑπεράνω δὲ τῶν δύο τὸν Ἄγγελον Κυρίου καθιπτάμενον, ἵνα ἀναχαιτίσῃ τὴν σφαγὴν καὶ δεικνύοντα τὸν εἰς τὴν ρίζαν δένδρου προσδεδεμένον λευκὸν κριόν, ὅστις θ' ἀντικαταστήσῃ τὸν Ἰσαὰκ εἰς τὴν θυσίαν. Τέλος δεξιᾷ εἰκονίζεται καὶ πάλιν ὁ Ἀβραὰμ δεικνύων εἰς τὸν Ἰσαὰκ τὸν ἀπελευθερώσαντα αὐτὸν Ἄγγελον Κυρίου (εἰκ. 25).

Τὸ θέμα τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραὰμ ἀπεικονίζεται οὐχὶ σπανίως εἰς τὸ ἱερὸν εἰς τὰς συνθέσεις τοῦ ὁποίου κυριαρχεῖ ἡ ἰδέα τῆς εὐχαριστιακῆς θυσίας ὡς προεικονίσθη εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, εἶναι δ' ἐκ τῶν ὀλίγων τῆς Π. Διαθήκης θεμάτων, τὰ ὁποῖα παρέμειναν εἰς τὴν εἰκονογράφησιν τῶν ναῶν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους. Ὑπάρχουσι δὲ τοῦ θέματος αὐτοῦ ποικίλαι συνθέσεις ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς[2] μέχρι καὶ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ ἡμετέρα παράστασις διαφέρει εἰκονογραφικῶς καὶ τεχνοτροπικῶς βέβαια πολὺ ἀπὸ τὰς παλαιοτέρας· διότι ἐν ᾧ εἰς ταύτην ὁ Ἀβραὰμ εἰκονίζεται εἰς τὴν σκηνὴν τῆς σφαγῆς μὲ βραχὺν μόνον ἐρυθρὸν χιτῶνα προβαλλόμενον ἐπὶ πρασίνης, ὄπισθεν ἐρριμμένης χλαμύδος καὶ ὁ Ἰσαὰκ ἡμίγυμνος μὲ ζωηρῶς τονιζόμενον τὸν σκελετὸν τῆς ράχεως αὐτοῦ, εἰς τὰς βυζαντινὰς[3] καὶ τὰς μεταβυζαντινὰς[4] εἰσέτι ἀμφότεροι φοροῦσι πάντοτε τὸν μακρὸν χιτῶνα καὶ τὸ ἱμάτιον, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὴν τρίτην φάσιν τῆς ἡμετέρας εἰκόνος, ἔνθα ὁ Ἀβραὰμ φορεῖ κόκκινον χιτῶνα καὶ πράσινον ἱμάτιον ἐφ' οὗ ἄσπρα φῶτα. Εἰκάζω τούτου ἕνεκα ὅτι ἡ ἡμετέρα εἰκὼν θὰ ἐλήφθη ἐκ λαϊκωτέρου τινὸς προτύπου, αἰσθητικῶς πολὺ κατωτέρου τῶν μνημονευθέντων. Καὶ τοῦ θυσιαστηρίου δ' ὡσαύτως τὸ σχῆμα εἶναι χονδροειδέστερον ἐνταῦθα. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνοτροπίαν τῆς συνθέσεως αὕτη εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῶν Ἱεραρχῶν, ὡς ἀποδεικνύει κυρίως ἡ παράστασις τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀβραὰμ μὲ τὴν ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένην κόμην καὶ τὸ γένειον.

---

[1] Πβλ. Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων (ἔκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 52).

[2] Dalton, East Christian Art πίν. XXXIV, 2 (ἐλεφαντοστοῦν), Ραβέννας Ἅγ. Βιτάλιος Colasanti, Arte biz. in Italia πίν. 13 (ψηφιδωτόν) κλπ.

[3] Περίβλεπτος Μυστρᾶ: Millet, Mon. byz. de Mistra, πίν. 113, 3 – Ἀρίλγε Π. Σερβίας Vl. Petković, La peinture serbe au moyen-âge 26b, Γκρατσάνιτσα, Petković, ἔ.ἀ. 63a κ.λ.π.

[4] Καθολικὸν Μ. Λαύρας (Θεοφάνους τοῦ Κρητός) Millet, Athos, les Peintures πίν. 121, 6, Τράπεζα Λαύρας (Θεοφάνους) Millet, ἔ.ἀ. πίν. 141, 2. Μ. Κουτλουμουσίου Millet, ἔ.ἀ. πίν. 160, 3. Δοχειαρίου, Millet, ἔ.ἀ. πίν. 224, 2 κλπ.

Πρὶν ἢ ἐγκαταλείψωμεν τὴν πρόθεσιν θὰ ἀναφέρωμεν ἓν ἀπροσδόκητον εὕρημα, ὅπερ ἐγένετο κατὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ μεταγενεστέρου γεμίσματος τοῦ κάτω μέρους αὐτῆς. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ ἥμισυ μαρμαρίνου δωρικοῦ κιονοκράνου, ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ἄβακος τοῦ ὁποίου εἶναι λαξευμένον τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ, οὗτινος τὸ ἄνω ἥμισυ ἀπόκειται ἐν τῷ μουσείῳ τῆς μονῆς ἀπεικονίζεται δ' ἄνευ περιγραφῆς ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Millet

Εἰκ. 26. Δικέφαλος ἀετός, πιθανῶς ὀμφάλιον τοῦ δαπέδου ἐπὶ τουρκοκρατίας.

(σ. 69). Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 26 παρέχει τὴν εἰκόνα ὁλοκλήρου τοῦ ἀναγλύφου, ὅπερ λόγῳ τοῦ σχεδίου τοῦ ἀετοῦ, τῆς μᾶλλον ἀμελοῦς του ἐργασίας καὶ τῆς τεχνοτροπίας του πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, θὰ ἐχρησίμευσε δ' ἴσως ὡς *ὀμφάλιον* τοποθετημένον εἰς τὸ μέσον τοῦ δαπέδου τοῦ καθολικοῦ, ὡς τόσον συχνὰ τὸ συναντῶμεν ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος[1] καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας[2], ὡς σύμβολον τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους.

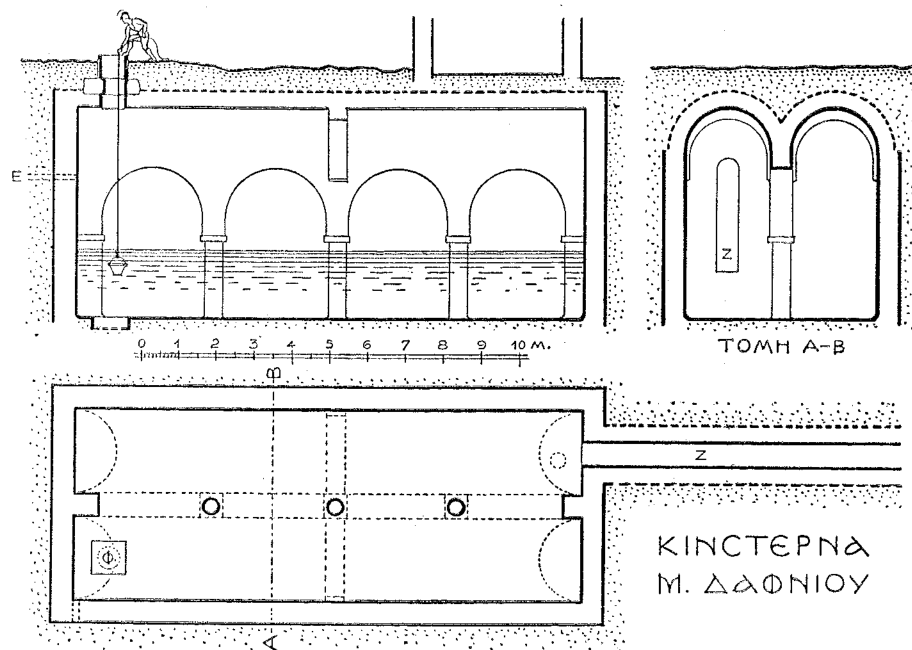
Ϛ) ***Ἡ κινστέρνα.*** Ἡ Μονὴ Δαφνίου εἶναι ἐκτισμένη εἰς τὴν συμβολὴν δύο ἐλαφρῶς ἀπὸ βορρᾶ καὶ νότου κατερχομένων κλιτύων. Τὰ ὕδατα τῶν

---

[1] Π.χ. ἐν τῷ δαπέδῳ τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 47, 6. Μ. Χατζηδάκη, Μυστρᾶς[2] [1956] σ. 46).

[2] Συχνότατα εἰς ναοὺς τῆς Ζακύνθου τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ., ὡς π.χ. εἰς τὴν Φανερωμένην, τὴν Ὁδηγήτριαν, τὴν Εὐαγγελίστριαν, τὴν Ἁγ. Παρασκευήν, τὴν Ἁγ. Βαρβάραν, τὸν Ἅγ. Χαράλαμπον, τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους κλπ.

κλιτύων τούτων, τά τε ἐπίγεια καὶ τὰ ὑπόγεια, ἐσκέφθησαν οἱ μοναχοί, ἤδη λίαν ἐνωρίς, νὰ συλλέξωσιν ἐντὸς εὐρυχώρου δεξαμενῆς ἢ *κινστέρνας* πρὸς πόσιν καὶ ἄλλας χρείας αὐτῶν. Ὡς δ' εἶναι φυσικὸν καὶ λογικὸν ἡ κινστέρνα κατεσκευάσθη εἰς τὴν συμβολὴν *(μισγάγκειαν)* τῶν δύο κλιτύων μὲ τὸν πυθμένα της εἰς βάθος 7 περίπου μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ δαπέδου τῆς αὐλῆς. Περίεργον εἶναι ὅτι καὶ τῆς κινστέρνας ταύτης τὴν ὕπαρξιν οὐδόλως ἀναφέρει οὔτε ὁ Λαμπάκης οὔτε ὁ Millet ἐν τῇ περὶ Δαφνίου πραγματείᾳ του.

Εἰκ. 27. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τομαὶ τῆς κινστέρνας τῆς Μ. Δαφνίου.

Τούτου ἕνεκα ἐπελήφθην τῆς μελέτης, καταμετρήσεως καὶ σχεδιάσεως αὐτῆς, ἥτις σημειωτέον παρουσίασε μεγάλας δυσχερείας, ἐπειδὴ τὸ βάθος τοῦ ἐν αὐτῇ ὕδατος φθάνει κατὰ περιόδους τὰ 5 μέτρα. Κατωρθώθη ὅμως τελικῶς ἡ καταμέτρησις αὐτῆς δι' ἐκκενώσεως τοῦ ὕδατος μέχρι μεγάλου βάθους τῇ βοηθείᾳ ἀντλίας, εὐγενῶς παραχωρηθείσης ὑπὸ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατεθείσης γενικῆς κατόψεως (εἰκ. 4, Β) ἡ κινστέρνα εὑρίσκεται κάτωθεν τῶν μεταγενεστέρων κελλίων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς ἐκτείνεται δὲ καὶ πέραν αὐτῶν πρὸς δυσμάς. Ἔχει τὸ σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 13.30×4.95 μ. (εἰκ. 27). Τὰ μακρά της τοιχώματα ἔχουσι πάχος 0.65 μ. εἶναι δ' ἐσωτερικῶς κεκαλυμμένα δι' ἄριστα εἰσέτι

διατηρουμένου ὑδραυλικοῦ κονιάματος, ὅπερ παχύνεται κατὰ τὴν μετὰ τοῦ πυθμένος συνάντησιν τῶν τοίχων εἰς σχῆμα τετάρτου κύκλου. Ἐσωτερικῶς ὁ ὀρθογώνιος χῶρος τῆς κινστέρνας διαιρεῖται εἰς δύο κλίτη διὰ σειρᾶς ἐκ τριῶν κιόνων [1] συνδεομένων δι' ὑπερυψωμένων τόξων τόσον μεταξύ των, ὅσον καὶ μετὰ τῶν ἀντιστοίχων, λίαν ἐξεχουσῶν παραστάδων τοῦ τοίχου (εἰκ. 27, τομή). Οἱ κυλινδρικοὶ μαρμάρινοι κίονες ἔχουσι διάμετρον 0.48 μ. καὶ ὕψος 2.80 μ. φέρουσι δ' ὡς κιονόκρανα τετραγώνους ἄβακας, ἐφ' ὧν πατοῦσι τὰ τόξα. Ἀμφότερα τὰ κλίτη καλύπτονται διὰ κυλινδρικῶν κατὰ μῆκος καμαρῶν στηριζομένων κατὰ τὸ μέσον τοῦ μήκους ἑκάστου κλίτους ἐπὶ ἐνισχυτικῶν ζωνῶν *(σφενδονίων)*. Ἡ κλεὶς τῶν καμαρῶν αὐτῶν εὑρίσκεται εἰς ὕψος 5.50 μ. ἀπὸ τοῦ πυθμένος.

Ἡ ἄντλησις τοῦ ὕδατος ἐγίνετο ἐκ τῆς ὀροφῆς διὰ μαρμαρίνων προστομιαίων, ἐκ τῶν ὁποίων ἓν μὲν εὑρίσκετο παρὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου κλίτους τῆς κινστέρνας, δεύτερον δὲ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ βορείου κλίτους (σήμερον ἐντὸς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ τοίχου τῶν μεταγενεστέρων κελλίων) (εἰκ. 27) καὶ τέλος τρίτον (σήμερον ἐν τῷ κέντρῳ τῆς αὐλῆς), ἀντιστοιχεῖ πρὸς στενὴν ὑπόγειον στοὰν κατεσκευασμένην κατὰ προέκτασιν τοῦ βορείου κλίτους τῆς κινστέρνας πρὸς ἀνατολάς (εἰκ. 27, Ζ) [2].

Τὸ δυτικὸν προστομιαῖον ἐμφανίζει δύο περιόδους· ἡ παλαιοτέρα, κειμένη 0.60 μ. βαθύτερον τῆς μεταγενεστέρας, παρουσιάζει βαθυγάλαζον μάρμαρον ὕψους 0.33 μὲ κυκλικὸν ἄνοιγμα διαμέτρου 0.48 μ., ἐπὶ τοῦ χείλους τοῦ ὁποίου διακρίνονται αἱ ἐκ τῆς μακροχρονίου χρήσεως τῶν σχοινίων ἀνελκύσεως τῶν κάδων αὔλακες. Τὸ δὲ ἐκκεντρικῶς πρὸς τὸ παλαιότερον τοποθετημένον μεταγενέστερον προστομιαῖον κυλινδρικὸν καὶ μονόλιθον ἐκ καταλεύκου μαρμάρου κατεσκευασμένον ἔχει ἐσωτερικὴν διάμετρον 0.60 μ., ὕψος 0.60, καὶ πάχος 0.07 μ. διακρίνονται δὲ καὶ ἐπ' αὐτοῦ αἱ αὔλακες ἐκ τῶν σχοινίων ἀνελκύσεως.

Ἀναφέρω ἐν τέλει ὅτι εἰς ὕψος 3.55 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου διατηρεῖται κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τῆς κινστέρνας ὀρθογώνιος ὀπὴ ἐκχειλίσεως. Κλίμακα ὅμως καθόδου πρὸς καθαρισμόν, οἵαν συχνὰ συναντῶμεν εἰς βυζαντινὰς ἰδίᾳ κινστέρνας [3], δὲν ἠδυνήθην νὰ διακρίνω. Ἀντὶ ταύτης ὅμως, ἀντιστοίχως πρὸς

---

[1] Ὅμοιαι δίκλιτοι κινστέρναι ὑπάρχουσι καὶ εἰς τὰς Μονὰς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος καὶ Ἁγ. Σοφίας τοῦ Μυστρᾶ. Ὅρα τὰς κατόψεις των ἐν Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ εἰκ. 108 καὶ 109.

[2] Ἡ στοὰ αὕτη, προεκτεινομένη ἔτι πέραν πρὸς ἀνατολάς, φαίνεται ὅτι συγκοινωνεῖ μὲ τὸ ἔξω τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς σωζόμενον φρέαρ, διὰ ταύτης δὲ πιθανώτατα ἐπετεύχθη — κατόπιν προδοσίας μοναχοῦ τινος Παϊσίου — ἡ κατάληψις τῆς μονῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν (ὅρα σχετικῶς Γ. Λαμπάκην, Ἀρχαιολογία τῆς Μ. Δαφνίου, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 61).

[3] Ὡς π.χ. εἰς τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ κινστέρναν τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων (Ὀρλάνδος, Μακεδονικὰ τ. Α' [1950] σ. 378 εἰκ. 1), τὴν αὐτόθι παρὰ τὴν Μ. Βλατάδων (Ξυγγόπουλος, Ἐπετ. Φιλοσ. Σχολ. Παν]μίου Θεσ]νίκης 1956 τ. Ζ' σ. 53 εἰκ. 1 καὶ 2) κλπ.

τὸ προστομιαῖον ὑπάρχει ὀρθογώνιον φρεάτιον κατασταλλάξεως τῆς ἰλύος καὶ καθαρισμοῦ (εἰκ. 27). Τὴν μέχρι τῆς στάθμης τῆς ὀπῆς ἐκχειλίσεως χωρητικότητα τῆς κεντρικῆς κινστέρνας τῆς Μ. Δαφνίου ὑπολογίζω εἰς 300 κυβικὰ μέτρα.

ζ) ***Τὸ δυτικὸν παρεκκλήσιον.*** Τελευταῖον εὕρημα ἐγένετο πρὸς δυσμάς, εὐθὺς ἔξω τοῦ φραγκοβυζαντινοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 4, Γ). Εἶναι δὲ τοῦτο ἐπίμηκες ὀρθογώνιον κτίσμα ἐφαπτόμενον τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐξωνάρθηκος καὶ καταλῆγον πρὸς βορρᾶν εἰς τρίπλευρον, ἐπὶ ἡμικυκλικοῦ θεμελίου βαίνουσαν ἁψῖδα. Τὸ μῆκος τοῦ κτίσματος τούτου εἶναι ὅσον καὶ τὸ πλάτος τῆς προσόψεως τοῦ ἐξωνάρθηκος ἤτοι 13.45 μ., τὸ δὲ πλάτος 6 06 μ. Χάριν οἰκονομίας ὑλικοῦ τὸ κτίσμα τοῦτο ἐχρησιμοποίησεν ὡς ἀνατολικόν του τοῖχον τὴν πρόσοψιν τοῦ παλαιοῦ ἐξωνάρθηκος, ἰδίᾳ δὲ τοὺς πεσσοὺς αὐτοῦ, παραλλήλως πρὸς τοὺς ὁποίους κατεσκευάσθη ὁ δυτικός του τοῖχος μὲ πάχος 0.90 μ., σωζόμενος κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν του μέχρις ὕψους 1.80 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος. Παρὰ τοὺς μεγάλους ἐκ παλαιοτέρων κτηρίων ὀγκολίθους, τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποίησεν, ἰδίως εἰς τὰς γωνίας, ἡ τοιχοποιία τοῦ νεοφανέντος κτίσματος, παρεμβάλλουσα καὶ τεμάχια τινα πλίνθων κατὰ τοὺς ἁρμούς, εἶναι ἀμελής, ἀνήκουσα προφανῶς εἰς μεταγενεστέρους τῆς Ἁλώσεως χρόνους. Ἡ στέγη τοῦ κτηρίου θὰ ἦτο ἀσφαλῶς ξυλίνη καὶ μονόρρικτος μὲ κλίσιν πρὸς δυσμάς. Τοῦτο συνάγεται ἀσφαλῶς ἐκ τῆς ἐπὶ τῶν τεσσάρων βυζαντινῶν πεσσῶν τῆς προσόψεως τοῦ ἐξωνάρθηκος ὑπάρξεως ἐπαλλήλων ὀπῶν, διαστάσεων 0.16 × 0.16, ἐξ ὧν αἱ μὲν κατώτεραι εὑρίσκονται εἰς ὕψος 3.25 αἱ δὲ ἀνώτεραι εἰς 3.90 ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Εἶναι προφανές, ὅτι αἱ ὀπαὶ αὗται ἐχρησίμευσαν πρὸς πάκτωσιν αἱ μὲν κατώτεραι τῶν ὁριζοντίων ἑλκυστήρων τῶν ἡμιζευκτῶν τῆς στέγης τοῦ παρεκκλησίου αἱ δὲ ἀνώτεραι τῶν ἀμειβόντων αὐτῆς. Ἐπειδὴ δὲ ὅμοιαι ὀπαὶ δὲν παρατηροῦνται καὶ ἐπὶ τοῦ σημερινοῦ γεμίσματος τοῦ μεταξὺ τῶν πεσσῶν κενοῦ, θὰ ἔπρεπε δὲ νὰ ὑπάρχωσιν ἂν τὸ γέμισμα ἦτο παλαιόν, διότι ἡ νῦν προκύπτουσα ἀπόστασις τῶν ζευκτῶν εἶναι σχετικῶς μεγάλη συμπεραίνω, ὅτι ἀρχικῶς ἤτοι ὅταν ἐκτίσθη τὸ νέον οἰκοδόμημα, δὲν θὰ ὑπῆρχε τοῖχος μεταξὺ τῶν πεσσῶν, οἷος κατεσκευάσθη μεταγενεστέρως.

Ὡς πρὸς τὸν προορισμὸν τοῦ νεοφανέντος κτίσματος ἡ ὕπαρξις ἁψῖδος ἔστω καὶ πρὸς βορρᾶν ἐστραμμένης καὶ ἰδίᾳ ἡ παρουσία μικρᾶς ἡμικυκλικῆς κόγχης προθέσεως κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν πείθουσιν, ὅτι θὰ ἦτο ἐκκλησιαστικός. Ἐπειδὴ δὲ παρ' αὐτὸ εὑρέθη καὶ ἡ ὁμιλοῦσα περὶ νέας οἰκοδομῆς ἐπιγραφὴ τοῦ *ρουφετίου τῶν μπακάληδων,*[1] ἡ χρονολογουμένη ἀπὸ τοῦ 1764,

[1] Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἀλλὰ πλημμελῶς ὑπὸ Fr. Lenormant ἐν Revue Archéologique N.S. τ. 24 σ. 284. Πανομοιότυπος αὐτῆς, ἀποκειμένη ἄλλοτε ἐν Μασσαλίᾳ, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Villoison ἐν Mémoires de l'Acad. des Inscr. Nouv. Sér. τ. II σ. 124. Ἀργότερον ἐδημοσίευσε τὴν ἐπιγραφὴν πληρέστερον

καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐν αὐτῇ ἀναφερομένη οἰκοδομὴ πρὸς οὐδεμίαν ἄλλην δύναται νὰ ταυτισθῇ, ἡ δὲ χρονολογία της προσαρμόζεται πρὸς τὴν ἐργασίαν τῆς ἀποκαλυφθείσης τοιχοποιίας τοῦ προσκτίσματος, νομίζω ὅτι τὸ ἀποκαλυφθὲν κτήριον δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ ὑπὸ τῆς εἰρημένης ἐπιγραφῆς ἀναφερόμενον.

Τὸ εὑρεθὲν ὅμως παρεκκλήσιον δὲν φαίνεται νὰ ἔζησεν ἐπὶ μακρόν. Διότι μετεβλήθη, ἴσως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως, εἰς θολωτόν τι χαμηλὸν κτίσμα[1], ἴσως δεξαμενήν, χάριν τῆς κατασκευῆς τοῦ ὁποίου ὁ μὲν ἀνατολικὸς τοῖχός του ἐνισχύθη ἐσωτερικῶς διὰ προσθέτου τοίχου πάχους 1.00 μ. ὁ δὲ δυτικὸς διὰ τοίχου πάχους 0.70, ἐφ' οὗ ἐστηρίχθη ἡ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. βαίνουσα κυλινδρικὴ καμάρα. Ἐπειδὴ δ' ἡ καμάρα αὕτη ἐκάλυπτε κατὰ δύο ὁλόκληρα μέτρα ὕψους τὴν πρόσοψιν τοῦ βυζαντινοῦ ἐξωνάρθηκος, ἀπεφασίσθη πρό τινος ἡ κατεδάφισις αὐτῆς, ἵνα ἀποκατασταθῇ ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ μνημείου. Αὕτη δ' ἡ κατεδάφισις ἐγένετο ἀφορμὴ τῆς εὑρέσεως τοῦ μεταβυζαντινοῦ δυτικοῦ παρεκκλησίου, ὅπερ, σημειωτέον, συνεκοινώνει διὰ στενῆς (0.70) θύρας καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἐσωνάρθηκος. Ὅταν δ' ἀργότερον τὸ ἐξωτερικὸν παρεκκλήσιον ἀπέβη δεξαμενή(;)[2] τότε ἡ λατρεία διεξήγετο ἐσωτερικῶς κατὰ τὸ βόρειον τμῆμα τοῦ ἐξωνάρθηκος, ὅπερ μετετράπη εἰς παρεκκλήσιον τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς[3]. Τότε δ' ὡσαύτως φαίνεται ὅτι ἐκλείσθησαν καὶ τὰ μεταξὺ τῶν πεσσῶν κενὰ διὰ τοίχου εἰς τὸν ὁποῖον ἠνοίχθη, χάριν φωτισμοῦ τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, παράθυρον ἄνωθεν τῆς δεξαμενῆς, μὲ ξύλινον ὑπέρθυρον καὶ ἡμικυκλικὸν ἀνακουφιστικὸν τόξον, φραχθὲν καὶ τοῦτο μεταγενεστέρως.

καὶ ὀρθότερον ὁ Δημ. Καμπούρογλους ἐν Ἱστορίᾳ τῶν Ἀθηναίων II σ. 245-248 καὶ ἀλλαχοῦ καὶ ὁ Γ. Λαμπάκης ἐν Χριστ. Ἀρχαιολογίᾳ τῆς Μ. Δαφνίου, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 56, κατ' αὐτοὺς δὲ καὶ ὁ G. Millet ἐν Monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 45 σημ. 12.

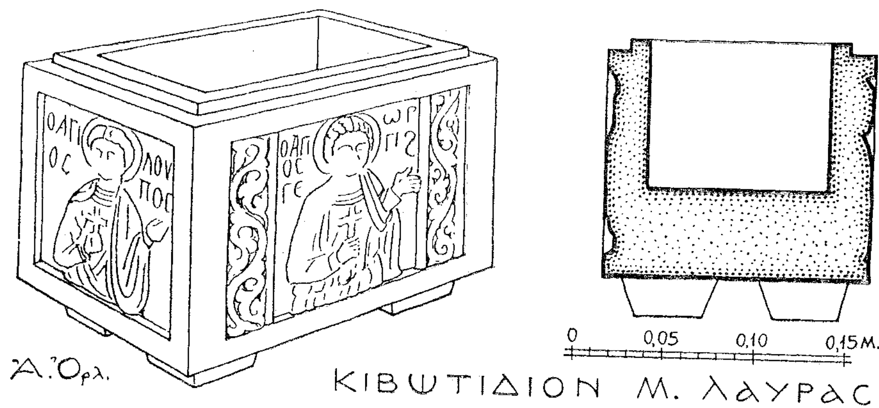
[1] Ὁ Lenormant ἐν D' Athènes à Eleusis (σχέδιον σ. 4) τὸ χαρακτηρίζει ὡς ὑπόγειον κρύπτην ἢ τάφον (caveau).

[2] Τὸ θολωτὸν κτίσμα σημειοῦται ἐν τῇ γενικῇ κατόψει τῆς Μ. Δαφνίου, ἣν παρέσχον ὁ Alb. Lenoir ἐν Architecture monastique τ. I, σ. 260 εἰκ. 171, ὁ A. J. Buchon ἐν Atlas des Nouv. Recherches Historiques πίν. XXXI καὶ ὁ Fr. Lenormant, D'Athènes à Eleusis σ. 4.

[3] Πβλ. Γ. Λαμπάκην, Ἀρχαιολογία τῆς Μ. Δαφνίου σ. 98.

ΑΝΑΓΛΥΦΟΝ ΚΙΒΩΤΙΔΙΟΝ ΤΗΣ Μ. ΛΑΥΡΑΣ

Μεταξὺ τῶν ὀλίγων μαρμαρίνων ἀντικειμένων τὰ ὁποῖα περιλαμβάνει τὸ σκευοφυλάκιον τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας συγκαταλέγεται καὶ κιβωτίδιον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου (εἰκ. 1) ἔχον ἐξωτερικῶς τὰς ἑξῆς διαστάσεις: μῆκος 0.202, πλάτος 0.145 μ.

Εἰκ. 1. Προοπτικὴ ἄποψις καὶ ἐγκαρσία τομὴ τοῦ κιβωτιδίου τῆς Μ. Λαύρας.

καὶ ὕψος 0.13 μὴ συμπεριλαμβανομένων τῶν τεσσάρων ταπεινῶν (ὕψ. 0.02) συμφυῶν ποδῶν, ἐφ᾽ ὧν στηρίζεται. Σήμερον τὸ κιβωτίδιον στερεῖται καλύμματος, ὅπερ θὰ προσηρμόζετο εἰς τὴν ὑπάρχουσαν κατὰ τὸ ἄνω χεῖλος τῶν κατακορύφων παρειῶν αὐτοῦ σωζομένην ἐγκοπήν (πατούραν) (εἰκ. 1).

Τόσον ἡ ἐσωτερικὴ ὁριζοντία ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένος του, ὅσον καὶ αἱ τέσσαρες κατακόρυφοι ἐξωτερικαὶ παρειαὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ κιβωτιδίου φέρουσιν ἀναγλύφους παραστάσεις, ἀνάγλυφον δ᾽ ὡσαύτως παράστασιν θὰ ἔφερεν ἀναμφιβόλως καὶ τὸ ἐλλεῖπον σήμερον μαρμάρινον κάλυμμα αὐτοῦ.

Καὶ εἰς μὲν τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ πυθμένος του εἰκονίζεται ἐν ἀμυδρῷ ἀναγλύφῳ (εἰκ. 2) ἀνδρικὴ μορφή, ἐνδεδυμένη ποδήρη, ἐζωσμένον χιτῶνα καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ χλαμύδα πορπουμένην ἐμπρὸς καὶ πίπτουσαν ὄπισθεν τῶν ὤμων. Ἐπειδὴ ἡ μορφὴ αὕτη φαίνεται νὰ ἔχῃ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας ὁριζοντίως πρὸ τοῦ στήθους θὰ εἰκονίζει πιθανώτατα ἕνα νεκρόν. Λόγῳ ὅμως μὴ

ὑπάρξεως ἐπιγραφῆς ἀγνοῶ τίνα ἀκριβῶς νεκρὸν εἰκονίζει, εἰκάζω δ᾽ ὅμως ὅτι θὰ πρόκειται περὶ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ἐπειδὴ α) ἐξαιρέσει μιᾶς, πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν εἰκονιζόμεναι ἀνάγλυφοι μορφαί (ταυτιζόμεναι διὰ προσχαραγμένων ἐπιγραφῶν) εἶναι σχετικαὶ πρὸς τὸν μάρτυρα τοῦτον καὶ β) ἐπειδὴ ὑπάρχουσιν ἐν Ἁγ. Ὄρει ἀνάλογα, σχετικὰ πρὸς τὸν Ἅγ. Δημήτριον παραδείγματα μεταλλίνων κιβωτιδίων — ὡς π. χ. τὸ ἀργυροῦν τῆς Μ. Βατοπεδίου [1] καὶ τὸ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Λαύρας [2] — εἰς τὰ ὁποῖα εἰκονίζεται ἐσωτερικῶς νεκρὸς ὁ Ἅγ. Δημήτριος. Ὡς δὲ πειστικῶς ὑπεστήριξεν ὁ κ.

Εἰκ. 2. Ἡ ἐν τῷ πυθμένι τοῦ κιβωτιδίου ἀμυδρῶς ἀνάγλυφος εἰκών.

Εἰκ. 3. Ἡ ἐπὶ τῆς ἑτέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν ὁλόσωμος εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.

Ἀ. Ξυγγόπουλος (ἔ.ἀ. σ. 113), τὰ μετὰ παραστάσεων τοῦ Ἁγ. Δημητρίου μυροδόχα κιβωτίδια ἀποτελοῦσι «μικρογραφίας τῆς ἐν τῷ κιβωτίῳ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου σαρκοφάγου, ἥτις ἐπιστεύετο ὅτι περικλείει τὸ σῶμα τοῦ ἁγίου». Ἐπιστεύετο δὲ μάλιστα ὡσαύτως κατὰ τοὺς μετὰ τὸν 10ον αἰῶνας, ὅτι ἡ σαρκοφάγος αὕτη ἦτο διπλῆ ἀποτελουμένη ἀπὸ μίαν ὑπέργειον κενὴν καὶ μίαν ὑπὸ ταύτην ὑπόγειον, περιέχουσαν τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος, ἐκ τῶν πληγῶν τοῦ ὁποίου ἐξήρχετο τὸ μύρον. Ἐπειδὴ δ᾽, ὡς φαίνεται, πολλάκις ἐγίνετο σύγχυσις μεταξὺ τῶν δύο σαρκοφάγων καὶ πολλοὶ ἐπίστευον ὅτι τὸ σῶμα τοῦ ἁγίου εὑρίσκετο εἰς τὴν ὑπέργειον σαρκοφάγον [3],

---

[1] Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1936 σ. 104 καὶ 114.

[2] Ἀ. Ξυγγόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 109.

[3] Ὅρα σχετικῶς Ἀ. Ξυγγόπουλον, ἔ.ἀ. σ. 115.

συμπεραίνω, ὅτι τὴν δοξασίαν ταύτην ἀκολουθεῖ καὶ τὸ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον κιβωτίδιον, ὅπερ εἰκονίζει εἰς τὸν πυθμένα του ἕνα νεκρόν, ὅστις, κατὰ τ' ἀνωτέρω, πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ἅγ. Δημήτριος.

Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν τοῦ κιβωτιδίου εἰκονιζομένων μορφῶν. Ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κιβωτιδίου εἰκονίζεται, ἐντὸς ἐξέχοντος πλαισίου, ὁλόσωμος κατὰ τὸ μῆκος τῆς πλευρᾶς ὁ Ἅγ. Δημήτριος (εἰκ. 3) μὲ πλουσίαν περιβολὴν ἤτοι μὲ ποδήρη, ἐζωσμένον χειριδωτὸν χιτῶνα ἔχοντα κεκοσμημένην τὴν κάτω παρυφὴν (εἰκ. 3) καὶ ἐπ' αὐτοῦ χλαμύδα πορπουμένην ἐμπρὸς πρὸ τοῦ λαιμοῦ καὶ καταπίπτουσαν κατὰ μὲν τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ ὄπισθεν τοῦ ὤμου, ἵνα ἀφήσῃ ἐλευθέραν τὴν φέρουσαν τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος καὶ κατακορύφως ὑψουμένην δεξιὰν τοῦ ἁγίου, κατὰ δὲ τὸ δεξιὸν ἥμισυ ἀναδιπλουμένην ἔμπροσθεν καὶ καλύπτουσαν τὸν πλαγίως δεξιὰ εἰς σχῆμα δεήσεως ἐκτεινόμενον ἀριστερὸν βραχίονα τοῦ μάρτυρος. Περίεργον εἶναι, ὅτι ἐν ᾧ ὁ ἅγιος παρεστάθη καθ' ἑαυτὸν ὄρθιος, ὅμως ἐπὶ τοῦ κιβωτιδίου φαίνεται κατακεκλιμένος (εἰκ. 4), ἔγινε δὲ τοῦτο πιθανῶς ἵνα παρασταθῇ μεγαλύτερος εἰς κλίμακα, ὡς ἀποτελῶν τὸ κύριον πρόσωπον τοῦ κιβωτιδίου. Κατακεκλιμένον θ' ἀνέμενέ τις τὸν ἅγιον μᾶλλον ἐπὶ τοῦ μὴ σωζομένου καλύμματος, ὡς τὸν βλέπομεν π.χ. ἐπὶ τοῦ ὁριζοντίου συρτοῦ καλύμματος τοῦ περιφήμου ἀργυροῦ κιβωτιδίου τῆς Μ. Βατοπεδίου[1] καὶ τοῦ ὁμοίου τῆς Halberstadt[2]. Κλίνω τούτου ἕνεκα νὰ ὑποθέσω, ὅτι τὸ ἐλλεῖπον μαρμάρινον κάλυμμα τοῦ κιβωτιδίου τῆς Λαύρας δὲν θὰ ἦτο ἁπλῶς ὁριζόντιον ἀλλὰ θὰ εἶχε τὴν μορφὴν ἀνεστραμμένης σκάφης, οἵαν συναντῶμεν εἴς τε παλαιοχριστιανικὰς[3] καὶ εἰς βυζαντινὰς σαρκοφάγους[4], μικρογραφίαν τῶν ὁποίων παρέχει τὸ ἐξεταζόμενον κιβωτίδιον.

Εἰκ. 4. Προοπτικὴ ἄποψις τοῦ κιβωτιδίου μὲ τὰς εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τοῦ Ἁγίου Λούπου.

[1] Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1936, σ. 102 εἰκ. 1.
[2] O. M. Dalton, Byzantine art and archaeology εἰκ. 338.
[3] Σαρκοφάγοι Ἁγ. Ἑλένης καὶ Ἁγ. Κωνσταντίας, ἐν τῷ Βατικανῷ (O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911, σ. 131 καὶ εἰκ. 76, 77).
[4] Π.χ. τὴν σαρκοφάγον τοῦ Ὁσ. Μελετίου ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' [1939-40] σ. 82 εἰκ. 29) καὶ τὴν σαρκοφάγον τοῦ Γεωργίου Καπανδρίτου (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙϚ' [1935] σ. 353 εἰκ. 6).

Ἐπὶ τῶν δύο ἀμέσως πρὸς τὴν πλευρὰν ἐφ' ἧς εἰκονίζεται ὁ Ἅγ. Δημήτριος συνεχομένων κατακορύφων πλευρῶν τοῦ ἡμετέρου κιβωτιδίου εἰκονίζονται ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον ἐντὸς ἐξέχοντος πλαισίου οἱ δύο νεαροὶ καὶ ἠγαπημένοι τοῦ Ἁγ. Δημητρίου σύντροφοι καὶ συναθληταὶ ἤτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ Ἅγιος Νέστορ (εἰκ. 5), ὅστις μὲ τὴν εὐλογίαν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου κατέβαλε τὸν Λυαῖον, ἀφ' ἑτέρου δ' ὁ Ἅγ. Λοῦπος, ὁ ὑπηρέτης τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ὅστις κατὰ τὴν ὥραν τοῦ θανάτου τοῦ ἁγίου λαβὼν τὸ ὀράριον αὐτοῦ ἐξετέλει ἰάσεις, δι' ἃς καὶ ἐθανατώθη ὑπὸ τοῦ Μαξιμιανοῦ. Καὶ ὁ μὲν Ἅγ. Νέστορ εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ὡς νέος ἀγένειος, φορῶν χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, κρατῶν δὲ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος

Εἰκ. 5. Προτομὴ τοῦ Ἁγ. Νέστορος.

Εἰκ. 6. Προτομὴ τοῦ Ἁγ. Λούπου.

τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρων ἐμπρὸς ὑψωμένην εἰς σχῆμα προσευχῆς μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω. Ὁ δὲ Ἅγιος Λοῦπος, ἀγένειος καὶ αὐτὸς (εἰκ. 6), φορεῖ χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ χλαμύδα πορπουμένην ἀριστερᾷ, κρατεῖ δὲ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, ἐνῷ τὴν ἀριστερὰν ἐκτείνει πλαγίως πρὸς τὰ ἄνω εἰς χειρονομίαν δεήσεως.

Τέλος ἐπὶ τῆς τετάρτης πλευρᾶς, ἀντιστοίχου πρὸς τὴν ἑτέραν μακρὰν πλευράν, ἐφ' ἧς εἰκονίζεται ὁ Ἅγ. Δημήτριος, παρίσταται ἐν προτομῇ μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν οὔλην κόμην του ὁ Ἅγιος Γεώργιος (εἰκ. 7) ἐν χιτῶνι καὶ χλαμύδι μετὰ *φίβλας* καὶ ἐν στάσει ὁμοίᾳ πρὸς τὴν τοῦ Ἁγ. Λούπου. Ἐπειδὴ δ' ἡ εἰκών του εἶναι τετράγωνος ἵνα πληρωθῇ τὸ ἀπομένον κενὸν τοῦ ὀρθογωνίου χώρου τῆς παρειᾶς ἐγλύφησαν ἑκατέρωθεν τῶν δύο κατακορύφων παρειῶν τοῦ πλαισίου τῆς εἰκόνος του ἀνὰ μία εὐρεῖα διακοσμητικὴ ταινία ἐκ κυματιστοῦ βλαστοῦ καὶ ἀναδιπλουμένων, σχεδὸν χαρακτῶν, ἡμιανθεμίων, μιμουμένων τεχνικὴν ἐπὶ μετάλλου. Ποίαν σχέσιν πρὸς τὰς λοιπὰς ἔχει ἐνταῦθα ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου δὲν δύναμαι ἀσφαλῶς νὰ ἐξηγήσω. Βεβαίως οἱ δύο ἅγιοι Γεώργιος καὶ Δημήτριος συχνότατα εἰκονίζονται παρ' ἀλλήλους καὶ εἰς τοὺς τοίχους τῶν ναῶν καὶ εἰς ἔργα μικροτεχνίας. Ἐνταῦθα

ἴσως ὁ Ἅγ. Γεώργιος νὰ ἦτο ὁ φερώνυμος ἢ ὁ προστάτης ἅγιος τοῦ ἀναθέσαντος τὸ κιβωτίδιον.

Τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ὡς καὶ τὴν τοῦ ὑπτίου Ἁγ. Δημητρίου παραμορφώνουσιν ἐσκωριασμένοι σιδηροῖ δακτύλιοι (εἰκ. 7), προστεθέντες μεταγενεστέρως ὑπὸ ἀπειροκάλου μοναχοῦ καὶ χρησιμεύοντες προφανῶς διὰ τὸ κλεῖθρον ἀσφαλείας τοῦ κιβωτιδίου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν προορισμὸν τοῦ ἐξετασθέντος κιβωτιδίου, ἐξ ὅσων ἀνωτέρω εἴπομεν, πρόκειται πιθανώτατα περὶ θήκης προοριζομένης νὰ περιλάβῃ μύρον καὶ αἷμα τοῦ μυροβλήτου ἁγίου, τοιαῦται δὲ ὑπάρχουσι πολλαὶ εἰς τὸ Ἅγ. Ὄρος. Τὸ ἡμέτερον κιβωτίδιον εἶναι βυζαντινῶν χρόνων, χρονολογούμενον πιθανώτατα ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος, ὡς μαρτυρεῖ οὐ μόνον ἡ πλαδαρὰ τεχνοτροπία τῶν ἀναγλύφων παραστάσεων αὐτοῦ, αἵτινες ἔχουσι μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς ἀνάλογα ἔργα, π.χ. πρὸς τὰ ἀνάγλυφα τῆς ξυλογλύπτου θύρας τῆς Ἀχρίδος (Filov, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. XXXIV) κλπ. ἀλλὰ καὶ τὸ εἶδος καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ κυματιστοῦ βλαστοῦ καὶ τέλος ὁ χαρακτὴρ τῶν γραμμάτων τῶν συνοδευουσῶν τὰς ἀναγλύφους μορφὰς τῶν ἁγίων ἐπιγραφῶν.

Εἰκ. 7. Προτομὴ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΟΝΗΝ ΧΕΛΑΝΔΑΡΙΟΥ

α) Τὸ μαρμάρινον τέμπλον. Εἰς ἄρθρον του περὶ τῶν φραγμάτων τοῦ ἱεροῦ τῶν βυζαντινῶν ναῶν ὁ μακαρίτης καθηγητὴς Louis Bréhier[1] κατέλεξε παραδείγματα μαρμαρίνων τέμπλων τῶν καθολικῶν μονῶν τινων τοῦ Ἁγ. Ὄρους, παρέλιπεν ὅμως ν' ἀναφέρῃ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὸ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χελανδαρίου, ὅπερ, ὡς ἐξηκρίβωσα κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1953 ἐπίσκεψίν μου εἰς τὴν εἰρημένην μονήν, διατηρεῖται ἀκέραιον ὄπισθεν τοῦ μεταγενεστέρου ξυλίνου εἰκονοστασίου (εἰκ. 1)[2]. Τὸ μαρμάρινον λοιπὸν τοῦτο τέμπλον ἀποτελεῖται, ὡς συνήθως, κατὰ μὲν τὸ μέσον τμῆμά του, ἤτοι τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ κυρίως ἱερόν, ἐκ 4 πεσσίσκων ὕψους 1,215 μ. καὶ συμφυῶν πρὸς αὐτοὺς ὕπερθεν κιονίσκων, ὕψους 1.815, στηριζόντων ἐλαφρὸν ὁριζόντιον ἐπιστύλιον (εἰκ. 1). Κατὰ δὲ τὰ ἄκρα τμήματα (προθέσεως καὶ διακονικοῦ) ἀντὶ τεσσάρων ὑπάρχουσι δύο μόνον πεσσίσκοι μετὰ κιονίσκων ἐφαπτόμενοι τῶν ἑκατέρωθεν τοιχωμάτων καὶ στηρίζοντες ὁμοίως ἐλαφρὸν ἐπιστύλιον. Ὡς δὲ συνήθως, τῶν μέσων στηριγμάτων τοῦ κεντρικοῦ τμήματος οἱ πεσσίσκοι, ὡς καὶ οἱ τῶν ἄκρων τμημάτων, φέρουσι συμφυεῖς καὶ τοὺς δύο μικροὺς παραστάτας τῶν βημοθύρων, ὧν οἱ μέσοι ἀπολήγουν ἄνω εἰς ὀγκώδεις *κονδύλους*[3] (πόμολα) (εἰκ. 1 καὶ 2).

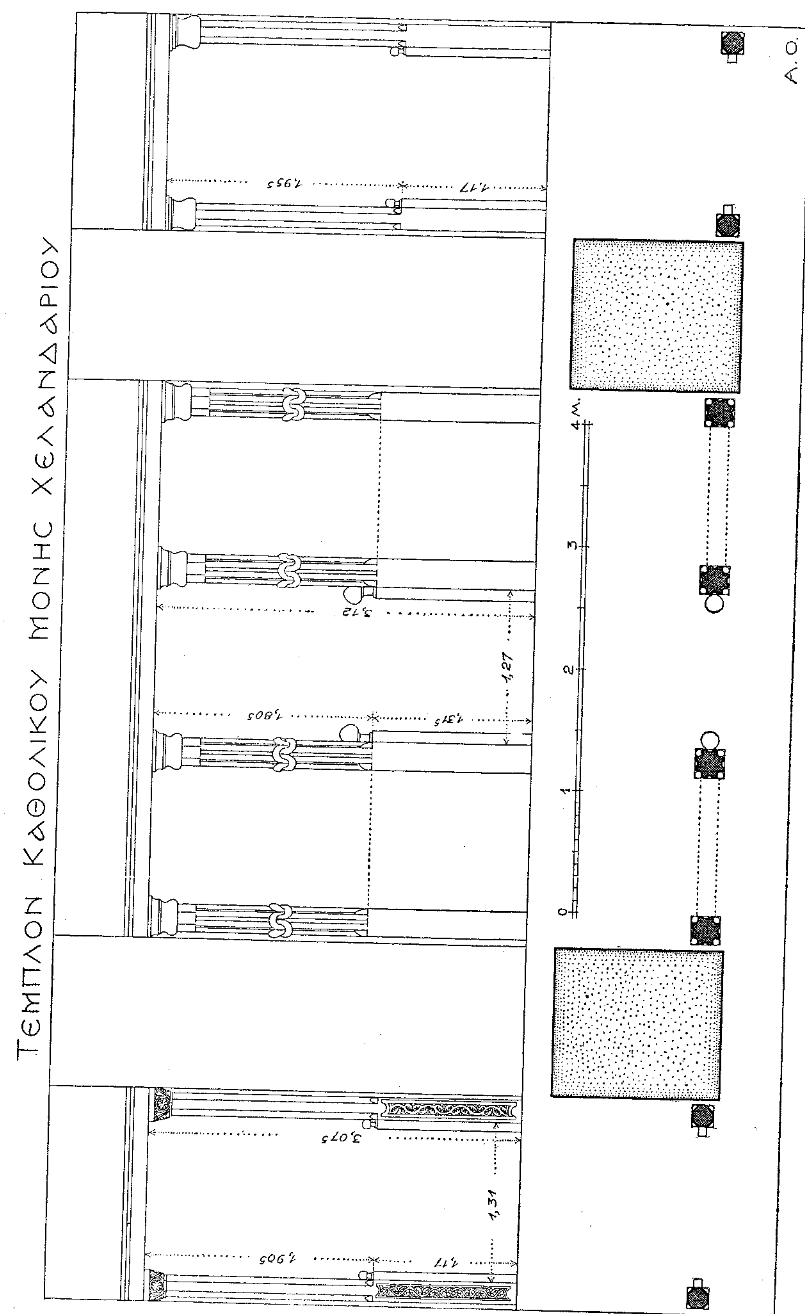
Πλὴν τῶν πεσσίσκων τῆς προθέσεως, οἵτινες κοσμοῦνται κατὰ τὴν προσθίαν κατακόρυφον αὐτῶν ἐπιφάνειαν δι' ἀναγλύφου ἑλικοειδοῦς κοσμήματος (εἰκ. 2), πάντες οἱ λοιποὶ ἤτοι οἱ 4 τοῦ μέσου τμήματος καὶ οἱ 2 τοῦ διακονικοῦ εἶναι ἀκόσμητοι. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς ἐπὶ τῶν πεσσίσκων κιονίσκους, οὗτοι εἰς μὲν τὴν πρόθεσιν καὶ τὸ διακονικὸν εἶναι ὀκτάγωνοι ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ, στεφόμενοι τῆς μὲν προθέσεως ὑπὸ κυβικῶν μετὰ λοξῶν ἀποτετμημέ-

[1] Atti del V Congresso intern. di studi bizantini τ. II, Roma 1940, σ. 48 ἑξ.: Anciennes clôtures de choeur dans les monastères de l'Athos. Εἰδικώτερον περὶ τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν ἐπραγματεύθην προσφάτως ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. ΚΓ' (1953) σ. 83-91 (Κανίσκιον Φαίδωνι Κουκουλέ) ἐπενεγκὼν ἱκανὰς προσθήκας καὶ διορθώσεις εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἄρθρον τοῦ Bréhier.

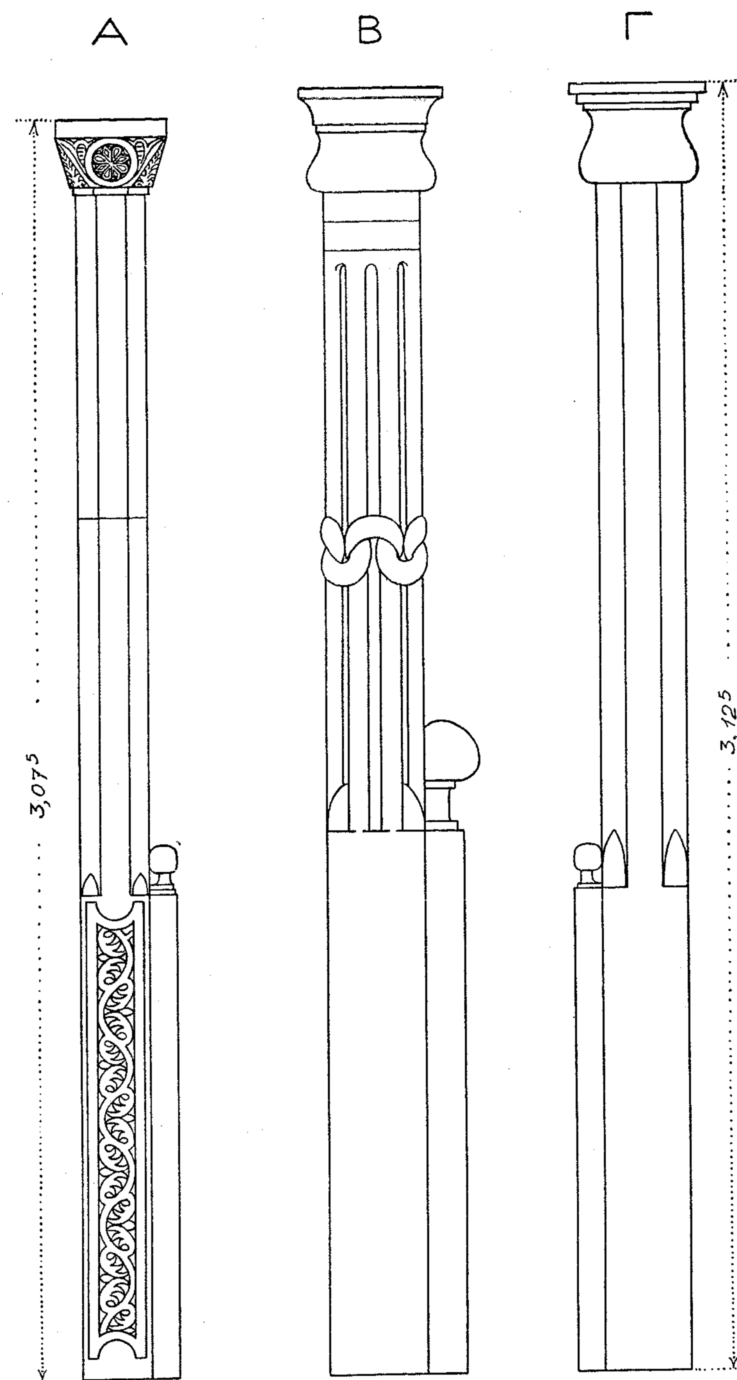
[2] Περὶ ἄλλων μαρμαρίνων τέμπλων καθολικῶν μονῶν τοῦ Ἁγ. Ὄρους θέλω πραγματευθῆ προσεχῶς.

[3] Κατὰ Κωδινόν (21, 21 Βόννης): *τὸν ἐπάνω κόνδυλον τοῦ δικανικίου κεχρυσωμένον ὄντα.*

Εἰκ. 1. Ἀναπαράστασις τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χελανδαρίου.

Εἰκ. 2. Κιονίσκοι ἐκ τοῦ τέμπλου. Α προθέσεως, Β μέσου τμήματος, Γ διακονικοῦ.

νων γωνιῶν κιονοκράνων κοσμουμένων διὰ ῥόδακος (εἰκ. 2) τοῦ δὲ διακονικοῦ διὰ κοιλοκύρτων κιονοκράνων, ἐν ᾧ τουναντίον οἱ τοῦ μέσου τμήματος ἔχουσι τὴν μορφὴν δέσμης ῥάβδων ἢ λαμπάδων, συνδεομένων κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους των διὰ σχοινίου ἢ κόμβου[1] στέφονται δ' ὑπὸ κιονοκράνων, ἅτινα παρουσιάζουσιν ὡς καὶ τὰ τοῦ διακονικοῦ μορφὴν κοιλόκυρτον (εἰκ. 2), οἵαν δὲν συναντῶμεν εἰς ἄλλα βυζαντινὰ κιονόκρανα, ἰδιάζουσαν δὲ μᾶλλον εἰς ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἰδίᾳ εἰς ἰσλαμικὰ κιονόκρανα τοῦ 17ου αἰῶνος[2]. Τούτου ἕνεκα φρονῶ, ὅτι τὰ κιονόκρανα ταῦτα δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀρχικὸν τέμπλον ἀλλ' ἀντικατέστησαν τὰ βυζαντινά, κατὰ τὸν 16ον ἢ 17ον αἰῶνα, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ὕπερθεν ἐπιστυλίου, τοῦ ὁποίου ὡσαύτως ἡ κοίλης μορφῆς τομὴ δὲν εἶναι βυζαντινή. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τῶν κορμῶν ἥ τε ἐργασία καὶ ἡ ἐν γένει ὄψις φαίνεται χονδροειδεστέρα ἀναλόγων βυζαντινῶν, ὑποθέτω ὅτι ὁλόκληρον τὸ βυζαντινὸν μέσον τμῆμα τοῦ τέμπλου, φθαρὲν ἄγνωστον ἕνεκα τίνος αἰτίας, ἀντικατεστάθη δι' ἄλλου μιμηθέντος τὴν μορφὴν τῶν κιονίσκων τοῦ παλαιοῦ οὐχὶ δὲ καὶ τῶν κιονοκράνων. Πάντως ἡ ἀντικατάστασις αὕτη εἶναι προγενεστέρα τοῦ 1774, ὁπότε, συμφώνως πρὸς σχετικὴν ἐπὶ τοῦ μεταγενεστέρου ξυλίνου τέμπλου σερβικὴν ἐπιγραφήν, ἐγένετο ἡ ἐπιχρύσωσις τοῦ νεωτέρου τέμπλου. Σημειωτέον ὅτι συγγενῆ περίπου κιονόκρανα ἔχει καὶ τὸ ἐν τῇ αὐλῇ τῆς μονῆς φρεατοστέγασμα, ὅπερ χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1598.

Λόγῳ τῆς ἀποκρύψεως τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου ξυλίνου δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω ἐὰν σώζονται μαρμάρινα θωράκια μεταξὺ τῶν πεσσίσκων καὶ ἂν ταῦτα ἦσαν ἢ ὄχι διακεκοσμημένα.

β) Τὸ πλυντήριον. Εἰς ἀπόστασιν 2 λεπτῶν τῆς ὥρας πρὸς τὰ Β.Δ. τοῦ περιβόλου τῆς Μ. Χελανδαρίου εὑρίσκεται τὸ ἄνωθεν εἰκονιζόμενον ἡμικατεστραμμένον, πλακοσκεπὲς κτίσμα (εἰκ. 3), ὅπερ, λόγῳ τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως τὴν ὁποίαν παρουσίαζεν, ὅταν μακρόθεν διὰ πρώτην φορὰν κατ' Ἰούνιον τοῦ 1953 τὸ ἀντίκρυσα, εἵλκυσε ζωηρῶς τὴν προσοχήν μου.

Ἐγγυτέρα ἐξέτασις τοῦ κτηρίου αὐτοῦ μοὶ ἐφανέρωσε τὸν προορισμόν του. Σειρὰ δέκα ὡραίων μαρμαρίνων σκαφῶν, παρατεταγμένων εἰς τὸ ἐσωτερικόν του ἐμαρτύρει ὅτι ἐχρησίμευεν ἄλλοτε — ἐν μέρει δὲ καὶ σήμερον — ὡς πλυντήριον τῆς μονῆς Χελανδαρίου. Ἐπειδὴ δὲ τοιούτου εἴδους μοναστηριακὸν κτίσμα ἐγνώριζον μὲν ὅτι ὑπῆρχεν εἰς τὰς μονάς — τὸ τυπικὸν τῆς ἐν

[1] Τοιαύτης μορφῆς κιονίσκων τέμπλου ὑπάρχουσι πολλὰ βυζαντινὰ παραδείγματα, ὡς π.χ. τὸ τῆς Ἁγ. Τριάδος τοῦ Κριεζώτη (Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' [1939-40] σ. 12 εἰκ. 8 ἄνω), τὸ τῆς παρὰ τὴν Ἄρταν Μονῆς τῶν Βλαχερνῶν (Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β' [1936], σ. 22 εἰκ. 15 καὶ σ. 23 εἰκ. 16 Α, Β), τὸ τῆς Μ. Δαφνίου (Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Η' [1955-56] σ. 80 εἰκ. 12) καὶ ἄλλα.

[2] Ὅρα ὅμοια σχήματα ἰσλαμικῶν κιονοκράνων τοῦ 17ου αἰῶνος παρὰ A. E. Richardson - H. Corfiato, The Art of Architecture, London (ἄν. χρ.), σ. 319.

Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ Παντοκράτορος ῥητῶς ἀναφέρει τὴν ὕπαρξιν τῶν σχετικῶν σαπωνιστριῶν[1] τοῦ ξενῶνος — δὲν εἶχον ὅμως συναντήσει μέχρι τοῦδε τοιοῦτο εἰς ὅσας μονὰς εἶχον ἐπισκεφθῆ καὶ ἑπομένως δὲν τὸ εἶχον συμπεριλάβει εἰς τὴν Μοναστηριακὴν Ἀρχιτεκτονικήν μου μεταξὺ τῶν βοηθητικῶν ἐξαρτημάτων τῶν βυζαντινῶν μονῶν, ἐπελήφθην τῆς λεπτομεροῦς ἐξετάσεως καὶ καταμετρήσεως αὐτοῦ, τούτων δὲ τὰ πορίσματα ἐκθέτω κατωτέρω.

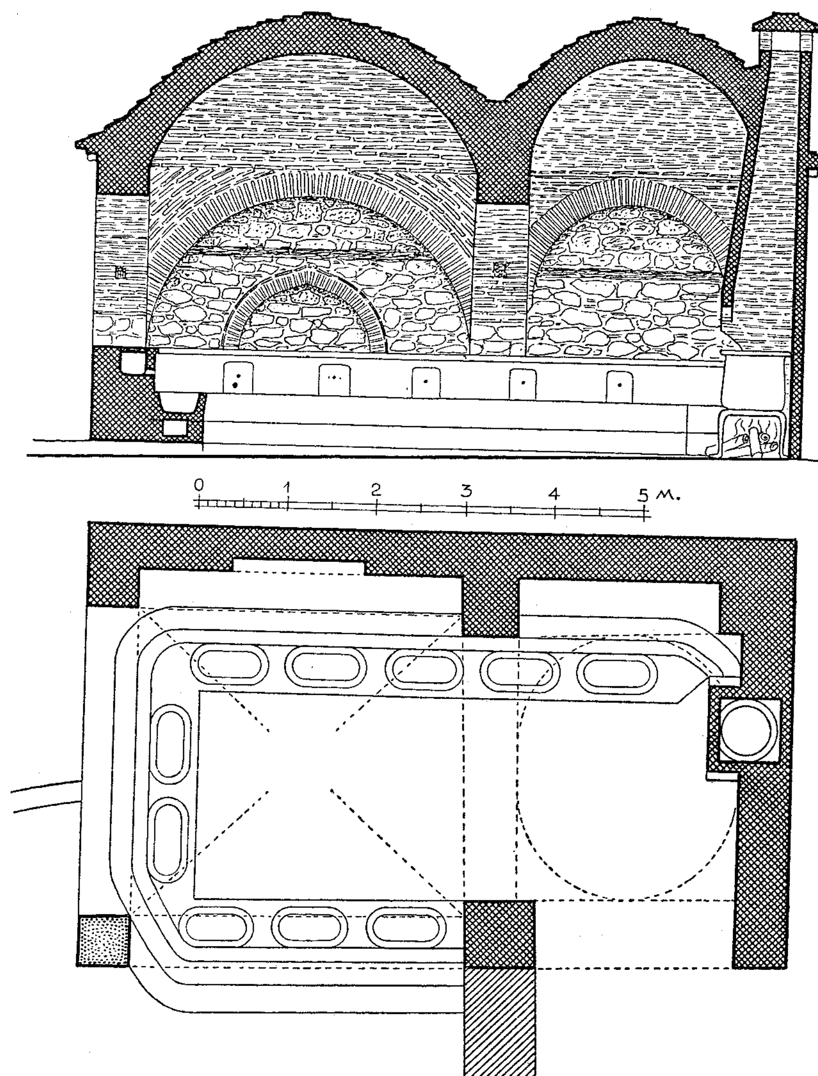
Σχέδιον καὶ σύστημα καλύψεως τοῦ κτηρίου. Τὸ ἐξεταζόμενον κτίσμα ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον (εἰκ. 4) ἐξωτερικῶν διαστάσεων 8.00×5.20 μ. καὶ ὕψους κατὰ τὴν πρόσοψιν, ἤτοι τὴν νοτίαν αὐτοῦ πλευράν, 2.80 μ. Ἐκ τῶν τεσσάρων πλευρῶν του ἡ μὲν βόρειος καὶ ἡ ἀνατολικὴ συνίστανται ἐκ τυφλῶν τοίχων ἐκτισμένων διὰ κοινῶν λίθων καὶ ἐφωδιασμένων διὰ ξυλοδεμάτων, αἱ δὲ δύο ἄλλαι ἦσαν διαλελυμέναι εἰς τόξα στηριζόμενα ἐπὶ ἑνὸς γωνιαίου καὶ ἑνὸς διαμέσου πλινθίνου πεσσοῦ (εἰκ. 3 καὶ 4). Ἐκ τῶν πεσσῶν τούτων ὁ μὲν γωνιαῖος, καταπεσὼν ἄγνωστον πότε καὶ ἐκ τίνος αἰτίας—πιθανώτατα τῆς ὠθήσεως τοῦ ὕπερθεν αὐτοῦ θόλου—ἀνεκτίσθη με-

Εἰκ. 3. Νοτία ὄψις τοῦ πλυντηρίου τῆς Μ. Χελανδαρίου.

[1] Dmitriewskij, Τυπικὰ I, Κίεβον 1895, σ. 691: *τὰς πέντε σαπωνιστρίας ἀνὰ νόμισμα ὅμοιον ἓν πρὸς τὸ ἥμισυ . . . . καὶ ἑκάστῃ κυριακῇ ὑπὲρ σαπωνίου χάριν ἐκπλύνσεως τῶν ἱματίων τῶν ἀνακεκλιμένων ἀρρώστων.*

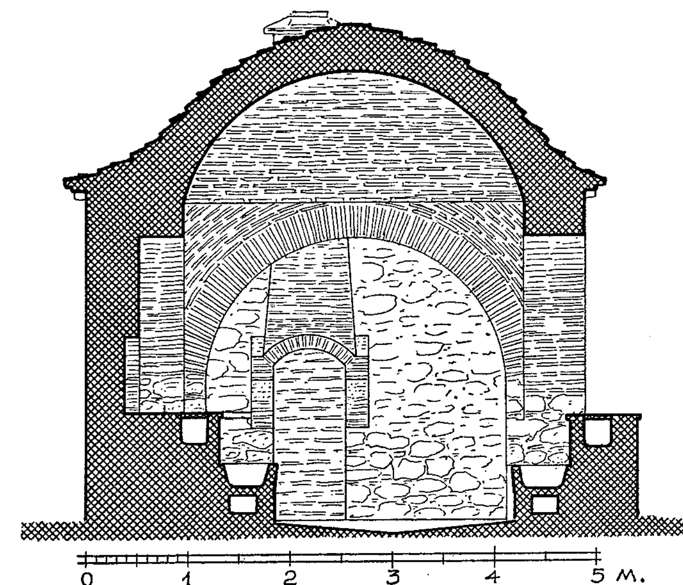
ταγενεστέρως (εἰκ. 3) χωρὶς νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι συνεδέετο ἄλλοτε διὰ πλινθίνου τόξου πρός τε τὸν μεσαῖον πεσσὸν καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου

Εἰκ. 4. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ πλυντηρίου τῆς Μ. Χελανδαρίου.

ἀντίστοιχον παραστάδα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐντούτοις σώζονται εἰσέτι τὰ παρὰ τὴν γέννησιν τμήματα τῶν παλαιῶν πλινθίνων τόξων (εἰκ. 3).

Τὸ κτήριον ἐστεγάζετο διὰ δύο καλῶς καὶ σήμερον διατηρουμένων, παραπλεύρων, πλινθίνων θόλων οἵτινες στηρίζονται, τῇ μεσολαβήσει λοφίων, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ πλινθίνων τόξων τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων (εἰκ. 3), ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ ἰσχυροῦ (0.60×0.65) ἐγκαρσίου τόξου, ὅπερ βαίνει πρὸς βορρᾶν μὲν ἐπὶ παραστάδος τοῦ βορείου τοίχου ἀντιστοίχου διατομῆς (εἰκ. 4), πρὸς νότον δ' ἐπὶ τοῦ πλινθίνου ἐνδιαμέσου τετραγώνου πεσσοῦ τῆς προσόψεως, οὗτινος αἱ σχετικῶς μικραὶ διαστάσεις (0.77×0.80) φαίνεται ὅτι πάλαι ἤδη

Εἰκ. 5. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ πλυντηρίου τῆς Μ. Χελανδαρίου.

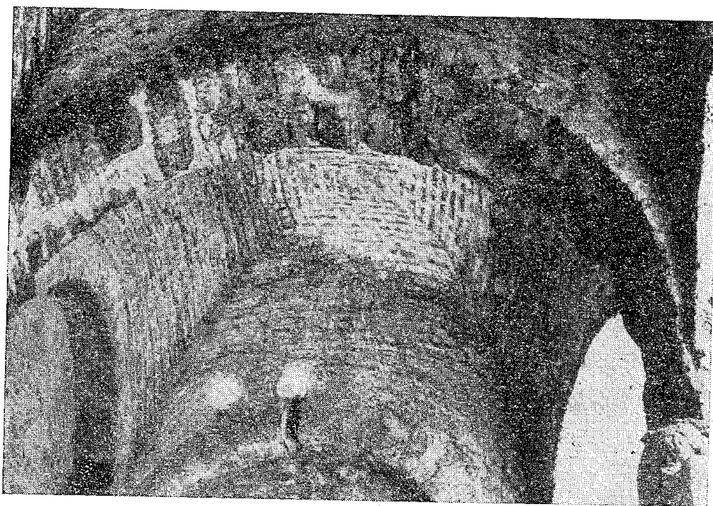
ἐθεωρήθησαν ἀνεπαρκεῖς πρὸς ἀντίκρουσιν τῶν ἰσχυρῶν ὠθήσεων τοῦ ἐγκαρσίου τόξου, τούτου δ' ἕνεκα ἐδέησεν ὁ μέσος οὗτος πεσσὸς νὰ ἐνισχυθῇ ἐξωτερικῶς δι' ἰσοπαχοῦς πρὸς αὐτὸν κεκλιμένης, πλινθίνης ἀντηρίδος (εἰκ. 3) κατασκευασθείσης ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τοῦ ὕψους τῶν γεννήσεων τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐγκαρσίου τόξου.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μορφὴ τῶν καλυπτόντων τὸ κτήριον δύο θόλων, ἐξ ὧν ὁ μὲν πρὸς ἀνατολὰς ἔχει τὸ σχῆμα ἐπιμηκυσμένου δίκην ἐλλείψεως ἡμισφαιρίου (εἰκ. 4), οἷον συναντῶμεν καὶ εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Μ. Ἁγ. Στεφάνου τῶν Μετεώρων[1], καὶ εἰς βυζαντινὸν φρέαρ τῆς Θεσσαλονίκης[2]. Ὁ δὲ πρὸς δυσμὰς εἶναι σκαφοειδής, ἔχει δηλαδὴ μορφήν, ἥτις δὲν εἶναι

[1] Ἀ. Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927, σ. 30 εἰκ. 47.

[2] Ξυγγόπουλος, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης τ. Ζ', 1956, σ. 58 εἰκ. 6.

μὲν πολὺ συνήθης εἰς βυζαντινοὺς ναούς, δὲν εἶναι ὅμως καὶ ἄγνωστος εἰς μοναστηριακὰ καὶ κοσμικὰ κτήρια, ἐξ ὧν ἀναφέρω ἐνταῦθα ὡς παραδείγματα τὴν Τράπεζαν τῆς Μ. Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων[1], τὸ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ἐν Μυστρᾷ ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας διμερὲς πρόσκτισμα, ὅπερ καλύπτεται διὰ δύο ἐν συνεχείᾳ σκαφοειδῶν ἢ ἄλλως μοναστηριακῶν λεγομένων θόλων, ὧν εἰκόνα παρέχω παραπλεύρως (εἰκ. 6), δύο διαμερίσματα τοῦ νάρθηκος τῶν παρεκκλησίων τοῦ Ἁγ. Νικολάου καὶ τῶν Ἁγ. Τεσσαράκοντα ἐν Ἁγ. Ὄρει μονῆς τῆς Λαύρας[2] καὶ τὴν παρὰ τὴν μονὴν

Εἰκ. 6. Σκαφοειδὴς θόλος εἰς νότιον πρόσκτισμα τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Μυστρᾶ. (Φωτογρ. Α. Γαβρίλη)

Βλαττάδων τῆς Θεσσαλονίκης κινστέρναν[3]. Ἀρχικῶς οἱ δύο θόλοι, τῶν ὁποίων ἡ κλεὶς εὑρίσκεται εἰς ὕψος 4.47 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, θὰ ἐνεφανίζοντο ἐξωτερικῶς μὲ τὰς καμπύλας των ἐπιφανείας κεκαλυμμένας διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν[4] (εἰκ. 7), ἀργότερον δ' ὅμως περιελήφθησαν ἀμφότεροι κάτωθεν ξυλίνης στέγης, καλυφθείσης ὁμοίως διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν (εἰκ. 3).

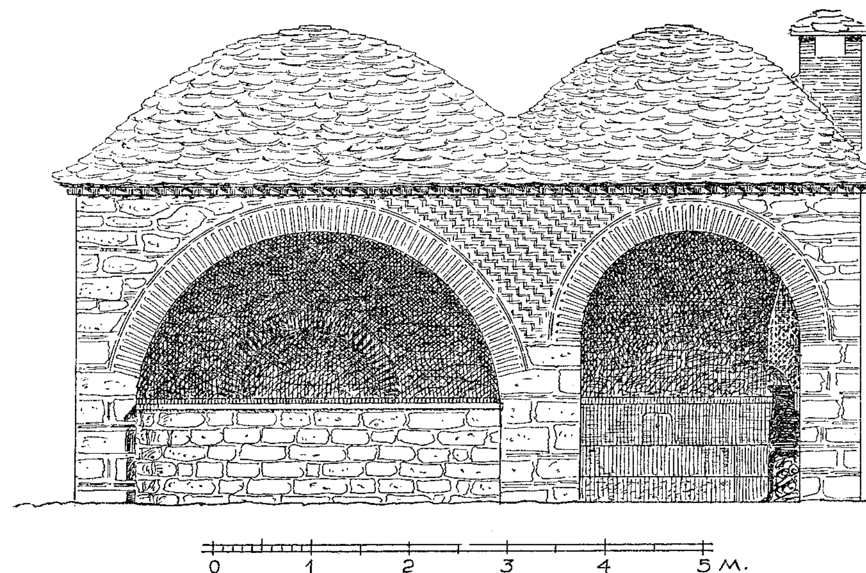
¹ Ἀ. Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ σ. 29 καὶ εἰκ. 44.

² Εἰς τὴν ὑπὸ Millet ἐν B.C.H XXIX (1905) σ. 82 εἰκ. 5 δημοσιευθεῖσαν κάτοψιν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Λαύρας δὲν ὑποδηλοῦνται οἱ καλύπτοντες τὰ διαμερίσματα τοῦ νάρθηκος τῶν δύο παρεκκλησίων θόλοι.

³ Ξυγγόπουλος, ἔ.ἀ. σ. 52 καὶ 53 εἰκ. 1.

⁴ Ἡ ἀπ' εὐθείας κάλυψις θόλων διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν προτιμωμένη ἐν Ἁγ. Ὄρει τῆς διὰ κεράμων, λόγῳ τῆς ὑγρότητος τοῦ κλίματος, εἶναι συνήθης εἰς τὰς μονὰς τοῦ Ἄθω. Καὶ ἐν αὐτῇ δὲ τῇ μονῇ Χελανδρίου τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγ. Τρύφωνος ἔχει τὸν τρουλλόν του πλακοσκεπῆ.

Κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι καίτοι τὸ κτήριον προωρίζετο διὰ τὸν πεζὸν σκοπὸν τῆς πλύσεως τῶν σινδόνων καὶ τῶν ἱματίων τῶν ἀρρώστων ἢ καὶ τῶν ἄλλων μοναχῶν, ὅμως οἱ φιλόκαλοι κατασκευασταί του δὲν ὤκνησαν νὰ φαιδρύνουν τὰς δύο κυρίας του ὄψεις (νοτίαν καὶ δυτικήν) διὰ πλινθίνων κοσμημάτων. Οὕτω πλὴν τῶν ἐπιμελῶς διὰ πλίνθων πάχους 0.035 μ. ἐκτελεσμένων τόξων των (ὧν τὸ σωζόμενον διατηρεῖ εἰσέτι κατὰ τὰς γεννήσεις καὶ τὸν ξύλινον ἑλκυστῆρά του εἰκ. 3) καὶ τὰ μεταξὺ τῶν τόξων τριγωνικὰ τύμπανα ἐπληρώθησαν διὰ τοῦ λεγομένου βαθμιδωτοῦ θέματος (motif), ἐκτελεσθέντος διὰ πλίνθων πάχους 0.035 καὶ ἰσοπαχῶν πρὸς

Εἰκ. 7. Ἀναπαράστασις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ πλυντηρίου τῆς Μ. Χελανδαρίου.

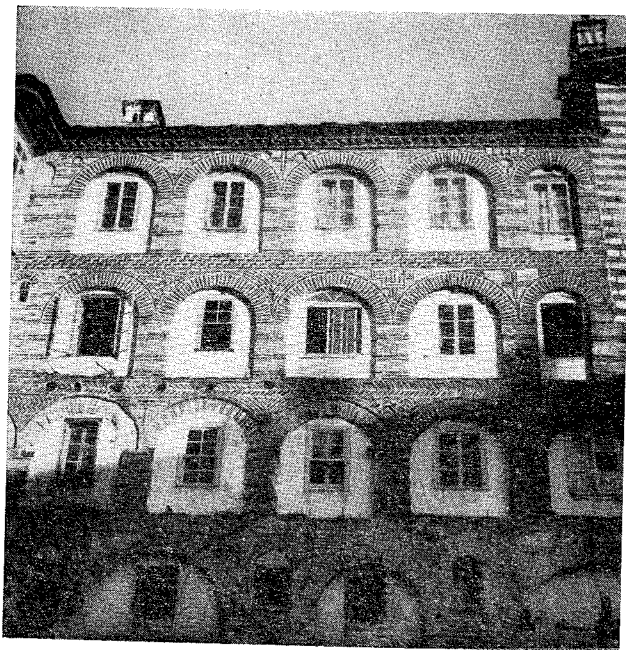
αὐτὰς ἁρμῶν ἐκ κονιάματος (εἰκ. 3 καὶ 7). Τὸ διακοσμητικὸν τοῦτο θέμα δὲν εἶναι βεβαίως νέον· διότι τὸ συναντῶμεν εἰς τὰ τριγωνικὰ τύμπανα τῶν τοξωτῶν ἡλιακῶν πολλῶν ἁγιορειτικῶν μονῶν[1], ὡς π.χ. τοῦ Ξηροποτάμου, τοῦ Παντοκράτορος, τοῦ Κουτλουμουσίου καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς Μ. Χελανδαρίου (εἰκ. 7). Τέλος πλινθίνη ὀδοντωτὴ ταινία τρέχει εὐθὺς κάτωθεν τῆς στέγης (εἰκ. 3).

Ἐσωτερικὴ διάταξις τῶν σκαφῶν. Αἱ πρὸς πλύσιν τῶν ἱματίων τῶν μοναχῶν προοριζόμεναι μαρμάριναι σκάφαι[2], δέκα τὸν ἀριθμὸν ἐν συνόλῳ, εἶναι

¹ Βλέπε σχετικῶς Ἀ. Ὀρλάνδου, Μοναστηρ. Ἀρχιτ. σ. 20 εἰκ. 28 (Μονὴ Κουτλουμουσίου).

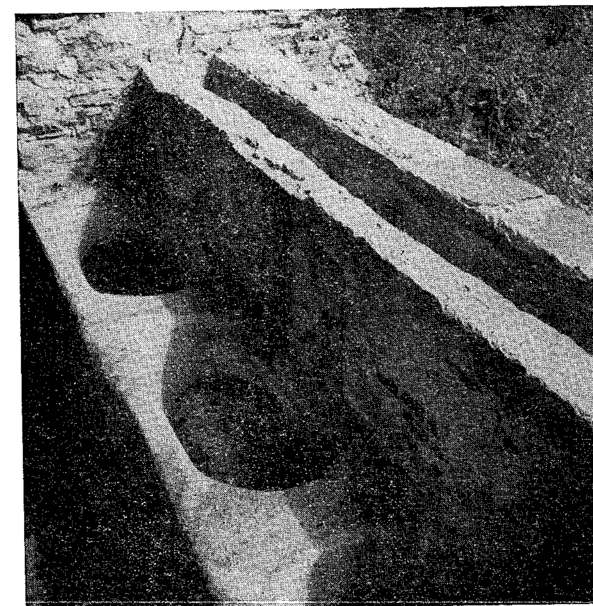
² Ὀνομαζόμεναι σήμερον ὑπὸ τοῦ λαοῦ *πλύστρες* ἢ *κοπάνες* (Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις τ. Β. σ. 766.

τεταγμέναι κατὰ σειρὰν ἐν ἐπαφῇ, καταλαμβάνουσαι ὁλόκληρον τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ τὸ ἥμισυ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου. Τοποθετημέναι ἐπὶ πλινθίνου ὑποβάθρου ὕψους 0.25 μ., διαπερωμένου ὑπὸ ὀρθογωνίου αὔλακος, ὕψους 0.16 καὶ πλάτους 0.25, εἶναι λαξευμέναι ἐντὸς κανονικῶν ὄγκων λευκοῦ μαρμάρου διαστάσεων: πλάτους 0.62, ὕψους 0.31 μ. καὶ μήκους περίπου 1.10 μ. Αἱ κοιλότητες τῶν σκαφῶν κανονικώτατα λαξευμέναι (εἰκ. 9) ἔχουσι πλάτος μὲν 0.63 μ. καὶ βάθος 0.22 μ. Τὸ σχῆμά των ἐν κατόψει μὲν εἶναι ὀρθογώνιον, ἀπολῆγον ἑκατέρωθεν εἰς δύο ἡμικύκλια (εἰκ. 4), ἐν κατακορύφῳ δ' ἐγκαρσίᾳ τομῇ εἶναι τραπέζιον (εἰκ. 5). Τὸ ὕδωρ ὅπερ ἐτροφοδότει τὰς σκάφας διωχετεύετο εἰς αὐτὰς μέσῳ κτιστῆς, πλακοσκεποῦς αὔλακος, πλάτους 0.26 καὶ βάθους 0.30 μ., κατεσκευασμένης ἐντὸς πεζουλλίου ἢ τοιχώματος ὑψουμένου παραπλεύρως καὶ ὑπεράνω τῶν σκαφῶν. Ἡ πρὸς τὰς σκάφας βλέπουσα παρειὰ τοῦ πεζουλλίου τούτου ἦτο ἐπενδεδυμένη διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, πάχους 0.05 μ., αἵτινες εἰς ὕψος 0.20 μ. ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν σκαφῶν διετρυπῶντο ὑπὸ ὀπῶν, δι' ὧν τὸ ἐκ τῆς ὄπισθεν αὔλακος ὕδωρ εἰσέρρεεν εἰς τὰς σκάφας, ρυθμιζόμενον διὰ κρουνῶν.

Εἰκ. 8. Ἡ μετὰ κεραμίνων κοσμημάτων δυτικὴ πρὸς τὴν αὐλὴν πλευρὰ τῶν κελλίων τῆς Μ. Χελανδαρίου.

Τὸ χάριν τῆς πλύσεως εἰς τὰς σκάφας ρέον ὕδωρ ἐθερμαίνετο ἐντὸς μεγάλου λέβητος τιθεμένου ἐπὶ ἑστίας κατεσκευασμένης εἰς τὸ μέσον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ πλυντηρίου (εἰκ. 4 καὶ 5). Τῆς ἑστίας ταύτης διατηρεῖται μέχρι σήμερον καὶ ἡ βοηθοῦσα εἰς τὸ ἕλκυσμα τοῦ πυρὸς πυραμιδοειδὴς «φούσκα» καὶ ἡ ὑπὲρ τὴν στέγην εἰς τὸν ἐλεύθερον ἀέρα προβάλλουσα καπνοδόχη (εἰκ. 3 καὶ 5). Μετὰ τὴν ἐν τῷ λέβητι θέρμανσίν του τὸ ὕδωρ ἐχέετο εἰς τὴν παρακειμένην τῇ ἑστίᾳ ἀρχὴν τῆς ἄνω αὔλακος καὶ τῇ βοηθείᾳ τοῦ πρὸς δυσμὰς κεκλιμένου πυθμένος αὐτῆς ἐφέρετο πρὸς τοὺς κρουνοὺς τῶν σκαφῶν. Ἀφ' ἑτέρου τὰ ἐκ τῆς πλύσεως ἀκάθαρτα ὕδατα ἀπωχετεύοντο μέσῳ ὀπῆς, εὑρισκομένης εἰς τὸ κάτω ἄκρον ἑκάστης κοιλότητος, εἰς τὴν κάτωθεν τῶν σκαφῶν εὑρισκομένην αὔλακα τοῦ ὑποβάθρου, ἥτις, ἔχουσα καὶ αὐτὴ τὸν πυθμένα κεκλιμένον πρὸς δυσμάς, ὡδήγει τὰ ἀκάθαρτα ὕδατα ἔξω τοῦ πλυντηρίου, πρὸς μεγαλυτέραν ἀποχετευτικὴν ὑπόνομον εὑρισκομένην κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κτηρίου.

Εἰκ. 9. Σκάφαι τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ πλυντηρίου καὶ ἄνωθεν ἡ αὖλαξ ἀγωγῆς τοῦ θερμοῦ ὕδατος.

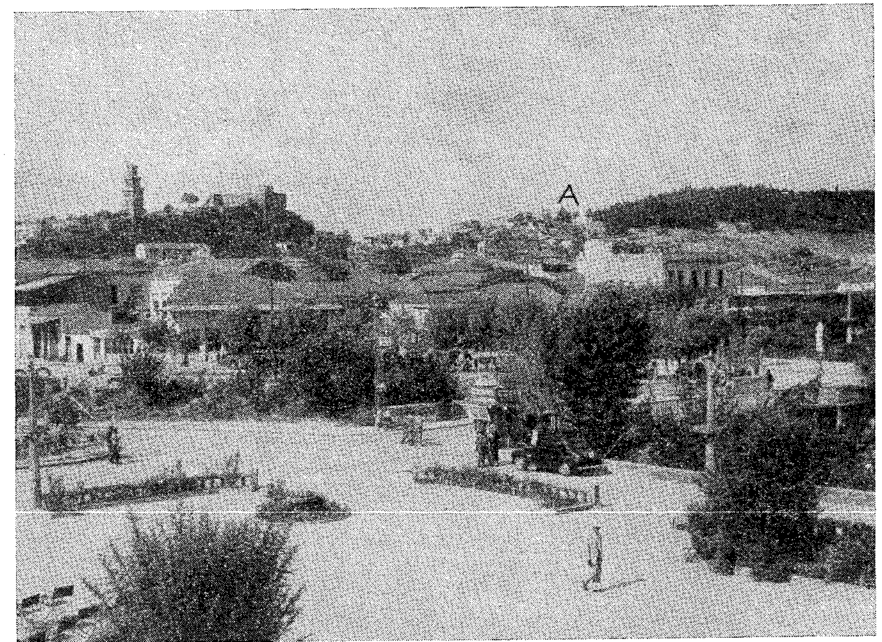
Πρόνοια εἶχεν ὡσαύτως ληφθῇ καὶ διὰ τὴν ἐκροὴν τῶν πλεοναζόντων ἢ ὁπωσδήποτε ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου τοῦ πλυντηρίου πιπτόντων ὑδάτων, ὅπερ ἀντὶ νὰ κατασκευασθῇ ὁριζόντιον διῃρέθη εἰς δύο ἐλαφρῶς κεκλιμένα ἐπίπεδα συγκλίνοντα πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ὀρθογωνίου, οὐ-

τως ὥστε νὰ σχηματίζεται κατ' αὐτὸν λίαν ἀνοικτὴ αὖλαξ (εἰκ. 5), ἥτις, ἔχουσα καὶ αὐτὴ κλίσιν πρὸς δυσμάς, ὁδηγεῖ τὰ ὕδατα τοῦ δαπέδου, μέσῳ ὀπῆς σωζομένης ὑπὸ τὸν δυτικὸν τοῖχον καὶ ἐν τῷ μέσῳ του, πρὸς τὴν μεγάλην ἀποχετευτικὴν ὑπόνομον.

Περαίνων τὴν περιγραφὴν τοῦ ἀπερίττου πλυντηρίου τῆς Μ. Χελανδαρίου ἐξαίρω ἰδιαιτέρως τὴν στοχαστικότητα καὶ τὴν ἐξαίρετον οἰκονομίαν καὶ πρακτικότητα τῆς διατάξεως τοῦ ταπεινοῦ τούτου προσκτίσματος, τὸ ὁποῖον εἶναι πιθανώτατα ἔργον τοῦ 18ου αἰῶνος καθ' ὃν καὶ ἄλλα σημαντικὰ ἔργα ἐξετελέσθησαν εἰς τὴν μονήν, ὡς π.χ. ἡ μετὰ τῶν ὡραίων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων δυτικὴ πλευρὰ τῶν κελλίων (εἰκ. 8), ἐφ' ἧς ἀναγράφεται διὰ πλίνθων ὑπὸ τὸ γεῖσον ἡ χρονολογία 1777. Τὸ βαθμιδωτὸν κεράμινον θέμα ὅπερ ἀπαντᾷ εἴς τε τὸ πλυντήριον (εἰκ. 7) καὶ εἰς τὰ κελλία τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (εἰκ. 8) μαρτυρεῖ ἀρκούντως περὶ τῆς ταυτοχρόνου κατασκευῆς των.

ΨΗΦΙΔΩΤΟΝ ΔΑΠΕΔΟΝ ΕΚ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

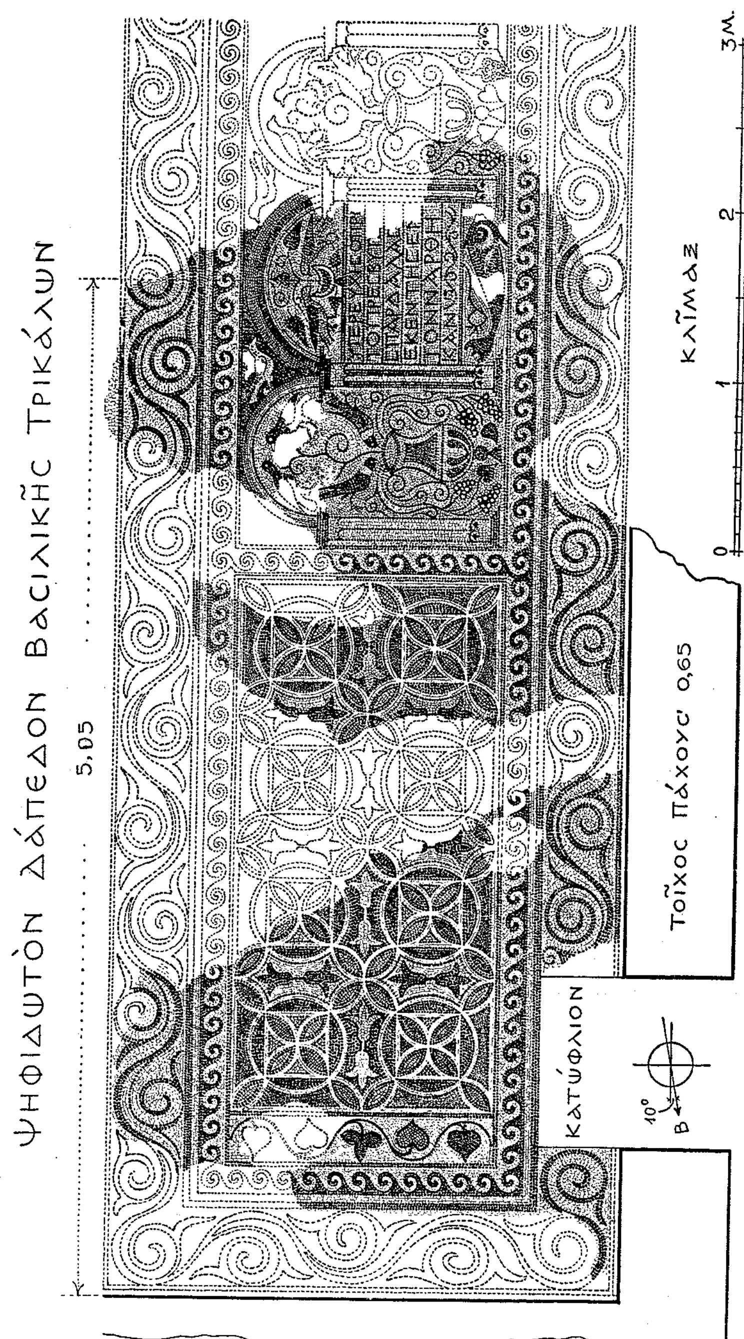
Κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1956 διὰ μηχανικοῦ ἐκσκαφέως ἐπιχειρηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Δήμου Τρικάλων διάνοιξιν περιφερικῆς ὁδοῦ πέριξ τοῦ ὀλίγον ἔξω τῆς

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ φρουρίου τῶν Τρικάλων (ἀριστερᾷ) καὶ τοῦ λοφίσκου τοῦ Προφήτου Ἠλία (δεξιᾷ).

πόλεως, πρὸς Βορρᾶν τῆς ἀκροπόλεως (Κάστρου) τῶν Τρικάλων, κειμένου λοφίσκου τοῦ Προφήτου Ἠλία (εἰκ. 1) εὑρέθη, ὅλως ἀπροσδοκήτως, κατὰ τὴν παρυφὴν ἄλσους ἐν θέσει Α τῆς εἰκόνος 1, τὸ παραπλεύρως εἰκονιζόμενον ἡμικατεστραμμένον ψηφιδωτὸν δάπεδον[1] (εἰκ. 2), οὗτινος οὔτε τὸ ἀκρι-

[1] Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Τρίκκης καὶ Σταγῶν Κύριον Δωρόθεον, ὅστις μὲ εἰδοποίησε περὶ τῆς εὑρέσεως τοῦ ψηφιδωτοῦ καὶ ποικιλοτρόπως διηυκόλυνε τὴν ἔρευνάν μου ὡς καὶ τὰς πρὸς συντήρησιν τοῦ ψηφιδωτοῦ ἐνερ-

Εἰκ. 2. Ἀποτύπωσις τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου βασιλικῆς παρὰ τὸν Προφήτην Ἠλίαν τῶν Τρικάλων.

βὲς ἀρχικὸν μῆκος οὔτε τὸ πλάτος κατέστη δυνατὸν νὰ ὁρισθῶσιν, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τοῦ κατωφεροῦς τοῦ ἐδάφους ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς μεγάλης καταστροφῆς ἣν ἐπέφερεν ὁ μηχανικὸς ἐκσκαφεύς.

Πάντως μικρὰ ἐξακριβωτικὴ σκαφή, ἐνεργηθεῖσα πρὸς εὕρεσιν περισσοτέρων στοιχείων διεπίστωσε τὴν κατὰ τὸ βόρειον καὶ τὸ δυτικὸν τοῦ ψηφιδωτοῦ κράσπεδον ὕπαρξιν τοίχων, ἐπενδεδυμένων δι' ὀρθομαρμαρώσεως, ἧς τμήματα διατηροῦνται παρὰ τὴν βάσιν τῶν τοίχων, ὧν ὁ πρὸς δυσμὰς εὑρέθη ὅτι εἶχε πάχος 0.65 μ. καὶ ὅτι ἔφερε θύραν ἀνοίγματος 1.00, ἧς τὸ κατώφλιον προεξετείνετο ἐν εἴδει βαθμίδος ἐντὸς τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου (εἰκ. 2). Ὁ προσανατολισμὸς τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἀποκλίνοντος κατὰ 10° πρὸς ἀνατολὰς ἀπὸ τοῦ μαγνητικοῦ βορρᾶ, παρεῖχεν ἤδη μίαν ἔνδειξιν ὅτι τὸ εὑρεθὲν δάπεδον ἦτο δυνατὸν νὰ ἀνήκῃ εἰς παλαιοχριστιανικήν τινα βασιλικήν, τοῦθ' ὅπερ ἐπιβεβαιώνει οὐ μόνον τὸ σχέδιον τῆς διακοσμήσεως αὐτοῦ ἀλλὰ κυρίως ἐπιγραφή (εἰκ. 3), σχεδὸν ἀρτίως διατηρουμένη καὶ συντεθειμένη ἐκ βαθυπρασίνων ψηφίδων κάτωθεν τῆς μέσης ἐκ τριῶν συνεχῶν διακοσμητικῶν ἁψίδων, αἵτινες κοσμοῦσι τὸ ψηφιδωτόν (εἰκ. 2), καὶ ἥτις λέγει:

Εἰκ. 3. Ἡ ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ τοῦ δαπέδου.

Ὑπὲρ εὐχῆς· ὁ πρ[ω]τοπρεσβύτ[ερο] | ς Παρδαλᾶς |
ἐκέντησεν | τὸν νάρθη | καν.

γείας μου. Εὐχαριστῶ ὡσαύτως καὶ τὸν ἐφορεύοντα τῆς ἀρχαιολογικῆς περιφερείας Βόλου ἐπιμελητὴν κ. Δημ. Θεοχάρην, σπεύσαντα ὡσαύτως νὰ μὲ καταστήσῃ ἐνήμερον τοῦ εὑρήματος καὶ νὰ λάβῃ τὰ πρῶτα ὑπὲρ συντηρήσεως αὐτοῦ προστατευτικὰ μέτρα.

Πρόκειται λοιπὸν ἀσφαλῶς περὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος βασιλικῆς, τῆς ὁποίας δυστυχῶς οὐδὲν ἄλλο πλὴν τοῦ ἐξεταζομένου τμήματος δαπέδου ἐσώθη. Τὸ ἀρχικὸν μῆκος (11.90 μ.) τοῦ νάρθηκος τούτου δυνάμεθα ἐμμέσως νὰ συναγάγωμεν ἐκ τῆς ἀποστάσεως εἰς ἣν εὑρίσκεται ὁ ἄξων τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τοῦ βορείου τοίχου, δεχόμενοι, ὡς εἶναι εὔλογον, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ θὰ εὑρίσκετο εἰς τὸ μέσον. Ἀφ᾽ ἑτέρου τὸ πλάτος του θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπολογισθῇ ἐκ τῶν σωζομένων πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς πλαισίων ἐκ κυματιστῶν βλαστῶν ἐὰν δὲν παρετηρεῖτο λευκὴ ψηφιδωτὴ ἐπιφάνεια καὶ πέραν τοῦ ἀνατολικοῦ πλαισίου.

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη λεπτομερέστερον τὴν ἐπιγραφὴν καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ δαπέδου.

1. *Ἡ ἐπιγραφή*. Ἡ ἀρχικὴ φράσις *ὑπὲρ εὐχῆς* εἶναι συνηθεστάτη εἰς τοιούτου εἴδους ἀναθηματικὰς ἐπιγραφάς[1]. Τὸ ἀξίωμα τοῦ *πρωτοπρεσβυτέρου*, ὅπερ ἔφερεν ὁ δαπανήσας διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ νάρθηκος Παρδαλᾶς, ἀπαντᾷ καὶ εἴς τινας ἄλλας ἐπιγραφὰς παλαιοχριστιανικῶν χρόνων[2], ὡς καὶ εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου πρὸς δρῦν[3] τοῦ ἔτους 403. Ὡς πρὸς δὲ τὸ ὄνομα *Παρδαλᾶς* ἢ *Παρδάλας*, τοῦτο εἶναι παλαιόν, ἀπαντῶν ἤδη παρὰ Πλουτάρχῳ[4] καὶ εἰς ρωμαϊκὰς ἐπιγραφὰς[5] καὶ νομίσματα[6], ἐνῷ ἀφ᾽ ἑτέρου ὑπὸ τὸν τύπον Παρδάλιος ἀπαντᾷ ὡς ὄνομα ἐπισκόπου παρὰ τῷ ἐκκλησιαστικῷ συγγραφεῖ Σωκράτει[7]. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ῥήματος *ἐκέντησεν* ἐν τῇ σημασίᾳ τοῦ κατεσκεύασε ψη-

[1] Π.χ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῶν βασιλικῶν: Ὑψηλομετώπου Λέσβου (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929, σ. 27) καὶ Ἐρεσοῦ Λέσβου (Ὀρλάνδος, αὐτόθι σ. 39), ἐπὶ κιονοκράνου τῆς βασιλικῆς Ἀφάντου Ρόδου (Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ϛ′ [1948] σ. 26), ἐπὶ κολυμβήθρας τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ Μεσαναγροῦ Ρόδου (Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ϛ′ σ. 39), ἐπὶ θωρακίου τέμπλου τῆς βασιλικῆς Πλημμυρίου Ρόδου (Α.Β.Μ.Ε. Ϛ′ σ. 33) κλπ.

[2] H. Grégoire, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure ἀριθμ. 47 καὶ 885. Ὅρα σχετικῶς καὶ E. Hanton ἐν Byzantion τ. IV (1929) σ. 118. Περὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου ὅρα Κ. Μ. Ράλλην, Πρ. Ἀκ. Ἀθ. 11 (1936) σ. 98-106. Μητροπ. Θεσσαλιώτιδος Ἰεζεκιήλ, Ἐκκλησία ΚΔ′ (1947) σ. 195-196 καὶ 325-328 καὶ Ἰ. Ράμφον, Τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου, ἐν Ἀθήναις 1952.

[3] Hardouin, Acta Conciliorum κλπ. 1 σ. 1041.

[4] Πολιτικὰ παραγγέλματα 17 καὶ 32 (= Ἠθικὰ 813F καὶ 825D, Βερναρδ. 5 σ. 99, 23 καὶ 128, 8/9) καὶ Πάρδαλός τις ἦτο φίλος τοῦ ῥήτορος Αἰλίου Ἀριστείδου (Ἀριστείδου Λόγ. 26 σ. 580 καὶ 608).

[5] IG II 2^{2}(2) 1817_{42}, C.I.G. 3417_{21-3}, 4744-4812_{1-4}, 7299_{1}. Cagnat, Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes τ. IV σ. 528 ἀριθμ. [1611], 1752 καὶ 1756_{122}.

[6] Münstenberg, Num. Zeitschr. 1912, 6. Mionnet, Suppl. 5, 439. von Fritze, Münzen von Pergamon (Abh. Ak. Berl. 1910 93, 96 καὶ 1932 5, 47, 11).

[7] Δ′, 12, 20 (= Migne, Ε.Π. 67, 489B).

φιδωτόν, ὀφειλομένη προφανῶς εἰς τὴν ὁμοιότητα τοῦ τρόπου ἐκτελέσεως κεντήματος ἐπὶ στήμονος (canevas). Εἶναι δὲ ἡ χρῆσις τοῦ ῥήματος τούτου καὶ ἄλλοθεν γνωστή[1].

Ἀξία παρατηρήσεως εἶναι καὶ ἡ τὸ πρῶτον εἰς ψηφιδωτὴν ἐπιγραφὴν δαπέδου συναντωμένη λέξις *νάρθηξ*, ἡ ἀρχαιοτέρα τῆς ὁποίας μέχρι τοῦδε γνωστὴ μνεία ἀπαντᾷ παρὰ Γρηγορίῳ τῷ Θαυματουργῷ[2], ἔπειτα δὶς παρὰ Προκοπίῳ[3] καὶ παρὰ Παύλῳ Σιλεντιαρίῳ[4] ἤτοι κατὰ τὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἔτι ἀργότερον ($7^{ον}$ μ.Χ. αἰ.) τὴν εὑρίσκομεν παρὰ [Ψευδο] Σωφρονίῳ[5] καὶ τέλος εἰς τὸ Μαρτύριον τοῦ Ἁγ. Ἀρέθα[6]. Πβλ. καὶ τὸ Μ. Ἐτυμολ. 597, 48 ἔνθα λέγεται: *νάρθηξ σημαίνει δύο· τὸν τῆς ἐκκλησίας νάρθηκα .... καὶ γίνεται παρὰ τὸ νέρθεν εἶναι τοῦ ναοῦ*. Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὴν μετὰ τελικοῦ νῦ ἐκφορὰν τῆς τριτοκλίτου ἐνικῆς αἰτιατικῆς *(νάρθηκαν)*, αὕτη εἶναι πολὺ παλαιὸν φαινόμενον, ἐμφανιζόμενον, ὡς ὁ ἀείμνηστος Γεώργ. Χατζηδάκης[7] ἐσημείωσεν, ἤδη ἀπὸ τοῦ $2^{ου}$ π.Χ. αἰῶνος[8].

2. *Ἡ διακόσμησις τοῦ δαπέδου*. Ἡ ὀρθογώνιος ἐπιφάνεια τοῦ νάρθηκος ἔφερε τὴν ἑξῆς ψηφιδωτὴν διακόσμησιν: Πρὸς ἀνατολὰς μὲν καὶ πρὸς δυσμάς, ἤτοι κατὰ τὰς μακρὰς αὐτῆς πλευράς, εὑρεῖαν (0.43 μ.) ταινίαν, κοσμουμένην διὰ κυματοειδῶς ἀναπτυσσομένων ἑλίκων (εἰκ. 2), ἐσωτερικῶς δὲ ταύτης καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς πλαίσιον ἐκ σπειρομαιάνδρων, πλάτους 0.18 μ. Ἔπειτα τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ μεταξὺ τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς καταλειπομένου κενοῦ διῃρέθη εἰς τρία μικρότερα ὀρθογώνια διά-

[1] Π.χ. ἐκ τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλη τῆς Λέσβου (Ὀρλάνδος, Παλαιοχριστ. βασιλικαὶ τῆς Λέσβου ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1929, σ. 71) καὶ τῆς ἐν Ἰωνίᾳ βασιλικῆς τοῦ Γκιοὺλ-Μπακτσέ, ἣν ἐδημοσίευσεν ὁ Weber ἐν Byz. Zeitschr. 1901, 571· πβλ. καὶ H. Grégoire ἐν Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d' Asie Mineure Nº 93. Παρομοίαν ἔκφρασιν πληροφοροῦμαι ὅτι ἀνέγνωσεν ἐπὶ ἀνεκδότου ψηφιδωτοῦ δαπέδου βασιλικῆς τῆς Εὐρυτανίας ὁ ἔφορος κ. Μ. Χατζηδάκης.

[2] $3^{ον}$ μ.Χ. αἰ. Migne, Ε.Π. 10, 1048A.

[3] Περὶ κτισμάτων ἔκδ. Βόννης, σ. 187 καὶ 323.

[4] Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας στ. 423 (= Migne, Ε.Π. 86, 2 στήλη 2136).

[5] Migne, Ε.Π 87, 3 στ. 3985A.

[6] Boissonade, Anecdota Graeca V, Parisiis 1833, σ. 46

[7] Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Συλλόγου Ὠφελίμων Βιβλίων ὑπ' ἀριθ. 21, Ἀθῆναι 1915, σ. 62.

[8] Ἀναφέρω προχείρως ἀνάλογά τινα παραδείγματα παλαιοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν μετὰ τριτοκλίτου αἰτιατικῆς ληγούσης εἰς νῦ. Ἐπιγραφαί: Ἤλιδος: *τὸν Παντοκράτοραν* (O. Walter, Öst. Jahresh. XIV [1911] Beibl. 108). Γόρτυνος Κρήτης: *ὁ τὴν εὐλαβὴν μνήμην* (Gerola, Monumenti Ven. nell' isola di Creta τ. IV [Venezia 1932], σ. 559 ἀρ. 48 καὶ 560 ἀρ. 49).

χωρα, ἐξ ὧν διεσώθησαν μόνον τὸ βόρειον καὶ τὸ μέσον. Ἐκ τούτων τὸ βόρειον, περατούμενον κατὰ τὴν μίαν τῶν στενῶν αὐτοῦ πλευρῶν διὰ ταινίας ἐκ κισσοφύλων πλάτους 0.30 (εἰκ. 4), πληροῦται δι' ὀκτὼ κύκλων (διαμ. 0.85 μ.) ρυθμικῶς εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς τεταγμένων. Τετράγωνα (πλευρᾶς 0.38 μ.) ἐγγεγραμμένα ἐντὸς τῶν κύκλων τούτων περιβάλλουσι σύμπλεγμα ἐκ τεσσάρων

Εἰκ. 4. Γεωμετρικὰ διακοσμητικὰ σχέδια τοῦ δαπέδου.

διαγωνίως τοποθετημένων ἐλλειψοειδῶν φύλλων, ἄλλα δὲ πάλιν ἐλλειψοειδῆ φύλλα, ἀναχωροῦντα διαγωνίως ἐκ τῶν γωνιῶν τῶν τετραγώνων, συναντῶνται μετὰ τῶν ἀντιστοίχων φύλλων τῶν γειτονικῶν τετραγώνων σχηματίζοντα νέα ἐνδιάμεσα τετράφυλλα. Τέλος τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων καὶ τῶν ἐνδιαμέσων τετραφύλλων δημιουργούμενα ρομβοειδῆ σχήματα πληροῦνται δι' ὁμολόγων σχεδίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων σχεδιάζονται ἀντίνωτα τρίφυλλα ἀνθέμια.

Καὶ τὰ μὲν κοσμήματα τῶν πλαισίων ἐξετελέσθησαν διὰ βαθυπρασίνων ἀβακίσκων, πλευρᾶς 0.01—0.015 μ., ἐπὶ λευκοῦ κάμπου, τὰ δ' ἐντὸς τῶν διαχώρων γεωμετρικὰ κοσμήματα διὰ βαθυπορφύρων ἀβακίσκων ὁμοίων διαστάσεων.

Πολὺ διάφορος τῆς τοῦ βορείου εἶναι ἡ διακόσμησις τοῦ μέσου διαχώρου, τοῦ ὁποίου ὁλόκληρος ἡ ἐπιφάνεια καταλαμβάνεται ὑπὸ τριῶν ἡμικυκλικῶν ἁψίδων, αἵτινες βαίνουσιν ἐπὶ δύο μέσων καὶ δύο ἄκρων στηριγμάτων, κιόνων ἢ πεσσῶν, ἀπεικονισθέντων ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ ἤτοι μετὰ τῶν βαθμιδωτῶν ἐπικράνων καὶ βάσεων αὐτῶν, ἀκόμη δὲ καὶ μετὰ τῶν ἐπὶ τοῦ κορμοῦ ραβδώσεων.

Ἡ ἐξ Ἀνατολῆς ὁρμωμένη «φρίκη τοῦ κενοῦ», ἥτις χαρακτηρίζει καὶ τὰ

Εἰκ. 5. Ἀμφορεῖς καὶ πτηνὰ ὑπὲρ τὰ ἄκρα μετακιόνια.

παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτά, ἐγέμισε καὶ ἐδῶ οὐ μόνον ὁλόκληρον τὸν μεταξὺ τῶν στηριγμάτων χῶρον ἀλλὰ καὶ τὸν ὑπὸ τὰ ἡμικυκλικὰ τόξα ἀκόμη δὲ καὶ τὰ ἄνωθεν καὶ μεταξὺ τῶν τόξων δημιουργούμενα καμπυλόγραμμα τρίγωνα (εἰκ. 2). Οὕτω τὰ μὲν δύο ἄκρα μετακιόνια διεκοσμήθησαν δι' ὑψηλῶν, μὲ μεγάλας ἑλικοειδεῖς λαβὰς ἀμφορέων, ἀπὸ τοῦ στομίου τῶν ὁποίων ἐξέρχονται, πίπτοντες ἑκατέρωθεν τοῦ ἀγγείου, ἑλικοειδεῖς βλαστοὶ περατούμενοι εἰς χρυσοῦς βότρυς, ἐν ᾧ ὑπὲρ τὸ στόμιον τοῦ ἀμφορέως καθίπτανται συμμετρικῶς πτηνὰ σπεύδοντα ἵνα πίωσιν ἐξ αὐτοῦ τὸ ὕδωρ τῆς ζωῆς. Ἔτι ἀνωτέρω, ὑπὸ τὸ τόξον, εἰκονίζονται ἀντωπὰ ἄλλα δύο, μακρόποδα ταῦτα, πτηνά, πιθανώτατα παγώνια (εἰκ. 5).

Εἰς τὸ μέσον μετακιόνιον, τὸν μὲν μεταξὺ τῶν κορμῶν τῶν στηριγμάτων χῶρον καταλαμβάνει ἡ ἀνωτέρω ἐξετασθεῖσα ὡραία, μεγαλογράμματος ἐπιγραφή, κάτωθεν τῆς ὁποίας εἰκονίσθη μέγας ὁ συμβολικὸς ἰχθύς (εἰκ. 2) ἄνωθεν δὲ φιάλη ἢ κρήνη πρὸς τὴν ὁποίαν σπεύδουσι νὰ πίωσιν, ἀνὰ ἓν ἑκατέρωθεν πτηνόν, ἐν ᾧ λιγυροὶ κισσοφόροι κλάδοι, ἐκφυόμενοι ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κρήνης, πληροῦσιν ἁρμονικῶς τὸν κάτωθεν τοῦ τόξου ἡμικυκλικὸν χῶρον (εἰκ. 2).

Τέλος εἰς τὰ μεταξὺ τῶν τριῶν τόξων τρίγωνα εἰκονίσθησαν λευκὰ πτηνὰ (περιστεραί;) πετῶντα ἐντὸς σκοτεινοῦ ἀέρος (εἰκ. 2).

Λόγῳ τῆς πολυτελεστάτης διακοσμήσεως αὐτοῦ καὶ ἰδίᾳ λόγῳ τῆς ἐν αὐτῷ παρουσίας τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, τὸ μέσον διάχωρον ἦτο προφανῶς τὸ σπουδαιότερον, τοποθετημένον πιθανώτατα ἀμέσως πρὸ τῆς θύρας τῆς εἰσόδου, ἂν καὶ δὲν ἀνέμενέ τις τοιαύτην εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἔνθα συνήθως τοποθετεῖται ὑψηλὰ παράθυρον.

Τὴν ἰδιαιτέραν σημασίαν τοῦ μέσου διαχώρου μαρτυρεῖ οὐ μόνον ἡ ἰδιαιτέρα καὶ ἐντελῶς πρωτότυπος διακόσμησις αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ πολὺ μεγαλυτέρα ποικιλία τόνων τῶν ψηφίδων του. Ἐδῶ πράγματι πλὴν τῶν λευκῶν ἀβακίσκων τοῦ κάμπου καὶ τῶν βαθυπρασίνων, αἵτινες ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς, ὡς καί τινων ἀνοικτοπρασίνων εἰς τὰ τόξα, ἔγινε χρῆσις καὶ βαθυπορφύρων καὶ ἰωδῶν καὶ δὴ καὶ ροδίνων τόνων ἀβακίσκων, ὡς βλέπομεν εἰς τὰς ραβδώσεις τῶν στηριγμάτων, εἰς τὸ πτίλωμα τοῦ στήθους τῶν ἑκατέρωθεν τῆς κρήνης πτηνῶν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους τῶν ἀμφορέων. Κιτρινωποὶ τέλος ἀβακίσκοι ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τοὺς βότρυς. Χαρακτηριστικὴ τέλος διὰ τὸ μέσον διάχωρον εἶναι καὶ ἡ παρουσία πολλῶν συμβολικῶν στοιχείων[1]: ἰχθύος, παγωνίων, ἀμφορέων, περιστερῶν κλπ.

Πρὶν ἢ περατώσω τὸν περὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου λόγον θὰ προσθέσω συμπληρωματικά τινα, σχετικὰ πρὸς τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφήν. Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ ἐξάρω τὸ ὡραῖον σχῆμα τῶν γραμμάτων της καὶ τὴν ὁμοιότητα τῶν στοιχείων της πρὸς τὰ τῶν ρωμαϊκῶν ἐπιγραφῶν τοῦ $2^{ου}$, $3^{ου}$ καὶ $4^{ου}$ μ.Χ. αἰῶνος[2], ἰδίᾳ δὲ τὸ ἐν σχήματι πλαγίου πεῖ σῖγμα καὶ τὰς βραχυγραφικὰς συνδέσεις γραμμάτων τινῶν (ligaturae) ὡς π.χ. ΠΕ (=Π+Ε), ΗϹ (=Η+Σ) κλπ., αἵτινες ὁμοίως ἀπαντῶσιν εἰς ρωμαϊκὰς ἐπιγραφὰς τῶν ἀνωτέρω αἰώνων[3].

---

[1] Περὶ τοῦ συμβολισμοῦ τῶν ἐπὶ ψηφιδωτῶν διακοσμητικῶν θεμάτων ὅρα St Pelekanidis ἐν Zeitschr. für Kirchengeschichte τ. 59 (1940) 114-124.

[2] Larfeld, Handbuch der griechischen Epigraphik, München 1914, σ. 276.

[3] Ὡς παραδείγματος χάριν εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῆς Βεροίας (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 2 [1917] σ. 149 καὶ Woodward, B.S.A. XVIII, 147).

Σημειώνω ἐπίσης, ὅτι ὁ ψηφωτὴς δὲν παρέλιπε καὶ αὐτὰς ἀκόμη τὰς μεταξὺ τῶν γραμμῶν τῆς ἐπιγραφῆς βοηθητικὰς χαρακώσεις νὰ ἀποδώσῃ διὰ ψηφίδων· διότι καὶ αὗται ἀποτελοῦσι διακοσμητικὸν στοιχεῖον. Τέλος εἰς τὴν τελευταίαν γραμμήν, τῆς ὁποίας μόνον τὴν ἀρχὴν καταλαμβάνει ἡ ἐπιγραφή, προσέθεσε κυματιστὸν βλαστὸν πρὸς πλήρωσιν τοῦ δημιουργηθέντος κενοῦ (εἰκ. 2 καὶ 3).

Λόγῳ τῆς ἐπιμελοῦς ἐκτελέσεώς του, τῶν ἀρχαϊζόντων γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς ὁμοιότητός των πρὸς τὰ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἐρεσοῦ, αἵτινες χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ $5^{ου}$ μ.Χ. αἰῶνος, δυνάμεθα, νομίζω, μετὰ πιθανότητος νὰ δεχθῶμεν ὡς χρόνους κατασκευῆς τοῦ ψηφιδωτοῦ τῶν Τρικάλων καὶ ἄρα καὶ τῆς σχετικῆς βασιλικῆς τὰ μέσα ἢ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ $5^{ου}$ μ.Χ. αἰῶνος. Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἤκμαζεν ἡ πόλις τῆς Τρίκκης, τῆς ἐπισκοπῆς τῆς ὁποίας ὁ μόνος ἀσφαλῶς γνωστὸς ἐκ τῶν πηγῶν διὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ἐπίσκοπος εἶναι ὁ πολὺς συγγραφεὺς τῶν Αἰθιοπικῶν Ἡλιόδωρος (380 μ.Χ.)[1].

---

[1] Σωκράτης, Ἐκκλησ. Ἱστορ. Ε', 22 (Migne, Ε.Π. τ. 67 σ. 637). Νικηφόρος ὁ Κάλλιστος, Ἐκκλ. Ἱστ. ΙΒ', λδ' (Migne, Ε.Π. τ. 146 σ. 860 c). Τοὺς πληρεστέρους ἐπισκοπικοὺς καταλόγους Τρίκκης κατήρτισεν ὁ Ν. Γιαννόπουλος (Ἐπετ. Φιλολ. Συλλόγου Παρνασσοῦ, τ. 10 [1914] σ. 297 - 302 καὶ Θεολογία τ. 13 [1935] σ. 29-31). Ὁ ὑπὸ τοῦ Γιαννοπούλου ὅμως σημειούμενος (ἔ.ἀ. σ. 297) πρῶτος ἐπίσκοπος Τρίκκης Διόδωρος, ὡς παρακαθήσας εἰς τὴν Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικὴν Σύνοδον τοῦ 325 μ.Χ., μὲ παραπομπὴν εἰς M. Le Quien, Oriens Christianus τ. Β' (1740), δὲν μνημονεύεται ὑπὸ τούτου εἰς τὴν οἰκείαν ἀναγραφὴν τῶν ἐπισκόπων Τρίκκης (αὐτόθι, στ. 117 - 120), οὐδὲ περιλαμβάνεται εἰς τοὺς σχετικοὺς καταλόγους τῶν πατέρων τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου (βλ. E. Honigman, Recherches sur les listes des pères de Nicée et de Constantinople, Byzantion, τ. 11 [1936] σ. 429 - 439, Τοῦ αὐτοῦ, La liste originale des pères de Nicée, αὐτόθι, τ. 14 [1939] σ. 17 - 76 καὶ Τοῦ αὐτοῦ, The original lists of the members of the Council of Nicaea κλπ., αὐτόθι, τ. 16 [1944], σ. 20 - 28). Ὁ δὲ ἀμέσως μετὰ τὸν Ἡλιόδωρον γνωστὸς ἐπίσκοπος Τρίκκης Κωνσταντῖνος ὁ Α' παρεκάθησεν εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ πατριάρχου Φωτίου συγκληθεῖσαν Σύνοδον τῷ 879 μ.Χ. (Ν. Γιαννόπουλος, Ἐπετ. Φιλολ. Συλλ. Παρνασσοῦ τ. 10 [1914] σ. 298).

ΔΥΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Α) Ο "ΧΡΙΣΤΟΣ" ΤΩΝ ΜΕΣΚΛΩΝ

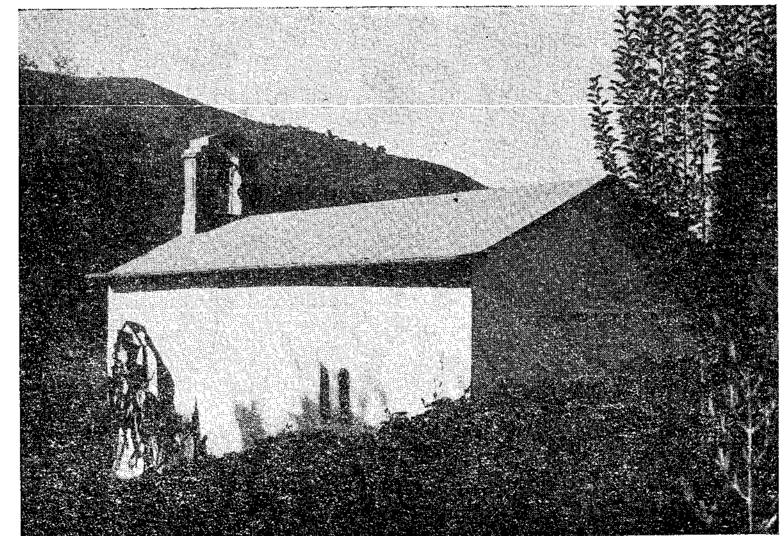
Εἰς ἀπόστασιν 20 χιλιομέτρων Ν.Δ. τῶν Χανίων εὑρίσκεται ἐντὸς χοανοειδοῦς κοιλάδος περιστεφομένης ὑπὸ καταφύτων ὀρέων καὶ διαρρεομένης ὑπὸ τοῦ ὁρμητικοῦ χειμάρρου Πλατανιᾶ[1] τὸ μικρὸν χωρίον Μεσκλά[2]. Εἰς

[1] Ὁ Spratt (Travels and Researches in Crete τ. II, London 1865, σ. 169) ὀνομάζει τὸν χείμαρρον τοῦτον Πλάτανον, ἐν ᾧ ὁ Pashley (Travels in Crete II, London 1837, σ. 159) τὸν ἀποκαλεῖ, ὀρθότερον, Πλατανιᾶν, ἅτε σκιαζόμενον—ὡς καὶ σήμερον ἔτι—ὑπὸ ὑψηλῶν πλατάνων. Τοὐναντίον ὁ Μιχ. Δέφνερ (Ὁδοιπορικαὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Δυτικὴν Κρήτην, ἐν Ἀθήναις [1924], Ἔκδοσις τοῦ Συλλόγου Ὠφελίμων Βιβλίων ἀρ. 54 σ. 236) τὸν ταυτίζει πρὸς τὸν Ἰάρδανον.

[2] Ἡ ἀρχαιοτέρα μνεία τῶν Μεσκλῶν, ἣν ἠδυνήθην ν' ἀνεύρω ἀπαντᾷ εἰς ἔγγραφον τοῦ Ἑνετοῦ Δούκα τῆς Κρήτης Petro Boldu τοῦ ἔτους 1536 (Στεργίου Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς ἱστορίας τ. III, Ἡράκλειον 1953, σ. 139 σ. 2), ἐξ οὗ ἐμφαίνεται ὅτι τὰ Μεσκλὰ συγκατελέγοντο μεταξὺ τῶν χωρίων τῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἐπανάστασιν τῶν Δυτικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης, ἀρχηγὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ὁ Γεώργιος Καντανολέων καὶ ἕνεκα τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι τῶν σχετικῶν χωρίων ἐξετοπίσθησαν ὑπὸ τοῦ Καπετάνου Κρήτης Ἱερωνύμου Corner. Κατόπιν τῶν ὑπὸ τοῦ Σπανάκη δημοσιευθέντων ἐγγράφων (ἔ.ά. σ. 135-38) ἡ μνημονευθεῖσα ἐπανάστασις ἥτις ἀναφέρεται μὲν καὶ ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Ἀντωνίου Trivan, ὑπῆρχον ὅμως δισταγμοὶ ὡς πρὸς τὴν χρονολογικήν της τοποθέτησιν εἰς τὰς ἀρχὰς ἢ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνος (βλ. Στεφ. Ξανθουδίδου, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, Ἀθῆναι 1939, σ. 119-121), τοποθετεῖται ἀσφαλῶς πλέον εἰς τὸ ἔτος 1528. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης ὁ ἀρχηγὸς αὐτῆς εἶχεν ἐκλέξει τὸ ὀρεινὸν χωρίον Μεσκλὰ πρὸς ἐγκατάστασιν τοῦ στρατοπέδου του (Στ. Ξανθουδίδου, ἔ.ά. σ. 120). Ἐνδιαφέρουσα σχετικῶς εἶναι καὶ ἡ παράδοσις ἣν κατέγραψεν ὁ Γ. Κ. Σπυριδάκης (Ἐπετ. Ἑτ. Κρητ. Σπουδῶν τ. Β' σ. 135), καθ' ἣν «*ὕστερ' ἀποὺ τὴν καταστροφὴ τοῦ Καντανολέων, οἱ Βενετσᾶνοι ἐσφάξανε οὔλους τσοὶ κατοίκους 'στὰ Μεσκλά· δυὸ μόνο σωθήκανε ἀποὺ μπορέσανε νὰ φύγουνε. Οἱ Βενετσᾶνοι τσοὶ καταδιώξαν καὶ ἅμα οἱ δυὸ ἀπὸ τὰ Μεσκλὰ ἐφτάξανε 'στὸ φαράγγι, στὴ Σαρακίνα, ὁ ἕνας ἐσκοτώθηκε μὲ τὸ τόξο, ὁ ἄλλος ἐπήδηξε 'στὸ ἀπέναντι μέρος τοῦ φαραγγιοῦ κ' ἐσώθηκε. Αὐτὸς ἐπαντρεύτηκε κ' ὕστερα ἀπὸ καιρὸ ἐγύρισε πάλι 'στὰ Μεσκλὰ καὶ ἀπ' αὐτὸν εἶναι οὖλοι ποὺ κατοικοῦνε σήμερα στὰ Μεσκλά*». Πρέπει τέλος ἐνταῦθα νὰ προστεθῇ ὅτι ἤδη ἀπὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ὑπῆρχεν εἰς τὰ Μεσκλὰ σημαντικὴ βασιλική, τῆς ὁποίας μέγα τμῆμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου διεσώθη μέχρι σήμερον, ἐμφανίζον, κατὰ μὲν τὴν παρυφὴν τὸ σύνη-

Εἰκ. 1. Ὁ ναὸς τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ Β. Δ.

Εἰκ. 2. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ Ν. Α.

τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ χωρίου τούτου καὶ εὐθὺς ὑπὲρ τὴν δημοσίαν ἁμαξιτὸν ὀρθοῦται ἐπὶ ταπεινοῦ ὑψώματος, μικρὸς καὶ ἀπέριττος ναΐσκος (εἰκ. 1) τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος[1], γνωστὸς δ' εἰς τοὺς περιοίκους — παρ' ὧν ἀπολαύει μεγάλου σεβασμοῦ — ὑπὸ τὸ ὄνομα Χριστός[2].

Ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 3) ὁ ναὸς ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον ἐλαφρῶς τραπεζιόσχημον, συνολικῶν ἐξωτερικῶν διαστάσεων 4.35×7.25 μ., ἐκ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου προβάλλει ἡμικυκλικὴ ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, ἐν ᾧ ἡ μικρὰ κόγχη τοῦ διακονικοῦ ἀνοίγεται εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 3) μηδόλως ὑπαρχούσης κόγχης προσθέσεως. Ὁ ὅλος χῶρος τοῦ ναοῦ διαιρεῖται εἰς δύο κατὰ μῆκος μέρη: τὸν κυρίως ναὸν πρὸς ἀνατολάς (ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2.87×4.65μ.) καὶ τὸν πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσκεκολλημένον νάρθηκα (διαστάσεων 2.50×3.10μ.) προστεθέντα μεταγενεστέρως, ὡς ἀποδεικνύεται α) ἐκ τοῦ σαφοῦς ἁρμοῦ διαχωρισμοῦ του ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ β) ἐκ τοῦ εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ μεσοτοίχου ὑπάρχοντος πολεμιστροειδοῦς παραθύρου (εἰκ. 3, τομή), ὅπερ οὐδένα λόγον ὑπάρξεως θὰ εἶχεν ἂν ὁ τοῖχος ἐφ' οὗ ἀνοίγεται ἦτο καὶ ἀρχικῶς μεσότοιχος, ὡς εἶναι σήμερον, καὶ γ) ἐκ τοῦ ὑπὲρ τὴν θύραν ἐπικοινωνίας τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς τὸν νάρθηκα ὑπάρχοντος ἀνακουφιστικοῦ, μετ' εἰσέχοντος τυμπάνου

θες εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς τῆς Κρήτης (Συΐας, Χερσονήσου) διακοσμητικὸν θέμα τῶν διατεμνομένων ἡμικυκλίων, ἐν δὲ τῷ ἐσωτερικῷ τετράγωνα κοσμούμενα διὰ μαιάνδρων, τετραφύλλων, κόμβων τοῦ Σολομῶντος κλπ. Εἰκόνα τοῦ ψηφιδωτοῦ τούτου, ἀναγομένου πιθανῶς εἰς τὸν 5ον μ.Χ. αἰῶνα τελευτῶντα ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου, παρέχομεν ἐν τέλει τῆς μελέτης ταύτης.

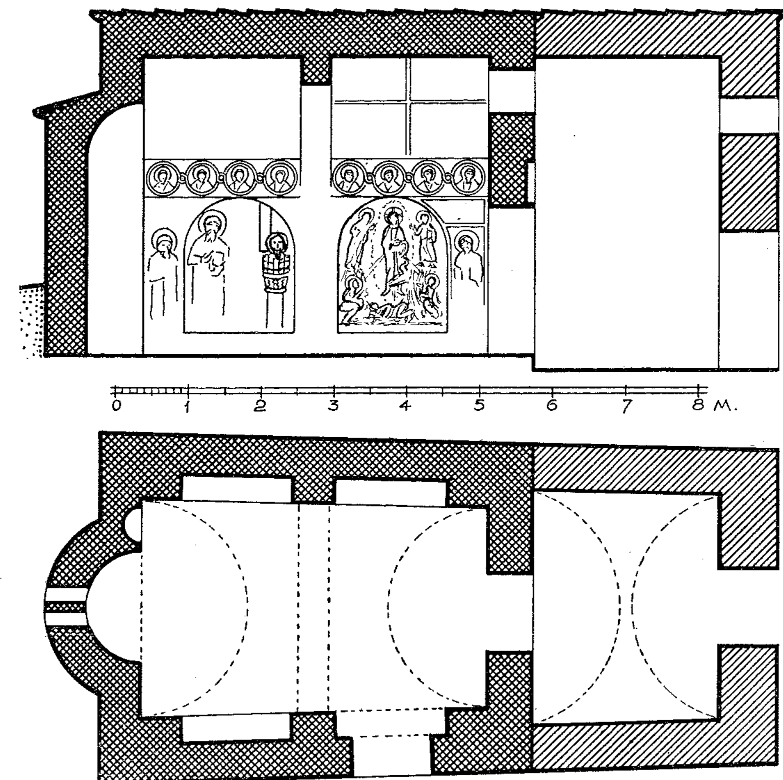
[1] Τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν ἀναφέρει ἐκ τῶν νεωτέρων πρῶτος ὁ Giuseppe Gerola εἰς τὸ μνημειῶδες ἔργον του Monumenti Veneti nell' isola di Creta (τ. IV, 1901, σ. 426). Περιέργως ὅμως ὁ σοφὸς οὗτος οὐ μόνον δὲν ἐδημοσίευσε τὸ σχέδιον αὐτοῦ, ὡς ἔπραξε διὰ τόσους ἄλλους ναοὺς τῆς Κρήτης, ἀλλ' οὐδὲ τὰς τοιχογραφίας του οὐδόλως περιέγραψε ἀρκεσθεὶς μόνον νὰ περιλάβῃ (ὑπ' ἀριθμὸν 58) τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ μεταξὺ τῶν τοιχογραφημένων ναῶν τῆς Κρήτης ἐν τῷ Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta, ὃν ἐδημοσίευσεν ἐν τοῖς Atti del R. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, τ. CXIV, Venezia 1935, σ. 139-216. Μόνον δὲ τὴν κτητορικὴν τοῦ ναοῦ ἐπιγραφὴν ἐδημοσίευσεν ἀκριβέστατα ὁ Gerola (Monumenti τ. IV σ. 426 ἀρ. 20) χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὴν σχολιάσῃ. Μετὰ τὸν Gerola τὸν ναὸν ἐπεσκέφθη, περὶ τὸ 1918, ὁ Μιχ. Δέφνερ (ἔ.ἀ. σ. 233), ὅστις ἀναφέρει καὶ αὐτὸς μόνον τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφήν, ἣν καὶ μετέγραψεν ἔν τισιν ἐσφαλμένως (σ. 238). Τέλος τῷ 1933 τὴν αὐτὴν κτητορικὴν ἐπιγραφήν, ἐν πολλοῖς ἐσφαλμένην, περιέλαβεν εἰς τὸ πονημάτιον αὐτοῦ τὸ ἐπιγραφόμενον «Ἡ ἀρχαία πόλις Ριζηνία, τὰ νῦν Μεσκλά», ὁ τότε καθηγητὴς καὶ νῦν γυμνασιάρχης Χανίων Ἰω. Παπαϊωάννου Μαυρακάκης (Χανιὰ 1933, σ. 29-30).

[2] Ὑπὸ τὴν ἐπίκλησιν Χριστὸς ὑπάρχει ἐν Κρήτῃ καὶ ἄλλη ἐκκλησία εἰς Ποταμιὲς Πεδιάδος, ὁμοίως δὲ καὶ ἐν Πάτμῳ (ἀνατολικῶς τῆς Μονῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου), Βεροίᾳ καὶ τέλος ἐν τῷ Κάστρῳ τῆς Σκιάθου, βλ. καὶ Ἀλέξ. Παπαδιαμάντη, Ἐστὸ Χριστὸ 'στὸ Κάστρο.

ἡμικυκλικοῦ τόξου, ὅπερ συνήθως κατασκευάζεται ὑπὲρ τὴν ἐξωτερικὴν θύραν εἰσόδου τοῦ ναοῦ, χρησιμεῦον ὡς πλαίσιον τῆς εἰκόνος τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου.

Ἐπειδὴ ὁ ναὸς εἶναι σήμερον ἐξωτερικῶς ἐπικεχρισμένος διὰ πάχεος κο-

ΜΕΤΑΜΌΡΦΩCIC CΩΤΗ͂ΡΟC ΜΕCΚΛΩ͂Ν

Εἰκ. 3. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ τῶν Μεσκλῶν.

νιάματος μετὰ γαλακτώματος ἀσβέστου (εἰκ. 1 καὶ 2) δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας του. Βέβαιον εἶναι μόνον, ὅτι ἡ στέγη του ἐκαλύπτετο διὰ μεγάλων, βυζαντινοῦ τύπου στρωτήρων κεράμων, μήκους 0.58 καὶ μέσου πλάτους 0.31, ἐφ' ὧν ἦσαν τεθειμένοι στενότεροι, ἡμικυλινδρικοὶ καλυπτῆρες. Δυστυχῶς προσφάτως αἱ παλαιαὶ μεγάλαι κέραμοι ἀφῃρέθησαν ἵνα καλυφθῇ ἡ στέγη διὰ σιμεντοπλακός (εἰκ. 2).

Ἐσωτερικῶς εἰς ἕκαστον τῶν δύο μακρῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγονται ἀνὰ δύο τυφλαὶ ἀψῖδες (εἰκ. 3) βάθους 0.32, πλάτους 1.47 καὶ ὕψους

ἐν τῷ μέσῳ 1.80 μ. Διὰ τῶν τυφλῶν τούτων ἁψίδων, ὧν καὶ ἄλλα παραδείγματα συναντῶνται εἰς μονοκαμάρους ναοὺς τῆς Κρήτης [1], καὶ οἰκονομία ὑλικοῦ ἐπιτυγχάνεται καὶ περισσοτέρα πλαστικότης εἰς τὰ τοιχώματα προσδίδεται, αὐξάνεται δὲ συνάμα καὶ ἡ διακοσμήσιμος ἐπιφάνεια τοῦ ναοῦ.

Ὅ τε κυρίως ναὸς καὶ ὁ νάρθηξ καλύπτονται διὰ κυλινδρικῆς καμάρας, ἐξ ὧν ἡ τοῦ κυρίως ναοῦ στηρίζεται ἐν τῷ μέσῳ ἐπὶ ἐνισχυτικοῦ τόξου ἢ *σφενδονίου* (εἰκ. 3) ἀποσβεννυμένου κατὰ τὰς γεννήσεις του ἄνευ ὑφαψιδίου [2].

Ὁ ναὸς εἶναι σκοτεινὸς φωτιζόμενος μόνον ἐκ τῆς κατὰ τὴν βόρειον πλευράν, ἐντὸς τῆς δευτέρας ἀπ᾽ ἀνατολῶν τυφλῆς ἁψῖδος, ἀνοιγομένης θύρας εἰσόδου καὶ ἐκ τοῦ μικροῦ διλόβου παραθύρου, ὅπερ ἀνοίγεται εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Μεταγενεστέρως μικρὸν δίλοβον παράθυρον ἠνοίχθη καὶ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν ἀσυμμέτρως (εἰκ. 3), καταστρέψαν τμῆμα τῆς σχετικῆς τοιχογραφίας. Τέλος ὁ νάρθηξ φωτίζεται ἐκ τῆς πρὸς δυσμὰς ἀνοιγομένης θύρας του καὶ τοῦ ὑπεράνω αὐτῆς ἀνοιγομένου στενοῦ μονολόβου παραθύρου (εἰκ. 1 καὶ 3, τομή).

Ἡ ζωγραφικὴ διακόσμησις. Οἱ τοῖχοι καὶ οἱ θόλοι τοῦ τε κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος καλύπτονται ἐξ ὁλοκλήρου διὰ τοιχογραφιῶν, οὐδὲ τοῦ ἐλαχίστου τμήματος παραμένοντος ἀδιακοσμήτου. Αἱ τοιχογραφίαι δ᾽ αὗται διατηροῦνται σήμερον εἰς καλὴν ὁπωσδήποτε κατάστασιν, πλὴν τῶν ἐπὶ τῶν θόλων, αἵτινες παρουσιάζουσιν ἅλατα, καθιστῶντα αὐτὰς ἐν πολλοῖς ἀδιακρίτους καὶ μικρῶν τινων τμημάτων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἅτινα κατέπεσαν ἀφίνοντα νὰ φανῇ κάτωθεν αὐτῶν προγενέστερον στρῶμα τοιχογραφιῶν, ὅπερ φέρει πολλὰ κτυπήματα σφύρας, ἐπενεχθέντα χάριν καλυτέρας προσφύσεως τοῦ κονιάματος τοῦ δευτέρου στρώματος. Ἐπικυροῦται οὕτως ἡ ἐν τῇ κτητορικῇ ἐπιγραφῇ τοῦ ναοῦ—περὶ ἧς θὰ ὁμιλήσωμεν λεπτομερέστερον κατωτέρω—ἀρχικὴ φράσις, καθ᾽ ἣν ὁ ναὸς «*ἀνακαινίστι καὶ ἀνιστορίθι*» ...

Εἰκονογραφικὴ διάταξις τῶν τοιχογραφιῶν. Λόγῳ ἀπουσίας τρούλλου ὁ Παντοκράτωρ ἐζωγραφήθη εἰς τὴν ἱεραρχικῶς ἀμέσως μετὰ τὸν τροῦλλον ἐρχομένην θέσιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, τῆς εἰς τὴν θέσιν ταύτην συνήθως εἰκονιζομένης Πλατυτέρας μετατεθείσης εἰς τὴν παρὰ τὸν νότιον τοῖχον ἀνοιγομένην μικρὰν κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Κάτωθεν τοῦ Παντοκράτορος εἰς τὸν κύλινδρον τῆς κόγχης εἰκονίσθησαν, ὡς συνήθως, ἱεράρχαι

[1] Ὡς π.χ. ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ἀποδούλου τῆς Ἐπαρχίας Ἀμαρίου καὶ τοῦ Σωτῆρος εἰς Τεμένια Σελίνου (G e r o l a, Monum. Veneti nell' isola di Creta, τ. II, 1908, εἰκ. 143 καὶ 261) κλπ.

[2] Τοιαῦτα σφενδόνια, ἄλλοτε ἓν καὶ ἄλλοτε δύο, συναντῶνται καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Κρήτης, στερουμένους τυφλῶν ἁψίδων, ὡς π.χ. εἰς Ζεβρεμιανὰ Κανδάνου καὶ Ἀσώματον Σιναπίου (G e r o l a, ἔ.ἀ. εἰκ. 22 καὶ 143), εἰς Ἅγ. Γεώργιον τὸν Καβουσιώτην (Μιραμπέλου), Ἅγ. Γεώργιον τὸν Σφακιώτην, Ἅγ. Γεώργιον τὸν Ξυδᾶν, Εἰσόδια Θεοτόκου Σκλαβεροχωρίου, Παναγίαν Καρδουλιανῶ, Ἁγ. Τριάδα Ἀρχανῶν (Μ. Χ α τ ζ η δ ά κ η ς, Κρητ. Χρον. Ϛ´ [1952] σ. 62, 67, 68, 69, 70) κλπ.

συλλειτουργοῦντες, διατεταγμένοι ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν τῆς ἐν τῷ μέσῳ εἰκονιζομένης παραστάσεως τοῦ ἀμνοῦ ἢ *μελισμοῦ*. Λόγῳ τῆς σμικρότητος τῆς κυρίας κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἥτις χωρεῖ μόνον 4 ἱεράρχας (ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά: *Νικόλαον, Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον, Γρηγόριον* καὶ *Βασίλειον*) αἱ εἰκόνες τῶν ἱεραρχῶν συνεχίζονται καὶ εἰς τὰ ἀμέσως πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον συνεχόμενα τοιχώματα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ, ἔνθα εἰς μὲν τὸ βόρειον εἰκονίσθησαν οἱ ἅγιοι: *Ἀθανάσιος, Κύριλος* καὶ *Πολήκαρπος,* εἰς δὲ τὸ νότιον ὁ *ἡσαπόστολος* [Ἀβέρκιος] καὶ ὁ *Ἅγιος Βλάσιος*. Παρὰ τοὺς ἱεράρχας τοῦ ἱεροῦ εἰκονίσθησαν καὶ τρεῖς ἅγιοι διάκονοι, εἷς πρὸς νότον μεταξὺ τῶν δύο κογχῶν καὶ δύο πρὸς βορρᾶν τῆς μεγάλης κόγχης.

Αἱ εὐαγγελικαὶ σκηναὶ καταλαμβάνουσι τὰ ἄνω μέρη τῶν τοιχωμάτων καὶ τοὺς θόλους. Καὶ δὴ ὁ μὲν Εὐαγγελισμὸς τὸ ὑπὲρ τὸ τεταρτοσφαίριον τοῦ ἱεροῦ τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἡ δὲ Ἀνάληψις, αὐτὴ καὶ μόνη, ὁλόκληρον τὴν εὐθὺς πρὸ τοῦ ἱεροῦ καμάραν, ἐν ᾧ εἰς τὴν δυτικὴν καμάραν, διαιρεθεῖσαν εἰς ὀκτὼ τμήματα, εἰκονίσθησαν εἰς μικροτέραν κλίμακα: ἡ Γέννησις, ἡ Βάπτισις, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, ἡ Βαϊοφόρος, ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα, αἱ Μυροφόροι εἰς τὸ μνῆμα καὶ ἡ Ἀνάστασις. Ὅλως ἐξαιρετικῶς ἐτονίσθη ἡ παράστασις τῆς Μεταμορφώσεως—εἰς τὸ ὄνομα τῆς ὁποίας, ὡς ἐλέχθη, τιμᾶται ὁ ναός—διὰ τῆς ἀπεικονίσεως αὐτῆς ἐφ᾽ ὁλοκλήρου τοῦ τυμπάνου τῆς ἔναντι τῆς βορείου θύρας εἰσόδου τυφλῆς ἁψῖδος (εἰκ. 3, τομή). Τέλος σκηναί τινες τοῦ Πάθους—ὁ Σίμων αἴρων τὸν σταυρόν, ὁ Ἑλκόμενος, ἡ Σταύρωσις καὶ ὁ Ἐνταφιασμός – εἰκονίσθησαν, εἰς μικρὰν σχετικῶς κλίμακα, ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ.

Εἰς τὰ ὑπολειπόμενα κάτω μέρη τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ εἰκονίσθησαν μεμονωμέναι μορφαὶ ἁγίων, τεταγμέναι εἰς δύο καθ᾽ ὕψος ζώνας, ἐξ ὧν οἱ μὲν τῆς κάτω παρεστάθησαν ὁλόσωμοι καὶ εἶναι οὗτοι εἴτε ἀσκηταί (*Ἅγ. Ἀντώνιος, Ἅγ. Εὐθίμιος*) καὶ στυλῖται ἅγιοι, εἴτε στρατιωτικοί, ὡς [Θεόδωρος] *ὁ Στρατ*[ηλάτης] καὶ ὁ *Ἅγ. Γεώργιος·* οἱ δὲ τῆς ἄνω ζώνης εἰκονίσθησαν ἐν προτομῇ, εἶναι δ᾽ οὗτοι μάρτυρες ἅγιοι ἐντὸς κυκλικῶν μεταλλίων συνδεομένων πρὸς ἄλληλα διὰ κόμβων (εἰκ. 3, τομή). Ἐκ τούτων οἱ μὲν ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀπέβησαν, λόγῳ τῶν ἁλάτων, δυσκαθόριστοι, ἐκ δὲ τῶν ἐπὶ τῆς βορείου διατηροῦνται καλῶς μόνον οἱ παρὰ τὸ ἱερὸν εἰκονιζόμενοι ἅγιοι *Θεράπον* καὶ *Δαμιανὸς* καὶ ὁ ὕπερθεν τῆς βορείου θύρας *Ἅγιος Ἀκίνδυνος*. Ἐντὸς τοῦ τετάρτου ἀπὸ δυσμῶν κύκλου θὰ εἰκονίζετο ὁ Ἅγ. Ἐλπιδιφόρος, ὡς μαρτυρεῖ τὸ σωζόμενον τμῆμα τῆς σχετικῆς ἐπιγραφῆς ... ΔΗΦΟΡΟϹ. Τέλος ἐπὶ τῆς μεταξὺ τῶν δύο τυφλῶν ἁψίδων τῆς βορείου πλευρᾶς παραστάδος εἰκονίσθη ὁλόσωμος *Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ φωτοδότης,* ἐπὶ δὲ τοῦ ὕπερθεν σφενδονίου μάρτυρες ἅγιοι ἐν προτομῇ ἐντὸς μεταλλίων.

Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐπὶ μέρους ἐξέτασιν τῶν τοιχογραφιῶν.

1. Ὁ Χριστὸς *Παντοκράτωρ,* εἰκονιζόμενος ἐν προτομῇ καὶ εἰς μεγάλην

κλίμακα (εἰκ. 4), καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τεταρτοσφαιρίου διὰ τῶν πολὺ πρὸς τὰ πλάγια ἐκτεταμένων χειρῶν του, ἐξ ὧν ἡ μὲν δεξιὰ εὐλογεῖ ἡ δὲ ἀριστερὰ κρατεῖ ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ εἶναι γε-

Εἰκ. 4. Λεπτομέρεια τῆς ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τῆς κόγχης τοιχογραφίας τοῦ Παντοκράτορος.

γραμμένη ἡ ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου (ια', 28) εἰλημμένη ἐπιγραφή: *Δεῦτε πρός με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς.*

Ἡ ἐπὶ τοῦ βαθυγαλάζιου κάμπου προβαλλομένη κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ, πλαισιουμένη ὑπὸ ὠχροκιτρίνου ἐνσταύρου φωτοστεφάνου, ἔχει τὴν ἔκφρασιν ἤρεμον καὶ αὐστηράν, καστανὴν τὴν κόμην, μεγάλους μέλανας ὀφθαλμούς, εὐθεῖαν καὶ μακρὰν τὴν ῥῖνα (εἰκ. 4). Ἑκατέρωθέν της, ἐντὸς μικρῶν δίσκων,

εἶναι γεγραμμένα τὰ συμπιλήματα ΙC-ΧC, κάτωθεν δ' αὐτῶν ἐπὶ τοῦ γαλάζιου κάμπου διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή: *ὁ Παντο-κράτωρ.*

Ἡ παράστασις τοῦ Χριστοῦ ὡς Παντοκράτορος μόνου ἐν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εὑρίσκεται εἰς βυζαντινὰς βασιλικὰς τοῦ 12ου αἰῶνος, ὡς εἶναι αἱ τῆς Σικελίας[1], πρὸς τὰς ὁποίας μεγάλην παρουσιάζει, ὡς πρὸς τὴν στάσιν, ὁμοιότητα ἡ τῶν Μεσκλῶν[2].

Συνηθεστέρα ὅμως, ἤδη λίαν ἐνωρίς (9ον αἰ.) καὶ μέχρι τῶν προκεχωρημένων ἔτι μεταβυζαντινῶν χρόνων, εἶναι ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τῆς ἁψῖδος οὐχὶ μόνου, ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Πρόδρομον, εἰκονιζομένους ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἐν στάσει δεήσεως (ὅθεν καὶ Δέησις ἢ Τρίμορφον ἡ ὅλη παράστασις ὀνομάζεται) καὶ μεσιτεύοντας παρ' αὐτῷ ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων. Εὕρηται δὲ ἡ Δέησις ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τῆς κόγχης[3] καὶ εἰς τρουλλαίους ναούς, ὡς ὁ τοῦ Σωτῆρος τοῦ Πσκώφ[4] (Ρωσίας) (1156), μάλιστα δὲ εἰς κρύπτας—ὡς ἡ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος[5]—καὶ εἰς ναοὺς ὠρυγμένους ἐντὸς βράχων, ὡς εἶναι οἱ τῆς Καππαδοκίας[6] καὶ τῆς Ἀπουλίας[7], ἔτι δὲ καὶ εἰς σπηλαιώδεις καὶ ὑπεργείους ναοὺς τῆς Τραπεζοῦντος[8], τῆς Πελοποννήσου[9], τῆς Ρόδου[10] καὶ ἰδίᾳ

---

[1] Otto Demus, The Mosaics of Norman Sicily, London: Cefalù εἰκ. 2, Capella Palatina εἰκ. 10B, Monreale εἰκ. 59.

[2] Ὁ Παντοκράτωρ μόνος ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζεται καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Κρήτης, ὡς εἰς Ἅγ. Πνεῦμα Μιραμπέλου καὶ Ἀσώματον Ἀρχανῶν (Χατζηδάκης, ἔ.ἀ. σ. 63 καὶ 70), Καρδάκι Ἀμαρίου καὶ Ἁγ. Παρασκευὴν Κανδάνου.

[3] Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ἡ Δέησις πρὶν ἢ εἰσχωρήσῃ ἐντὸς τῆς κόγχης εἰκονίζεται εἰς ναοὺς τοῦ 11ου αἰ. (Ὅσιος Λουκᾶς Φωκίδος, Tsimas-Papachadjidakis, Mosaïques d'Hosios Loukas, Athènes, τ. I ἀρ. 30-33, Ἁγ. Σοφία Κιέβου A. D. Radchenko, Puteboditeli, Κίεβον 1950, σ. 30 εἰκ. 14) εἰς τὸν ὑπεράνω τῆς κόγχης λῶρον καὶ εἰς πολὺ μικρὰν σχετικῶς κλίμακα.

[4] Ph. Schweinfurth, Geschichte der Russischen Malerei im Mittelalter, Haag 1930, σ. 114.

[5] G. Sotiriou, Actes du III Congr. Intern. Études byz., 1932, σ. 392.

[6] G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce I, 1 (1925) σ. 122 I, 2 (1932) πίν. 98, 1, 114, 126.—II, 1 (1936) πίν. 166 1.—Ὁ αὐτὸς ἐν Orientalia Christiana periodica 28, 245 (Ἐρένκιοϊ).

[7] Alba Medea, Gli affreschi delle cripte eremitiche Pugliesi, Roma 1939, σ. 39-41 καὶ Album, εἰκ. 26, 48, 137, 155. Schlumberger, Epop. Byz. 3, 625.

[8] G. Millet-Talbot Rice, Byzantine Painting at Trebizond, London 1936, σ. 78 καὶ 101 πίν. V.

[9] Μονοκάμαρος βασιλικὴ Ἁγ. Νικολάου Γερακίου, ἔνθα ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τῆς κόγχης μεταξὺ δύο ὁλοσώμων ἀγγέλων.

[10] Ἴλκ-Μιχράμπ, Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Ϛ' (1948), σ. 143, Ντολαπλί, ἔ.ἀ. σ. 177, Φουντουκλί (αὐτόθι σ. 184 εἰκ. 142), Ναὸς Ἁγ. Νίκωνος καὶ Θεοδώρου Ἀρνίθας (ἀδημοσίευτος) κλπ.

τῆς Κρήτης [1], ἔνθα, ἐνίοτε, τὴν θέσιν τοῦ Προδρόμου καταλαμβάνει ὁ ἐν τῷ ναῷ τιμώμενος ἅγιος [2].

2. Ἡ Παναγία, λόγῳ τῆς ἐν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ ἀπεικονίσεως τοῦ Χριστοῦ, μετετέθη, ὡς εἴπομεν, εἰς τὴν μικρὰν νοτίαν κόγχην. (Διάμ. 0.46, ὕψ 1.40 μ.). Παρίσταται δ' αὕτη ἐνταῦθα κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης, ἤτοι ὀρθία καὶ κατὰ μέτωπον, μὲ τὰς χεῖρας πλαγίως ὑψωμένας εἰς στάσιν δεήσεως, περιβεβλημένη ἀπὸ κεφαλῆς τὸ σύνηθες πορφυροῦν μαφόριον καὶ φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους της, ἐν προτομῇ καὶ κατὰ μέτωπον, τὸν μικρὸν Χριστόν, περιβαλλόμενον ὑπὸ ἀνοικτοχρώμου φυλλοφόρου κυκλικοῦ πλαισίου, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς ἐνῷ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν τὸ Εὐαγγέλιον. Αἱ σάρκες ἀμφοτέρων ἀπεδόθησαν διὰ σκοτεινοῦ σιτόχρου τόνου, διὰ βαθέως δ' ἐρυθροῦ χρώματος τὰ ἐντόνως σημειούμενα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων. Ὁ ἀὴρ τῆς ὅλης παραστάσεως ἐχρωματίσθη βαθυγάλαζος.

3. Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ Παντοκράτορος καὶ τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς μεγάλης κόγχης εἰκονίσθησαν, ὡς συνήθως, Ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες, τέσσαρες τὸν ἀριθμόν, ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος ἤτοι ἀριστερᾷ μὲν οἱ Ἅγ. Νικόλαος καὶ Ἰω. ὁ Χρυσόστομος, δεξιᾷ δὲ οἱ Ἅγ. Βασίλειος καὶ Γρηγόριος. Ὑψηλοὶ καὶ ἐνδεδυμένοι πάντες φαιλόνια μετ' ἐπιτραχηλίων κοσμουμένων διὰ μεγάλων σταυρῶν, κρατοῦσιν εἰς τὰς χεῖρας ἀνεπτυγμένα εἰλητά, ἀναγράφοντα χωρία ἐκ τῆς λειτουργίας [3], στρέφονται δὲ πάντες πρὸς τὸ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν εἰκονιζόμενον, ἐντὸς λεκάνης ἐπὶ τῆς ἁγ. τραπέζης, γυμνὸν βρέφος Ἰησοῦν—τὸ γνωστὸν θέμα τοῦ μελισμοῦ—ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἵσταται ἀνὰ εἷς διάκονος μὲ λευκὸν στιχάριον καὶ κατάκοσμον τραχηλέαν. Αἱ σάρκες τῶν προσώπων τῶν ἱεραρχῶν εἶναι χρώματος φαιοῦ μὲ φῶτα λευκὰ καὶ πράσινα. Ἡ περιγραφεῖσα σύνθεσις τῶν συλλειτουργούντων πέριξ τῆς ἁγ. Τραπέζης ἱεραρχῶν συνηθίζεται πολὺ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, ὅτε, ὡς γνωστόν, ἀνεπτύχθη εἰς μέγαν βαθμὸν ἡ εἰκονογράφησις τῆς Λειτουργίας [4].

[1] Ἅγ. Ἀπόστολοι εἰς Δρεῖς Σελίνου (G e r o l a, Monum. Veneti nell isola di Creta τ. II, 1908, σ. 322 σημ. 4). Ἅγ. Νικόλαος καὶ Ἅγ. Γεώργιος Ξυδᾶ (Χ α τ ζ η δ ά κ η ς, ἔ.ἀ. σ. 67). Ἅγ. Ἰω. ὁ Θεολόγος Μέσα Μουλιανῶν Σητείας (κατ' ἀνακοίνωσιν Στ. Βασιλάκι). Ἅγ. Γεώργιος Ἀμαρίου, παρὰ τὸ Νέφς Ἀμάρι καὶ Ἅγ. Ὀνούφριος Γέννας (κατ' ἀνακοίνωσιν Κ. Καλοκύρη). Ἅγ. Εὐτύχιος Ρεθύμνης (Δ ρ α ν δ ά κ η ς, Κρ. Χρ. Ι', 1956, 220). Εἰς τὸν Ἅγιον Πανταλέοντα τοῦ Μπιζαργιάνου Πεδιάδος ὁ Παντοκράτωρ εἰκονίζεται μεταξὺ δύο ἀγγέλων, ὅπως εἰς τὸ Γεράκι (G e r o l a, ἔ.ἀ. σ. 322 σημ. 13).

[2] Ναὸς Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Γαλατᾶ παρὰ τὰ προϊστορικὰ ἐρείπια τῆς Ἁγ. Τριάδας, ἔνθα ἀντὶ τοῦ Προδρόμου εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ὁ Ἅγ. Γεώργιος. Ναοὶ χωρίων: Καλογέρου (Φωτογραφία Κ. Καλοκύρη) καὶ Σπήλιου, τῆς περιοχῆς Ἀμαρίου, ἔνθα ἀντὶ τοῦ Προδρόμου εἰκονίσθη ἐν προτομῇ ὁ Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (G e r o l a, ἔ.ἀ. 2 εἰκ. 377).

[3] Οὕτω π.χ. ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *πάλιν καὶ πολλάκις σοι προσπίπτομεν* κλπ. (Β' εὐχὴ πιστῶν Τ ρ ε μ π έ λ α, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, σ. 68).

[4] J. S t e f a n e s c u, L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient, Bruxelles 1936, σ. 127 ἑξ.

Κάτωθεν τῆς παραστάσεως τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐνεφανίσθη ἀρχαιότερον στρῶμα τοιχογραφιῶν, ἐφ' οὗ καὶ πάλιν εἰκονίζετο ὁ Ἅγ. Νικόλαος μὲ πρόσωπον σκοτεινὸν καστάνινον, ἐφ' οὗ ποικιλόχρωμα φῶτα.

4. Ὁ *Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου* ἀπεικονίσθη, ὡς συνήθως εἰς μονοκαμάρους ναούς, ἄνωθεν καὶ ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ ἀριστερᾷ μόλις κατελθόντα ἐξ οὐρανοῦ καὶ τείνοντα τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὴν δεξιᾷ εἰκονιζομένην ὀρθίαν Θεοτόκον. Καὶ τῆς παραστάσεως ταύτης, ἥτις λόγῳ τῶν ἁλάτων εἶναι δυσδιάκριτος, τμῆμα καταπεσὸν ἀφῆκε νὰ διαφανῇ ὁμοία παράστασις ἐπὶ παλαιοτέρου στρώματος, ἤτοι ὁλόκληρος σχεδὸν ὁ ἀρχάγγελος μὲ κιτρινέρυθρον πρόσωπον ἐφ' οὗ λευκὰ φῶτα, ἀμαυρὰν κόμην καὶ καστανέρυθρα ἐνδύματα καὶ πτέρυγας, ἐφ' ὧν τινὲς λευκοκίτριναι καὶ μελαναὶ γραμμαί. Πρὸ τοῦ ἀρχαγγέλου διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή (χαῖρε) *καιχαριτομένη ὁ κύριος μετὰ σοῦ*. Χαρακτηριστικὴ διὰ τὸ παλαιότερον στρῶμα τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ἡ ἀπουσία τῶν τονισμένων περιγραμμάτων, τὰ ὁποῖα παρατηροῦμεν εἰς τὰς περισσοτέρας τοιχογραφίας τοῦ δευτέρου στρώματος. Ἡ δεξιᾷ εἰκονιζομένη Παναγία τοῦ δευτέρου στρώματος φέρουσα τὸ πορφυροῦν μαφόριον παρεστάθη ὀρθία πρό τινος καθίσματος καλυπτομένου διὰ πτυχωτῆς, πεποικιλμένης ποδέας. Δὲν διακρίνεται καλῶς ἂν κρατεῖ τὴν ἠλακάτην. Τὸ πρόσωπόν της εἶναι καστανόχρουν μὲ λευκά τινα φῶτα. Εἰς τὸ βάθος διακρίνονται ἀρχιτεκτονήματα.

Εἰς τὸ μεταξὺ ἀρχαγγέλου καὶ Παρθένου κενὸν ἤτοι τὸ εὐθὺς ὑπὲρ τὴν κλεῖδα τοῦ τεταρτοσφαιρίου εἰκονίζεται τὸ Ἅγ. Μανδήλιον ἤτοι ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀπετυπώθη ἐπὶ τοῦ μάκτρου, εἰκονιζομένου ἐνταῦθα ἐν σχήματι ἐλλείψεως φερούσης ἑκατέρωθεν δύο κόμβους καταλήγοντας εἰς ταινίας μετὰ κροσσῶν.

Κάτωθεν τοῦ Ἁγ. Μανδηλίου εἰκονίζεται ὁ Ἥλιος καὶ ἡ Σελήνη.

5. *Διάκονοι* ἅγιοι εἰκονίζονται εἰς τὰ ἑκατέρωθεν τῆς μεγάλης κόγχης τμήματα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, δύο πρὸς βορρᾶν καὶ εἷς πρὸς νότον παρὰ τὴν μικρὰν κόγχην. Ἐνδεδυμένοι λευκὰ στιχάρια μὲ σκοτεινὰς πρασίνας πτυχάς, κρατοῦσιν οἱ δύο πρὸς βορρᾶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς θυμιατήριον ἠρτημένον ἐξ ἁλύσεων, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς, κεκαλυμμένης διὰ τοῦ ἐρυθροῦ ὠραρίου των, κωνικὸν ἀρτοφόριον. Αἱ χειρίδες των καὶ τὸ κράσπεδον τοῦ ἱματίου των εἶναι κατάκοσμα.

6. Ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἐλέχθη πλὴν τῶν ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ καὶ ἄλλοι ἱεράρχαι εἰκονίσθησαν εἰς τὰ ἀνατολικὰ τέρματα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ ἤτοι εἰς τὰ ἐσωτερικῶς τοῦ τέμπλου εὑρισκόμενα μέρη των. Οὕτω ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς πρῶτος ἐξ Ἀνατολῶν εἰκονίσθη, ὁλόσωμος, ὁ Ἅγιος *Ἀθανάσιος* ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, ἐνδεδυμένος τὴν ἀρχιερατικήν του στολήν. Ἰδιαιτέρως ζωντανὴ ἀπεδόθη ἡ ὑπὸ καστανερύθρου περιγράμματος περιβαλλομένη κεφαλὴ τοῦ ἁγίου (εἰκ. 5) μὲ τὸ εὐρὺ μέτωπον — κάτωθεν

τοῦ ὁποίου λάμπουν δύο βαθεῖς καὶ διαπεραστικοὶ ὀφθαλμοί — μὲ τὴν ἐσχηματοποιημένην κόμην καὶ τὸ γένειον — ἀποδοθέντα διὰ λευκῶν παραλλήλων γραμμῶν — καὶ τὰ ἐν σχήματι ἀνεστραμμένου ὀκτώ, ἐπίσης ἐσχηματοποιημένα ὦτα. Λευκαὶ κηλῖδες, τεθειμέναι ἐπὶ τῶν κιτρινοπρασίνων γυμνῶν μερῶν τοῦ προσώπου, φωτίζουσι τὰ ἐξέχοντα μέρη του καὶ τονίζουσι τὴν πλαστικότητα αὐτοῦ. Ὀλίγον κάτωθεν τοῦ στήθους διακρίνονται παράλληλοι κατακόρυφοι γραμμαί, ἐν εἴδει κιγκλιδώματος, ἃς δὲν δύναμαι νὰ ἐξηγήσω. Ἴσως νὰ πρόκειται περὶ ἐπιζωγραφήσεως τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου ἐπὶ στυλίτου τινὸς ἁγίου, ἐκ τῆς εἰκόνος τοῦ ὁποίου παρέμειναν μόνον τὰ σιδηρᾶ ἐκείνου κιγκλιδώματα.

Εἰκ. 5. Κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου.

7. Παραπλεύρως τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου ἀλλ' εἰς τὸ πάχος καὶ τὴν ἄντυγα τοῦ τόξου τῆς πρώτης ἀπ' Ἀνατολῶν τυφλῆς ἀψῖδος τῆς βορείου πλευρᾶς εἰκονίσθη ὁλόσωμος ἕτερος ἱεράρχης τῆς Ἀλεξανδρείας, ὁ *Ἅγ. Κύριλ[λ]ος* (εἰκ. 6). Τὴν φαλακρὰν καὶ εἰς βαθὺ καστανόν, πυκνὸν καὶ σφηνοειδῆ πώγωνα καταλήγουσαν ὀστεώδη κεφαλήν του καλύπτει, ὡς συνήθως, λευκὸν πλεκτόν, ἐφαρμοστὸν σφαιρικὸν κάλυμμα (calotte) κοσμούμενον διὰ σταυροῦ καὶ γαμμαδίων (εἰκ. 6). Ἐνδεδυμένος τὴν ἀρχιερατικὴν αὐτοῦ στολήν, ἐφ' ἧς λευκὸν ἐπιτραχήλιον μὲ μεγάλους σταυρούς, κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν αὐτοῦ πολυποίκιλτον κλειστὸν Εὐαγγέλιον [1]. Λευκαὶ κηλῖδες χρώματος

[1] Ἡ στάσις αὕτη ἐδόθη εἰς τὸν Ἅγ. Κύριλλον προφανῶς λόγῳ τοῦ μικροῦ (0.35) πλάτους τοῦ τοιχώματος, ἐφ' οὗ ἐζωγραφήθη.

ἐπὶ κιτρινοπρασίνων σαρκῶν τεθειμέναι εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη πλάθουσι καὶ ἐδῶ τὸν ὄγκον τοῦ προσώπου. Ἰδιαιτέρως ἰσχυρὰ παρουσιάζεται ἡ σχηματοποίησις τῶν ὤτων [1]. Αἱ πτυχαὶ τῆς στολῆς εἶναι καστανέρυθροι.

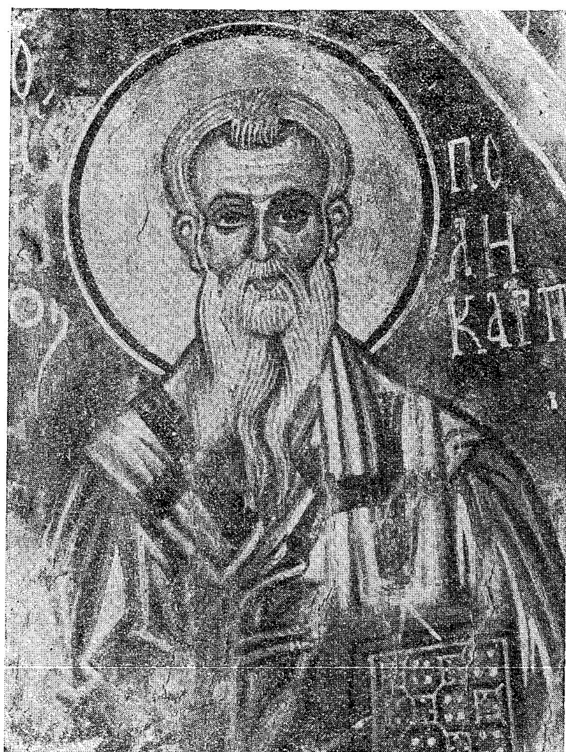
8. Παραπλεύρως τοῦ Ἁγ. Κυρίλλου ἤτοι κατὰ τὸ δεξιὸν ἥμισυ τοῦ τυμπάνου τῆς πρώτης ἐξ ἀνατολῶν τυφλῆς ἀψῖδος, εἰκονίσθη ὁλόσωμος ὁ *Ἅγ. Πολύκαρπος*, κρατῶν διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς πλουσίως ἐσταχωμένον Εὐαγγέλιον διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν (εἰκ. 7). Τὸ πλουσίως πτυχούμενον, βαθυπόρφυρον φαιλόνιόν του καλύπτεται δι' ὁμοίως πτυχουμένου λευκοῦ ἐπιτραχηλίου, κοσμουμένου διὰ μεγάλων σκοτεινοχρόων σταυρῶν. Ἀμφοτέρων αἱ πτυχαὶ ἀπεδόθησαν ἄλλαι μὲν διὰ κρασωτοῦ χρώματος (lie de vin) ἄλλαι δὲ διὰ λευκοῦ, παρέχουσαι ἐν συνόλῳ τὴν ἐντύπωσιν ἐλαφροῦ μεταξω-

Εἰκ. 6. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ Ἁγίου Κυρίλλου.

[1] Λόγῳ τῆς ἐπὶ τῆς καμπύλης ἄντυγος τοῦ τόξου εἰκονίσεως τοῦ προσώπου αἱ ἀναλογίαι του ἔχουσι παραμορφωθῆ εἰς τὴν παρατιθεμένην φωτογραφίαν (εἰκ. 6).

τοῦ ὑφάσματος. Κρασωτὸν ἐπίσης καὶ λίαν ἔντονον ἀπεδόθη καὶ **τὸ** περίγραμμα τοῦ ἐνδύματος. Ἀντιθέτως τὸ πρόσωπον τοῦ ἱεράρχου παρουσιάζει μεγάλην σχηματοποίησιν· διότι ἡ μὲν λευκή του κόμη — καταλήγουσα ἐπὶ τοῦ μετώπου εἰς σχῆμα μῦ μὲ καμπυλόγραμμα τὰ σκέλη [1] — καὶ τὸ ἄτακτον, λευκὸν ἐπίσης, διχαλωτόν του γένειον ἀπεδόθησαν διὰ λεπτῶν, λευκῶν, παραλλήλων γραμμῶν, τὰ δὲ ὦτα ἔλαβον καὶ ἐδῶ τὴν μορφὴν ἀντεστραμμένου 8. Αἱ ἀνατομικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου ἐδηλώθησαν διὰ λευκῶν γραμμῶν τεθεισῶν ἐπὶ τοῦ κιτρινοκαστάνου προπλασμοῦ. Τέλος ἐξαιρετικῶς μακροὶ παρεστάθησαν οἱ δάκτυλοι τῆς εὐλογούσης δεξιᾶς χειρός.

Εἰκ. 7. Τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ Ἁγ. Πολυκάρπου.

9. Ἂς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὸν νότιον τοῖχον. Εὐθὺς παρὰ τὴν γωνίαν, ἔνθα ἡ μικρὰ κόγχη, εἰκονίσθη ὁλόσωμος ἱεράρχης κρατῶν Εὐαγγέλιον. Ἐκ τῆς κεφαλῆς του σώζεται μόνον ἡ λευκή, ἐσχηματοποιημένη κόμη. Ἡ ἐπὶ τοῦ βαθυγαλάζιου κάμπου διὰ λευκῶν γραμμάτων γεγραμμένη ἐπιγραφὴ

[1] Βλέπε σχετικῶς Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ζ′ (1951) σ. 202.

μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος ἱεράρχης εἶναι ὁ *ἅγιος.... ιος ὁ ἠσαπόστολος*. Ἐπειδὴ δὲ ἄρρην ἰσαπόστολος, — πλὴν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου — ἦτο μόνον ὁ Ἅγ. Ἀβέρκιος [1], ἐπίσκοπος τῆς ἐν Φρυγίᾳ Ἱεραπόλεως, **οὗτος** ἀσφαλῶς θὰ παριστάνετο ἐνταῦθα, ἀφ' οὗ μάλιστα συμφωνοῦσι πρὸς τοιαύτην ταύτισιν καὶ τὰ σωζόμενα τρία καταληκτικὰ τοῦ ὀνόματός του γράμ-

Εἰκ. 8. Ὁ Ἅγιος Βλάσιος.

[1] Bibliotheca Hagiographica Graeca, Bruxellis 1901, σ. 1: *εἰς τὸν τίμιον θρόνον τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ ἁγίου καὶ ἰσαποστόλου Ἀβερκίου.*

ματα . . . ιος. Ὡς γέροντα ἄλλως τε ἱεράρχην παρουσιάζει αὐτὸν καὶ ἡ ἐν τῷ καθολικῷ τῆς Μ. Δαφνίου ψηφιδωτὴ παράστασις αὐτοῦ [1].

10. Παρὰ τὸν Ἅγ. Ἀβέρκιον εἰκονίσθη, εἰς τὸ πάχος τῆς πρώτης ἐξ ἀνατολῶν τυφλῆς ἁψῖδος, ἕτερος, ὁλόσωμος ἱεράρχης φέρων ἐπιτραχήλιον μὲ μεγάλους καστανοὺς σταυροὺς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστὸν Εὐαγγέλιον. Τόσον ἡ μορφή του ὅσον καὶ ἡ κατονομάζουσα αὐτὸν ἐπιγραφὴ ἔχουσι σχεδὸν τελείως ἐξαλειφθῆ.

Εἰκ. 9. Στυλίτης ἅγιος ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

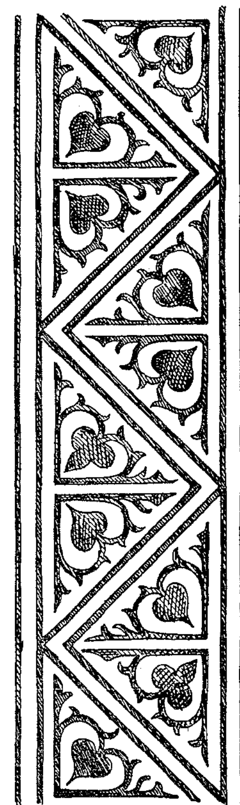
11. Τοὐναντίον τοῦ παραπλεύρως αὐτοῦ, ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ τυμπάνου τῆς τυφλῆς ἁψῖδος εἰκονιζομένου ὁλοσώμου ἱεράρχου σώζεται καὶ ἡ προσγεγραμμένη ἐπιγραφὴ κατὰ τὸ ἥμισυ: *ὁ ἅγ. Βλά*[σιος], καὶ τὸ πρόσωπον, ἂν καὶ ἀρκετὰ ἐφθαρμένον (εἰκ. 8). Ὁ ἅγιος εἰκονίζεται κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστὸν εὐαγγέλιον μὲ πολυτελῆ στάχωσιν, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν. Ἡ λευκή του κόμη καὶ τὸ διχαλωτόν του γένειον ἀπεδόθησαν διὰ λευκῶν παραλλήλων γραμμῶν, τὰ ὦτα ἐπίσης εἶναι λίαν ἐσχηματοποιημένα δίκην λίαν ἐπιμήκους ἐλλείψεως τὸ δὲ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς τονίζεται διὰ ζωηρῶς καστανερύθρου γραμμῆς.

12. Μετὰ τοὺς ἱεράρχας ἀκολουθοῦν, εἰς τὴν κάτω ζώνην πάντοτε, ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ καὶ ἄλλοι ἅγιοι. Οὕτω παρὰ τὸν Ἅγ. Βλάσιον καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ μὲ ἐκεῖνον τυμπάνου — εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου ἠνοίχθη μεταγενεστέρως δίλοβον παράθυρον (εἰκ. 9) — εἰκονίσθη ἐν προτομῇ στυλίτης ἅγιος (εἰκ. 9),

[1] G. Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 121 εἰκ. 56.

ἄγνωστον ποῖος, διότι ἡ συνοδεύουσα αὐτὸν ἐπιγραφὴ δὲν σώζεται. Ὁ ἅγιος βαίνει ἐπὶ κίονος μετὰ κιονοκράνου μιμουμένων ἔγχρωμον λίθον (ἀμυγδαλόπετραν). Καὶ τὸ μὲν στῆθος καὶ αἱ χεῖρές του — ἐξ ὧν ἡ μὲν δεξιὰ κρατεῖ ὄρθιον τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, ἡ δὲ ἀριστερὰ εἶναι τοποθετημένη πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω — διακρίνονται ὄπισθεν τετραγώνου κιγκλιδώματος ἐμπεπηγμένου ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου, ἐν ᾧ ἡ διὰ βαθυχρόου κουκουλλίου κεκαλυμμένη κεφαλή του, προβαλλομένη ἐπὶ τοῦ χρυσίζοντος φεγγίου, ἐξέχει ὑπεράνω τοῦ κιγκλιδώματος. Εἶναι δ᾿ ἡ κεφαλὴ αὕτη—ἂν καὶ μὴ σωζομένη ἀκεραία—ρεαλιστικὴ καὶ ἐκφραστικὴ βαθείας πίστεως (εἰκ. 9). Οἱ ὑπὸ καμπύλης σκιᾶς τονιζόμενοι μαῦροι καὶ ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοὶ καὶ αἱ καστανοὶ ἡλιοκαεῖς ἐκ τῆς εἰς τὸ ὕπαιθρον μακρᾶς παραμονῆς τοῦ στυλίτου σάρκες του, εὑρίσκονται εἰς ἰσχυρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὰς λευκὰς καὶ ἀραιὰς τρίχας τοῦ μύστακος καὶ τοῦ γενείου καὶ πρὸς τὴν λευκὴν ὁριζόντιον γραμμὴν τὴν σημειώνουσαν βαθεῖαν αὔλακα ταλαιπωρίας ἐπὶ τοῦ μετώπου. Ἰδιαιτέρως ἐκφραστικαὶ εἶναι καὶ αἱ μακροδάκτυλοι χεῖρες τοῦ ἐν ἐκστάσει προσευχομένου στυλίτου.

13. Ἐπὶ τοῦ συνεχομένου πρὸς τὸν στυλίτην δυτικοῦ τοιχώματος τῆς τυφλῆς ἁψῖδος ἀντὶ ἁγίου ἐζωγραφήθη τὸ παραπλεύρως εἰκονιζόμενον κόσμημα (εἰκ. 10), ἀποτελούμενον ἐκ συνεχομένων τριγώνων πληρουμένων διὰ κοσμημάτων ἐξ ἀνθεμίων ἐναλλὰξ μελανῶν καὶ κοκκίνων. Ἐπὶ δὲ τῆς ἀμέσως πρὸς δυσμάς, μεταξὺ τῶν δύο τυφλῶν ἁψίδων μεσολαβούσης παραστάδος διακρίνονται ἀμυδρῶς δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Ἐκ τούτων τὸ μὲν πρῶτον ἐμφανίζει τὸ κάτω μέρος ἱεράρχου, οὗτινος διακρίνονται αἱ πλουσίως διακοσμημέναι παρυφαὶ τοῦ φαιλονίου, τὸ δὲ δεύτερον στυλίτην ἅγιον γυμνὸν καὶ κρατοῦντα ράβδον. Ὁ ὑπέρυθρος κίων, ἐφ᾿ οὗ ἵσταται ὁ ἅγιος, ἔχει καλαθοειδὲς κιονόκρανον.

Εἰκ. 10. Κόσμημα.

Τῆς παρακειμένης δευτέρας τυφλῆς ἁψῖδος τῆς νοτίας πλευρᾶς, τὸ μὲν τύμπανον, εἰκονίζον τὴν Μεταμόρφωσιν, θὰ ἐξετάσωμεν μετὰ τῶν λοιπῶν παραστάσεων τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου, τὰς ἐπὶ τῶν στενῶν ὅμως αὐτῆς τοιχωμάτων παραστάσεις μοναχῶν ἁγίων, θὰ περιλάβωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ὁλοσώμων, ἐν τῇ κάτω ζώνῃ εἰκονιζομένων ἁγίων τῶν μακρῶν πλευρῶν.

14. Εἰκονίζονται λοιπὸν ἐνταῦθα, εἰς τὸ πάχος τοῦ τόξου, πρὸς ἀνατολὰς μέν, συμφώνως πρὸς τὴν σωζομένην κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπιγραφήν: ὁ ὅσιος]

πατ(ὴρ) | *ἡμῶν* | *μέγας Εὐθίμιος* ἀσκεπής, μὲ κόμην ἀποδιδομένην διὰ λευκῶν παραλλήλων γραμμῶν ἐπὶ κρασωτοῦ βάθους, σφηνοπώγων καὶ μὲ ἱμάτιον βαθέως κρασωτόν, εὐλογῶν διὰ τὴς δεξιᾶς, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν κρατῶν ἀνεπτυ-

Εἰκ. 11. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου.

γμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή: *φεύγ*[ετε] *μωνα*[χοὶ τὰς] *ἡδονὰς* κλπ. Πρὸς δυσμὰς δὲ *ὁ ὅσιος πατὴρ ἡμῶν Ἀντώνιος ὁ μέγας* (εἰκ. 11) ἔχων τὴν κεφαλὴν κεκαλυμμένην δι' ὀξυκορύφου σκοτεινοχρόου κουκουλλίου, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν εἰλητὸν μὴ σωζόμενον πλέον. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὠχροκιτρίνου προσώπου του δηλοῦνται διὰ κρασωτῶν γραμμῶν, ὁ δὲ μακρὸς μύσταξ καὶ τὸ βραχὺ γένειον διὰ λευκῶν παραλλήλων γραμμῶν, τῶν ὁρίων ἑκάστου ἐξ αὐτῶν δηλουμένων διὰ σκοτεινῆς κρασωτῆς γραμμῆς.

Τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου τῆς τυφλῆς ἁψῖδος κοσμεῖ ἑξάφυλλος ῥόδαξ μὲ κίτρινα φύλλα.

15. Τέλος τὸ πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον τέρμα τοῦ νοτίου τοίχου κατα-

Εἰκ. 12. Τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ Ἁγ. Λεοντίου.

λαμβάνει, εὐθὺς ὑπὸ τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφήν, ὁ *Ἅγιος Λεό*[ντ]*ι*[ος], νέος ἀγένειος καὶ ἀμύσταξ, μὲ κόμην καστανὴν φέρουσαν στέφος λευκὸν μετὰ πολυτίμου λίθου ἐν τῷ μέσῳ, καταπίπτουσαν δ' ἑκατέρωθεν μέχρι τοῦ λαιμοῦ καὶ ἀποκρύπτουσαν τὰ ὦτα (εἰκ. 12). Τὸ πρόσωπόν του εἶναι κιτρινοκαστάνινον μὲ βαθὺ καστανὸν περίγραμμα. Ὁ ἅγιος φορεῖ πλουσίαν στολὴν μὲ τραχηλέαν, ποδήρη χιτῶνα ἐλαιοπράσινον μὲ λευκὰς καὶ μελανὰς πτυχὰς καὶ μανδύαν πορφυροῦν μὲ μαργαροποικίλτους παρυφάς. Τὸ κράσπεδον τοῦ χιτῶνός

του εἶναι κεκοσμημένον μὲ κίτρινον κυματιστὸν βλαστόν. Ὁ μανδύας, πίπτων ὄπισθεν ἄνω, ἐπανέρχεται ἐμπρὸς εἰς τὸ κάτω μέρος. Ἡ ἀμέσως κάτωθεν τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς ἀπεικόνισις τοῦ Ἁγ. Λεοντίου (εἰκ. 13) θὰ συνδέεται ἀναμφιβόλως πρὸς τὸν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὡς νέον κτήτορα φερόμενον μοναχὸν Λεόντιον, ὅστις θ' ἀπεικόνισεν ἐνταῦθα τὸν ὁμώνυμον καὶ προστάτην αὐτοῦ ἅγιον.

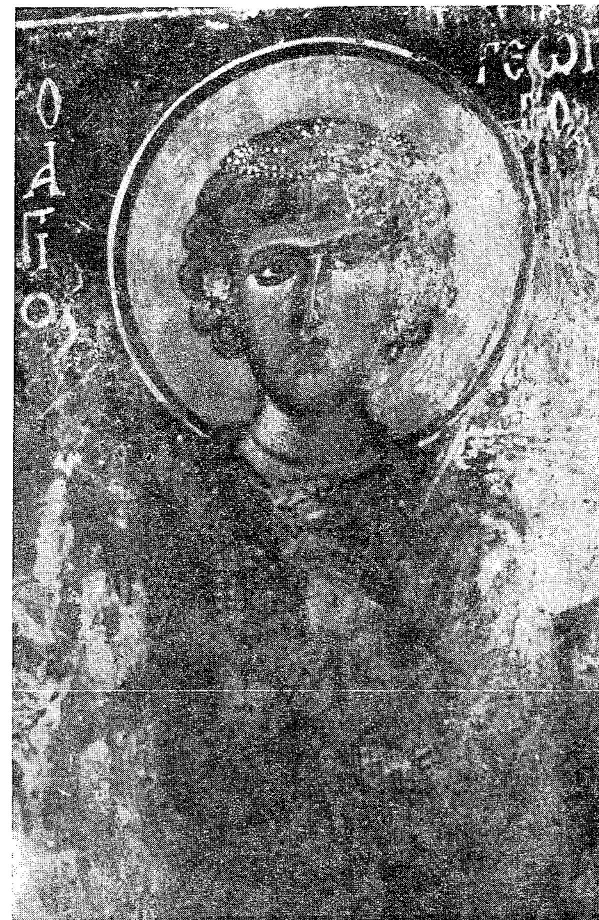
Εἰκ. 13. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ καὶ κάτωθεν αὐτῆς ὁ Ἅγιος Λεόντιος.

16. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ, εὐθὺς παρὰ τὸν Ἅγ. Λεόντιον ἤτοι κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν, εἰκονίσθη ὄρθιος ὑψηλὸς στρατιωτικὸς ἅγιος, τὸ δεξιὸν ἥμισυ τοῦ ὁποίου εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένον, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς κεφαλῆς. Εἶναι ἐνδεδυμένος ἐσωτερικῶς μὲν βαθυπόρφυρον, χειριδωτὸν χιτῶνα, κάτωθεν τοῦ ὁποίου προβάλλει, ἐν εἴδει ποδιᾶς, μικρόν, λευκόν, ἐλαφρῶς πτυχούμενον τετράγωνον ὕφασμα, ὑπεράνω δὲ τοῦ χιτῶνος φέρει τὸ κλιβάνιον ἤτοι σιδηρόπλεκτον θώρακα μετὰ δερματίνης ἀπολήξεως ὑπὸ τὴν κοιλίαν καὶ ὑπὲρ τοῦτον μανδύαν πίπτοντα κατὰ μὲν τὸ δεξιὸν ἥμισυ ἐμπρὸς κατὰ δὲ τὸ ἀριστερὸν ἐπὶ τῆς ράχεως. Φορεῖ πολυτελῆ ὑποδήματα καὶ κατακόσμους περικνημίδας. Καὶ διὰ μὲν τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς κρατεῖ μακρὸν δόρυ, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν ἀκκουμβᾷ ἐπὶ ἐλλειψοειδοῦς ἢ τριγωνικῆς ἀσπίδος. Ποῖος εἶναι ὁ ἅγιος οὗτος διδασκόμεθα ἐκ διασωθέντος ἐπὶ τοῦ λώρου τοῦ θώρακος τμήματος ἐπιγραφῆς ἔχοντος οὕτω.·. *ὁ στρα*... Πρόκειται λοιπὸν ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ Ἁγ. Θεοδώρου τοῦ *στρατηλάτου*.

Ὁλόκληρος ὁ ὑπόλοιπος δυτικὸς τοῖχος οὐδεμίαν διασώζει τοιχογραφίαν, λόγῳ ἀσβεστοχρίσεως αὐτοῦ.

17. Κάμπτοντες τώρα πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον συναντῶμεν ἐπ' αὐτοῦ

μεταξὺ τῆς Β.Δ.γωνίας καὶ τῆς Β. θύρας ἕτερον ὁλόσωμον, ὄρθιον στρατιωτικὸν ἅγιον, ὅστις κατὰ τὴν συνοδεύουσαν ἐπιγραφὴν εἶναι ὁ *Ἅγιος Γεώργιος* (εἰκ. 14). Εἶναι καὶ αὐτὸς ἐνδεδυμένος τὸ σιδηρόπλεκτον κλιβάνιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου φέρει χλαμύδα κοκκίνην μὲ πλαστικὴν πτύχωσιν, πορπουμένην ἐμπρὸς καὶ πίπτουσαν ἐπὶ τῆς ράχεως. Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ, ἀλλ' ἡ ἀριστερὰ αὐτοῦ δὲν φαίνεται εὐκρινῶς τί ἐκράτει. Τοὐναντίον ἡ καλῶς σωζομένη κεφαλή του τὸν παρουσιάζει μὲ παχύ, στρογγύλον πρόσωπον καὶ καστανὴν οὔλην κόμην καὶ ἐπ' αὐτῆς λευκὸν στέφος. Αἱ ἁβραὶ καὶ σαρκώδεις παρειαί του ἐμφανίζουν ροδίνους τόνους καὶ πρασινωπὰς σκιὰς μὲ τὴν τόσον

Εἰκ. 14. Τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

συνήθη εἰς τὴν ὑστέραν παλαιολόγειον περίοδον ἁπαλὴν χρωματικὴν διαβάθμισιν τόνων (dégradation), ἥτις δίδει τὸν ὄγκον.

18. Τελευταία ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ὁλόσωμος παράστασις εὑρίσκεται μεταξὺ τῶν δύο τυφλῶν ἀψίδων τῆς βορείου πλευρᾶς. Εἰκονίζεται δ' ἐνταῦθα, συμφώνως πρὸς τὴν συνοδεύουσαν ἐπιγραφήν, *Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς ὁ φωτοδότης*. Ἡ κεφαλή του προβάλλεται ἐπὶ κοκκίνου, ἐνσταύρου φωτοστεφάνου διαστιζομένου ἀπὸ πολλοὺς μικρούς, ἐρυθροὺς καὶ μαύρους σταυρούς, φέρει δ' ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἕνα μικρὸν δίσκον, ἐφ' οὗ, ἐπὶ κοκκίνου κάμπου, εἶναι γεγραμμένα τὰ γνωστὰ συμπιλήματα ΙϹ καὶ ΧϹ. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ βραχίονος τοῦ χιτῶνος τοῦ Χριστοῦ ὑπάρχει κόκκινον *σημεῖον*, κοσμούμενον διὰ λευκοῦ κυματιστοῦ βλαστοῦ. Ὁ Κύριος κρατεῖ ἀνοικτὸν πρὸ τοῦ στήθους αὐτοῦ τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων εἶναι γεγραμμένη, δυσανάγνωστος, λόγῳ τῆς μεγάλης φθορᾶς, ἐπιγραφὴ ἧς κατώρθωσα νὰ ἀναγνώσω μόνον τὰ ἑξῆς γράμματα ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ φύλλου:

ΠΕΑ . . .
ΤΕΚ . . .
ΑΙΠ . . .
ϹΗΚ . . .

Κλεισθέντος τοῦ κύκλου τῶν ὁλοσώμων ὀρθίων ἁγίων τῆς κάτω ζώνης, θὰ ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ὑπεράνω αὐτῶν, ἐντὸς κυκλικῶν πλαισίων συνδεομένων διὰ κόμβων, ἐν προτομῇ εἰκονιζομένων ἁγίων, οἵτινες ὑπῆρχον μόνον ἐπὶ τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τούτων πάλιν καλῶς διατηροῦνται μόνον τρεῖς τῆς βορείου, τῶν ὑπολειπομένων καλυπτομένων δι' ἀλάτων καὶ ὄντων δυσδιακρίτων.

19. Πρῶτος λοιπὸν ἐξ ἀνατολῶν ἐκ τῶν ἁγίων τούτων εἰκονίζεται ὁ *Ἅγιος Θεράπων* (εἰκ. 15 δεξιά), φέρων ἐπιτραχήλιον μὲ μεγάλους σταυροὺς καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς. Ἡ λευκή του κόμη, καταλήγουσα ἐπὶ τοῦ μετώπου εἰς σχῆμα μῦ, καὶ τὸ λευκὸν σφηνοειδές του γένειον ἀπεδόθησαν διὰ λευκῶν παραλλήλων γραμμῶν. Ἐπὶ τοῦ διαχύτου φωτὸς τοῦ προσώπου του λευκαὶ γραμμαὶ ἢ κηλῖδες φωτὸς σχεδιάζουσι τὰς ἀνατομικὰς αὐτοῦ λεπτομερείας, σκοτεινὸν δὲ περίγραμμα σχηματίζει τό τε ἐξωτερικὸν καὶ τὸ ἐσωτερικὸν ὅριον τῆς κόμης.

20. Παρὰ τὸν Ἅγ. Θεράποντα εἰκονίσθη ὁ *Ἅγιος Δαμιανός* (εἰκ. 15 ἀριστερά) μὲ καστανὴν κόμην, ἀγένειος καὶ ἀμύσταξ [1]. Ἐνδεδυμένος πολυτελῆ στολὴν μὲ ὑψωμένον, κατάκοσμον «λαιμόν» κρατεῖ διὰ τῆς μακροδακτύλου δεξιᾶς κεκλιμένον τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἅγ. Θεράποντα ἡ ἐκτέλεσις τοῦ Ἁγ. Δαμιανοῦ δὲν παρουσιάζει οὔτε ἔντονα περιγράμματα οὔτε — ἐξαιρέσει τῶν λίαν ἐσχηματοποιημένων ὤτων — σαφὲς γραμμικὸν σχέδιον, ἀλλὰ πλάσιμον τοῦ προσώπου μὲ ἁπαλὴν διαβάθμισιν τόνων — ὡς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου — καὶ ἀρκετὰ λευκὰ φῶτα τεθειμένα εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη τοῦ προσώπου, τὴν ῥῖνα, τὸ μέτωπον, τὰ ζυγωματικὰ κλπ.

[1] Ὁ Ἅγ. Δαμιανὸς εἰκονίζεται παλαιότερον μὲν μὲ βραχύ, πυκνὸν γένειον (ψηφιδωτὸν τοῦ Ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ τῆς Ρώμης (M u r a t o f f, Peint, byz. πίν. XXII) ἀργότερον δὲ μὲ ἀραιόν (M i l l e t, Mon. byz. de Mistra πίν. 73 3, 74 2, τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Peintures de l'Athos πίν. 42 2. 53 1. 179 2. 205 2). Εἰς τὸ ἀργυροῦν ἐν τούτοις κιβωτίδιον τοῦ Βατοπεδίου (Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Α.Ε. 1936 σ. 103), ὡς καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Βάρδα τῆς Ρόδου 13ου αἰ. (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. Ϛ' [1948] σ. 133 εἰκ. 111) εἰκονίζεται ὁ Ἅγ. Δαμιανὸς ἀγένειος καὶ ἀμύσταξ, ὅπως καὶ ἐνταῦθα.

Παραπλεύρως τοῦ Ἁγ. Δαμιανοῦ θὰ εἰκονίζετο ἀναμφιβόλως ὁ Ἅγ.

Εἰκ. 15. Οἱ Ἅγιοι Δαμιανὸς καὶ Θεράπων.

Κοσμᾶς, ὅστις ὅμως δυστυχῶς κατεστράφη, λόγῳ τῆς εἰς τὴν θέσιν του πακτώσεως ξυλίνης δοκοῦ τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου.

21. Τελευταῖος πρὸς δυσμὰς ἅγιος ἐν προτομῇ, διεσώθη, ὑπερθεν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ὁ *Ἅγιος Ἀκίνδυνος* μὲ λευκὴν βραχεῖαν κόμην φθάνουσαν μέχρι τῶν ὤτων καὶ βραχὺ γένειον. Εἶναι ἐνδεδυμένος πολυτελῆ στολήν.

Προσθέτομεν ἐν τέλει, ὅτι ἕκαστον μετάλλιον τῆς ἄνω σειρᾶς εἶναι ἐγγεγραμμένον ἐντὸς τετραγώνου, τῶν καταλειπομένων ἐξωτερικῶς τῶν κύκλων τεσσάρων τριγώνων πληρουμένων διὰ λευκοῦ, ἐσχηματοποιημένου φυτικοῦ ἀραβίζοντος κοσμήματος ἐσχεδιασμένου ἐπὶ σκοτεινοῦ γαλάζιου κάμπου (εἰκ. 15) [1].

Μετὰ τοὺς μεμονωμένους ἁγίους ὑπολείπεται ἤδη νὰ εἴπωμεν περὶ τῶν συνθέσεων τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου. Πῶς εἶναι κατανεμημέναι αἱ συνθέσεις αὗται ἐπὶ τῶν θόλων καὶ τῶν τοίχων εἴπομεν ἤδη ἀνωτέρω (σ. 131). Ὑπολείπεται λοιπὸν μόνον ἡ λεπτομερεστέρα ἐξέτασις αὐτῶν.

[1] Ὁμοία διάταξις τῶν στηθαρίων ἐφηρμόσθη καὶ εἰς τὴν μητρόπολιν τοῦ Μυστρᾶ (Β. κλῖτος) M i l l e t, Mon. byz. de Mistra πίν. 83 1. 2 καὶ 85 1. 2).

α) Ἀνατολικὴ καμάρα Ὁλόκληρον τὸ ἀνάπτυγμα τῆς πρὸ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καμάρας μέχρι τοῦ σφενδονίου καταλαμβάνει, ὡς συνήθως, ἡ παράστασις τῆς *Ἀναλήψεως* διῃρημένη εἰς δύο ἡμιχόρια, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων εἰκονίζετο ὁ σήμερον τελείως κατεστραμμένος Χριστός, περιβαλλόμενος ὑπὸ κυκλικῆς «δόξης» φερομένης ὑπὸ τεσσάρων, ὁρμητικῶς καὶ ρυθμικῶς πετώντων ἀγγέλων. Ἐκ τῶν ἀγγέλων τούτων σώζονται μόνον οἱ δύο πρὸς βορρᾶν, ἐξ ὧν πάλιν καλύτερον διετηρήθη ὁ πρὸς ἀνατολάς, ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα καὶ βαθυπόρφυρον ἱμάτιον μὲ ἀνεμιζομένας πυκνάς, πλαστικὰς πτυχὰς καὶ κατάκοσμα λευκὰ σημεῖα (clavi). Ἐκ τῶν δύο ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ὁμάδων εἰς μὲν τὸ βόρειον ἥμισυ εἰκονίζεται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἡ Παναγία κατ' ἐνώπιον, εἰς στάσιν δεήσεως, μὲ τὰς χεῖρας ὑψωμένας καὶ τὰς παλάμας πρὸς τὰ ἔξω καὶ παρ' αὐτὴν Ἄγγελος, ἐστραμμένος κατὰ τὰ 3/4 μὲ ἀνοικτόχρωμον στολὴν καὶ ἐρυθρὰς γραμμὰς πτυχῶν μετ' αὐτὸν δὲ Ἀπόστολοι βλέποντες πρὸς τὸν Χριστόν. Εἰς δὲ τὸ νότιον ἥμισυ καὶ παρὰ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον εἰκονίζεται Ἄγγελος λευκὰ ἐνδεδυμένος δεικνύων διὰ τῆς ὑψουμένης δεξιᾶς τὸν Χριστὸν καὶ παρ' αὐτὸν ὁ ἀναφαλαντίας Παῦλος καὶ ἕτερος Ἀπόστολος μὲ ἀπότομον στροφὴν τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ ἄνω, περαιτέρω δὲ δύο ἄλλοι Ἀπόστολοι ἡμιεσβεσμένοι. Σάρκες ὠχροκίτριναι μὲ λευκὰ φῶτα καὶ πρασινωπὰς σκιάς.

β) Δυτικὴ καμάρα. Ἡ καμάρα αὕτη διαιρεῖται εἰς δύο ἡμίση, ἑκάτερον τῶν ὁποίων περιλαμβάνει ἀνὰ τέσσαρας σκηνὰς τοῦ δωδεκαόρτου, λίαν ἀμαυρὰς ἐκ τῆς αἰθάλης καὶ δυσδιακρίτους λόγῳ τῶν ἁλάτων.

Νότιον ἥμισυ. 1) ἡ *Γέννησις τοῦ Χριστοῦ*. Ἡ Παναγία διαγωνίως ἐξηπλωμένη ἐπὶ ἐρυθρᾶς κλίνης προβάλλεται ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ χάσματος τοῦ σπηλαίου. Διακρίνεται ἡ μορφὴ τοῦ σκεπτικοῦ Ἰωσὴφ καὶ τῆς μαίας μὲ τὴν Σαλώμην. Τὸ βρέφος παρουσιάζει τὰ χαρακτηριστικὰ ἀνδρός. Αἱ μορφαὶ φέρουσι βαθυπόρφυρα περιγράμματα.

2) *Ὑπαπαντή*. Ἐν τῷ μέσῳ κιβώριον μετὰ πορφυρῶν βήλων, ἀριστερᾷ ἡ Παναγία περιβεβλημένη βαθυπόρφυρον ἔνδυμα καὶ ὄπισθεν αὐτῆς ὁ Ἰωσήφ. Δεξιᾷ εἰς προϋπάντησίν των ἔρχεται ὁ Συμεὼν κρατῶν εἰς τὰς χεῖράς του τὸ βρέφος Ἰησοῦν[1]. Ὄπισθέν του ἡ προφῆτις Ἄννα.

3) *Βάπτισις*. Εἰς τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως ἐν μέσῳ τῶν εὐρέως ἀνοιγομένων καὶ διὰ χονδρᾶς, κιτρινερύθρου γραμμῆς δηλουμένων ὀχθῶν τοῦ Ἰορδάνου, εἰκονίζεται ὄρθιος καὶ τελείως γυμνός, μὲ ἐσταυρωμένους τοὺς πόδας, ὁ Χριστός. Οἱ ἰσχνότατοι, δίκην καλάμων, βραχίονές του εἶναι ἀνοικτοὶ πρὸς τὰ κάτω. Ὁ Κύριος εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ τῆς ἀριστερᾶς χειρός του ὁ ἀντίχειρ, ἀφιστάμενος τῶν ἄλλων δακτύλων δίδει εἰς αὐτὴν τὸ σχῆμα τόξου.

[1] Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα ἓν τῶν ἀρχαιοτέρων παραδειγμάτων εἰς ἃ ὁ Συμεὼν ἀντὶ τῆς Παναγίας κρατεῖ τὸ παιδίον. Ὅρα σχετικῶς Ἀ. Ξυγγόπουλον ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. Ϛ' (1929) σ. 338.

Αἱ σάρκες του ἔχουν βαθὺ χρῶμα ὤχρας, αἱ δὲ ἀνατομικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ στήθους καὶ τὰ περιγράμματα δηλοῦνται διὰ κρασωτῶν γραμμῶν.

Ἀριστερᾷ ἐπὶ τῆς ὄχθης εἰκονίζεται α) ὁ Πρόδρομος (ἐπιγραφὴ Ἰῶ) φέρων μηλωτὴν ἐξωμίδα μὲ λευκὰς τρίχας ἐσωτερικῶς καὶ ἐρυθρὸν δέρμα ἐξωτερικῶς. Κάμπτων τὸν δεξιὸν πόδα του ἐκτείνει τὴν ὀστεώδη δεξιάν του χεῖρα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ μικρόν, λευκὸν εἱλητόν. β) Ὄπισθεν τοῦ Προδρόμου ἵσταται γηραιὰ ἀνδρικὴ μορφὴ φέρουσα φωτοστέφανον καὶ ἐνδεδυμένη μελὶ ἱμάτιον. Ἔχει λευκὴν κόμην μὲ οὔλους βοστρύχους, προβάλλει δὲ καὶ αὐτὴ τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὰ ἐμπρός. Ποία εἶναι ἡ τόσον πρὸς τὸν Πέτρον ὁμοιάζουσα μορφὴ αὕτη δὲν δύναμαι νὰ εἴπω, οὔτε γνωρίζω ἄλλο παράδειγμα εἰς τὸ ὁποῖον νὰ ἐμφανίζεται τοιαύτη ὄπισθεν τοῦ Προδρόμου. Ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης διετηρήθη μόνον τὸ κάτω μέρος τοῦ πορφυροῦ ἱματίου ἑνὸς ἀγγέλου. Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι δύο μορφαὶ ἐν προτομῇ εἰκονιζόμεναι ἐντὸς τοῦ ὕδατος εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως. Ἐκ τούτων ἡ μία, δεξιᾷ, εἶναι ἀνδρική, γυμνὴ καὶ γενειοφόρος, μὲ ζωηρὰν ἔκφρασιν ἐκπλήξεως[1]. Πρόκειται βεβαίως περὶ τῆς προσωποποιήσεως τοῦ Ἰορδάνου, ἀφ' οὗ ἄλλως τε πρὸ αὐτοῦ ἐσώθη καὶ τὸ στόμιον ἀγγείου, ὅπερ συνήθως κρατοῦσιν οἱ ποταμοί. Τῆς ἄλλης μορφῆς, ἀριστερᾷ, σώζεται μόνον ἡ κεφαλή, ἐστεμμένη διὰ κεραιῶν καὶ κέντρων ἀστακοῦ καὶ δεξιᾷ αὐτῆς μικρὸν ἱστιοφόρον, ὅπερ θὰ ἐκράτει. Πρόκειται βεβαίως περὶ ἀλληγορίας τῆς Θαλάσσης[2], τὴν ὁποίαν συχνὰ συναντῶμεν εἰς παραστάσεις τῆς Βαπτίσεως, ἰδίᾳ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα[3]. Πλὴν τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν διακρίνονται ἐντὸς τοῦ ὕδατος καί τινα μικρὰ κίτρινα ἀντικείμενα, ἴσως πλαγκτονικοὶ ὀργανισμοί.

4) *Προδοσία τοῦ Ἰούδα*. Ἡ δεξιᾷ τῆς Βαπτίσεως εἰκονιζομένη Προδοσία τοῦ Ἰούδα ἔχει τὸν Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ πολὺ εὐτραφέστερον ἢ εἰς τὴν Βάπτισιν καὶ ἐνδεδυμένον ἐλαιόχρουν ἱμάτιον. Πρὸς αὐτὸν σπεύδει ὁ Ἰούδας ἀκκουμβῶν τὴν ὀξεῖαν σιαγόνα του ἐπὶ τῆς παρειᾶς τοῦ Κυρίου. Δεξιᾷ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἡ *σπεῖρα* τῶν στρατιωτῶν φορούντων τὰ κλιβάνια. Αἱ φυσιογνωμίαι ὅλων εἶναι μᾶλλον κτηνώδεις. Εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον εἰκονίζεται γενειοφόρος μορφὴ ἐνδεδυμένη βραχὺν κόκκινον χιτῶνα μὲ εὐρεῖαν κιτρίνην ζώνην, ἐφ' ἧς δύο μικρὰ κυκλικὰ τύμπανα, ἑκάτερον τῶν ὁποίων ὁ ἀνὴρ εἰκονίζεται κρούων διὰ πλήκτρου. Περαιτέρω μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Ἰούδα εἰκονίζεται ἡμίγυμνος ἀνδρικὴ μορφή, κάτω δὲ δεξιᾷ, μορφὴ κατακεκλιμένη. Σάρκες ὠχροκίτριναι καὶ κρασωτὰ περιγράμματα. Ἔλλειψις φώτων.

[1] Εἰς ἰδιόμελον Κοσμᾶ τοῦ μοναχοῦ τῆς 6ης Ἰανουαρίου (Μηναῖον, ἔκδ. Κ/πόλεως 1843 σ. 80) ἀναγινώσκομεν: *Ὁ Ἰορδάνης ἰδών σε ἔπτηξε καὶ ἔμεινεν*.

[2] Ὁμοίαν περίπου παράστασιν κεφαλῆς τῆς Θέτιδος (=Θαλάσσης) βλέπομεν καὶ εἰς τὸν Διοσκουρίδην τῆς Βιέννης (Premerstein-Diez, Die Miniaturen des Wiener Dioskurides (Byz. Denkmäler III) Βιέννη 1903 πίν. 5).

[3] Millet, Recherches εἰκ. 172 (Γρατσάνιτσα), 179 (Ναγορίτσα), 180 (Βατοπέδι).

Βόρειον ἥμισυ. 5) *Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου.* Εἰς τὸ μέσον ὁ Χριστὸς μὲ βαθυπόρφυρον ἔνδυμα καὶ πρὸ τῶν ποδῶν αὐτοῦ, γονατισταί, ἡ Μάρθα καὶ ἡ Μαρία. Ὄπισθεν τοῦ Χριστοῦ εἷς λευκόθριξ μαθητής — ὁ Πέτρος — καὶ εἷς ἀγένειος, ὁ Φίλιππος ἢ ὁ Θωμᾶς. Εἰς τὸ ἄκρον δεξιᾷ, ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς μνημείου, ὁ Λάζαρος μὲ κιτρίνην στολὴν καὶ μὲ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Ἡ κεφαλή του περιβάλλεται ὑπὸ φωτοστεφάνου. Παρὰ τὸ μνημεῖον τρεῖς μορφαί. Τὰ ἐνδύματα ὅλων καστανά.

6) *Βαϊοφόρος.* Ἐν τῷ μέσῳ ὁ Χριστὸς καθήμενος ἐπὶ λευκοῦ πώλου ὄνου, ὅστις κύπτων τὴν κεφαλὴν λείχει ἢ ξέει διὰ τοῦ στόματος τὸν δεξιὸν ὀπίσθιον πόδα του. Ὄπισθεν τοῦ Ἰησοῦ ὁ Πέτρος καὶ εἷς ἀγένειος μαθητής. Δεξιὰ τὰ τείχη τῆς Ἱερουσαλὴμ μὲ τὰς ἐπάλξεις καὶ τὴν πύλην, πρὸ τῆς ὁποίας εἰκονίζονται Ἰουδαῖοι. Πρὸ τοῦ Χριστοῦ τρία παιδία στρώνουσι τὰ ἐνδύματα αὐτῶν. Σάρκες ὠχροκίτριναι μὲ λευκὰ φῶτα, ἐνδύματα πολύπτυχα.

7) *Ἀνάστασις.* Ἐν τῷ μέσῳ ὁ Χριστός, ὅστις κρατῶν τὸν σταυρὸν τῆς σταυρώσεως καὶ βαίνων πρὸς δεξιὰ ἐγείρει διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τὸν ἐντὸς σαρκοφάγου μετὰ τῆς Εὔας εἰκονιζόμενον Ἀδάμ. Ὄπισθεν τῶν δύο πρωτοπλάστων, οἵτινες φέρουσι φωτοστέφανον, εἰκονίζεται νεαρὰ ἀγένειος μορφὴ (ὁ Ἄβελ;) καὶ ἔτι περαιτέρω ἄλλη. Ἀριστερᾷ, ὄπισθεν τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται ἐντὸς σαρκοφάγου οἱ προφητάνακτες Δαυῒδ καὶ Σολομών, φοροῦντες πλουσίας βασιλικὰς στολὰς καὶ στέμματα μὲ πραιπενδούλια. Ὄπισθέν των διακρίνεται ἡ κεφαλὴ τοῦ Προδρόμου. Τὸ ἔνδυμα τοῦ Χριστοῦ καστανόν, τῶν προφητανάκτων βαθυπόρφυρον. Σάρκες ὠχροκίτριναι μὲ λευκὰ φῶτα.

8) *Μυροφόροι.* Δεξιᾷ τὸ μνημεῖον τοῦ Χριστοῦ. Βάθος μέλαν καὶ ἐν αὐτῷ αἱ ἐν εἴδει ἑλίκων ἐξειλιγμέναι κειρίαι καὶ τὸ σουδάριον. Κάτωθεν τοῦ τάφου στρατιῶται μὲ κράνη, κλιβάνια καὶ λόγχας. Ἐν τῷ μέσῳ ἄγγελος μὲ καμπύλα πρὸς τὰ ἄνω πτερά, καθήμενος ἐπὶ ἀμυγδαλοπέτρας κρατεῖ ράβδον καὶ δεικνύει διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν τάφον. Ἄνω ἡ ἐπιγραφή: *ὁ λίθος* καὶ παρὰ τὸν ἄγγελον: *Εἶδε ὁ τόπος | ὅπου ἔθηκαν | αὐτόν.* Ἀριστερᾷ ἡ Παναγία (ΜΡ-ΘΥ) καὶ ὄπισθεν αὐτῆς πολλαὶ μυροφόροι. Σάρκες ὠχροκίτριναι, φῶτα λευκὰ καὶ σκιαὶ πράσιναι εἰς τὰ πρόσωπα. Περιγράμματα βαθυπόρφυρα.

Ὡς πρὸς τὰς εὐαγγελικὰς σκηνὰς παρατηροῦμεν μίαν στενόχωρον καὶ σχεδὸν ἀδεξίαν προσαρμογὴν θεμάτων προοριζομένων δι' εὐρύτερον χῶρον εἰς περιωρισμένα, στενομήκη ὀρθογώνια πλαίσια, ἅτινα ἀναγκάζουσι τὸν τεχνίτην νὰ σχεδιάζῃ μορφὰς ὑψηλὰς ἀλλ' ἀκόμψους καὶ μὲ δυσκάμπτους στάσεις. Ἄλλο κοινὸν χαρακτηριστικὸν τῶν ἐπὶ μέρους σκηνῶν εἶναι ἡ εἰς τρία κατὰ πλάτος μέρη διαίρεσις αὐτῶν, ἐξ ὧν τὸ μὲν μέσον καταλαμβάνει τὸ κύριον πρόσωπον (Χριστός, ἄγγελος Κυρίου) τὰ δὲ δύο ἄκρα σχηματίζουσιν ὁμάδας ἀποχωριζομένας τοῦ μέσου διὰ περιβαλλούσης αὐτὰς καμπύλης ταινίας, σχηματιζομένων οὕτω κατὰ τὰ ἄκρα τῆς εἰκόνος παρίσων ὄγκων.

Νότιος τοῖχος. Τὸ τύμπανον τῆς δευτέρας ἀπ' ἀνατολῶν τυφλῆς ἀψῖ-

δος καταλαμβάνει ὁλόκληρον ἡ ἄριστα διατηρουμένη *Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος* (εἰκ. 16). Αὕτη εἰκονογραφικῶς παρουσιάζει τὴν συνήθη διάταξιν

Εἰκ. 16. Ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος.

ἤτοι τὸν Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ περιβαλλόμενον ὑπὸ ἐλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla) καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἄνω ἀριστερᾷ μὲν τὸν γηραιὸν προφήτην Ἠλίαν, δεξιᾷ δὲ τὸν νεώτερον προφήτην Μωϋσέα εὐλαβῶς τὸν Κύριον

ἱκετεύοντας. Κάτω ἔκθαμβοι, ἐκ τῶν ἐκπεμπομένων ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἀκτίνων φωτός, εἰκονίζονται εἰς δραματικὰς καὶ κεκινημένας στάσεις οἱ τρεῖς μαθηταὶ αὐτοῦ: Πέτρος (ἀριστερᾷ), Ἰωάννης (ἐν τῷ μέσῳ) καὶ Ἰάκωβος (δεξιᾷ). Πρέπει ἐν τούτοις νὰ παρατηρηθῇ ὅτι αἱ στάσεις αὗται τῶν τριῶν μαθητῶν εἶναι ἐνταῦθα πολὺ ὀλιγώτερον ἔντονοι ἢ ὅσον συνηθίζονται κατὰ τὸν 14ον αἰ. καὶ ἑξῆς[1], ὅτε καὶ οἱ τρεῖς μαθηταὶ εἶναι πεσμένοι ὡσὰν νὰ κυλοῦν ἐπὶ ἀποτόμου κλιτύος[2].

Περισσότερον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παράστασις αὕτη ἀπὸ χρωματικῆς, τεχνικῆς καὶ τεχνοτροπικῆς ἀπόψεως, τὰς ὁποίας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μελετήσωμεν ἡ καλή της διατήρησις (εἰκ. 16). Καὶ δὴ πρῶτον ὁ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως εἰκονιζόμενος ὁλόσωμος Χριστὸς εἶναι ἐγγεγραμμένος ἐντὸς λευκοπρασίνης, ἐλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla), ὄπισθεν καὶ κάτω τῆς ὁποίας καταπίπτουν δύο πλαστικῶς δεδηλωμέναι, λευκοπράσιναι καμπυλόσχημοι ταινίαι, σχηματίζουσαι τρόπον τινὰ δύο στηρίγματα τῆς ἐλλείψεως (εἰκ. 16). Ὁ Κύριος εἶναι ἐνδεδυμένος χιτῶνα λευκοπράσινον μὲ καστανὰς πτυχὰς καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἀνοικτὸν πορτοκαλὶ ἱμάτιον μὲ πτυχὰς ἐπίσης πορτοκαλόχρους, ἀνοικτὰς μὲν εἰς τὰ προεξέχοντα μέρη σκοτεινοτέρας δέ, πρὸς τὸ καστανόν, εἰς τὰ περιγράμματα. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ φέρων τὸν ἀντίχειρα εἰς συνάντησιν τοῦ τετάρτου δακτύλου, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς—διαφαινομένης κάτωθεν τοῦ εἰς πολλὰς πλαστικὰς πτυχὰς ἀπὸ τῶν ὤμων καταπίπτοντος ἱματίου—κρατεῖ συνεπτυγμένον εἰλητόν, τοῦ ὁποίου διακρίνεται καὶ ὁ κόκκινος θῶμιγξ (σπάγγος). Ἡ μὲ αὐστηρὰν ἔκφρασιν τραγικοῦ ἥρωος κεφαλή (εἰκ. 17), παρουσιάζουσα ἔντονον τὸν σημιτικὸν χαρακτῆρα, προβάλλεται ἐπὶ κιτρινοπορτοκαλόχρου φεγγίου, φέροντος ἐρυθρὸν σταυρόν, ἐφ' οὗ εἶναι σταυροειδῶς διατεταγμένοι μαργαρῖται. Ὄπισθεν τοῦ φεγγίου κρέμαται μέχρι τῶν ὤμων εἶδός τι κρηδέμνου (εἰκ. 16), ὅπερ συνδέει τὸν ὄγκον τοῦ σώματος πρὸς τὴν κεφαλήν, ἐξαῖρον αὐτήν. Ἡ κόμη ἔχει καστανὸν προπλασμόν, ἐφ' οὗ εἶναι τεθειμέναι λεπταί, παράλληλοι, ἀνοικτότεραι γραμμαί (εἰκ. 17). Τὸ γένειον εἶναι βραχὺ καὶ χωρίζεται εἰς δύο, ὁ δὲ μύσταξ λεπτὸς μὲ σαφῶς δηλουμένην τὴν νύμφην (εἰκ. 17). Οἱ ὀφθαλμοὶ βλέπουν πρὸς τὰ δεξιά, ἡ δὲ καστανή των κόρη κάμνει ἰσχυρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὸ λευκόν της περίβλημα. Τῶν ὤτων μόλις διαφαίνονται οἱ λοβοί. Αἱ σάρκες τοῦ προσώπου ἔχουν σιτόχρουν τόνον. Εἰς τὰ γυμνὰ ἐν γένει μέρη ὑπάρχει καὶ ἐλαφρὸν πράσινον χρῶμα. Τέλος πέντε ἀκτῖνες φωτός, ἀναχωροῦσαι ἀπὸ τοῦ κέντρου τῆς ἐλλείψεως, διευθύνονται πρὸς τὰ πέντε γύρω τοῦ Χριστοῦ πρόσωπα τῆς σκηνῆς. Ἔχουσι δ' αὗται κόκκινον μὲν χρῶμα, ἐφ' ὅσον εὑρίσκονται ἐντὸς τῆς ἐλλείψεως, λευκὸν δ' ἔξω αὐτῆς ἤτοι ἐπὶ τοῦ βαθυγαλάζιου ἀέρος τῆς εἰκόνος.

Εἰκ. 17. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Μεταμορφώσεως.

[1] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, σ. 216.

[2] Κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Μεσαρίτου (τέλη 12ου αἰ.) τῆς ἀντιστοίχου ψηφιδωτῆς παραστάσεως τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Κ/πόλεως (Heisenberg, Grabeskirche und Apostelkirche 33, 8) οἱ τρεῖς ἀπόστολοι *πρηνεῖς κατέπεσαν ἐπὶ γῆς καὶ τῷ ἐδάφει προσεκολλήθησαν καλύπτοντες τὸ πρόσωπον διὰ τῶν χειρῶν των.*

Εἰκ. 18. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ Προφήτου Μωϋσέως.

Ὁ πρὸς τ' ἀριστερὰ εἰκονιζόμενος προφήτης Ἠλίας (εἰκ. 16), ἐστραμμένος κατὰ τὰ 3/4 πρὸς τὸν Χριστόν, φορεῖ χιτῶνα μὲν σιτόχρουν μὲ καστανὰς πτυχάς, ἐπ' αὐτοῦ δὲ μηλωτὴν ἔχουσαν ἐξωτερικῶς μὲν δέρμα χρώματος καστανοῦ ἐσωτερικῶς δὲ λευκὰς τρίχας. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κλειστὸν εἰλητόν. Ἡ κεφαλή του περιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἀτημέλητον λευκήν του κόμην καταπίπτουσαν εἰς πυκνοὺς βοστρύχους καὶ συνενου-

μένην ἐμπρὸς πρὸς τὴν μακράν του γενειάδα. Οἱ λίαν ἐκφραστικοὶ ὀφθαλμοί του προσβλέπουσι τὸν Χριστὸν μετ᾽ ἀκλονήτου πίστεως.

Ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς εἰκόνος ἱστάμενος προφήτης Μωυσῆς, σχηματίζων τὴν ἀντίρροπον μορφὴν τοῦ Ἠλία εἶναι ἐστραμμένος καὶ αὐτὸς κατὰ τὰ 3/4 πρὸς τὸν Χριστόν (εἰκ. 16), φορεῖ ἀνοικτὸν ἐλαιόχρουν χιτῶνα μὲ καστανὰς πτυχὰς καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ ἱμάτιον βαθυπόρφυρον μὲ πολλὰς πλαστικὰς πτυχάς (εἰκ. 16). Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὰς πλάκας τοῦ Νόμου, ἀνοικτοκιτρίνας μὲ ἡμιεσβεσμένα τὰ ἐπ᾽ αὐτῶν μελανὰ γράμματα. Ἡ ἐσχηματοποιημένη κόμη του ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλοὺς σφαιρικοὺς βοστρύχους μὲ λευκάς, καμπύλας γραμμάς (εἰκ. 18). Τὸ γένειόν του εἶναι βραχύτατον, αἱ δὲ ὀφρύες του, καμπυλούμεναι ὑπὲρ τοὺς λίαν ἀνοικτοὺς ὀφθαλμούς του, δίδουν εἰς τὴν μορφήν του τὴν ἔκφρασιν πνευματικῆς ὑπερεντάσεως. Αἱ σάρκες τοῦ προσώπου του εἶναι ὠχροκίτριναι μὲ πολλὰς λευκὰς γραμμὰς τονιζούσας τὰς ἀνατομικὰς λεπτομερείας. Ἀμφότεροι οἱ Προφῆται ἵστανται ἐπὶ λίαν ἐσχηματοποιημένων, συμβατικῶν, βράχων.

Εἰκ. 19. Ὁ Πέτρος ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Μεταμορφώσεως.

Ἐκ τῶν εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς σκηνῆς εἰκονιζομένων τριῶν μαθητῶν, ὁ μὲν πρὸς τ᾽ ἀριστερὰ εἰκονιζόμενος παρίσταται εἰς στάσιν ὀκλάζουσαν, (εἰκ. 16 καὶ 19) προσβλέπων τὸν Χριστὸν καὶ δεικνύων αὐτὸν διὰ τοῦ προτεταμένου δείκτου τῆς δεξιᾶς χειρός, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν εἱλητόν. Ἄνωθεν τοῦ φεγγίου του εἶναι γεγραμμένον τὸ γράμμα Π, ἀρχικὸν

τοῦ ὀνόματος Πέτρος, ὅστις καὶ πράγματι εἰκονίζεται μὲ τὴν συνήθη λευκὴν καὶ οὔλην κόμην του καὶ τὸ βραχὺ λευκὸν γένειον περιβάλλοντα τὰ λίαν ρεαλιστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Ἡ στάσις του παρουσιάζει δυσκαμψίαν, αἱ δὲ ἔντονοι πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων του στεροῦνται πλαστικῆς εὐαισθησίας.

Πεσμένος *προύμυτα*[1], ἐντελῶς κατὰ γῆς, μὲ τὰς χεῖρας ἐμπρὸς καὶ τὴν κεφαλὴν στρεφομένην πρὸς τὰ ἄνω (εἰκ. 16), εἰκονίζεται ὁ δεύτερος μαθητής, ὁ ἀγένειος καὶ ἀμύσταξ Ἰωάννης, ὡς ἄλλως τε ὑποδηλοῦσι καὶ τὰ ὑπὲρ τὸν φωτοστέφανον αὐτοῦ γεγραμμένα δύο ἀρχικὰ γράμματα τοῦ ὀνόματός του (ΙΩ). Οὗτος φορεῖ χιτῶνα μὲ κρασωτὰς πτυχὰς καὶ ἱμάτιον βαθυπόρφυρον μὲ λευκὰ φῶτα. Ἡ στάσις του ἀπεδόθη μὲ ἀφύσικον βράχυνσιν, ἡ δὲ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων του μὲ ἔντονον γραμμικότητα.

Τέλος ὁ δεξιᾷ εἰκονιζόμενος τρίτος μαθητής, ἄνωθεν τοῦ φεγγίου τοῦ ὁποίου εἶναι γεγραμμένον τὸ ἀρχικὸν τοῦ ὀνόματός του γράμμα Ι (=Ἰάκωβος) παρίσταται συμμετρικῶς πρὸς τὸν Πέτρον γονατιστὸς πρὸς δεξιὰ καὶ στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Χριστόν, πρὸς ὃν τείνει ἱκετικῶς τὴν δεξιάν, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν ἀκκουμβᾷ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του γόνατος (εἰκ. 16). Ἡ κόμη καὶ τὸ γένειόν του εἶναι καστανά, αἱ δὲ σάρκες τοῦ προσώπου πορτοκαλόχροοι. Φορεῖ χιτῶνα λευκὸν καὶ ἱμάτιον ἐλαιόχρουν. Οἱ ὀφθαλμοί του, ὡς καὶ ὁ ἕτερος τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ Ἰωάννου, ἔχουσι καταστραφῆ ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

Ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἡ σύνθεσις τῆς Μεταμορφώσεως παρουσιάζει ἀρχαϊκὰ χαρακτηριστικά. Αἱ οὐχὶ λίαν ἔντονοι κινήσεις τῶν τριῶν μαθητῶν, ἐξ ὧν ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἰάκωβος εἰκονίζονται ὡσεὶ καθήμενοι, ὡς τοῦτο συνηθίζεται κατὰ τὸν $10^{ον}$-$12^{ον}$ αἰῶνα[2], ἡ ἀπουσία τῶν συνήθων κατὰ τὸν $14^{ον}$ αἰ. βοηθητικῶν σκηνῶν ἀνόδου εἰς Θαβὼρ καὶ καθόδου ἐξ αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῶν μαθητῶν του, ἡ δυσκαμψία τῶν κινήσεων τῶν μορφῶν, ἡ σκληρότης τοῦ σχεδίου των καὶ ἡ ἔντονος γραμμικότης τῆς πτυχολογίας των, εἶναι πάντα στοιχεῖα μαρτυροῦντα ἢ χρόνους ἐκτελέσεως προγενεστέρους τοῦ $14^{ου}$ αἰῶνος ἢ συντηρητικὴν ἐμμονὴν τοῦ τεχνίτου εἰς παλαιοτέρας παραδόσεις.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ κυρίως ναοῦ. Οὗτος, ἀπολήγων ἄνω εἰς ἡμικύκλιον, διαιρεῖται εἰς τρεῖς καθ᾽ ὕψος ζώνας χωριζομένας ἀπ᾽ ἀλλήλων δι᾽ ἐρυθρῶν ὁριζοντίων ταινιῶν. Καὶ ἡ μὲν ἀνωτάτη ἐκ τῶν ζωνῶν τούτων ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς κλειδὸς τοῦ θόλου μέχρι τῆς βάσεως τοῦ πολεμιστροειδοῦς παραθύρου, ἡ δὲ δευτέρα ἀπὸ τῆς βάσεως ταύτης μέχρι περίπου τοῦ ὑπερθύρου τῆς μεταξὺ κυρίως ναοῦ καὶ νάρθηκος θύρας καὶ τέλος ἡ κατωτάτη ἀπὸ τοῦ ὑπερθύρου μέχρι τοῦ ἐδάφους.

Καὶ εἰς μὲν τὴν κατωτάτην ζώνην εἰκονίζοντο ὄρθιοι ἅγιοι, ἐξ ὧν διε-

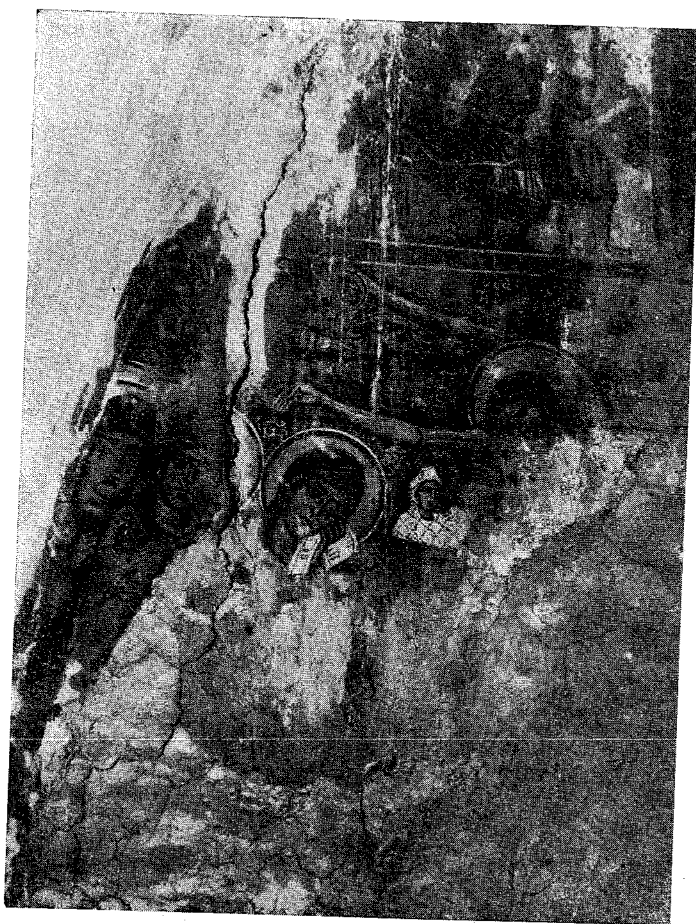
---

[1] Πβλ. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων, ἔκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 97.

[2] Millet, Recherches sur l'iconographie de l' Evangile σ. 216.

σώθη μόνον τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τοῦ Ἁγ. Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτου, περὶ τοῦ ὁποίου ἤδη ὡμιλήσαμεν (σ. 144). Ὑπολείπεται ἤδη νὰ ἐξετάσωμεν τὰς ἐπὶ τῶν δύο ἄνω ζωνῶν παραστάσεις.

Ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης ζώνης ἔχομεν ἀριστερᾷ μὲν τὴν παράστασιν τοῦ Ἑλκομένου ἐπὶ σταυρὸν Ἰησοῦ καὶ περιέργως τοῦ Νικοδήμου ἀντὶ Σίμωνος τοῦ Κυρηναίου αἴροντος τὸν Σταυρὸν δεξιᾷ δὲ τὴν παράστασιν τοῦ Χριστοῦ ἱσταμένου παρὰ τὴν κλίμακα, δι᾽ ἧς θ᾽ ἀνέλθῃ εἰς τὸν σταυρόν.

Εἰκ. 20. Ἡ ἐπὶ τοῦ Δ. τοίχου παράστασις τῆς Σταυρώσεως.

Εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν ὁ Χριστός, εἰκονιζόμενος εἰς μέγεθος πολὺ μεγαλύτερον τῶν ἄλλων μορφῶν, εἶναι ἐνδεδυμένος ποδήρη, ἀχειρίδωτον χιτῶνα πορφυροῦν, τὸ *κόκκινον ράσον* (Tischendorf, Ἀπόκρ. Εὐαγγέλιον Νικοδήμου, σ. 283) μὲ κιτρίνας κατακορύφους ταινίας, ἔχει δὲ τὰς χεῖρας δεδεμένας ἐμπρὸς διὰ σχοινίου, τὸ ἄκρον τοῦ ὁποίου κρατεῖ στρατιώτης[1] (εἰκ. 20 ἄνω δεξιᾷ). Οὗτος εἰκονιζόμενος δεξιᾷ φορεῖ σιδηρόπλεκτον θώρακα *(κλιβάνιον*

[1] Ἡ παράστασις τοῦ Χριστοῦ ἑλκομένου διὰ σχοινίου ὑπὸ στρατιώτου συνηθίζεται εἰς ἀνατολικάς—καππαδοκικὰς ὡς ἐπὶ πλεῖστον—τοιχογραφίας (Millet, Recherches sur l' iconographie de l' Evangile, Paris 1916, σ. 363, G. de Jerphanion,

ἢ σουσάνιον) στρέφει δὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Χριστόν, ὃν ἕλκει διὰ τοῦ σχοινίου. Ἄνωθεν ἡ ἐπιγραφή: *Ο Νικόδημος επαρεβόμενος* (=πορευόμενος;) *ἐπὶ σταυρο(ῦ)*. Πρόκειται προφανῶς περὶ λάθους τοῦ ζωγράφου· διότι οὐδέποτε ὁ Νικόδημος φέρει τὸν Σταυρὸν ἀλλὰ πάντοτε Σίμων ὁ Κυρηναῖος (Λουκ. κγ', 26), ὅστις καὶ εἰκονίζεται δεξιᾷ τοῦ στρατιώτου, ἐνδεδυμένος βραχύν, πορφυροῦν χιτῶνα, βαίνων πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ κύπτων ὑπὸ τὸ βάρος μεγάλου σταυροῦ μὲ διπλῆν ἐγκαρσίαν κεραίαν. Τὰ πρόσωπα ὅλων εἶναι ἐκτελεσμένα μὲ θερμὴν ὤχραν καὶ βαθυκαστάνους σκιάς.

Δεξιᾷ τοῦ παραθύρου εἰκονίζεται μὲ τὴν αὐτὴν καὶ ὡς Ἑλκόμενος στολήν, ὁ Χριστός, ἀνυπόδητος καὶ μὲ τὰς χεῖρας δεδεμένας ἐμπρός. Ὄπισθέν του ἵσταται στρατιώτης οἱονεὶ ὠθῶν αὐτὸν νὰ ἀνέλθῃ τὴν πρὸ αὐτοῦ εἰκονιζομένην κλίμακα, ἥτις στηρίζεται ἐπὶ πελωρίου καστανερύθρου σταυροῦ. Μετὰ τὴν κλίμακα, δεξιᾷ, ἵσταται γηραιὰ ἀνδρικὴ μορφὴ φέρουσα ποδήρη λευκὸν χιτῶνα καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ κόκκινον, εὐρὺ ἱμάτιον, ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς κίτρινον, κωνικὸν κάλυμμα. Ἡ μορφὴ αὐτὴ στρέφεται πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ δεικνύει διὰ τῆς προτεταμένης δεξιᾶς χειρός της τὴν κλίμακα. Ἐπιγραφὴ γεγραμμένη ἐπὶ τοῦ πρασινογαλάζιου κάμπου τῆς συνθέσεως λέγει: *ἀνάβηθι | ἐν τõ σταυρõ*·

Πλὴν τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου ἐπιφανειῶν καὶ αὐταὶ αἱ ἐσωτερικαὶ παρειαὶ τοῦ παραθύρου κοσμοῦνται διὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων.

Εἰς τὴν δευτέραν ζώνην, ἐν συνεχείᾳ τῆς σειρᾶς τῶν Παθῶν, εἰκονίζεται ἡ *Σταύρωσις,* δυστυχῶς κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένη (εἰκ. 20). Ἐπὶ χονδροῦ, πορφυροῦ, μὲ μέλαν περίγραμμα σταυροῦ, εἰς τὸ ἄνω ἄκρον τοῦ ὁποίου εἶναι καρφωμένον ἐγκάρσιον ὀρθογώνιον ξύλον, φέρον διὰ λεπτῶν λευκῶν γραμμάτων τὴν ἐπιγραφήν: *ὁ βασηλεὺς τῆς δώξης*[1], εἶναι καθηλωμένος ὁ Χριστός, τοῦ ὁποίου σώζεται ἡ πρὸς τ᾽ ἀριστερὰ κεκλιμένη, μὲ ἡμικλείστους τοὺς ὀφθαλμοὺς κεφαλή, ἡ δεξιά Του εὐθυγράμμως τεταμένη χεὶρ καὶ τὸ ὑπὸ τὴν μασχάλην καμπύλον τμῆμα τοῦ στήθους, ἀπὸ τῆς πληγῆς τοῦ ὁποίου ρέει τὸ ἐκ τοῦ λογχισμοῦ αἷμα. Τοῦτο συλλέγει ἐντὸς ἀγγείου ἔχοντος τὸ σχῆμα λύχνου (εἰκ. 21) μικρὰ γυναικεία μορφὴ ἐν προτομῇ φέρουσα λευκὸν ἔνδυμα καλύπτον καὶ τὴν κεφαλὴν (μαφόριον) κοσμούμενον δὲ διὰ χιαστῶν ἐρυθρῶν ποικιλμάτων (εἰκ. 21).

Τὸ θέμα τῆς συλλογῆς τοῦ ἐκ τῆς πληγῆς τοῦ Ἐσταυρωμένου ἐκχυνομένου αἵματος, δὲν εἶναι σπάνιον· συναντᾶται ἤδη ἀπὸ τοῦ 9ου αἰ. ἀλλ᾽ ἐπικρατεῖ κυρίως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνος καὶ ἰδιάζει εἰς μνημεῖα τοῦ 14ου. Καὶ

Les églises rupestres de Cappadoce, πίν. 50 2). Ἐν Ἀνατολῇ ἐπίσης συνηθίζεται καὶ ὁ πρὸ τοῦ Χριστοῦ βαδίζων Σίμων (Millet, ἔ.ἀ. σ. 362).

[1] Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη συνηθίζετο κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων ἀντὶ τῆς πρότερον ἁπλῆς: Ι(ησοῦ)C Χ(ριστὸ)C ἢ τῆς σπανιωτέρας Ι(ησοῦς)-Ν(αζωραῖος)-Β(ασιλεὺς)-Ι(ουδαίων). Βλέπε σχετικῶς Ἀ. Ξυγγόπουλον, Πελοποννησιακὰ τ. 1 (1955) σ. 29.

παλαιότερον μὲν ἡ συλλογὴ τοῦ αἵματος γίνεται ὑπὸ γυναικείας μορφῆς εἰκονιζομένης ἀσκεποῦς παρὰ τὴν βάσιν τοῦ σταυροῦ [1], ἀπὸ δὲ τοῦ 13ου αἰῶνος ὑπὸ μορφῆς ὁμοίας πρὸς τὴν τῶν Μεσκλῶν, φερούσης δὲ ἐνίοτε μὲν στέμμα συνήθως δὲ φωτοστέφανον καὶ ὁδηγουμένης ὑπὸ ἀγγέλου ἐν προτομῇ, ἄλλοτε δὲ τέλος ὑπὸ ἀγγέλου. Κατὰ τὰς δύο τελευταίας περιπτώσεις ὑπάρχει δεξιᾷ τοῦ Ἐσταυρωμένου ἄλλη πάρισος μορφὴ εἰς μὲν τὴν πρώτην περίπτωσιν γυναικεία, ἀλλ᾽ ἄνευ φωτοστεφάνου, τὴν ὁποίαν ἄγγελος ἀπάγει μακρὰν τοῦ Χριστοῦ, εἰς δὲ τὴν δευτέραν ἄγγελος, ὅστις ἄλλοτε μὲν ἀτενίζει τὸν Χριστόν, ἄλλοτε δ᾽ ἀπομακρύνεται μὲν αὐτοῦ ἀλλὰ στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς ἐκεῖνον. Ἐκ τῶν δύο γυναικείων μορφῶν τῆς πρώτης περιπτώσεως χαρακτηρίζονται ἡ μὲν συλλέγουσα τὸ αἷμα, ἤτοι ἡ πρὸς τ᾽ ἀριστερὰ ὡς ἡ Καινὴ Διαθήκη [2], ἤτοι ἡ Ἐκκλησία, ἡ δὲ ἀπαγομένη ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου ὡς ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἤτοι ἡ Συναγωγή [3]. Τῆς μετὰ γυναικείας μορφῆς, ὡς ἡ τῶν Μεσκλῶν, περιπτώσεως γνωρίζω

Εἰκ. 21. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Σταυρώσεως. Ἡ Ἐκκλησία συλλέγουσα τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ.

[1] Ὡς εἰς τὸν Φυσιολόγον τῆς Σμύρνης φ. 137 J. Strzygowski, Der Bilderkreis des griech. Physiologus (Byz. Archiv. II), Leipzig 1899, πίν. XXIII.

[2] Τοῦτο σαφῶς προκύπτει ἐξ ἐπιγραφῆς προσγεγραμμένης εἰς τὴν συλλέγουσαν τὸ αἷμα μορφὴν τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου (Strzygowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters, Wien 1906, σ. 26).

[3] Τοιαύτη πάρισος μορφὴ θὰ ὑπῆρχεν ἀναμφιβόλως καὶ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῶν Μεσκλῶν, ἥτις ὅμως, λόγῳ καταστροφῆς τοῦ δεξιοῦ ἡμίσεος τῆς εἰκόνος, δὲν σώζεται πλέον σήμερον.

τὰ ἑξῆς ἄλλα παραδείγματα: 1) τοιχογραφίαν τοῦ ναοῦ τῆς ἐν Π. Σερβίᾳ Studeniča [1] (τοῦ ἔτους 1208/9) 2) τοιχογραφίαν τοῦ ναοῦ τῆς ἐν Π. Σερβίᾳ Gračanica [2] (ἀρχῶν 14ου αἰ.) 3) τοιχογραφίαν τοῦ Πρωτάτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους [3] (1ου τετάρτου τοῦ 14ου αἰ.) 4) τοιχογραφίαν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Χελανδαρίου [4] (ἀρχῶν 14ου αἰ.) 5) μικρογραφίαν τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου [5] (14ου αἰ.) 6) τοιχογραφίαν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει Μ. τῆς Λαύρας [6].

Τῆς δὲ δευτέρας περιπτώσεως ἤτοι τῆς ὑπὸ ἀγγέλου περισυλλογῆς τοῦ αἵματος γνωστὰ μοὶ εἶναι τὰ ἑξῆς παραδείγματα. 1) Τοιχογραφία τοῦ καθολικοῦ τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει Μονῆς τῆς Λαύρας [7] 2) Παράστασις τῆς Σταυρώσεως ἐπὶ κιβωτιδίου τῆς Βολωνίας [8] 3) Μικρογραφία τοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Βελιγραδίου [9] καὶ 4) εἰκὼν Ἑνετοῦ primitif τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰ. ἀποκειμένη ἐν τῇ Accademia τῆς Βενετίας [10] (Nº 21). Ἀναφέρω τέλος, ὅτι δύο μορφαὶ ἑλληνιστικοῦ ὕφους, εὑρισκόμεναι ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν ψηφιδωτὴν εἰκόνα τῆς Σταυρώσεως τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει Μονῆς Βατοπεδίου τοῦ (2ου ἡμίσεος 13ου ἢ ἀρχῶν 14ου αἰ.), θεωροῦνται ὑπό τινων [11], ὡς προσωποποιήσεις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Συναγωγῆς, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐκεῖ ἡ Ἐκκλησία δὲν φαίνεται νὰ συλλέγῃ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ ἀλλ᾽ εἰκονίζεται εἰς διάφορον στάσιν. Ἡ παράστασις τῆς Ἐκκλησίας συλλεγούσης τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ὀφείλῃ τὴν ἔμπνευσίν της εἰς τὸν κατὰ τὴν Τετάρτην τῆς Α΄ Ἑβδομάδος τῶν νηστειῶν ἀπαγγελλόμενον μέγαν Κανόνα Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης, ὅστις λέγει (22ον τροπ. ᾠδ. δ΄): *Κρατῆρα ἡ Ἐκκλησία ἐκτήσατο τὴν πλευράν σου τὴν ζωηφόρον, ἐξ ἧς ὁ διπλοῦς ἡμῖν ἐξέβλυσε κρουνὸς τῆς ἀφέσεως καὶ γνώσεως εἰς τύπον τῆς Πάλαι, τῆς Νέας, τῶν δύο ἅμα*

[1] Vl. Petković, La peinture Serbe du Moyen-Age, Beograd 1930, πίν. 1b. G. Millet, La peinture du Moyen-Age en Yougoslavie, Fascicule I. Album présenté par A. Frolow, Paris 1954, πίν. 37, 8 καὶ 38, 4.

[2] G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile σ. 408 εἰκ. 430.

[3] G. Millet, Monuments de l'Athos I Les Peintures, πίν. 7, 1 καὶ 16, 2.

[4] J. Strzygowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters, Wien 1906, σ. 27.

[5] Strzygowski, ἔ.ἀ. πίν. X, 24 καὶ σ. 26.

[6] Strzygowski, ἔ.ἀ. σ. 27.

[7] G. Millet, Monuments de l'Athos I, Les Peintures πίν. 129, 2. Τοῦ αὐτοῦ, Recherches, εἰκ. 476.

[8] Millet, Recherches σ. 456 εἰκ. 481.

[9] Uvarov, Sbornik melkich trudov, τ. II σ. 68, εἰκ. 7, ὅθεν Millet, Recherches σ. 419 εἰκ. 444.

[10] Millet, Recherches εἰκ. 458 σ. 482.

[11] Fr. Dölger, Mönchsland Athos, München [1943], σ. 142 καὶ εἰκ. 76. Felicetti-Liebenfels, Geschichte der byzantinischen Ikonen-Malerei, Olten - Lausanne 1956, πίν. 75.

Διαθηκῶν, Σῶτερ ἡμῶν[1]. Πάντως ὅτι τὸ συλλέγον τὸ αἷμα πρόσωπον ἦτο ἱερὸν ἀποδεικνύει ὁ φωτοστέφανος, ὃν τοῦτο φέρει εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Studeniča, καὶ τὸ στέμμα εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου καὶ τῆς Μ. Χελανδαρίου, τὰ ὁποῖα ἐν τούτοις παρέλιπε, περιέργως, ὁ ζωγράφος τῶν Μεσκλῶν.

Ἄνωθεν τοῦ Χριστοῦ ἀριστερᾷ εἰκονίζεται ἄγγελος πετῶν πρὸς αὐτὸν μὲ προτεταμένας τὰς χεῖρας. Τὸ δυναμικὸν πτερόν του ἔχει γενικὸν τόνον πορφυροῦν, διασχιζόμενον ὑπὸ εὐθειῶν, λευκῶν καὶ κιτρίνων γραμμῶν. Ὅμοιος ἄγγελος, ἕνεκα σωζομένων ἰχνῶν, συμπεραίνω ὅτι θὰ ἐπέτα συμμετρικῶς ἄνω δεξιᾷ. Ὡς δ' ἐξ ἀναλόγων ἐνεπιγράφων[2] παραδειγμάτων, προκύπτει οἱ δύο οὗτοι ἄγγελοι εἶναι οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ.

Εὐθὺς μετὰ τὴν συλλέγουσαν τὸ αἷμα μικρὰν μορφὴν εἰκονίζεται ἡ Παναγία (ἐπιγρ. ΜΡ - ΘΥ), τῆς ὁποίας σώζεται μόνον ἡ φέρουσα τὸ βαθυπόρφυρον μαφόριον, ἐλαφρῶς ὑπὸ τῆς θλίψεως κεκλιμένη κεφαλή, ἥτις δὲν ἀτενίζει, ὡς συνήθως, τὸν Ἐσταυρωμένον, ἀλλ' ἡ ἀριστερὰ παρειά της ἀκουμβᾷ, τῇ μεσολαβήσει μανδηλίου, ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρός (εἰκ. 20) συμφώνως πρὸς ἐπικρατοῦντα ἐν Καππαδοκίᾳ τύπον[3], ἔνθα ὅμως δὲν παρεμβάλλεται τὸ μανδήλιον μεταξὺ τῆς χειρὸς καὶ παρειᾶς[4]. Εὐθὺς ὄπισθεν τῆς Παναγίας εἰκονίζονται αἱ δύο σύντροφοι αὐτῆς γυναῖκες, ἡ ἀδελφή της Μαρία ἡ τοῦ Κλωπᾶ καὶ Μαρία ἡ Μαγδαληνή (Ἰω. ιθ', 26), φέρουσαι κρασωτὰ μαφόρια, μὲ ὀρθίας τὰς κεφαλάς των καὶ περιβαλλομένας ὑπὸ φωτοστεφάνων. Ἔτι περαιτέρω πρὸς τὰ ὀπίσω διακρίνονται τμήματα δύο ἀκόμη κύκλων φωτοστεφάνων[5] καὶ ὑπεράνω αὐτῶν ἡ ἐπιγραφή: *ἑ μιροφόραι.*

Αἱ σάρκες τῶν προσώπων εἶναι ἐκτελεσμέναι μὲ θερμὴν ὤχραν, ἐπὶ τῆς

---

[1] Migne, Ε.Π. 97, 1352, Τριῴδιον, Τετάρτη Α' Ἑβδ. Νηστειῶν σ. 106β.

[2] Π.χ. τοῦ ἐλεφαντοστοῦ τῆς Συλλογῆς Schlumberger (Ep. byz. III, 812).

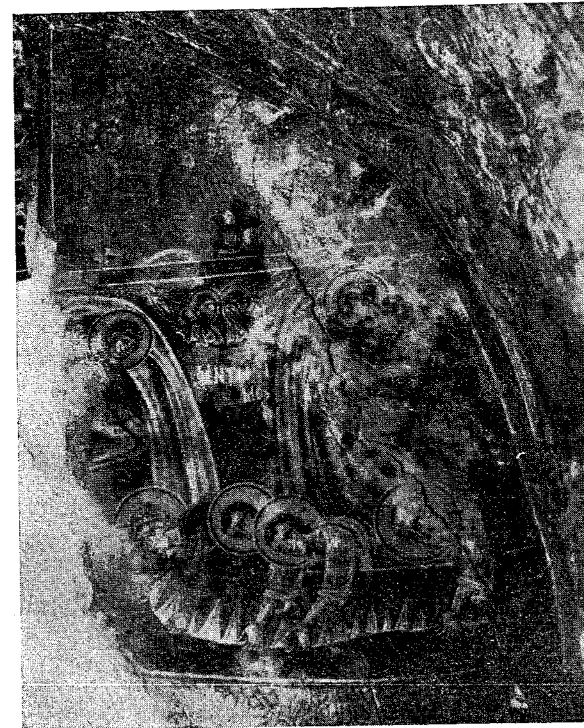
[3] G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce: Κελετζλὰρ Album 1 πίν. 51, 1.—Καρανλὲκ Alb. 2 πίν. 100, 1 καὶ 106.—Ἐλμαλὶ Κιλησὲ Alb. 2 πίν. 113, 3 καὶ 116, 2.—Τσαρεκλὲ Κιλησὲ Alb. 2 πίν. 127, 2'—Ταγκὰρ Alb. 3 πίν. 169, 2.

[4] Τὸ μανδήλιον συναντῶμεν καὶ πολὺ ἀργότερον (1757) εἰς τοιχογραφίαν τῆς Σκήτης τοῦ Ξενοφῶντος τοῦ Ἁγ. Ὄρους (Millet, Peintures de l'Athos, πίν. 264, 1).

[5] Κατὰ τὸ ἀπόκρυφον Εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου τὴν Παναγίαν ἠκολούθουν *καὶ γυναῖκες, ἥ τε Μάρθα καὶ Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ Σαλώμη καὶ ἕτεραι παρθένοι* (Tischendorf, Εὐαγγέλια Ἀπόκρυφα, σ. 282). Κατὰ δὲ τὴν διήγησιν τῶν τριῶν συνοπτικῶν Εὐαγγελίων (Ματθ. κζ', 55. Μᾶρκ. ιε', 40 καὶ Λουκ. κγ', 49) τὴν Παναγίαν συνώδευον *γυναῖκες πολλαὶ ἀπὸ μακρόθεν θεωροῦσαι*. Ἡ εἰς τὴν Σταύρωσιν παρουσία πολλῶν γυναικῶν ἐσχετίσθη ὑπό τινων (Ven. Cottas, L'influence du drame «Christos Paschon» sur l'art chretien d'Orient, Paris 1931, σ. 74) πρὸς τὸν ἐκ γυναικῶν χορόν, ὅστις παρηγορεῖ τὴν Θεοτόκον, εἰς τὸ ἔμμετρον θρησκευτικὸν δρᾶμα «Χριστὸς Πάσχων», ὅπερ ἀποδίδεται συνήθως εἰς Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν (πβλ. V. Cottas, Le théâtre à Byzance, Paris 1931, σ. 197).

ὁποίας λευκὰ φῶτα εἰς τὰ ἐξέχοντα σημεῖα καὶ καστανέρυθροι σκιαί, πλάθουσι τοὺς ὄγκους.

Τὸ δεξιὸν τμῆμα τῆς παραστάσεως τῆς Σταυρώσεως εἶναι ὅλον κατεστραμμένον, πέραν ὅμως αὐτοῦ, δεξιᾷ, σώζεται, παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν, ἡ σκηνὴ τοῦ ἐνταφιασμοῦ (εἰκ. 22). Ἐνταῦθα εἰκονίζεται κάτω ὁριζοντίως, σφικτὰ ἐντὸς πτυχουμένης λευκῆς σινδόνος περιτυλιγμένον, τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ Χριστοῦ ὑπτίου, καθ' ἣν στιγμὴν καταβιβάζεται ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου, τοῦ Ἰωσὴφ ἐξ Ἀριμαθίας καὶ τοῦ Νικοδήμου ἐντὸς ὀρθογωνίου σαρκοφάγου ἐκ χρωματιστοῦ λίθου (ἀμυγδαλόπετρας)[1] (εἰκ. 22). Εἰς τὴν εἰκόνα διακρίνεται σαφῶς τὸ μαῦρον κενὸν τῆς σαρκοφάγου, ἐν ᾧ ἀντιθέτως ζωηρῶς φωτίζονται αἱ πτυχαὶ τῆς σινδόνος τοῦ νεκροῦ καὶ οἱ κρατοῦντες αὐτὸν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν δύο ἀγένειοι (Ἰωάννης καὶ Ἰωσήφ) ἀπὸ τοῦ μέσου καὶ ὁ λευκογένειος Νικόδημος παρὰ τοὺς πόδας (εἰκ. 22, 23). Ταυτοχρόνως ἡ Παναγία ἔχει πέσει πλήρης ὀδύνης ἐπὶ τοῦ Χριστοῦ, ἀκκουμβῶσα τὴν παρειάν της εἰς τὸ πρόσωπόν του. Συνήθως εἰς τὸν ἐνταφιασμὸν τὸν νεκρὸν Ἰησοῦν κρατοῦσι μόνον ὁ Ἰωσὴφ καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ δὲ Νικόδημος, φέρων βραχὺν χιτῶνα ἐργάτου, εἰκονίζεται ἀναμένων τὸν νεκρὸν καὶ ἱστάμενος εἴτε ἐντὸς τῆς σαρκοφάγου εἴτε ἐκτὸς αὐτῆς. Πάντως ἐνταῦθα οὐδόλως εἰκονίζεται, ὡς ἀλλαχοῦ, ἡ θύρα τοῦ *καινοῦ μνημείου*, ὅπερ ὁ Ἰωσὴφ *ἐλατόμησεν ἐν τῇ πέτρᾳ* (Ματθ. κζ', 60). Εἰκονογραφικῶς ὁ ἐνταφιασμὸς τῶν Μεσκλῶν

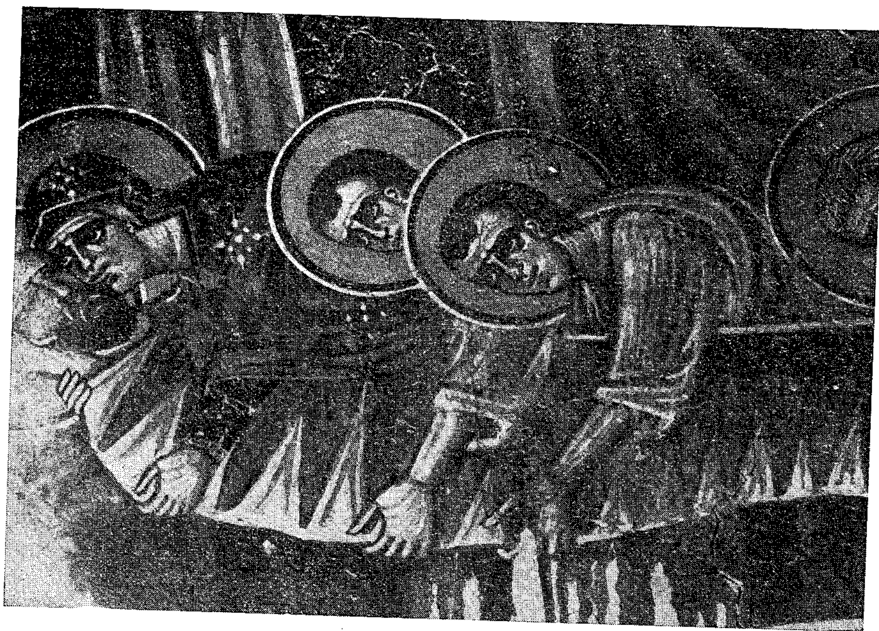
Εἰκ. 22. Ὁ ἐνταφιασμὸς τοῦ Χριστοῦ.

---

[1] Ὁμοία σαρκοφάγος ἐξ ἀμυγδαλόπετρας εἰκονίζεται καὶ εἰς τὸν ἐνταφιασμὸν τοῦ ναοῦ τῆς Dečani (Petković, Peint. Serbe du M. Age 101, a).

ὁμοιάζει πρὸς τὸν τῆς Accademia τῆς Σιέννας (Nº 13)[1] ὡς πρὸς τὴν στάσιν τῶν βασταζόντων τὸν νεκρόν, οἵτινες ὅμως καὶ ἐκεῖ εἶναι δύο καὶ οὐχὶ τρεῖς ὡς ἐνταῦθα καὶ ὡς τοὺς ἀπαιτεῖ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων[2].

Κατὰ τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος καὶ ὑψηλὰ εἰκονίζονται δύο ἀντωποί, ὁριζοντίως ἱπτάμενοι ἄγγελοι (εἰκ. 22), καλύπτοντες τὰ πρόσωπα αὐτῶν διὰ τοῦ ἱματίου των, κάτωθεν τοῦ ὁποίου φαίνεται μόνον ὁ εἷς τῶν ὀφθαλμῶν των.

Εἰκ. 23. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ ἐνταφιασμοῦ τοῦ Χριστοῦ.

Τοιούτους θρηνοῦντας ἀγγέλους συναντῶμεν συχνὰ εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Σταυρώσεως[3] καὶ τῆς Ἀποκαθηλώσεως[4].

Εὐθὺς κάτωθεν τῶν ἀγγέλων εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμ-

[1] Millet, Recherches εἰκ. 542.

[2] Ἔκδ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως σ. 109.

[3] Οὕτω π.χ. εἰς τὴν Σταύρωσιν τοῦ Ἅϊ Γιαννάκη τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Mon. byz. de Mistra, πίν. 105, 1) καὶ τοῦ Βατοπεδίου (Millet, Monuments de l'Athos πίν. 83, 1), τὴν Ἀποκαθήλωσιν τῆς Gračanica (Petkovič, Peint. Serbe 49b) καὶ τοῦ Čurčer (Millet, Recherches εἰκ. 515) κλπ.

[4] Εἰς τὸ Τριῴδιον (ἔκδ. Ἀθηνῶν, 1900 σ. 425 α) ἀναγινώσκομεν: *Νοεραί σε τάξεις, ἡπλωμένον νεκρὸν καθορῶσαι δι' ἡμᾶς, ἐξεπλήττοντο, καλυπτόμεναι ταῖς πτέρυξι, Σωτήρ.*

μάτων ἐπὶ τοῦ ἀμαυροῦ κάμπου ἡ ἐπιγραφή: *ὁ ἐνταφιασμός* (Μᾶρκ. ιδ΄, 8. Ἰω. ιβ΄ 7).

Τέλος εἰς τὰ δύο ἄνω πλάγια τῆς σκηνῆς τοῦ ἐνταφιασμοῦ ὁ ζωγράφος εἰκόνισεν, ἐντὸς δύο παρίσων καμπύλων πλαισίων (εἰκ. 22), τὴν Παναγίαν καὶ δὴ ἀριστερᾷ μὲν γονυκλινῆ μὲ τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν γονάτων εἰς σχῆμα ἀπελπισίας καὶ μὲ τὸ βλέμμα διευθυνόμενον πρὸς τὸν ἐνταφιαζόμενον Χριστόν, δεξιᾷ δὲ ἐκτείνουσαν τὰς χεῖρας ἱκετευτικῶς πρὸς τὰ ἄνω.

Καὶ εἰς τὴν παράστασιν τοῦ ἐνταφιασμοῦ αἱ σάρκες τῶν προσώπων ἀπεδόθησαν ὠχροκίτριναι, μὲ λευκὰς γραμμὰς εἰς τὰ φωτιζόμενα μέρη καὶ καστανὰς εἰς τὰς σκιὰς καὶ τὰ περιγράμματα.

Ο ΝΑΡΘΗΞ

Ὡς ὁ κυρίως ναὸς οὕτω καὶ ὁ νάρθηξ ἐκαλύπτετο ὁλόκληρος διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες δὲν εἶναι σήμερον εὐδιάκριτοι, ἰδίᾳ αἱ τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος αὐτοῦ ὡς καὶ αἱ τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Ἡ καλύπτουσα καμάρα καὶ οἱ συνεχίζοντες αὐτὴν τοῖχοι (Β. καὶ Ν.) διαιροῦνται δι' ἐρυθρῶν ὁριζοντίων ταινιῶν εἰς ἐπαλλήλους ζώνας. Ἐκ τούτων αἱ δύο ἀνώταται, ἤτοι αἱ ἑκατέρωθεν τῆς κλειδός, πλατύτεραι τῶν ἄλλων, εἰκονίζουσιν ἀμφότεραι σειρὰν ἓξ σεβασμίων ἀνδρικῶν μορφῶν Ἀποστόλων, καθημένων παρ' ἀλλήλους καὶ κρατούντων ἀνοικτὸν εὐαγγέλιον. Ὄπισθέν των εἰκονίζονται ὄρθιαι νεαραὶ καὶ ἀγένειοι μορφαί, ἀναμφιβόλως ἀγγέλων[1], τῶν ὁποίων αἱ κεφαλαὶ περιβάλλονται διὰ φωτοστεφάνου. Ἐπὶ τῆς εὐθὺς κάτωθεν τῶν ἱεραρχῶν ζώνης τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζεται ἀριστερᾷ ἀρχάγγελος κρατῶν μακρὸν δόρυ καὶ ἐκδιώκων δι' αὐτοῦ πολλάς, ἐντὸς *καμίνου πυρὸς* εἰκονιζομένας κεφαλάς (Ματθ. ιγ΄ 42, 50), αἵτινες στρέφουσιν ἔντρομοι τὸ βλέμμα πρὸς ἐκεῖνον[2]. Περαιτέρω πρὸς δυσμὰς εἰκονίζεται, κάτωθεν τόξου, γυναικεία μορφὴ καθημένη ἐπὶ τροχοφόρου[3]. Εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ προσωποποίησις τῆς Θαλάσσης, ἀφ' οὗ κάτωθεν τῶν ποδῶν της εἰκονίζονται ἰχθῦς.

Ἡ ἀμέσως κατωτέρα ζώνη τοῦ νοτίου τοίχου εἶναι διῃρημένη διὰ κατακορύφων ἐρυθρῶν ταινιῶν εἰς πλείονας μικροτέρους πίνακας. Καὶ εἰς μὲν τὸν πρῶτον ἐξ ἀνατολῶν εἰκονίζεται, ὡς μᾶς διδάσκει ἐπιγραφὴ διὰ λευκῶν γραμμάτων ἐζωγραφημένη ἐπὶ τῆς ἐρυθρᾶς διαχωριστικῆς ταινίας, *ο σκόλιξ ὁ ἀκήμιτος*, ἤτοι σκώληκες κατατρώγοντες τοὺς ὀφθαλμοὺς νεκροκε-

[1] Πβλ. τὴν τοιχογραφίαν Ἁγ. Δημητρίου τοῦ Βλαδιμὴρ (Β. Λάζαρεφ, Ἱστορ. τῆς Βυζ. Ζωγραφικῆς [ρωσ.] τ. ΙΙ, Μόσχα 1947, πίν. 188).

[2] Πβλ. ὁμοίαν σκηνὴν ἐπὶ ψηφιδωτοῦ τοῦ Torcello τοῦ 12ου αἰ. παρὰ A. Grabar, La peinture byzantine (Skira) 120. Ὁμοίως παρὰ Brunetti-Forlati-Bettini-Fiocco, Torcello σ. 95 εἰκ. 28.

[3] Παράβαλε ὁμοίαν προσωποποίησιν τῆς Θαλάσσης εἰς τοιχογραφίαν τῆς Gračanica (Petkovič, L'art Serbe du Moyen-Age σ. 60).

φαλῶν. Ὁ δεύτερος πίναξ εἶναι πλήρης νεκροκεφαλῶν μὲ ἀνοικτὸν τὸ στόμα, σχετικὴ δ' ἐπιγραφὴ ὀνομάζει τὴν παράστασιν *ὁ βρυχμὸς τῶν ὀδόντον* (Ματθ. ιγ', 42, 51. Ὑφήγησις Ἰωσὴφ ἔκδ. Tischendorf σ. 443). Εἰς τὸν τρίτον κατὰ σειρὰν πίνακα εἰκονίζονται τρεῖς γυμναὶ ὄρθιαι μορφαί[1], εἰς δὲ τὸν τέταρτον ἡ Ψυχοστασία, ἤτοι ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, δεξιᾷ, κρατῶν μεγάλην ζυγόν. Ἄνω ἡ ἐπιγραφή: *Ο ἄγγελος*. Οἱ ὑπόλοιποι πίνακες εἶναι λίαν δυσδιάκριτοι. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὅλαι αἱ ἀνωτέρω τοιχογραφίαι ἀνήκουσιν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν μεγάλην σύνθεσιν, τὴν τῆς Δευτέρας παρουσίας, τῆς ὁποίας τὰ ἐλλείποντα στοιχεῖα (Δέησις, Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου κλπ.) θὰ εἰκονίζοντο πιθανώτατα ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἤτοι τοῦ ἄνωθεν τῆς θύρας, δι' ἧς ἐπικοινωνεῖ ὁ νάρθηξ πρὸς τὸν κυρίως ναόν, ἄλλα δὲ πάλιν (Πύρινος ποταμὸς κλπ.) μὴ σωζόμενα πλέον, πιθανῶς ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Κάτωθεν αὐτῆς ἤτοι εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν παρὰ τὴν θύραν τοῦ κυρίως ναοῦ ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ φέρων στέμμα μαργαριτοκόσμητον καὶ κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δόρυ διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν, παρ' αὐτὸν δὲ ὄρθιοι καὶ ὁλόσωμοι ὁ Ἀββᾶς Ζωσιμᾶς καὶ Ὁσία Μαρία ἡ Αἰγυπτία καὶ κατὰ τὸ ἄκρον δεξιὸν ὁ *Ἅγ. Γεράσιμος*. Τέλος βορείως τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ὁ *Ἅγ. Μάμας*.

Αἱ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου παραστάσεις εἶναι λίαν ἀμαυραί. Ἐκ τούτων κατώρθωσα νὰ διακρίνω εἰς τὴν κάτω ζώνην μόνον τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἱππεύοντος λευκὸν ἵππον καλπάζοντα πρὸς τὰ δεξιά. Ὁ ἅγιος κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ, δι' οὗ φονεύει μέγαν, πρὸ τῶν ποδῶν τοῦ ἵππου συνελισσόμενον ὄφιν. Προσγεγραμμένη ἐπιγραφὴ λέγει: *ὁ αγιος Γεόργιος*
ο καπάδοκας

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς εἰκόνος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπάρχει καὶ τὸ ἑξῆς λατινικὸν χάραγμα (ἐνθύμημα): 1349 na maδy die 24

Πολλὰ ἄλλα λατινικὰ χαράγματα ὑπάρχουσι καὶ ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ πίνακος. Ἓν τούτων φέρει καὶ τὴν χρονολογίαν 1471.

Σπουδαῖον διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νάρθηκος εἶναι τὸ πρῶτον χάραγμα, ἐξ οὗ συνάγεται, ὅτι αἱ κοσμοῦσαι αὐτὸν τοιχογραφίαι εἶναι παλαιότεραι τοῦ 1349.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἐκ τῆς γενομένης ἐξετάσεως τῶν τοιχογραφιῶν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὰ ἑξῆς συμπεράσματα: α) ὅτι τὸ νῦν σωζόμενον στρῶμά των — εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ 1303 χρονολογουμένη κτιτορικὴ ἐπιγραφή — δὲν εἶναι τὸ ἀρχικόν· διότι εἰς πολλὰ σημεῖα, ἰδίᾳ τοῦ ἱεροῦ,

[1] Εἰς τὸ Torcello εἶναι τέσσαρες, ἀνδρικαὶ καὶ γυναικεῖαι. Ὅρα Brunetti κλπ. ἔ.ἀ.

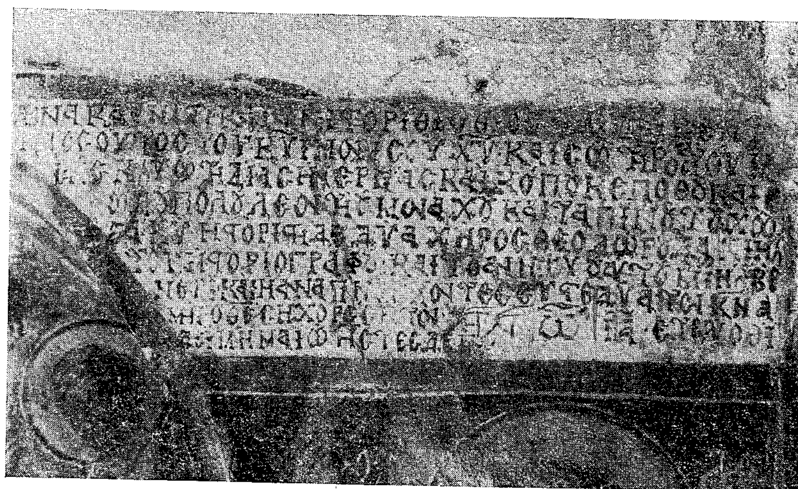
ἐνεφανίσθη κάτωθεν αὐτοῦ παλαιότερον (ὅρα σελ. 130) β) ὅτι τοῦ νεωτέρου τούτου στρώματος αἱ τοιχογραφίαι δὲν εἶναι πᾶσαι ἔργα τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου, ἀλλὰ δύο τοὐλάχιστον ἂν μὴ καὶ τριῶν ζωγράφων, ὡς ἀποδεικνύει ἥ τε διάφορος τεχνοτροπία των καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς των. Οὕτω τινὲς μὲν τῶν τοιχογραφιῶν (Ἅγ. Ἀθανάσιος, Ἅγ. Κύριλλος, Ἅγ. Πολύκαρπος, Ἅγ. Βλάσιος, Μεταμόρφωσις) εἶναι ἐκτελεσμέναι ὑπὸ τεχνίτου συντηρητικοῦ ὁ ὁποῖος ἐνέμεινεν εἰς τὰς παλαιὰς παραδόσεις τοῦ μνημειώδους ὕφους τοῦ 12ου αἰῶνος, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἰσχυρὰ σχηματοποίησις τῆς κόμης, τοῦ γενείου καὶ τῶν ὤτων τῶν προσώπων ἅτινα ἀπεικονίζει, ἡ γραμμικὴ δήλωσις τῶν χαρακτηριστικῶν των, τὰ ἔντονα περιγράμματα, ἡ τυπικότης εἰς τὰς στάσεις καὶ τὴν ἔκφρασιν τῶν μορφῶν καὶ ἡ ἔλλειψις ρυθμικῆς πτυχολογίας. Ὁ τεχνίτης λοιπὸν αὐτὸς δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὴν πνοὴν τῆς νέας δημιουργικῆς τέχνης, ἥτις κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐμφανίζεται εἰς τὰ μεγάλα κέντρα τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου (Κωνσταντινούπολιν, Θεσσαλονίκην, Μυστρᾶν). Τοὐναντίον ὁ τεχνίτης ἄλλων τοιχογραφιῶν (Ἁγ. Λεοντίου, Ἁγ. Γεωργίου, Ἁγ. Δαμιανοῦ, Ἁγ. Εὐθυμίου, τοῦ στυλίτου ἁγίου κλπ.) ἐμφανίζει ἁπαλὸν πλάσιμον, στρογγύλα πρόσωπα, σάρκας ροδίνου χρώματος μὲ λεπτόγραμμα λευκὰ φῶτα καὶ πρασίνας σκιάς. Τὰς μορφάς του χαρακτηρίζει εὐγένεια ἐκφράσεως, κομψότης στάσεως καὶ πλατεῖα πτύχωσις. Ὁ δεύτερος οὗτος τεχνίτης ἀκολουθεῖ τὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς του, τὴν μακεδονικὴν ζωγραφικήν, ἥτις ἐφαρμόζει τὴν φωτεινότητα καὶ τὴν μαλακὴν χρωματικὴν διαβάθμισιν. Ὁ αὐτὸς ἢ ἴσως καὶ τρίτος τεχνίτης θὰ ἐξετέλεσε πιθανώτατα καὶ τὰς δύο σκηνὰς τοῦ Πάθους: τὴν Σταύρωσιν καὶ τὸν Ἐνταφιασμόν, εἰς τὰς ὁποίας τὰ χρώματα λειτουργοῦσι μὲ ἔντασιν, αἱ δὲ μορφαὶ παρουσιάζουσιν ἔντονα, ρεαλιστικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ὀλίγας πρασίνας σκιάς. Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὰς σκηνὰς τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου — πλὴν τῆς Μεταμορφώσεως — αὗται λόγῳ τῆς κακῆς των διατηρήσεως δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιον ἂν εἶναι ἔργα τοῦ δευτέρου τεχνίτου· ἀσφαλὲς ὅμως εἶναι, ὅτι τὰς διακρίνει γραφικότης καὶ ἀφηγηματικότης, χαρακτηριστικαὶ διὰ τὸν 14ον αἰῶνα· ἀρκοῦμαι ν' ἀναφέρω τὴν παρεμβολὴν τοῦ μικροῦ ἱστιοφόρου εἰς τὴν παράστασιν τῆς Βαπτίσεως, τὴν στροφὴν τῆς κεφαλῆς τῆς ὄνου ἵνα ξέσῃ τὸν ὀπίσθιον πόδα της εἰς τὴν Βαϊοφόρον κλπ. ἤτοι στοιχεῖα, ἅτινα οὐ μόνον πλουτίζουν τὰς ἐπὶ μέρους συνθέσεις ἀλλὰ καὶ τὰς κάμνουν οἰκειοτέρας πρὸς τὸν θεατήν. Ἡ αὐτὴ ἄλλως τε ἀφηγηματικότης καὶ οἰκειότης χαρακτηρίζει καὶ τὴν παράστασιν τῆς Σταυρώσεως μὲ τὴν πρόσθετον σκηνὴν τῆς συλλογῆς τοῦ ἐκ τῆς πληγῆς τοῦ Χριστοῦ ρέοντος αἵματος καὶ μὲ τὴν μεταξὺ τῆς παρειᾶς καὶ τῆς χειρὸς τῆς Παναγίας παρεμβολὴν τοῦ μανδηλίου της (εἰκ. 20).

Ἂς ἴδωμεν τώρα ἂν τ' ἀνωτέρω συμπεράσματα συμβιβάζονται καὶ πρὸς τὰ δεδομένα τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ὁποίας καὶ μεταβαίνομεν.

Η ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Ὡς ἤδη εἴπομεν (σ. 144) ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ εὑρίσκεται ὑπεράνω τῆς εἰκόνος τοῦ Ἁγ. Λεοντίου (εἰκ. 13), ἥτις, τούτου ἕνεκα, ἀπέβη μικροτέρα καθ' ὕψος ἐν σχέσει πρὸς τὰς λοιπὰς μορφὰς μεμονωμένων ἁγίων τῆς κάτω ζώνης. Τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ἀποκόπτεται ὑπὸ τοῦ ἡμικυκλίου τῆς περιβαλλούσης τὴν Μεταμόρφωσιν τυφλῆς ἁψῖδος.

Ἡ ἐπιγραφὴ ἐδημοσιεύθη ἀτελῶς καὶ μετὰ σφαλμάτων παλαιότερον μὲν ὑπὸ τοῦ Μιχ. Δέφνερ[1] καὶ τοῦ καθηγητοῦ Ἰ. Μαυρακάκη[2] ἀκριβέστερον δὲ τὸ 1932 ὑπὸ τοῦ G. Gerola[3]. Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ κείμενον αὐτῆς ἐν μεταγραφῇ:

Εἰκ. 24. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή.

Ἀνναkαινίστι καὶ ἀνιστορίθι ὁ θῖος καὶ πάνσεπτος
ναὸς οὗτος τοῦ Κ(υρίο)υ ἱμῶν Ἰ(η)σοῦ Χ(ριστο)ῦ καὶ σωτῆρος τοῦ Μεσησκλυώτη διὰ συνεργίας καὶ κόπου κὲ πόθου καὶ ἐ-
ξώδου πολοῦ Λεοντήου μοναχοῦ καὶ ταπινοῦ τοῦ Χωσάκυ. Ἡστορίστη δὲ δυὰ χειρὸς Θεοδώρου Δανιὴλ
τοῦ ἠστοριογράφου καὶ τοῦ ἀνηψυοῦ αὐτοῦ Μιχαὴλ τοῦ Βενέρι καὶ ἡ ἀνναγινόσκοντες εὔ(χε)στε δυὰ τὸν Κ(ύριο)ν ἀ-
μήν. Ὁ Θ(εὸ)ς σηχορέση τον. ϛʹ ἔτ(ους) ΩΙΑʹ ἐτελυόθι
ἐν μ(η)νὴ Μαΐῳ ἧς τὲς δέ(κα) π(έν)τ(ε)

[1] Ὁδοιπορικαὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Δ. Κρήτην (ἔκδοσις τοῦ Συλλόγου Ὠφελίμων Βιβλίων ἀρ. 54 σ. 239).
[2] Μεσκλὰ ἡ ἀρχαία Ριζηνία τὰ νῦν Μεσκλά, σ. 29-30.
[3] Monumenti Veneti nell'Isola di Creta τ. IV (1932) σ. 426 ἀριθμ. 20.

Ἡ ἡμετέρα ἀνάγνωσις διαφέρει τῆς τοῦ Gerola μόνον ὡς πρὸς τοὺς δύο τελευταίους στίχους, οὓς ὁ Gerola ἀναγινώσκει ὡς ἑξῆς:

ʼς τοὺς ϛΩΙΑʹ ἐτελυόθι δὲ μινὴ μαΐῳ ης τες δε ΙΓʹ.

Καὶ τὸ μὲν «ʼς τοὺς» εἶναι τελείως ἀνύπαρκτον, τῆς δὲ ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογίας, ὡς σαφῶς καὶ ἐπὶ τῆς φωτογραφίας (εἰκ. 24) φαίνεται, πρῶτον ἐτέθη τὸ στίγμα ϛ (= 6000) ἔπειτα δὲ ἡ συνήθης συντομογραφία τοῦ ἔτους καὶ μετ' αὐτὴν τὸ ΩΙΑʹ. Ἀφ' ἑτέρου εἰς τὸν τελευταῖον στίχον μετὰ τὸ Μ(Η)ΝΗ ΜΑΙΩ ΗϹ ΤΕϹ τὸ μὲν ΔΕ εἶναι προφανῶς σύντμησις τοῦ δέ(κα), τὸ δὲ μετ' αὐτὸ σύμπλεγμα δὲν εἶναι ΙΓ ἀλλὰ τῶν συμφώνων Π καὶ Τ ἤτοι τῆς συντομογραφίας τοῦ Π(ΕΝ)Τ(Ε). Ὅτι δὲ τὸ τελευταῖον γράμμα εἶναι ταῦ ἀποδεικνύει ἡ παραβολὴ τῆς ἄνω κεραίας του πρὸς ἄλλα ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ταῦ, ἅτινα ἔχουσι ταύτην ἐν εἴδει περισπωμένης. Κατὰ ταῦτα ὁ στίχος πρέπει ν' ἀναγνωσθῇ Μ(η)νὴ Μαΐω ἧς τὲς δέ(κα) π(έν)τ(ε).

Ἰδοὺ τώρα καὶ τὶ διδασκόμεθα ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς:

α) (στ. 2-3) Ὅτι ὁ ναὸς ἐτιμᾶτο εἰς ὄνομα τοῦ Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστο)ῦ τοῦ Μεσησκλυώτη. Τὸ ἐπίθετον τοῦτο ὁ Gerola (ἔ.ἀ. σ. 426) θεωρεῖ ὡς παραγόμενον ἐκ τοῦ Μεσκλά, ἤτοι ὡς ἰσοδύναμον πρὸς τὸ Μεσκλιώτης. Τοῦτο εἶναι ἴσως γλωσσικῶς δυνατόν, ὁπότε θὰ πρέπῃ νὰ δεχθῶμεν καὶ ὅτι, ἤδη τὸ 1303, ὅτε ἐγράφη ἡ ἐπιγραφή, τὸ χωρίον ὠνομάζετο Μεσκλὰ ἢ Μεσισκλά. Ἐξ ἄλλου ὅμως εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στ. 5049) ἀναφέρεται τοπωνύμιον τὸ Μεσίσκλιν[1], ὅπερ κατὰ τὸν ἐκδότην «θὰ ἔπρεπε νὰ γραφῇ τοῦ Μεσίσκλη... καθόσον πρόκειται περὶ τοπωνυμίου προερχομένου ἐξ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος, τὸ ὁποῖον ἐπέζησε μέχρι σήμερον εἰς τὴν ἐσχατιὰν τοῦ Μορέως, ἐν Μέσα Μάνῃ, ὅπου ὑπάρχει πατριὰ Μεσίσκλη (εἰς τὰ χωρία Νόμια, Κυπάρισσος καὶ Τσικαλιὰ τοῦ δήμου Μέσης». Πρβλ. Π. Καλονάρου, Ἠθογραφικὰ Μάνης, σ. 12-14)[2]. Ἡ ἐξ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος προέλευσις τοῦ τοπωνυμίου, τεκμαίρεται, κατὰ Καλονάρον[3], καὶ ἐκ τῶν δύο ξενογλώσσων παραλλαγῶν — γαλλικῆς καὶ ἀραγωνικῆς — τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως (§ 339). Ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶναι ὅτι καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἐσχάτως (1949) περὶ Νικλιάνων ἐκδοθέντος ἔργου Δ.Β. Δημητρᾶκος φέρει προσγεγραμμένον καὶ τὸ προσωνύμιον Μεσίσκλης. Τὸ οἰκογενειακὸν τοῦτο ὄνομα Μεσίσκλης δέον νὰ σχετισθῇ πιθανώτατα πρὸς τὸ προσηγορικὸν μεσίσκλι (τό), ἀκουόμενον καὶ σήμερον ἐν ταῖς νήσοις Κύθνῳ, Σίφνῳ, καὶ Βορ. Εὐβοίᾳ καὶ σημαῖνον τεμάχιον, λωρίδα χοιρινοῦ ἢ τεταριχευμένου κρέατος, ἐξ οὗ καὶ ῥῆμα (ἐν Κύθνῳ) μεσισκλιάζω = κόπτω τὸ κρέας τοῦ χοίρου εἰς λωρίδας (μεσί-

[1] Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως. Εἰσαγωγή, ὑποσημειώσεις καὶ ἐπεξεργασία ὑπὸ Πέτρου Π. Καλονάρου, Ἀθῆναι, σ. 211. Τὴν ὑπόδειξιν ταύτην ὀφείλω εἰς τὸν συνάδελφον κ. Ν. Β. Τωμαδάκην, ὃν καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εὐχαριστῶ.
[2] Αὐτόθι, σ. 210, σημ. εἰς στ. 5046 ἑξ.
[3] Ἔνθ' ἀνωτ.

σκλια)[1]. Φαίνεται λοιπὸν πιθανόν, ὅτι ὁ τοιαύτην ἐργασίαν ἐκτελῶν ἀπεκλήθη μεσίσκλης ἢ καὶ μεσισκλᾶς[2], ἐκ τούτου δὲ προέκυψε τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Μεσίσκλης, ἂν μὴ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κρητικοῦ χωρίου (τοῦ Μεσισκλᾶ, τὰ Μεσισκλά) καὶ κατ' ἀλλαγὴν γένους καὶ ἀποβολὴν τοῦ ι τὰ Μεσκλά. Ἐκ τοῦ οἰκογενειακοῦ δὲ ἐπωνύμου Μεσίσκλης θὰ ἠδύνατο νὰ προέλθῃ ἡ ὀνομασία τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ ὡς Μεσισκλιώτη κατὰ τὰ ἀνάλογα ἀπὸ τοῦ κτήτορος δοθέντα ὀνόματα εἰς ἁγίους ἰδιωτικῶν ναῶν[3], οἷος θὰ ἦτο ἀρχικῶς καὶ ὁ μικρὸς Χριστὸς τῶν Μεσκλῶν. Δὲν ἀποκλείεται κατὰ ταῦτα βλαστός τις τῆς οἰκογενείας Μεσίσκλη, ἐγκατεστημένος ἐν Κρήτῃ ἢ ἀλλαχόθεν μεταναστεύσας ἐκεῖ, νὰ ἀνήγειρε δαπάναις αὐτοῦ τὸν ναὸν τοῦ Χριστοῦ, ὅστις ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ κτήτορός του ὠνομάσθη Μεσισκλιώτης. Ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ χωρίου Μεσκλά, ἔνθα ὁ ναός, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς προελθὸν ἐκ τοῦ Μεσισκλά.

β) (στ. 1 καὶ 4-5) ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Χριστοῦ ἀνεκαινίσθη καὶ ἀνιστορήθη ἤτοι ἐζωγραφήθη διὰ συνεργίας καὶ κόπου καὶ πόθου καὶ ἐξόδου πολλοῦ τοῦ μοναχοῦ Λεοντίου τοῦ Χωσάκη. Ὁ μοναχὸς Λεόντιος δέν μοι εἶναι ἄλλοθεν γνωστός, οὔτε δὲ καὶ τὸ οἰκογενειακόν του ὄνομα — Χωσάκης — ἀπαντᾷ ἀλλαχοῦ, καθόσον γνωρίζω. Πάντως πιθανώτατον εἶναι, ὅτι ὁ ὁμώνυμος αὐτοῦ καὶ προστάτης βεβαίως Ἅγιος Λεόντιος εἰκονίζεται εὐθὺς ὑπὸ τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφήν, ἀφ' οὗ ἄλλωστε σώζονται παρὰ τὸν φωτοστέφανον αὐτοῦ τὰ 4 πρῶτα γράμματα τοῦ ὀνόματός του ΛΕΟΝ.. καὶ κατωτέρω ἓν ἰῶτα[4]

γ) ὅτι ὁ ναὸς ἱστορήθη ὑπὸ δύο ζωγράφων ἤτοι τοῦ Θεοδώρου Δανιὴλ (στ. 5) καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ Μιχαὴλ τοῦ Βενέρη (στ. 6). Καὶ ὁ μὲν Θεόδωρος δέν μοι εἶναι ἄλλοθεν γνωστός, ἐν ᾧ τοὐναντίον ὁ Βενέρης ἀναφέρεται ὡς ἱστορήσας δέκα πέντε ἔτη ἀργότερον (1317/8) τὴν ἐκκλησίαν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Λαμπηνῆς τοῦ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἁγίου Βασιλείου χωρίου Δριμίσκου[5].

---

[1] Κατὰ τὰς ἐν τῷ Ἀρχείῳ τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν συνειλεγμένας πληροφορίας.

[2] Ἐν Αἰτωλίᾳ ἀκούεται ἐπίσης τοὺ μέσκλισι (= τὸ ἐξέσχισε), ἐξ ἐνεστῶτος μεσκλάω ἢ μεσκλίζω, ὅπερ φαίνεται ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἐν Ἑπτανήσῳ ξεσκλάω καὶ ξεσκλίζω (= ξεσχίζω) (Ἀρχεῖον Ἱστορ. Λεξικοῦ).

[3] Π. χ. ἐν Ἀθήναις Παναγιὰ ἡ Βλασαροῦ (τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας τῶν Βλασαρῶν) Δ. Καμπούρογλους, Παλαιαὶ Ἀθῆναι 1922 σ. 158. Βλέπε γενικώτερον καὶ Φ. Κουκουλὲν ἐν Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος 10 (1931) σ. 392.

[4] Ἐν τῷ ἁγιογραφικῷ λεξικῷ τοῦ F. G. Holweck (A biographical Dictionary of the Saints, St Louis-London, 1924) ἀναγράφονται ἐν σ. 604-606, 54 ἐν ὅλῳ ἅγιοι Λεόντιοι, ἐπίσκοποι, μοναχοί, στρατιωτικοὶ καὶ ἄλλοι. Ποῖος ἐκ τούτων ὁ εἰκονιζόμενος ἐνταῦθα δὲν εἶναι βέβαιον. Πιθανώτερος μοὶ φαίνεται ὁ τὴν 18ην Ἰουνίου μετὰ δύο ἄλλων μαρτύρων, Ὑπατίου καὶ Θεοδούλου, συνεορταζόμενος (Πβλ. Κ. Χ. Δουκάκη, Μ. Συναξαριστής, Μηνὸς Ἰουνίου, ἐν Ἀθήναις 1893, σ. 160 καὶ Acta SS. Jun. III, 555-62, 3η ἔκδ. IV, 456-62. Bibl. Hag. Gr. 2α ἔκδ., Bruxellis 1909, σ. 138).

[5] G. Gerola, Mon. Ven. IV σ. 491 ἀρ. 5. πβλ. καὶ II, σ. 308.

Ἡ μνεία δύο ζωγράφων καὶ δὴ ἑνὸς πρεσβυτέρου καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ ἐπικυρώνει τὰ ἐκ τῆς τεχνοτροπικῆς ἐξετάσεως τῶν τοιχογραφιῶν ἀνωτέρω συναχθέντα συμπεράσματα. Οὕτως ὁ μὲν συντηρητικὸς ζωγράφος θὰ πρέπῃ νὰ εἶναι ὁ Θεόδωρος, ὁ δὲ πλέον πρὸς τὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς του συγχρονισμένος ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ Μιχαὴλ ὁ Βενέρης[1], μὴ ἀποκλειομένων καὶ ἐπεμβάσεων τινῶν τοῦ πρεσβυτέρου εἰς τὰ ἔργα τοῦ νεωτέρου ἢ καὶ ἀντιστρόφως.

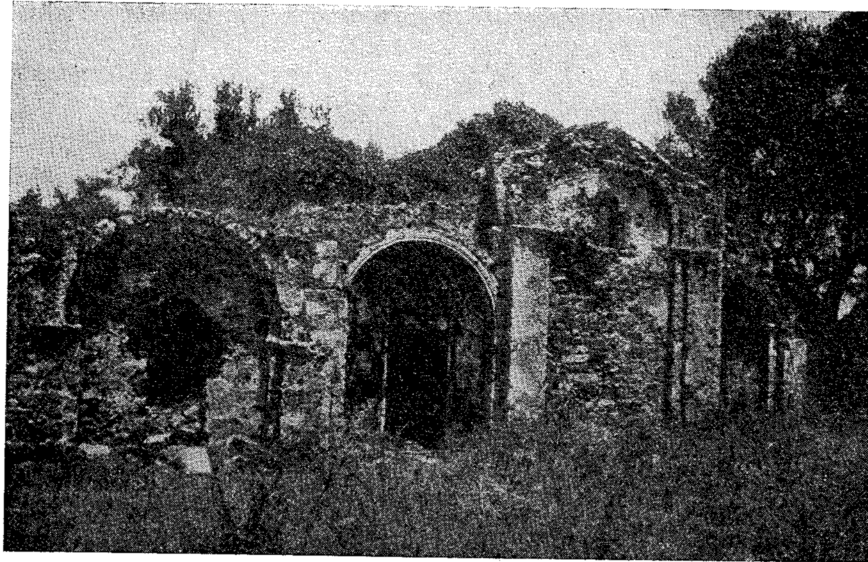

Εἰκ. 25. Τμῆμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς εὑρισκομένης εἰς τὸ νότιον τμῆμα τοῦ χωρίου Μεσκλά (ὅρα σχετικῶς σ. 128 σημ.).

δ) Τέλος ἐκ τῆς ἐπὶ τῆς ἐπιγραφῆς ἀναγραφομένης χρονολογίας διδασκόμεθα, ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ δευτέρου στρώματος, αἵτινες καὶ μᾶς ἀπησχόλησαν ἀνωτέρω, ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1303, ἑπομένως αἱ τοῦ πρώτου στρώματος θὰ πρέπῃ νὰ εἶναι κατὰ 50 τοὐλάχιστον ἔτη ἀρχαιότεραι.

---

[1] Τὸ ὄνομα Βενέρης ἢ ὀρθότερον Βενιέρης (Venieri) ἦτο σύνηθες ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας. Βλέπε σχετικῶς Στ. Ξανθουδίδου, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, Ἀθῆναι 1939, πίν. σ. 193. Ὑπάρχει μάλιστα καὶ χωρίον Βενερᾶτο εἰς τὴν ἐπαρχίαν Τεμένους (Νικ. Σταυρακάκη, Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, Ἀθήνησι 1890, σ. 43 ἀρ. 627 καὶ Ἐμμ. Γενεράλι, Ἐπίτομος Γεωγραφία τῆς νήσου Κρήτης, ἐν Ἀθήναις 1902, σ. 41). Τὸ χωρίον τοῦτο ἀναφέρεται ἤδη τὸ 1666 ἐν ἑλληνικῷ ἐγγράφῳ (Μ. Μανούσακας, Ἐπετ. Μεσ. Ἀρχ. τ. Γ' [1950] σ. 14) καὶ τὸ 1671 ἐν τουρκικῷ ἐγγράφῳ (Ν. Σταυρινίδης), Κρητ. Χρον. Α' [1947] σ. 109 ἀρ. 11).

Εἰκ. 26. Ὁ ναὸς τοῦ Ἄϊ Κὺρ-Γιάννη ὡς εἶχε τὸ 1904 (φωτογραφία Gerola).

Β) Ο Α'Ι' ΚΥΡ - ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΟΥ ΑΛΥΚΙΑΝΟΥ - ΚΟΥΦΟΥ

Τὸ δεύτερον μνημεῖον, ὅπερ θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα, εὑρίσκεται εἰς τὴν πεδινὴν Κυδωνίαν, παρὰ τὴν ἁμαξιτόν, ἥτις συνδέει τὸ χωρίον Ἁλυκιανοῦ πρὸς τὸ χωρίον Κουφοῦ καὶ πολὺ πλησίον (5΄) τοῦ τελευταίου τούτου. Εἶναι ναὸς ἀφιερωμένος εἰς τὴν Παναγίαν Ζωοδόχον Πηγήν, ἀκούεται ὅμως καὶ ὡς Ἄϊ Κὺρ - Γιάννης· διότι θεωρεῖται —οὐχὶ ἀτόπως, ὡς θὰ ἴδωμεν—ὡς κτίσμα Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ξένου [1], τοῦ μεγάλου Κρητὸς Ὁσίου, ὅστις κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 10ου καὶ τὸ πρῶτον τρίτον τοῦ 11ου αἰῶνος, σπου-

[1] Τὸν βίον καὶ τὴν διαθήκην Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ξένου, τοῦ ἔτους 1028 ἐδημοσίευσε πρῶτος — ἀγνοήσας ὅμως ποῦ ἐνετοπίζετο ἡ δρᾶσις αὐτοῦ — ὁ βολλανδιστὴς π. Ἱππόλυτος Delehaye (Deux Typica byzantins de l'époque des Paléologues, Bruxelles 1921, σ. 188 - 96). Ὀλίγα ἔτη ἀργότερον (1924) ὁ Λατῖνος ἀρχιερεὺς Louis Petit συνεσχέτισε τὸν βίον καὶ τὴν Διαθήκην τοῦ ὁσίου πρὸς τὴν Κρήτην, ταυτίσας, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπιτυχῶς, πολλὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἀναφερομένων τοπωνυμίων πρὸς σημερινὰς τοποθεσίας τῆς Κρήτης (Analecta Bollandiana 42 σ. 5 - 20). Τελευταίως ἐξαίρετον, λίαν περιεκτικὴν καὶ διαφωτιστικὴν περὶ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ξένου μετὰ τοῦ κειμένου, τοῦ βίου καὶ τῆς διαθήκης αὐτοῦ, μελέτην ἐξέδωκεν ὁ συνάδελφος κ. Νικ. Β. Τωμαδάκης (Κρητ. Χρον. τ. Β [1948] σ. 46 - 72) εἰς ἣν καὶ παραπέμπω τὸν ἀναγνώστην. Εἰς τὴν μελέτην ταύτην περιλαμβάνονται (πίν. Α καὶ Β) δύο ἀνέκδονοι φορηταὶ εἰκόνες τοῦ Ὁσίου ἐκ τοῦ Μουσείου Δ. Λοβέρδου. Ὁ αὐτὸς Ν. Τωμαδάδάκης ἐδημοσίευσε καὶ ὑμνολογικὰ καὶ ἁγιολογικὰ Ἰωάννου τοῦ Ξένου ἐν Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Κ' (1950) σ. 314 ἑξ.

δαίως ἔδρασε πρὸς ἀναζωογόνησιν τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ μοναστικοῦ βίου ἐν τῇ νήσῳ *πολλὰς μονὰς καὶ ναοὺς οἰκοδομῶν ... μοναζόντων ἀγέλας συναθροίσας καὶ ποιμὴν τούτων γεγονώς* [1]. Ὁ λόγιος οὗτος Ὅσιος, ἰδιαιτέρως τιμώμενος ἐν Κρήτῃ, μάλιστα δὲ τῇ Δυτικῇ, ἔνθα κυρίως ἔδρασε, προσκυνεῖται ἀλλαχοῦ μὲν ὑπὸ τὸ ἐπίθετον Ἐρημίτης, ἀλλαχοῦ δέ, ὡς καὶ ἐν τῷ ἐξεταζομένῳ ναῷ, ἁπλῶς ὡς Ἄϊ Κυρ - Γιάννης [2], λησμονηθέντος ἐντελῶς τοῦ παλαιοῦ αὐτοῦ ἐπιθέτου Ξένος.

Ἐν τῷ Βίῳ λοιπὸν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ξένου, μεταξὺ τῶν ὑπὸ τοῦ Ὁσίου κτισθέντων ναῶν ἀναφέρεται [3] καὶ ἡ «ὡραιοτάτη ἐκκλησία τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου εἰς τόπον λεγόμενον Κουφὸν καὶ μέσον τοῦ χωρίου», ὅπερ πρέπει νὰ εἶναι τὸ γειτονικὸν πρὸς τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν τοῦ Ἄϊ Κυρ - Γιάννη χωρίον Κουφοῦ καὶ οὐχὶ ὡς ἤκασεν ὁ L. Petit (ἔ. ἀ. σ. 12) τὸ σημερινὸν «Μετόχι Κουφοῦ» τὸ κείμενον Ν. Δ. τῶν Χανίων, παρὰ τὸν ὅρμον τῆς Σούδας. Καὶ τοῦτο, διότι τὸ χωρίον Κουφοῦ, ὡς γράφει ὁ Τωμαδάκης (ἔ.ἀ. σ. 70), φαίνεται ὅτι ἤκμαζε σπουδαίως κατὰ τὸν 11. καὶ τὸν 12. αἰ. ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ ὅτι ἀναφέρεται εἰς ἔγγραφον ὑποτιθέμενον τοῦ 1212 μ. Χ. (ὅπερ βλέπε παρὰ Fl. Cornelius, Creta Sacra II σ. 239 πβλ. Ν. Τωμαδάκην, περ. Ἀθηνᾶ 48, 1938, σ. 99 - 101).

Τὸν ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου ἀναφερόμενον ναὸν τῆς Παναγίας ἐταύτισε πρὸς τὸν ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον ναὸν ὁ ἄλλοτε ἐπίσκοπος Κισάμου καὶ Σελίνου Ἄνθιμος Λελεδάκις [4], προσθέσας καὶ ὅτι ὁ σωζόμενος σήμερον ναὸς φέρει τὴν χρονολογίαν 1004.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς εὑρίσκεται παρὰ τὸ χωρίον Κουφοῦ—οὐχὶ εἰς τὸ χωρίον, ὡς γράφει ὁ Λελεδάκις—καὶ ὅτι τιμᾶται πράγματι εἰς μνήμην τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, δὲν ἔχεται ὅμως ἀκριβείας τὸ ὑπὸ τοῦ Λελεδάκη λεγόμενον, ὅτι φέρει τὴν χρονολογίαν 1004. Τοιαύτη χρο-

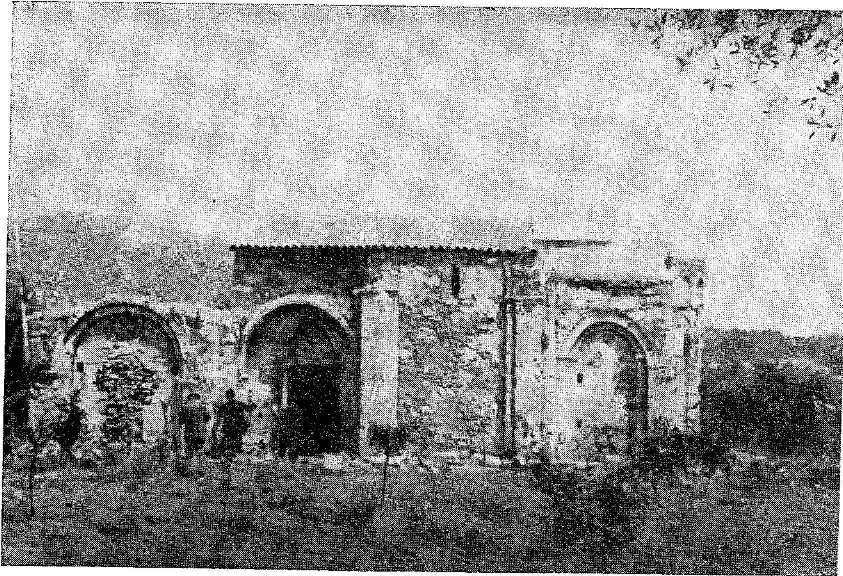
[1] Ἐξ ἀνεκδότου ἀκολουθίας τοῦ Ὁσίου ἀποκειμένης σήμερον εἰς τὸν διμάρτυρον ναὸν τῶν Ἁγίων Εὐσταθίου καὶ Κὺρ - Γιάννη τοῦ χωρίου Τσουρουνιανῶν Κισάμου (Τωμαδάκης, ἔ. ἀ. σ. 53 σημ. 26). Ἐν ἑτέρᾳ ἀσματικῇ ἀκολουθίᾳ συντεθείσῃ ὑπὸ Γερασίμου τοῦ μοναχοῦ καὶ ἐκδοθείσῃ ἐν Βόλῳ τὸ 1936, ἀναφέρεται ὁ Ἰωάννης ὡς «τὴν Κρήτην πᾶσαν διατρέξας» καὶ ὡς «ἱδρυτὴς ναῶν πλείστων, οὓς ἐδείματο πανταχοῦ τῆς νήσου» (σ. 5). Περὶ τῶν ἐκδόσεων τῆς ἀκολουθίας Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ξένου ἢ Ἐρημίτου βλ. Ν. Β. Τωμαδάκην ἐν. Ἐκκλ. Κρήτης (Α' Γουβερνέτου κώδικες - σιγίλλια Νεοελλην. Ἀρχεῖον Α' (1935) σ. 86 - 88, ἐπισημείωμα).

[2] Ὁ ὑπὸ τοῦ Gerola ἐν Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta ἀρ. 52 ἀναφερόμενος Ἄϊ Κὺρ - Γιάννης εἰς Βατόλακκον εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος, ὅστις κεῖται εἰς τὸ κέντρον τοῦ τριγώνου τὸ ὁποῖον σχηματίζουσι τὰ τρία χωρία: Κουφοῦ, Ἁλυκιανοῦ καὶ Βατολάκκου, ἕκαστον τῶν ὁποίων σεμνύνεται νὰ τὸν ἔχῃ ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν του.

[3] Ν. Β. Τωμαδάκης, ἔ. ἀ. σ. 60 στ. 130 καὶ σ. 65 στ. 126.

[4] Ἀκολουθία Ἀσματικὴ τοῦ Ὁσίου καὶ Θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Κὺρ - Ἰωάννου τοῦ ἐν Κρήτῃ λάμψαντος κλπ. ἐν Χανίοις 1922 σ. 18 σημ. ζ.

νολογία δὲν ὑφίσταται ἐν τῷ ναῷ, εἶναι δὲ προφανὲς ὅτι ὁ Λελεδάκης παρανέγνωσε τὴν ἐπί τινος ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ ἀποκειμένου λίθου κεχαραγμένην χρονολογίαν 1604 (ὅρα σχετικῶς κατωτέρω σ. 187). Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ θέσις καὶ ἡ παλαιότης τοῦ ναοῦ συμφωνοῦσι κατ᾽ ἀρχὴν εἰς ταύτισιν αὐτοῦ πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ξένου ἀνεγερθέντα ναὸν τῆς Παναγίας. Κατὰ πόσον ὅμως ἔχομεν πρὸ ἡμῶν σήμερον αὐτὸν τοῦτον τὸν ὑπὸ τοῦ Ὁσίου ἀνεγερθέντα ναὸν ἢ ἄλλον κατασκευασθέντα ἀργότερον ἐπὶ

Εἰκ. 27. Ὁ ναὸς τοῦ Ἅϊ Κὺρ-Γιάννη πρὸ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως αὐτοῦ. Νοτία ὄψις.

τῆς θέσεως τοῦ πρώτου θὰ ἀποδείξῃ ἡ τεχνοκριτικὴ ἔρευνα τοῦ μνημείου, ἣν κατωτέρω θὰ κάμωμεν.

Ἄλλην δ᾽ ἐκ τῶν πηγῶν μνείαν τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ ἔχομεν μόνον ἐν σιγιλλίῳ Γρηγορίου τοῦ Ε´ (1797) δημοσιευθέντι ὑπὸ Στ. Ξανθουδίδου[1], ἐξ οὗ μανθάνομεν, ὅτι ὁ ναὸς οὗτος φθίνοντος τοῦ 18ου αἰῶνος ὑπήγετο εἰς τὴν παρὰ τὰ Χανιὰ Μονὴν τῆς Χρυσοπηγῆς τοῦ Χαρτοφύλακος.

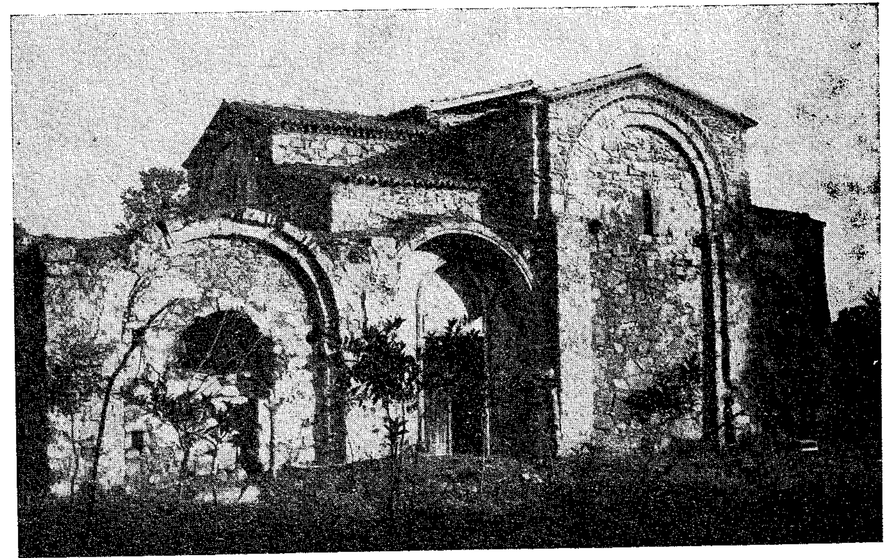
Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων τὸν ναὸν τοῦ Ἅϊ Κυρ-Γιάννη ἀναφέρει πρῶτος ἐν τῷ μνημειώδει περὶ τῶν ναῶν τῆς Κρήτης ἔργῳ του ὁ G. Gerola[2]

[1] Περ. Χριστιανικὴ Κρήτη τ. 2, τεῦχ. Β. Ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης 1914 σ. 224 πβλ. καὶ σ. 228. Τωμαδάκης, ἔ. ἀ. σ. 70.

[2] Monumenti Veneti nell'isola di Creta, τ. II, Venezia 1908, σ. 239 εἰκ. 273 (κάτοψις) καὶ σ. 253 εἰκ. 313 (ὄψις τῆς Ν. πλευρᾶς).

παρασχὼν μόνον τὴν κάτοψιν αὐτοῦ — καὶ ταύτην οὐχὶ κατὰ πάντα ἀκριβῆ — ὡς καὶ φωτογραφικὴν ἀπεικόνισιν τῆς νοτίας πλευρᾶς, χωρὶς ὅμως νὰ εἰσέλθῃ εἰς ἐξέτασιν οὔτε τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτοῦ, οὔτε τῆς ἐσωτερικῆς γραπτῆς αὐτοῦ διακοσμήσεως, ἣν ἁπλῶς ἀναφέρει ἐν τῷ ἀργότερον ὑπ᾽ αὐτοῦ δημοσιευθέντι Elenco topographico delle chiese affrescate di Creta ὑπ᾽ ἀριθμ. 52.

Τέλος ὀλίγας, προχείρους σημειώσεις, περὶ τῆς ἐσωτερικῆς διακοσμήσεως τοῦ

Εἰκ. 28. Ὁ ναὸς τοῦ Ἅϊ Κὺρ-Γιάννη μετὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως αὐτοῦ. Νοτία πλευρά.

ναοῦ παρέσχεν ἐσχάτως καὶ ὁ ἔφορος βυζ. ἀρχαιοτήτων κ. Μαν. Χατζηδάκης[1].

Μέχρι τοῦ 1948 ὁ ναὸς τοῦ Ἅϊ Κυρ-Γιάννη εὑρίσκετο εἰς ἣν ἐρειπιώδη κατάστασιν δεικνύει αὐτὸν ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 26 ληφθεῖσα πρὸ τοῦ 1908 ὑπὸ τοῦ Gerola. Κατὰ τὸ ἔτος ὅμως τοῦτο φιλόθρησκος γείτων τοῦ ναοῦ — ὁ Γεώργιος Ν. Σολιδάκης — ἐπεχείρησε δυστυχῶς νὰ τὸν «ἀναστηλώσῃ» ἵνα προστατεύσῃ τὰς τοιχογραφίας του, χωρὶς νὰ συμβουλευθῇ σχετικῶς οὐδένα εἰδικόν. Ἐστέγασε λοιπὸν τὸν ναὸν διὰ δικλινοῦς στέγης (εἰκ. 27) — ἐν ᾧ οὗτος ἀρχικῶς ἐκαλύπτετο διὰ τρούλλου βαίνοντος ἐπὶ 4 διασταυρουμένων καμαρῶν — κατεσκεύασε δὲ καὶ ἐσωτερικὰς ὀγκώδεις δοκοὺς ἐκ σιδηροπαγοῦς

[1] Κρητ. Χρονικὰ τ. ϛ (1952) σ. 75. Δὲν ἔχεται ἀκριβείας τὸ ἐκεῖ λεγόμενον, ὅτι ἀμφότεροι οἱ Ἀρχάγγελοι κοσμοῦσι τὰ ἄκρα τοῦ Δ. τοίχου, διότι πρόκειται μόνον περὶ τοῦ Μιχαήλ.

σκυροκονιάματος, δι᾽ ὧν ὅμως ἐπῆλθε παραμόρφωσις τοῦ ἐσωτερικοῦ. Εὐτυχῶς εἰδοποιηθεῖσα ἐγκαίρως ὑπὸ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀρχῶν Κρήτης ἡ Κρατικὴ Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεων, ἀνέλαβεν αὐτὴ ἐξ ὑπαρχῆς τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ μνημείου, ὡς καὶ τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν συντήρησιν τῶν ἐν αὐτῷ τοιχογραφιῶν, γενομένην διὰ τοῦ ἐμπείρου ἀρχιτεχνίτου τοῦ μουσείου Ἡρακλείου Ζαχαρία Κανάκη.

Διὰ τῶν ἐκτελεσθεισῶν κατὰ τὰ ἔτη 1951 καὶ 1952 κρατικῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως ἀποκατεστάθη ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ μνημείου α) διὰ τῆς ἀνα-

Εἰκ. 29. Ὁ ναὸς τοῦ Ἅϊ Κὺρ-Γιάννη ἀπὸ Β.Δ. μετὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως αὐτοῦ.

κατασκευῆς τοῦ καταπεσόντος καὶ θρυμματισθέντος Ν. Δ. ἐσωτερικοῦ μαρμαρίνου κίονος μετὰ τοῦ κιονοκράνου του β) διὰ τῆς ἀνακατασκευῆς τῶν σταυροθολίων, ἅτινα ἐκάλυπτον τὰ πλάγια δυτικὰ αὐτοῦ διαμερίσματα, γενομένης ἐπὶ τῇ βάσει σωζομένων τμημάτων αὐτῶν καὶ γ) διὰ τῆς ἀνακατασκευῆς τριῶν ἐκ τῶν βασταζουσῶν τὸν κεντρικὸν τροῦλλον κυλινδρικῶν καμαρῶν (Ν., Δ. καὶ Β.) καὶ τῶν σχετικῶν λοφίων. Ὑπολείπεται ἤδη μόνον ἡ κατασκευὴ αὐτοῦ τούτου τοῦ τρούλλου, ὡς καὶ ἡ στέγασις τοῦ νάρθηκος. Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὸ οἰκοδομικὸν μέρος, ὡς πρὸς δὲ τὸ διακοσμητικὸν σημειώνω, ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει σωζομένων σαφῶν λειψάνων συνεπληρώθησαν τὰ τυφλὰ ἀψιδώματα καὶ τὰ γεῖσα τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ, ἐγένετο δὲ καὶ

ἡ κάλυψις τῶν θόλων αὐτοῦ διὰ βυζαντινοῦ τύπου κεράμων. Αἱ παρατιθέμεναι ἀπόψεις τοῦ ναοῦ (εἰκ. 28 καὶ 29) δεικνύουσι τὴν μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν εἰκόνα τοῦ μνημείου, ἡ μὲν 28 ἀπὸ Νότου, ἡ δὲ 29 ἀπὸ Β. Δ.

Ἄς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν λεπτομερῆ ἐξέτασιν τοῦ μνημείου.

Α') ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 30) τὸ μνημεῖον ἀποτελεῖται ἐκ δύο κυρίων μερῶν α) τοῦ κυρίως ναοῦ φέροντος πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς ἐξεχούσας κόγχας τοῦ ἱεροῦ καὶ β) τοῦ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσκεκολλημένου νάρθηκος, ἐξέχοντος κατά τι τοῦ ναοῦ πρὸς Βορρᾶν καὶ πρὸς Νότον.

Ὁ κυρίως ναὸς παρουσιάζει ἐν κατόψει τὸν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετὰ τρούλλου καὶ δὴ τὸν τοῦ ἁπλοῦ τετρακιονίου, ἐκείνου δηλαδὴ εἰς τὸν ὁποῖον τὸ βασικὸν τετράγωνον ἐκτείνεται πρὸς ἀνατολὰς μέχρι τῆς γραμμῆς ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐκφύονται αἱ κόγχαι τοῦ ἱεροῦ. Ὁ τύπος οὗτος συναντώμενος καὶ εἰς ναοὺς τῆς κυρίως Ἑλλάδος [1], ὡς καὶ τῆς Π. Σερβίας [2], διαφέρει τοῦ συνθέτου τετρακιονίου τῆς Πρωτευούσης κατὰ τοῦτο, ὅτι στερεῖται τῶν δύο τοίχων οἵτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ἀντὶ τῶν τοίχων τούτων ὁ ἁπλοῦς τετρακόνιος φέρει ἁπλᾶ τόξα, ἅτινα ζευγνύουσι τοὺς δύο ἀνατολικοὺς κίονας (ἢ πεσσοὺς) πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον (εἰκ. 30), ἐπιτυγχανομένης οὕτω μιᾶς ἰσορρόπου ἑκατέρωθεν τοῦ ἀξονικοῦ τρούλλου διατάξεως τῆς τομῆς (εἰκ. 30).

Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν ἡμέτερον ναὸν τύπου ὑπάρχουσιν ἐν Κρήτῃ καὶ ἄλλοι ναοί, ἐξ ὧν ἰδιαιτέραν ὁμοιότητα πρὸς τὸν Ἅϊ Κυρ-Γιάννην παρουσιάζουσιν ἑπτά, ἐκ τούτων δὲ πάλιν δύο [3] μὲν ἔχουσι τὰ ἐγκάρσια σκέλη τοῦ σταυροῦ ἐν προεκβολῇ, ὅπως καὶ ὁ ἡμέτερος (εἰκ. 30), σχηματίζοντα οὕτω ἐν κατόψει ἐλαφρῶς ἐλεύθερον τὸν σταυρόν, οἱ δὲ ὑπόλοιποι πέντε [4] εἶναι τοῦ αὐστηρῶς ἐγγεγραμμένου τύπου.

Κοινὸν χαρακτηριστικὸν πάντων τῶν ναῶν τοῦ τύπου τούτου ἐν Κρήτῃ εἶναι ὅτι καὶ τὰ 4 μικρὰ γωνιαῖα των διαμερίσματα καλύπτονται διὰ σταυρο-

---

[1] Βλέπε σχετικῶς ὅσα περὶ τοῦ τύπου τούτου ἔγραψα ἐν Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μν. τῆς Ἑλλάδος τ. Ε' (1939 - 40) σ. 7 καὶ ὅσα αὐτόθι παραδείγματα κατέλεξα.

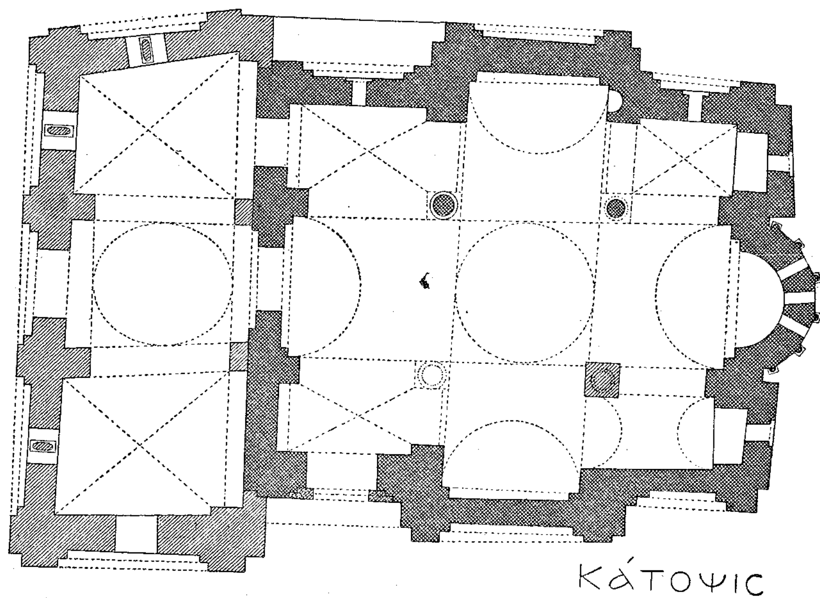
[2] G. Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919: Nagoricino (εἰκ. 96), Ljuboten (εἰκ. 118), Belovo (εἰκ. 129), Manastir Marco (εἰκ. 130).

[3] Ἅγ. Δημήτριος τοῦ ὁμωνύμου χωρίου τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης (Gerola, Mon. Ven. II εἰκ. 206), καὶ Παναγία ἡ Λαμπηνή, τῆς ἐπαρχίας Ἁγ. Βασιλείου Ρεθύμνης (Gerola, ἔ. ἀ. εἰκ. 207).

[4] Παναγία εἰς Λουμπινιές, παρὰ τὸ Φόδελε, τῆς ἐπαρχίας Μυλοποτάμου (Gerola, ἔ. ἀ. εἰκ. 210), Παναγιὰ Σερβιώτισσα, Ἅγ. Ἰωάννου Πάτμου (Gerola εἰκ. 214), Παναγία Χουμεριάκου (αὐτόθι εἰκ. 211). Ἅγ. Ἰωάννης εἰς Λιγόρτυνα Μονοφατσίου (αὐτ. εἰκ. 220), Ἅγ. Ἰωάννης Ρουκάνη (αὐτ. εἰκ. 218).

θολίων [1], τὰ ὁποῖα εἰς μὲν τοὺς παλαιοτέρους εἶναι πάντα ἰσομήκη, εἰς δὲ τοὺς

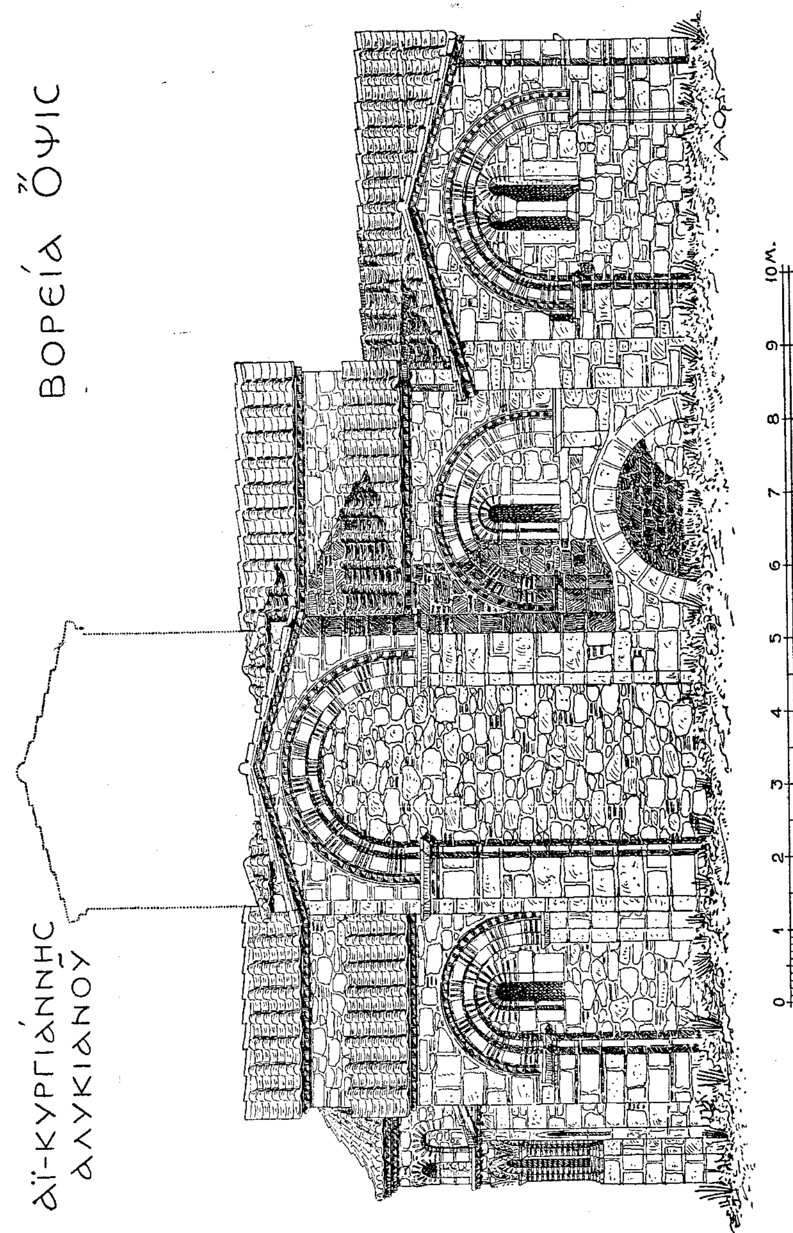

Εἰκ. 30. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἅϊ Κὺρ-Γιάννη.

νεωτέρους (Ἅϊ Κυρ-Γιάννης) παρουσιάζονται ἐπιμηκέστερα τὰ δυτικά, πρᾶγμα

[1] Εἰς τὸν Ἅϊ Κυρ-Γιάννην τὸ Ν. Α. διαμέρισμα καλύπτεται σήμερον διὰ καμά-

Εἰκ. 31. Ἡ βορεία ὄψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἅϊ Κὺρ-Γιάννη.

τὸ ὁποῖον συμβαίνει καὶ εἰς ναοὺς τοῦ 14ου αἰ. τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος [1], μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἡ κάλυψις τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων γίνεται ἐκεῖ διὰ καμαρῶν.

Ἡ διὰ σταυροθολίων κάλυψις τῶν 4 γωνιαίων διαμερισμάτων τῶν κρητικῶν ναῶν ὑποδηλοῖ ἐπίδρασιν τῆς σχολῆς τῆς Πρωτευούσης [2], τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον καὶ αἱ διὰ τῶν κλειδῶν των τομαὶ παρουσιάζουσιν οὐχὶ εὐθεῖαν ἀλλὰ καμπύλην γραμμήν, τῆς ὁποίας τὸ βέλος εἶναι 0,28 μ. Τὴν ἐπίδρασιν τῆς Πρωτευούσης καθιστᾷ ἐκδηλοτέραν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἡ διάπλασις τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 31, 32), αἵτινες παρουσιάζουσιν εἴς τε τὰς μακρὰς πλευρὰς καὶ τὴν δυτικὴν τυφλὰ ἁψιδώματα, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τὸ πεντάπλευρον σχῆμα τῆς μέσης ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ διὰ κογχαρίων διακόσμησις αὐτῆς. Πράγματι, ὡς ἡ Κωνσταντινούπολις, οὕτω καὶ ἡ Κρήτη πλάθει τὰ τοιχώματα τῶν ναῶν της— καὶ ὄχι μόνον τοῦ ἐξεταζομένου ἀλλὰ καὶ ἄλλων τύπων ναῶν [3]— μὲ τυφλὰ ἁψιδώματα δημιουργοῦντα ἀντιθέσεις σκιᾶς καὶ φωτός, τὰς ὁποίας δέν παρουσιάζουσιν οἱ ναοὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος, οἵτινες, μὲ τὰς λιτάς, ἀδιαρθρώτους ἐπιφανείας των, ἐνθυμίζουσι τοὺς ἐπιπέδους τοίχους τῶν σηκῶν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ναῶν. Ὡς δ᾽ εἶναι γνωστὸν αἱ τυφλαὶ ἁψῖδες τελοῦσι δύο διαφόρους λειτουργίας· διότι ἄλλοτε μὲν εἶναι τεκτονικαί, ἀντικατοπτρίζουσαι εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τὰς γραμμὰς τῆς ἐσωτερικῆς κατασκευῆς — ὡς συμβαίνει εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Κρήτης — ἄλλοτε δ᾽ εἶναι ἀτεκτονικαί, ἤτοι ἁπλῶς διακοσμητικαὶ καὶ ἄσχετοι πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευὴν — ὡς συμβαίνει εἰς ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς [4] καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἀρμενίας [5]. Οὕτω εἰς τὸν Ἅϊ Κυρ - Γιάννην τὸ μὲν ὑψηλόν, τυφλὸν ἁψίδωμα τῶν ἐγκαρσίων καὶ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 32) ἀντικατοπτρίζει τὴν καμπύλην τῆς ἐσωτερικῆς καμάρας τοῦ ἀντιστοίχου σκέλους τοῦ σταυροῦ, τὰ δὲ πλάγια χαμηλὰ ἁψιδώματα (εἰκ. 31) τὰ ἀντίστοιχα τόξα τῶν σταυροθολίων, ἅτινα καλύπτουσι τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα. Ἐπειδὴ δ᾽ ὡς εἴπομεν ἐξ αὐτῶν τὰ δυ-

ρας αὕτη ὅμως προέρχεται προφανῶς ἐκ μεταγενεστέρας μετασκευῆς, ὅτε καὶ τὸ ἀντίστοιχον στήριγμα κατεσκευάσθη ὡς χονδρὸς τετράγωνος πεσσὸς ἀντὶ κυλινδρικοῦ κίονος, ὡς εἶναι τὰ ὑπόλοιπα τρία.

[1] Ναὸς Μεταμορφώσεως ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν (Ξυγγόπουλος, Εὑρετήριον μεσ. μνημ. τεῦχος Β΄ σ. 76 εἰκ .71) — Περίβλεπτος Μυστρᾶ (Millet, Mon. Byz. Mistra πίν. 28, 2), Εὐαγγελίστρια Μυστρᾶ (Millet, ἔ.ἀ. πίν. 31, 5), Ἁγ. Σοφία Μυστρᾶ (Millet, ἔ. ἀ. πίν. 31, 4).

[2] G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 68.

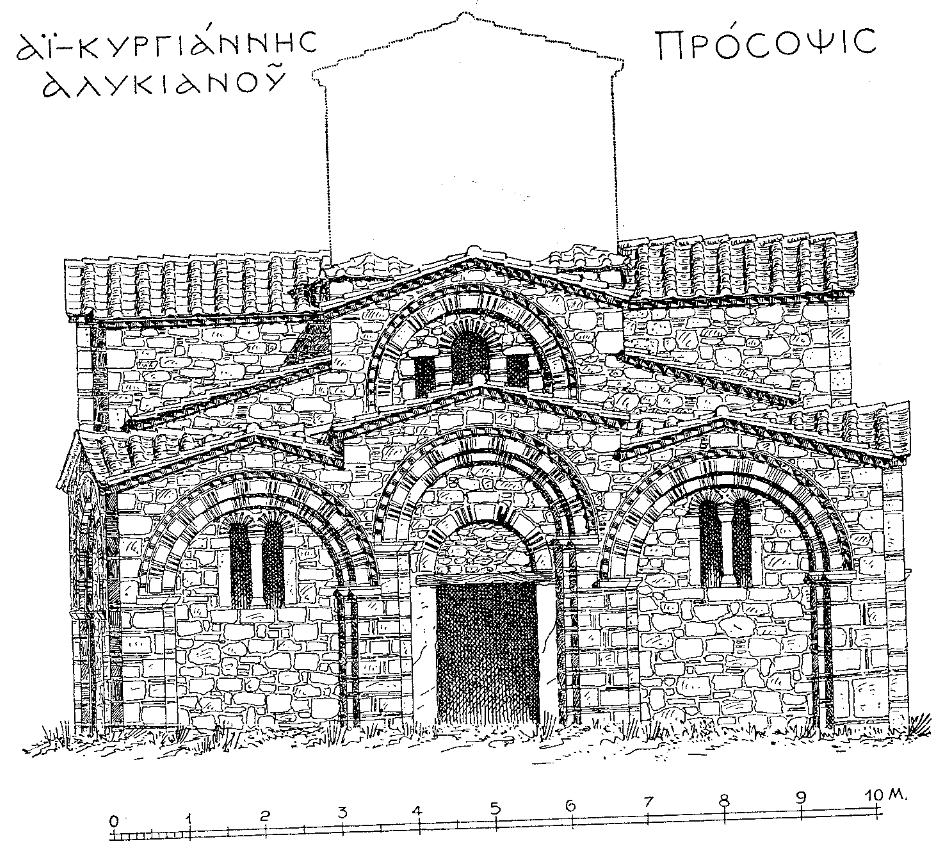
[3] Ὡς π. χ. τῆς βασιλικῆς Ἁγ. Πανταλέοντος Μπιζαργιανῶν Πεδιάδος (Gerola, ἔ.ἀ. εἰκ. 131 καὶ 133), τοῦ σταυρικοῦ ναοῦ Ἁγ. Αἰκατερίνης Χάνδακος (Ἡρακλείου) (Gerola, ἔ. ἀ. εἰκ. 226) κλπ.

[4] Millet, L'école grecque σ. 152, 156.

[5] A. Khatchatrian, L'architecture Arménienne, Paris 1948/49, πιν. V. (Μητρόπολις Ani, 989 - 1001). Millet, École Grecque σ. 154.

τικὰ εἶναι μεγαλύτερα τῶν ἀνατολικῶν καὶ τὰ ἀντίστοιχα δυτικὰ ἁψιδώματα κατεσκευάσθησαν μὲ ἄνοιγμα μεγαλύτερον τῶν ἀνατολικῶν (εἰκ. 31).

Τοσαύτη δ᾽ ἐφηρμόσθη ἀκρίβεια ἀνταποκρίσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ὥστε καὶ ἡ διπλῆ βαθμιδωτὴ διάταξις τῶν μεγάλων κεραιῶν

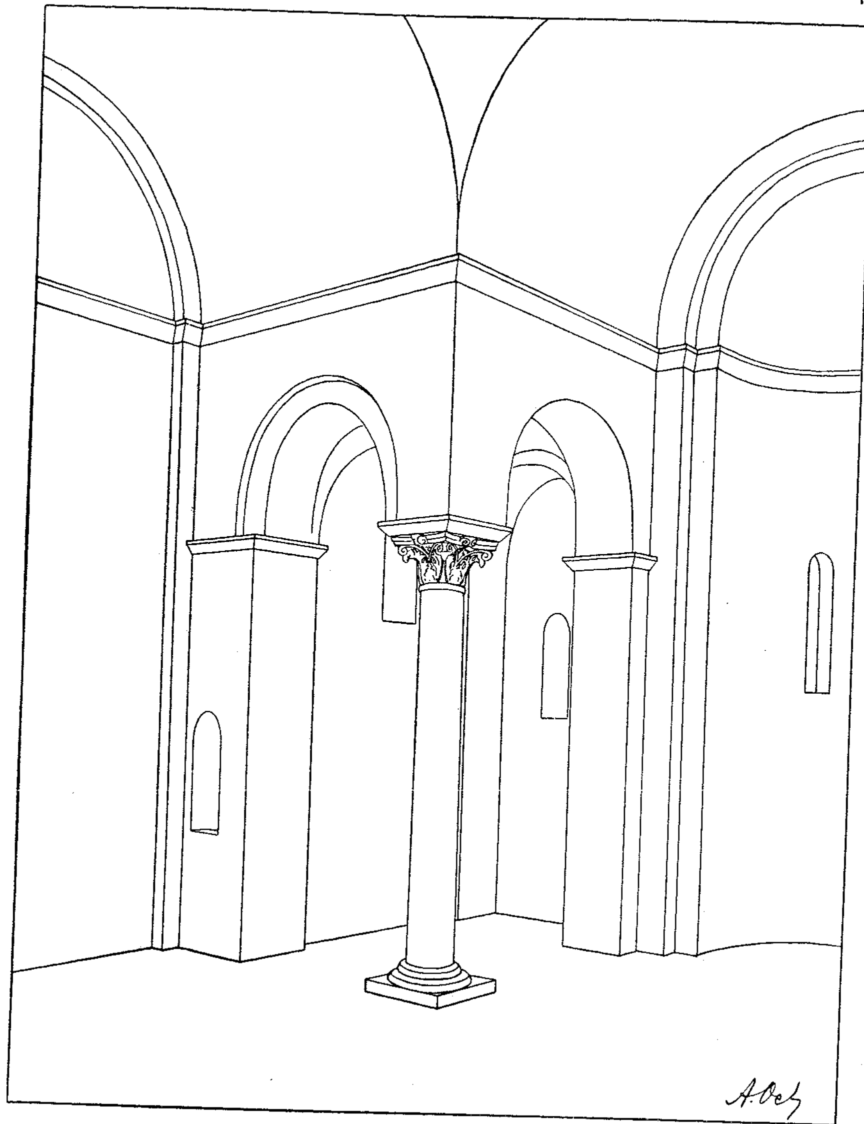
Εἰκ. 32. Ἀναπαράστασις τῆς Δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἅϊ Κὺρ-Γιάννη.

τοῦ σταυροῦ ἀνταποκρίνεται πρὸς ὁμοίαν βαθμιδωτὴν διάταξιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν καμαρῶν, προσδίδουσαν πολλαπλότητα καὶ πλαστικότητα καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ὡς ἡ εἰκὼν 33 δεικνύει [1].

Ἀφ᾽ ἑτέρου ἡ κεντρικὴ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ, κατασκευασθεῖσα ὡς πεντάπλευ-

[1] Ὁμοίαν βαθμιδωτὴν διάταξιν συναντῶμεν καὶ εἰς τὰς κεραίας τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ τοῦ Ἁγ. Μάρκου καὶ ἐν Γκλάνιβροδ τῆς Π. Σερβίας. Βλ. εἰκόνα του παρὰ Vl. Petkovič, ἐν Revue des monuments religieux relatifs au peuple Serbe σ. 525 εἰκ. 40.

ρον πρῖσμα, ὅπως καὶ αἱ πλεῖσται τῶν ναῶν τῆς Πρωτευούσης [1], εἶναι διηρημένη εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας (εἰκ. 33, 34), ἐξ ὧν ἡ μὲν κάτω εἶναι ἀκόσμη-

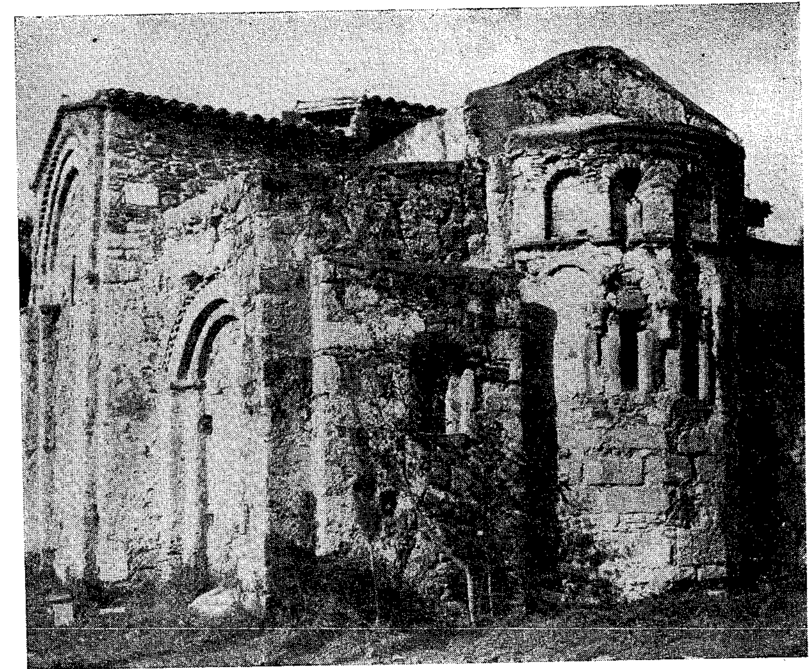

Εἰκ. 33. Ἡ Β.Α. γωνία τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἄνευ τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου.

τος αἱ δὲ δύο ἄνω διακοσμοῦνται ἡ μὲν μέση διὰ πλινθίνων κιονίσκων τοποθετημένων κατὰ τὰς ἀκμὰς τοῦ πρίσματος καὶ στηριζόντων τοξύλια ἐκ προεχουσῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν (εἰκ. 33), ἡ δὲ ἄνω φέρει ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς ἀνὰ ἓν κογχάριον, τομῆς ἐναλλὰξ ὀρθογωνίου καὶ ἡμικυκλικῆς (εἰκ. 34). Πάντα τ' ἀνωτέρω στοιχεῖα εἶναι χαρακτηριστικὰ διὰ τοὺς ναοὺς τῆς Πρωτευούσης.

[1] Πβλ. τὰς ἁψῖδας τοῦ ἱεροῦ: τοῦ Ἁγ. Θεοδώρου (Κιλησὲ - τζαμὶ) (J. Ebersolt-A. Thiers, Les églises de Constantinople, Paris 1913 πίν. XXXVI, 2) τοῦ Παντοκράτορος (Ζεΐρὲκ - τζαμὶ) (αὐτόθι πίν. XLVIII), τῆς Παναχράντου (Φεναρὶ - Ἰσὰ - τζαμὶ) (αὐτ. πίν. LII), τῆς Παμμακαρίστου (Φετιχιὲ - τζαμὶ) (αὐτ. πίν. LVII).

Ἂν ὅμως ἡ μέση κόγχη τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζει τὴν πεντάπλευρον μορφὴν καὶ τὴν διὰ γωνιαίων κιονίσκων καὶ κογχαρίων διακόσμησιν τῶν ναῶν

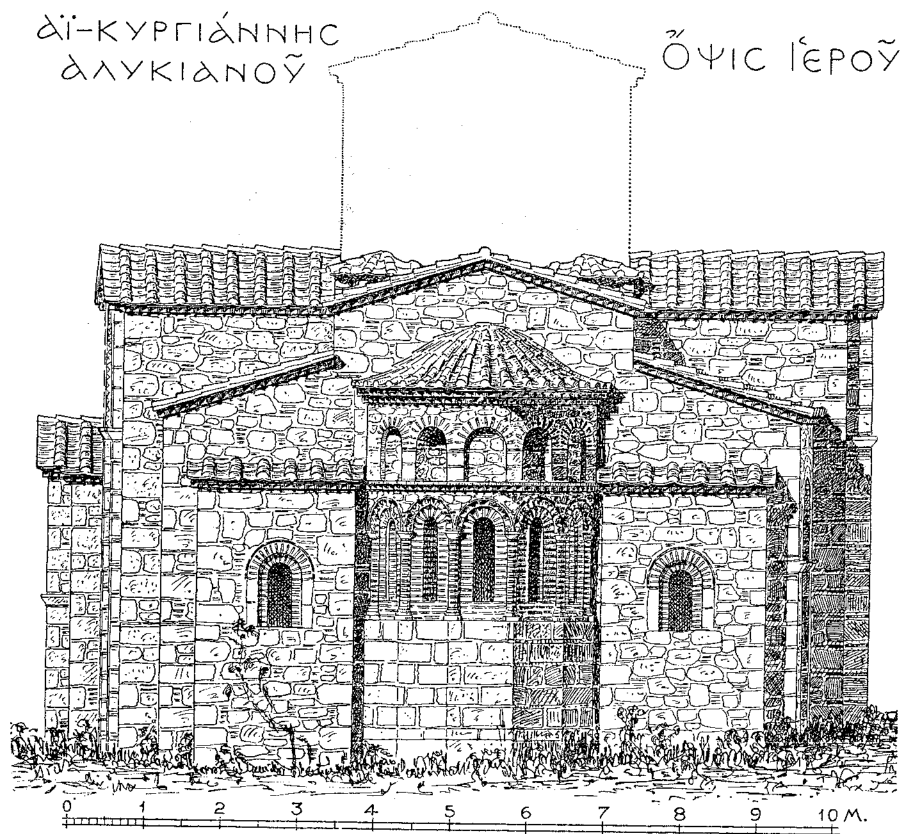

Εἰκ. 34. Ὄψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἅϊ Κὺρ-Γιάννη ἀπὸ Ν.Α. μετὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως αὐτοῦ.

τῆς Πρωτευούσης, ὅμως αἱ δύο μικραὶ πλάγιαι ἀκολουθοῦσιν ὅλως τοπικὸν σχέδιον· διότι ἀντὶ νὰ εἶναι ἡμικυκλικαὶ — ὡς εἶναι ὁ κανὼν διὰ τὰς ἁψῖδας τοῦ ἱεροῦ ὅλων τῶν τύπων ναῶν τῆς Κρήτης — παρουσιάζουσιν ἐξωτερικῶς σχῆμα ὀρθογωνίου, ἐλαφρῶς ἐξέχοντος καὶ περιβάλλοντος ὀρθογώνιον ἐπίσης ἐσωτερικὴν κόγχην, καλυπτομένην ὅμως διὰ τεταρτοσφαιρίου βαίνοντος ἐπὶ λοφίων. Ὁμοίαν διάταξιν πλαγίων κογχῶν ἱεροῦ παρουσιάζουν καὶ ἡ Παναγία ἡ Λαμπηνὴ [1] καὶ ἡ Παναγία εἰς Λουμπινιές [2], μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι εἰς τὰ

[1] Gerola, ἔ. ἀ εἰκ. 207. [2] Gerola, ἔ. ἀ. εἰκ. 210.

παραδείγματα ταῦτα αἱ ἀψῖδες εἶναι ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικαί. Πόθεν προῆλθε τὸ τόσον ξενίζον τοῦτο σχῆμα τῶν μικρῶν ἀψίδων; Εἶναι ἄραγε μακρινὴ ἀνάμνησις τῶν ἐξεχόντων τετραγώνων παστοφορίων τῶν συριακῶν βασιλικῶν,

Εἰκ. 35. Ἀναπαράστασις τῶν ἀψίδων τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἅϊ Κὺρ-Ριάννη.

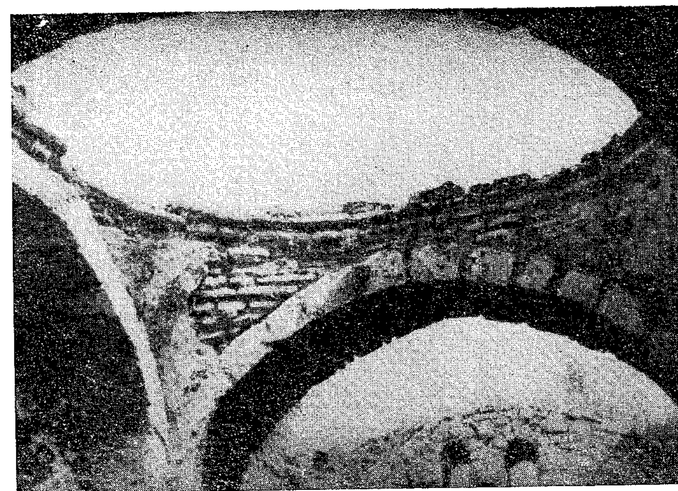
τρανὸν δεῖγμα τῶν ὁποίων παρέχει τὸ ἱερὸν τοῦ καθολικοῦ Παναγίας τῆς Χρυσοπηγῆς παρὰ τὰ Χανιά;[1]

Ἕν ἄλλο χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τῶν Κρητικῶν ναῶν τοῦ ἐξεταζομένου τύπου εἶναι καὶ ὅτι στεροῦνται — οἱ πλεῖστοι μέχρι καὶ σήμερον ἀκόμη — νάρθηκος (Ἁγ. Δημήτριος Ρεθύμνης, Παναγία ἡ Λαμπηνή, Παναγία εἰς Λουμπινιές, Σερβιώτισσα, Ἁγ. Ἰωάννης Ρουκάνη), ὅσοι δ' αὐτῶν ἔχουσι νάρθηκα ἀπέκτησαν αὐτὸν μεταγενεστέρως (Ἅϊ Κυρ-Γιάννης Ἁλυκιανοῦ, Παναγία Χουμεριάκου, Ἅγ. Ἰωάννης Λιγόρτυνος). Τὴν κατά τι μεταγενεστέ-

[1] Gerola, ἔ. ἀ. εἰκ. 305.

ραν προσθήκην τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁλυκιανοῦ ἀποδεικνύει ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἀνόργανος σύνδεσις αὐτοῦ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν (εἰκ. 30), ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ λοξότης αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸ σῶμα τοῦ ναοῦ.

Ἀρχικῶς ὁ κυρίως ναὸς θὰ εἶχεν, ὡς ὅλοι οἱ ὅμοιοι αὐτοῦ (Ἁγ. Δημήτριος Ρεθύμνης, Παναγία Λαμπηνὴ κλπ.) τυφλὰ ἀψιδώματα καὶ κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν[1] ἀντικατοπτρίζοντα μὲ θαυμαστὴν ἑνότητα τὰς καμπύλας τῆς ἐσωτερικῆς κατασκευῆς. Ὅταν ὅμως προσετέθη ὁ νάρθηξ, τὰ μὲν δύο

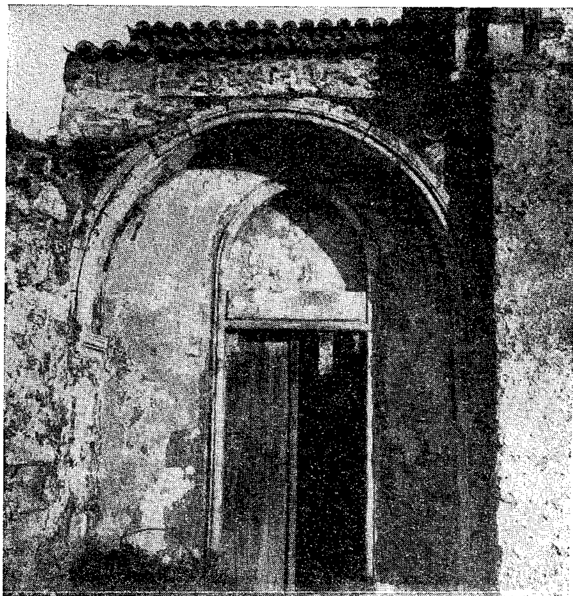

Εἰκ. 36. Ὁ ἠρειπωμένος τυφλός, χαμηλωμένος σφαιρικὸς θόλος τοῦ νάρθηκος.

πλάγια ἀψιδώματα ἐφράχθησαν, δι' αὐτὸ δὲ σήμερον τὰ τοιχώματά των ἐμφανίζονται ἐξωτερικῶς ἐπίπεδα (εἰκ. 30) μόνον δὲ τὸ ὑψηλὸν τυφλὸν ἀψίδωμα τοῦ μέσου κλίτους, τὸ ἀντικατοπτρίζον τὸν κύλινδρον τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ διετηρήθη, διακρινόμενον σαφῶς ὄπισθεν τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 32). Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι, ὅπως εἰς τὸν κυρίως ναόν, οὕτω καὶ εἰς τὸν νάρθηκα ἐφηρμόσθησαν τυφλὰ ἀψιδώματα εἴς τε τὴν πρόσοψίν του (εἰκ. 32) καὶ τὰς στενὰς αὐτοῦ πλευρὰς (εἰκ. 31). Τὰ ἀψιδώματα δὲ ταῦτα ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευήν του, ἤτοι πρὸς τριμερῆ διαίρεσιν αὐτοῦ, καθ' ἣν τὰ μὲν δύο ἄκρα διαμερίσματα ἐκαλύπτοντο διὰ σταυροθολίων, τὸ δὲ μέσον διὰ τυφλοῦ ἐλλειψοειδοῦς, ἀσιατικῆς προελεύσεως θόλου, σήμερον ἡμικατεστραμμένου (εἰκ. 36) κρυπτομένου δὲ πάλαι κάτωθεν δικλινοῦς στέγης, ὡς ἡ ἀναπαράστασις τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ δεικνύει (εἰκ. 32).

[1] Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς ναοὺς τῆς Χίου, τῆς ὁποίας ὡς γνωστὸν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπηρεάζετο ἐκ τῆς Πρωτευούσης, ὡς π.χ. εἰς τὴν Παναγίαν Σικελιάν (Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930, πίν. 44).

Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ "Αϊ Κύρ-Γιάννη ὁ νάρθηξ δὲν φαίνεται νὰ προσετέθη πολὺ ἀργότερον· διότι ὁ κατασκευάσας αὐτὸν τεχνίτης ἐφήρμοσεν ὅμοια ὑλικὰ πρὸς τὰ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ὅμοιον τρόπον δομῆς αὐτῶν, ἤτοι κοινὴν μὲν τοιχοποιίαν παραμεμειγμένην μετὰ τεμαχίων πλίνθων διὰ τὰ τύμπανα καὶ τὰς λοιπὰς ἐπιπέδους ἐπιφανείας τῶν τοίχων, πωρολίθους δὲ κανονικῶς λαξευμένους μετὰ τριπλῶν πλίνθων κατὰ τοὺς ἁρμοὺς διὰ τὰ τόξα τῶν ἀψιδωμάτων καὶ τὰ πλαίσια τῶν διλόβων παραθύρων. Τέλος ἐχρησιμοποίη-

Εἰκ. 37. Τὸ θύρωμα τῆς νοτίας εἰσόδου.

σεν ὁμοίως καὶ πλινθίνας ἐξεχούσας ὀδοντωτὰς ταινίας, ὡς περιβλήματα τῶν ἀψιδωμάτων, ὡς καὶ διὰ τὰ γεῖσα, τά τε ὁριζόντια καὶ τὰ κεκλιμένα.

Γενικῶς ἀξιοσημείωτος ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως εἶναι ἡ χρῆσις διαφόρου χρώματος καὶ ὑφῆς ὑλικῶν δομῆς εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας ὁλοκλήρου τοῦ ναοῦ. Διὰ τῆς ἐναλλαγῆς τῶν κοινῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν τῆς τοιχοποιίας, πρὸς τοὺς ὠχροσιτόχρους πωρολίθους τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων καὶ τὰς ζωηρῶς ἐρυθρὰς πλίνθους τῶν ἁρμῶν, τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν τῶν γείσων καὶ τῶν κιονίσκων τῆς ἀψῖδος, προσδίδεται εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας εἷς θερμὸς καὶ ζωντανὸς χρωματικὸς τόνος, ὅστις συνδυαζόμενος πρὸς τὴν διὰ τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων καὶ τῶν κογχαρίων τῆς ἀψῖδος παρεχομένην κίνησιν καὶ πλαστικότητα καὶ ἀντίθεσιν φωτὸς καὶ σκιᾶς δημιουργεῖ διὰ τὸ σύνολον τοῦ ἐξωτερικοῦ μίαν πολὺ εὐχάριστον αἰσθητικὴν ἐντύπωσιν. Λυ-

πηρὸν μόνον εἶναι ὅτι δὲν σώζεται πλέον ὁ ἀποτελῶν τὸ κορύφωμα τοῦ ὅλου ναοῦ κεντρικὸς τροῦλλος, τὸν ὁποῖον ὅμως πρέπει πάντως ν' ἀναπαραστήσωμεν — συμφώνως ἄλλως τε πρὸς τὰ συγγενέστατα πρὸς τὸν "Αϊ Κύρ-Γιάννην παραδείγματα, Λαμπηνὴν κλπ.— μετὰ τυφλῶν πέριξ ἀψιδωμάτων, ὡς ἄλλωστε ἀπαιτεῖ καὶ ἡ ἑνότης τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τοῦ ὅλου ναοῦ.

Πρὶν ἢ κλείσωμεν τὸ περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ κεφάλαιον θὰ σημειώσωμεν καὶ μίαν ἄλλην μικρὰν μεταβολὴν τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου τοῦ ναοῦ, ὀφειλομένην προφανῶς εἰς τὴν προσθήκην τοῦ νάρθηκος· ἀφορᾷ δ' αὕτη τὸ Ν.Δ. διαμέρισμα τοῦ κυρίως ναοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἀντὶ τῆς φραχθείσης, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, δυτικῆς του θύρας, ἠνοίχθη ἄλλη κατὰ τὴν νοτίαν αὐτοῦ πλευράν, ἥτις περιεβλήθη ἐξωτερικῶς διὰ πωρίνου μετὰ γλυφῶν πλαισίου, κορυφωθέντος εἰς τεθλασμένον τόξον κατὰ ἑνετικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν [1] (εἰκ. 37). Πλὴν δὲ τούτου ἐξωτερικῶς τῆς νοτίας ταύτης θύρας κατεσκευάσθη καὶ πωρίνη καμάρα μετὰ γλυφῶν (εἰκ. 37), βάθους 0,48 μ. χρησιμεύουσα ὡς εἶδός τι προστεγάσματος, τῆς ὡς κυρίας πλέον εἰσόδου χρησιμοποιηθείσης νοτίας ταύτης θύρας.

Τέλος θὰ πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν καὶ βαθέος τινὸς ἀρκοσολίου κατασκευασθέντος ἐξωτερικῶς παρὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 31), ὅπερ θὰ ἐχρησίμευσε πιθανώτατα ὡς τάφος δωρητοῦ τινος ἢ εὐεργέτου τοῦ ναοῦ.

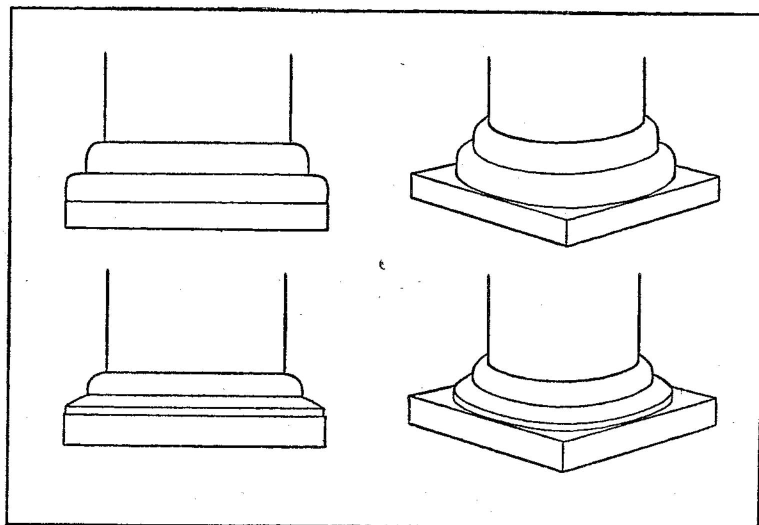
Β' Η ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ

Χαρακτηριστικὴ διὰ τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν εἶναι ἡ ἀπουσία μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ὀφειλομένη προφανῶς εἰς τὴν ἐν Κρήτῃ ἔλλειψιν λατομείων μαρμάρου, πιθανῶς δὲ καὶ εἰς οἰκονομικὴν ἀνεπάρκειαν τοῦ ναοῦ, ὅπως προμηθευθῇ τὰ μάρμαρα ἔξωθεν. Τούτου ἕνεκα καὶ δι' αὐτὰ τὰ μόνα μαρμάρινα αὐτοῦ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἤτοι τοὺς ἐσωτερικοὺς κίονας [2] ἐχρησιμοποιήθησαν παλαιοχριστιανικὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ληφθέντα ἐξ ἐρειπωθέντων παλαιῶν κτισμάτων τῆς περιοχῆς. Οὕτω ἡ μὲν βάσις τῶν κιόνων ἀποτελεῖται ἐκ πλίνθου καὶ διπλῆς ἐπ' αὐτῆς σπείρας (εἰκ. 38), οἷαι συνηθίζοντο κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, τὸ δὲ ἐπὶ

[1] Τοιαῦται προσθῆκαι θυρωμάτων εἰς φραγκικὸν ρυθμὸν ἐγένοντο εἰς πολλοὺς προϋπάρχοντας βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Κρήτης. Παραδείγματά των πολλὰ βλέπε παρὰ Gerola, Mon. Ven. II εἰκ. 326 ἕως 345.

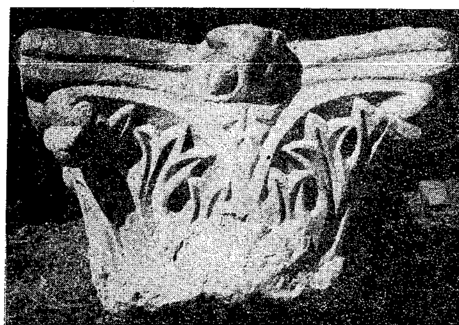
[2] Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι ἀρχικῶς μὲν ὑπῆρχον ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ τέσσαρες κίονες, καταπεσόντος ὅμως, λόγῳ σεισμοῦ ἢ ἄλλης αἰτίας, τοῦ Νοτιοανατολικοῦ στηρίγματος, ἐπανεκτίσθη τοῦτο ὡς ὀγκώδης τετράγωνος πεσσὸς (εἰκ. 30) συνάμα δὲ καὶ τὸ καλύπτον τὸ ἀντίστοιχον Ν. Α. διαμέρισμα σταυροθόλιον ἀντικατεστάθη διὰ κυλινδρικοῦ θόλου (εἰκ. 30). Ὁ Gerola τὸν θόλον τοῦτον σημειώνει ἐσφαλμένως ὡς σταυροθόλιον ἐν τῇ κατόψει του, ἥτις καὶ ἄλλας μικρὰς ἀνακριβείας παρουσιάζει.

τῶν ἀρραβδώτων μαρμαρίνων κορμῶν κιονόκρανον (εἰκ. 39) ἀνήκει εἰς γνωστὸν κορινθιάζοντα τύπον τοῦ 5ου μ. Χ. αἰῶνος [1].

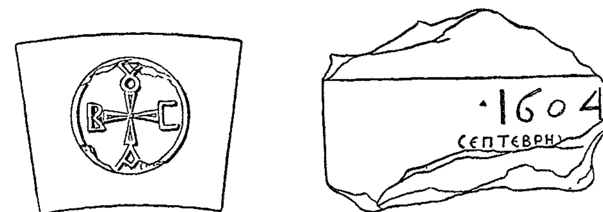
Εἰκ. 38. Παλαιοχριστιανικαὶ βάσεις τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων τοῦ ναοῦ.

Πάντα τὰ λοιπὰ διακοσμητικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ ἤτοι περίθυρα, κοσμῆται, κιονίσκοι παραθύρων καὶ αὐτὸ τὸ τέμπλον εἴτε παρελείφθησαν ὁλοσχερῶς εἴτε κατεσκευάσθησαν πλίνθινα ἢ ἐκ πωρολίθων, ὡς συμβαίνει διὰ τοὺς διαχωριστικοὺς κιονίσκους τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 31, 32). Ἀλλὰ καὶ οἱ θολῖται τῶν τεσσάρων μεγάλων καμαρῶν κατεσκευάσθησαν ὁμοίως πώρινοι, ἐπὶ ἑνὸς μάλιστα ἐξ αὐτῶν (διαστάσεων 0,265×0,253×0,593) ὑπάρχει γεγλυμμένον τὸ ἐν εἰκόνι (40 ἀριστερᾷ) συμπίλημα, ὅπερ δύναται ἴσως νὰ ἀναγνωσθῇ: *Βας*(ιλεί)*ου*., ἐν ᾧ ἐπὶ ἄλλου ἐξ ὑπερύθρου πώρου τεμαχίου (εἰκ. 40 δεξιᾷ) ὑπάρχει ἡ χρονολογία 1604 CΕΠΤΕΒΡΗΟ(U), ἥτις δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ εἶναι ἡ χρονολογία τῆς ἀνωτέρω (σ. 185 σημ. 2) μνημονευθείσης ἐπισκευῆς [1].

Εἰκ. 39. Παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων.

[1] Βλέπε ἀνάλογα παραδείγματα ἐν Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τ. Β, Ἀθῆναι 1954, σ. 258 εἰκ. 236.

Εἰκ. 40. Ἀριστερᾷ θολίτης μετὰ συμπιλήματος. Δεξιᾷ λίθος ἐνεπίγραφος ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ.

Γ΄ Η ΓΡΑΠΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ

Τοιαύτην φέρει μόνον ὁ κυρίως ναὸς οὐχὶ δὲ καὶ ὁ νάρθηξ.

α) Ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξις. Εἰς τὸν τροῦλλον τοῦ ναοῦ, ὅστις ἔχει καταπέσει, θὰ εἰκονίζετο βεβαίως ὁ Παντοκράτωρ, εἰς δὲ τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἡ Παναγία μεταξὺ 2 ἀγγέλων, ἀρτίως μέχρι σήμερον σῳζομένη. Ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ ἴχνη τῆς πτέρυγος τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ καὶ τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς *ὁ ἀρχ Γαυρι*(ήλ) σῳζόμενα ἐπὶ τῆς δυτικῆς κατακορύφου ἐπιφανείας τῆς ἔναντι τοῦ Β.Α. κιόνος παραστάδος συμπεραίνομεν, ὅτι εἰς τὸ μέρος αὐτὸ θὰ εἰκονίζετο ὁ *Εὐαγγελισμὸς* μὲ τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ τὴν Παναγίαν πρὸς τὰ δεξιά, εἰς ἣν θέσιν δηλαδὴ συναντῶμεν τὸν Εὐαγγελισμὸν ἤδη ἀπὸ τοῦ 11ου αἰ. ἰδίᾳ εἰς τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν τοῦ Ἁγ. Ὄρους, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐκεῖ μὲν ὁ Εὐαγγελισμὸς εἰκονίζεται ὑψηλὰ ἐπὶ τῶν πεσσῶν, ἐνταῦθα δὲ σχεδὸν ἰσογείως ἐπὶ τῶν ἄκρων παραστάδων. Αἱ μεγάλαι εὐαγγελικαὶ σκηναὶ θὰ ἐκόσμουν πιθανώτατα τὰς καμάρας τοῦ σταυροῦ, ἐξ ὧν σήμερον διατηρεῖται μόνον ἡ ἀνατολική, ἐφ' ἧς, διῃρημένης εἰς δύο, διεσώθησαν πρὸς νότον μὲν ἡ *Ἀνάληψις* πρὸς Βορρᾶν δὲ ἡ *Πεντηκοστή*. Ἐκ διασωθέντος ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τῆς νοτίας καμάρας τμήματος τοιχογραφίας παριστῶντος τὸ λουτρὸν τοῦ παιδίου φαίνεται ὅτι ἐπ' αὐτῆς θὰ εἰκονίζετο ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ.

Εἰς τὰ τύμπανα τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ εἰκονίζοντο ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου ἡ *Σταύρωσις*, σήμερον ἡμικατεστραμμένη, ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου μεγάλης κλίμακος *Δέησις*. Πάντα τὰ λοιπὰ τοιχώματα τοῦ ναοῦ κοσμοῦνται διὰ στηθαρίων ἢ ὁλοσώμων μεμονωμένων ἢ ὁμάδων ἁγίων.

β) Τὰ θέματα. Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη λεπτομερῶς τὰ διάφορα θέματα καὶ τὰς μεμονωμένας μορφὰς ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ.

[1] Εἶναι προφανὲς ὅτι τὴν χρονολογίαν ταύτην παρανέγνωσεν ὁ Λελεδάκης εἰς 1004, τοῦ 6 δυναμένου νὰ ἀναγνωσθῇ καὶ ὡς 0.

Ἡ εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονιζομένη Παναγία (εἰκ. 41) παρίσταται ἐν προτομῇ, μὲ ὑψωμένας ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας εἰς χειρονομίαν δεήσεως καὶ μὲ τὸν νεαρὸν Χριστὸν ἐν προτομῇ ἐντὸς μεταλλίου πρὸ τοῦ στήθους της, ἤτοι κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης. Τὸ κανονικώτατον ᾠοειδὲς πρόσωπόν της (εἰκ. 42), μὲ τήν γλυκεῖαν ἔκφρασιν, τοὺς ἀμυγδαλωτοὺς κάτωθεν καμαρωτῶν ὀφρύων ὀφθαλμούς, τὴν εὐθεῖαν ῥῖνα καὶ τὸ μικρὸν στόμα, περιβάλλεται ἀπὸ τὸ πορφυροῦν, χρυσοπάρυφον μαφόριόν της,

Εἰκ. 41. Ἡ Πλατυτέρα τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδος.

ὅπερ, καταπῖπτον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς, καλύπτει μὲ τὰς πλατείας πτυχάς του τὸ στῆθος τῆς Παρθένου. Ὁ πρὸ τούτου ἐν στηθαρίῳ εἰκονιζόμενος νεαρὸς Χριστός (εἰκ. 43) φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιον πορφυρᾶ μετὰ σήματος (clavus), εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ εἰλητόν. Τὸ συμπίλημα ΜΡ.ΘΥ εἶναι κατανεμημένον ἐντὸς δύο ἐρυθρῶν κύκλων ἐπὶ τοῦ γαλαζοπρασίνου κάμπου, ἑκατέρωθεν τοῦ χρυσοῦ φωτοστεφάνου, ὅστις περιβάλλει τὴν κεφαλὴν τῆς Παναγίας. Εἰς τὰ δύο ἄκρα τοῦ τεταρτοσφαιρίου εἰκονίζονται σεβίζοντες, εἰς πολὺ μικροτέραν τῆς Παναγίας κλίμακα, ἀνὰ εἷς ἀρχάγγελος ἐν προτομῇ μὲ πράσινον χιτῶνα καὶ κόκκινον ἱμάτιον. Τὰ ὠχροκίτρινα πρόσωπα τῶν μορφῶν φέρουσι πολλὰς λευκὰς ψιμμυθιὰς καί τινας λευκὰς κηλίδας εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη των (μέτωπον, ῥῖνα, σιαγόνα) μερικὰ δ᾽ ἐξ αὐτῶν καί τινας πρασίνας σκιὰς εἰς τὰ σκιαζόμενα μέρη των.

Ἡ *Ἀνάληψις* εἰκονίζεται εἰς τὸ νότιον ἥμισυ τῆς πρὸ τῆς κόγχης τοῦ

ἱεροῦ καμάρας. Εἰς τὸ ἄνω μέρος ὁ Χριστὸς καθήμενος εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸ Εὐαγγέλιον. Ἐνδεδυμένος κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ πράσινον ἱμάτιον περιβάλλεται ὑπὸ κυκλικῆς δόξης βασταζομένης ὑπὸ τεσσάρων ῥυθμικῶς πετώντων ἀγγέλων, ἐξ ὧν οἱ μὲν δύο κατώτεροι, ἁπλούμενοι ὁριζοντίως, φαίνονται περισσότερον, ἐν ᾧ οἱ δύο ἄνω κρύπτονται ἐν μέρει ὄπισθεν τῆς δόξης. Οἱ ἄγγελοι φοροῦσιν ἐρυθροὺς χιτῶνας καὶ πράσινα ἱμάτια μὲ λευκάς, ἰριδιζούσας ἀνταυγείας (changeants).

Εἰκ. 42. Ἡ κεφαλὴ τῆς Παναγίας.

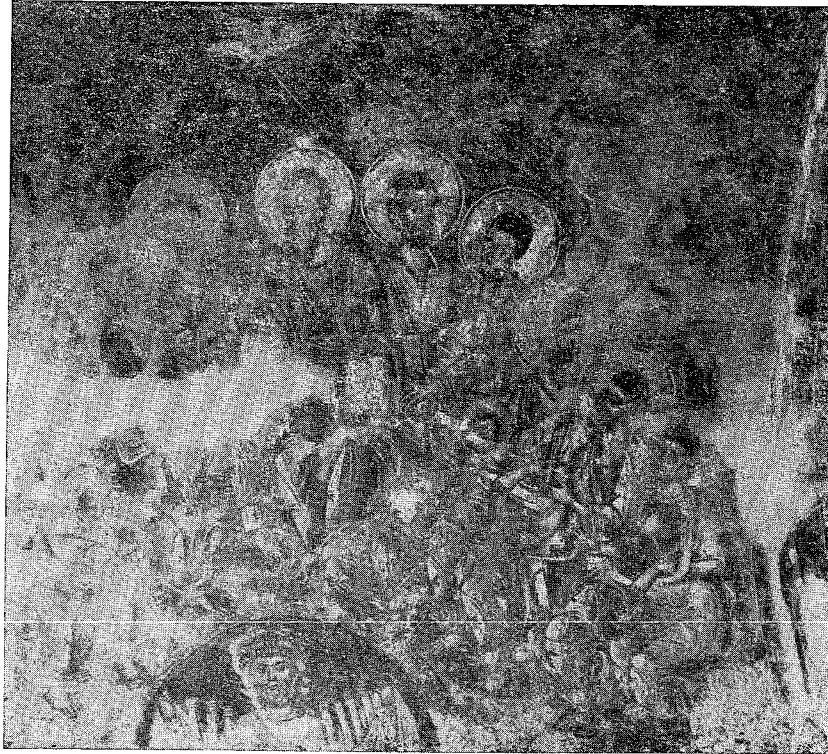
Εἰκ. 43. Ἡ κεφαλὴ τοῦ νεαροῦ Χριστοῦ.

Κάτω εἰς τὸ μέσον εἰκονίζεται, εἰς στάσιν δεήσεως, ἡ Παναγία φέρουσα πορφυροῦν μαφόριον ἐπὶ φαιοῦ χιτῶνος καὶ παρ᾽ αὐτὴν ἄγγελος μὲ γαλάζιον χιτῶνα, κρασωτὸν ἱμάτιον καὶ λευκὰ πτερά, δεικνύων διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν Χριστόν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κατὰ μέτωπον, αὐστηρῶς ἱερατικὴν στάσιν τῆς Παναγίας οἱ Ἀπόστολοι, ἄνευ φωτοστεφάνων, ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Παῦλον εἰκονίσθησαν, μὲ τὰς κεφαλὰς πλήρεις ἐκπλήξεως ἐστραμμένας πρὸς τὰ ἄνω καὶ τὰς χεῖρας ὑψωμένας εἰς ποικίλας χειρονομίας. Τὰ ἐνδύματά των εἰς συνδυασμοὺς πορφυροῦ, πρασίνου καὶ ἀνοικτοῦ γαλάζιου, παρουσιάζουσι φωτεινὰς ἀνταυγείας δίκην ἀτλαζίου, οἵας συναντῶμεν εἰς τὴν παράστασιν τῶν Ἀποστόλων τοῦ γυναικωνίτου τοῦ Βροντοχίου τοῦ Μυστρᾶ[1]. Ἡ ἐλευθερία τῆς ἐκ-

[1] G. Millet, Monum. byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 94, 1. 4.

τελέσεως τῶν μορφῶν τῆς Ἀναλήψεως καὶ οἱ χρωματικοὶ συνδυασμοὶ του πλησιάζουσιν αὐτὴν πρὸς τὰς λεγομένας μακεδονικάς, καὶ ἀποδεικνύουσι τὸν ἐκτελέσαντα αὐτὴν ζωγράφον δεξιοτέχνην τοῦ χρώματος.

Ἡ *Πεντηκοστὴ* εἰκονιζομένη ἐπὶ τοῦ βορείου ἡμιθολίου παρουσιάζει κάτω μέν, ἐντὸς ἡμικυκλίου μὲ γαλάζιον ἀέρα, τὸν Κόσμον (εἰκ. 44) ἐν προτομῇ κρατοῦντα διὰ τῶν δύο πλαγίως ὑψωμένων χειρῶν του ὕφασμα ἐνδεδυμένον

Εἰκ. 44. Ἡ Πεντηκοστή.

δὲ ὡς αὐτοκράτορα καὶ φέροντα φαιὸν μαργαριτοποίκιλτον στέμμα μετὰ πραιπενδουλίων (εἰκ. 45)[1], ἄνω δέ, μεταξὺ δύο πύργων, τοὺς Ἀποστόλους καθημένους εἰς σχῆμα ἡμικυκλίου καὶ συνδιαλεγομένους, ἐν ᾧ ἀκτῖνες φωτὸς ἔρχονται ἐπὶ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν ἐκπορευόμεναι ἐκ τοῦ εἰς τὴν κορυφὴν τῆς

[1] Λόγῳ τοῦ στέμματος καὶ τῆς ἡλικίας μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει ὁ ἡμέτερος Κόσμος πρὸς ἀπεικονίσεις τοῦ Προφήτου Δαβίδ, ἐκ παραστάσεως τοῦ ὁποίου μετὰ τοῦ *ὀργάνου* φαίνεται ὅτι ἀντεγράφη καὶ ἡ μορφὴ τοῦ ἐνταῦθα Κόσμου μετὰ τῶν ἑκατέρωθεν ὀρθίων αὐλῶν (;) (εἰκ. 45).

συνθέσεως εἰκονιζομένου, ἐν εἴδει λευκῆς περιστερᾶς μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, Ἁγίου Πνεύματος. Τὰ πρόσωπα πλάθονται μὲ καστανὰς σκιὰς ἐφ᾽ ὧν τινὲς πράσιναι γραμμαὶ καὶ λευκὰ φῶτα εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη. Εἰς τὰ ἐνδύματα τῶν Ἀποστόλων κυριαρχοῦσιν οἱ συμπληρωματικοὶ τόνοι — πράσινον εἰς τοὺς χιτῶνας καὶ πορφυροῦν εἰς τὰ ἱμάτια. Πάντες οἱ Ἀπόστολοι κρατοῦσιν εἰς τὴν μίαν τῶν χειρῶν εἱλητὸν διὰ δὲ τῆς ἄλλης χειρονομοῦσι ποικιλοτρόπως. Ἡ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων των, ἂν καὶ πλουσία, δὲν εἶναι τόσον

Εἰκ. 45. Ἡ παράστασις τοῦ Κόσμου ἐκ τῆς Πεντηκοστῆς.

ρυθμικὴ ὅσον ἡ τῶν προσώπων τῆς Ἀναλήψεως, ἴσως διότι τὰ πρόσωπα ἐδῶ στεροῦνται κινήσεως.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω συνθέσεις εἰκονίζονται καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τυμπάνου τῶν ἐγκαρσίων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Καὶ εἰς μὲν τὸ βόρειον τύμπανον εἰκονίζεται ἡ Σταύρωσις, δυστυχῶς λίαν κατεστραμμένη. Ταύτης διατηρεῖται ὁπωσδήποτε τμῆμα τοῦ ἀριστεροῦ ἡμίσεος, ἐφ᾽ οὗ διακρίνεται ἄνω ἀριστερᾷ ἡ ἐρυθρὰ κεφαλὴ τοῦ ἡλίου μετὰ τῶν σχετικῶν λευκῶν ἀκτίνων καὶ ὑπ᾽ αὐτὴν λείψανα τῆς δεξιᾶς χειρὸς τοῦ Ἐσταυρωμένου, κάτωθεν δ᾽ αὐτῆς μικρὸς ἄγγελος ἱπτάμενος πρὸς τὸν Χριστόν. Ἐπὶ τοῦ κατεστραμμένου ἀριστεροῦ ἡμίσεος θὰ εἰκονίζετο ἀντιστοίχως ἡ ὠχρὰ μηνοειδὴς σελήνη, ὡς συχνάκις βλέπομεν τὰ δύο ταῦτα οὐράνια σώματα εἰς παραστάσεις τῆς Σταυ-

ρώσεως ἐπὶ χ/φων[1] ἢ τοιχογραφιῶν, ἰδίᾳ τοῦ Ἁγ. Ὄρους[2]. Ἔτι κατωτέρω ἀριστερᾷ εἰκονίζονται, μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ μέχρι τοῦ αὐχένος φθάνοντα καλύμματα τῆς κεφαλῆς των, τέσσαρες στρατιῶται ἔφιπποι. Ἐκ τούτων ὁ πρῶτος ἐξ ἀριστερῶν ἐνδεδυμένος στολὴν κοκκίνην ἱππεύει ἐπὶ λευκοῦ ἵππου ὁρατοῦ μέχρι τοῦ κάτω μέρους τοῦ στήθους. Παραπλεύρως ἄλλος στρατιώτης ἐπὶ κοκκινωποῦ ἵππου, ἔχει ἐστραμμένην τὴν ράχιν πρὸς τὸν θεατὴν καὶ τὴν χεῖρα εἰς

Εἰκ. 46, 47. Λεπτομέρειαι ἐκ τῆς Πεντηκοστῆς.

τὴν ὀσφύν. Ἔτι περαιτέρω καὶ εἰς τὸ βάθος στρατιώτης μὲ κόκκινον ἐπενδύτην καὶ τέλος τέταρτος στρατιώτης μὲ γαλάζιον κάλυμμα τῆς κεφαλῆς κρατεῖ τὰ ἡνία λευκοῦ ἵππου, εἰκονιζομένου κατὰ μέτωπον[3]. Πρὸ τῶν ἵππων διακρίνον-

[1] Π.χ. ἐπὶ τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου (Strzygowski, ἔ.ἀ. φ. 31z σ. 26 πίν. X, 24).

[2] Καθολικὸν Μ. Λαύρας (1535) (Millet, Peintures de l'Athos πίν. 129, 2), Μ. Κουτλουμουσίου (1540) Millet, ἔ.ἀ. πίν. 162, 1), Μ. Ξενοφῶντος (1544) (Millet, ἔ.ἀ. πίν. 178 2) κλπ.

[3] Ἡ τοιαύτη κατὰ μέτωπον παράστασις τῶν ἵππων εἶναι συνήθης εἰς τὴν σερβικὴν τέχνην. Τὴν συναντῶμεν π. χ. εἰς τὸ Σερβικὸν Ψαλτήριον τοῦ Μονάχου (Strzygowski, ἔ.ἀ. πίν. LIV, 131 καὶ σ. 78), εἰς τοιχογραφίαν τῆς παρὰ τὰ Σκόπια Μ. Μάρκου Vl. Petković, La peinture Serbe du M. Age, II πίν. 167a,

ται κάτω πλείονες γυναικεῖαι κεφαλαὶ φέρουσαι φωτοστεφάνους, προφανῶς αἱ τῶν Μυροφόρων. Ἐκ τούτων ἡ πλησιέστερον πρὸς τὸν σταυρὸν κεφαλὴ εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ τῆς Παναγίας. Τέλος εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν διεσώθη ὄρθιος πολεμιστὴς (ὁ Ἑκατόνταρχος) φέρων κλιβάνιον καὶ ἐστραμμένος κατὰ τὰ 2/3 πρὸς τὸ μέσον τῆς παραστάσεως. Ἡ πολυπρόσωπος αὕτη σύνθεσις τῆς Σταυρώσεως μὲ τοὺς ἐφίππους στρατιώτας, ἀντιγράφουσα πιθανῶς ἢ ἐπηρεασμένη ἀπὸ σερβικὰ καὶ δυτικὰ πρότυπα[1], εἶναι πιθανώτατα μεταγενεστέρα τῶν ὑπολοίπων ἁγιογραφιῶν τοῦ ναοῦ.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τυμπάνου εἰκονίζονται δύο συνθέσεις ἤτοι ἄνω μὲν ἡ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ παρὰ τὸ φρέαρ, κάτω δὲ ἡ τῆς Δεήσεως. Εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν ἑκατέρωθεν ὀκταγώνου, προοπτικῶς ἀποδιδομένου στομίου φρέατος μετ' ἀξονικοῦ στροβιλίου, εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ἡ Παναγία, μὲ γαλάζιον χιτῶνα καὶ πορφυροῦν μαφόριον, δεξιᾷ δ' ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ μὲ καστανὸν χιτῶνα καὶ γαλάζιον ἱμάτιον. Ἀμφοτέρων τῶν μορφῶν διατηροῦνται μόνον τὰ κάτω ἡμίση τοῦ σώματος.

Ἡ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ τυμπάνου καὶ εἰς μεγάλην κλίμακα εἰκονιζομένη Δέησις διασώζει μόνον ἀριστερᾷ τὴν Παναγίαν, εἰς στάσιν δεήσεως στρεφομένην πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ, κατεστραμμένον νῦν, Χριστὸν καὶ δεξιᾷ τὸν Πρόδρομον προσκλίνοντα ὁμοίως πρὸς τὸν Χριστόν. Ἡ Παναγία φορεῖ βαθυκαστάνινον μαφόριον, ὁ δὲ Πρόδρομος εἶναι περιβεβλημένος ἐλαιόχρουν ἱμάτιον.

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν μεμονωμένων μορφῶν ἁγίων.

Εἰς τὴν μικρὰν κόγχην, ἥτις ἀνοίγεται παρὰ τὴν Β.Α. γωνίαν τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 34) εἰκονίζεται ἐν προτομῇ, ἐπὶ βαθυγαλάζου κάμπου, ἡ ἁγ(ία) *Παρασκεβή*, μὲ τὰς δύο χεῖρας ὑψηλὰ πρὸς τὰ ἄνω εἰς στάσιν δεήσεως. Τὸ πρόσωπόν της εἶναι κατεστραμμένον. Τὴν ὑπὸ φωτοστεφάνου περιβαλλομένην κεφαλήν της καλύπτει βαθυγάλαζον μαφόριον, κάτωθεν τοῦ ὁποίου προβάλλουσιν αἱ χειρίδες τοῦ χιτῶνος της, χρώματος ὤχρας πρὸς τὸ πορτοκαλί.

Εὐθὺς ὑπεράνω τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς εἰκονίζονται, εἰς μικρὰν κλίμακα,

N. L. Okunev, Monum. artis Serbicae, τ. III, πίν. 10), εἰς τοιχογραφίαν τῆς Τραπέζης τῆς Σερβικῆς Ἁγιορειτικῆς Μ. Χελανδαρίου τοῦ 1621 (Millet, Peintures de l'Athos πίν. 100, 2) κλπ.

[1] Παράστασιν Σταυρώσεως μὲ πλείονας ἐφίππους στρατιώτας φέροντας δόρατα καὶ πολλὰ ἄλλα πρόσωπα, οἷα συνηθίζοντο εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα (Trecento) ἔχομεν ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ κιβωτίου τῆς Βολωνίας (Millet, Recherches σ. 456 εἰκ. 481). Ἐπίσης ἕνα μόνον ἔφιππον στρατιώτην μετὰ λόγχης συναντῶμεν καὶ εἰς εἰκόνα Σταυρώσεως τοῦ 1638, ἔργον τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιόκαππα ἐν Γωνιᾷ Κισάμου Κρήτης (Gerola, Mon. Ven. II, εἰκ. 379, G. Millet, ἔ.ἀ. σ. 454 εἰκ. 480). Εἰς ταύτην ἔχομεν πάλιν ἀριστερᾷ μὲν τὴν Παναγίαν καὶ τὰς Μυροφόρους, δεξιᾷ δὲ τὸν Ἰωάννην καὶ τὸν Κεντυρίωνα (Ἑκατόνταρχον).

ἱεράρχαι εὐλογοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον. Εἶναι δ᾿ οὗτοι ἀριστερᾷ μὲν ὁ *Ἅγ*(ιος) *Πολήκαρπος*, ἐνδεδυμένος βαθυπόρφυρον φαιλόνιον, δεξιᾷ δὲ ὁ *Ἅγ*(ιος) *Νηκόλαος* μὲ ἀνοικτὸν κόκκινον φαιλόνιον. Ἀμφότεροι φέρουσι λευκὰ ἐπιτραχήλια, ἐφ᾿ ὧν μέλανες σταυροί. Παραπλεύρως των ὁλόσωμος ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Τούτου τὸ σῶμα θὰ ἐξετείνετο καὶ ἐπὶ τῆς

Εἰκ. 48. Ὁ Ἅγιος Παντελεήμων.

Εἰκ. 49. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος.

νοτίας παρειᾶς τῆς ἔναντι τοῦ Β.Α. κίονος παραστάδος.

Ὑπὲρ τὸ βαθμιδωτὸν τόξον, ὅπερ γεφυρώνει τὸ μεταξὺ τοῦ Β.Α. κίονος καὶ τοῦ Β. τοίχου κενόν, διεσώθησαν αἱ μορφαὶ 4 ἁγίων κρατούντων τοὺς μικροὺς λεπτοὺς σταυροὺς τοῦ μάρτυρος. Ἐκ τούτων ὁ πρὸς Βορρᾶν φέρει δυσανάγνωστον ἐπιγραφήν. Ἡ ἀσκεπὴς κεφαλή του πλαισιουμένη ἀπὸ μακρὰν καστανομέλαιναν κόμην εἶναι ἐστραμμένη κατὰ τὰ 3/4. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῆς μορφῆς αὐτῆς, ἥτις χρησιμοποιεῖ πηκτὸν λευκὸν χρῶμα εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη ἤτοι ἄνωθεν τῶν ὀφρύων, εἰς τὰ μῆλα τῶν παρειῶν καὶ τὴν ρῖνα. Γενικῶς ἡ τοιχογραφία αὐτὴ εἶναι δουλευμένη ὡς φορητή τις λατρευτικὴ εἰκών.

Αἱ δύο ἀκολουθοῦσαι μορφαὶ εἶναι δυσδιάκριτοι, ἐν ᾧ ἡ εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον εὑρισκομένη, ἤτοι ἡ ἄνωθεν τοῦ κιονοκράνου εἰκονιζομένη ὁλόσωμος μορφὴ παριστᾷ τὸν νεαρὸν *Ἅγ*(ιον) *Ἐλπη(δ)ιφό(ρον)*, ἐνδεδυμένον λευκὴν στολήν.

Ἀνάλογοι μορφαὶ ἁγίων καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος εἰκονίζοντο καὶ ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ βορείου τυμπάνου, ἀλλ᾿ οἱ ἐνταῦθα παριστάμενοι ἅγιοι εἶναι σήμερον δυσδιάκριτοι. Τουναντίον ἡ ἐπὶ τοῦ νοτίου τυμπάνου καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος ἐκτελεσθεῖσα ζωφόρος περιλαμβάνει ἐντὸς πλαισίων τοὺς ἑξῆς κατὰ σειράν, ἀπ᾿ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά, τέσσαρας ἐν προτομῇ μάρτυρας ἁγίους: Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν τὸν Ἅγ. *Ἀφθόνιον*, ἐνδεδυμένον πορφυρᾶν βασιλικὴν στολήν, $2^{ον}$ τὸν Ἅγ. *Εὐγένιον* μὲ ἀνοικτοπρασίνην στολὴν φέρουσαν μαργαριτοκόσμητον παρυφήν, $3^{ον}$ τὸν Ἅγ. *Πιγάσιον* καὶ $4^{ον}$ τὸν Ἅγ. *Ὀρέστιον*, φέροντα πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ᾿ αὐτοῦ πράσινον μανδύαν πορπούμενον ἐμπρός καὶ πίπτοντα πρὸς τὰ ὀπίσω.

Εἰκ. 50. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος.

Ἐπὶ τῆς γειτονικῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς πρὸς τὸ Ἱερὸν παραστάδος εἰκονίζεται κάτω μὲν ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα, λίαν ἐφθαρμένη, ὑπεράνω δ᾿ αὐτῆς ὁ Ἅγ. *Ἀντώνιος*, κατὰ τὰ 2/3 μὲ κουκούλλιον καὶ πορφυροῦν ράσον, κρατῶν εἱλητὸν ἐφ᾿ οὗ ρητὸν ἀρχόμενον ὡς ἑξῆς: *Ὁ ἔχων ταπείνοσιν* κλπ. Ὁ παραπλεύρως μικρὸς λῶρος κοσμεῖται δι᾿ ἑλικοειδῶς στρεφομένης ταινίας. Ἔτι ἀνωτέρω ὁλόσωμος λευκόθριξ ἀσκητής, μὲ πορφυροῦν ράσον ἐστραμμένος κατὰ τὰ 3/4 καὶ κρατῶν λευκὸν κέρας (;).

Ἐπὶ τῆς γειτονικῆς πρὸς τὸ νότιον τύμπανον παραστάδος τοῦ Ν.Δ. διαμερίσματος εἰκονίζεται, ὁλόσωμος καὶ κατὰ μέτωπον, ὁ Ἅγ. *Παντελεήμων*

(εἰκ. 48), φέρων μακρὸν ἐρυθρὸν χιτῶνα μετὰ λευκοῦ, κεντημένου κρασπέδου καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ ἱμάτιον μὲ εὐρείας μακρὰς χειρίδας καταπίπτον εἰς ἀνέτους πτυχάς. Τὰ ἄκρα τῶν χειρίδων, ὡς καὶ τὸ κράσπεδον τοῦ χιτῶνος, κοσμοῦνται μὲ μαργαριτοποικίλτους παρυφάς. Ὁ ἅγιος κρατεῖ διὰ μὲν τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς λευκὸν νάρθηκα. Τὸ ἐκ τῶν ἄνω φωτιζόμενον πρόσωπόν του (εἰκ. 49) εἶναι φωτεινόν, πλάθεται δὲ μὲ καστανὰς σκιὰς ἐφ᾽ ὧν ὀλίγα λεπτά, λευκὰ φῶτα.

Εἰκ. 51. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.

Εὐθὺς ὑπὲρ τὴν παραστάδα ἐφ᾽ ἧς ὁ Ἅγ. Παντελεήμων εἰκονίζεται ὁλόσωμος καὶ μὲ στροφὴν 3/4 ὁ Ἅγ. *Μαρδάριος*. Ἀσκεπὴς καὶ μὲ κάπως ἀτημέλητον τὴν κόμην φέρει, ὑπεράνω βασιλικῆς μαργαροποικίλτου στολῆς, χλαμύδα μετὰ μαργαροκοσμήτων παρυφῶν, πορπουμένην ἐμπρός.

Ἐπὶ τῆς βορείου παραστάδος, ἤτοι τῆς τοῦ Β.Δ. γωνιαίου διαμερίσματος, εἰκονίζετο ἡ Ἁγ. *Ἐκατερίν*(η). Ταύτης σώζεται σήμερον μόνον ἡ κεφαλὴ ἐστραμμένη πρὸς δεξιὰ κατὰ τὰ 3/4 καὶ φέρουσα στέμμα μαργαριτοποίκιλτον περατούμενον εἰς τριγωνικὰς ἐξοχάς. Κάτωθεν τῆς εἰκόνος ταύτης ἀνεφάνη στρῶμα παλαιοτέρας τοιχογραφίας φέρον κτυπήματα σφύρας χάριν καλυτέρας ἐπ᾽ αὐτοῦ προσφύσεως τοῦ κονιάματος τοῦ δευτέρου στρώματος.

Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τῆς αὐτῆς παραστάδος εἰκονίζεται ἄνω μὲν ὁ Ἅγ. *Θεόδορος* μέχρι τῶν γονάτων, ἐνδεδυμένος πράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ πορφυροῦν ἱμάτιον καὶ κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς λεπτὸν σταυρόν, κάτω δὲ ὁ Ἅγ. *Δημήτριος* ὁλόσωμος καὶ κατὰ μέτωπον ἐπὶ βαθυπρασίνου κάμπου (εἰκ. 50). Ὁ ἅγιος εἰκονίζεται ἀγένειος, κοκκινομάλλης καὶ μὲ αὐστηρὰν ἔκφρασιν. Φορεῖ στρατιωτικὴν στολήν: (κνημῖδας, βραχὺν ἐρυθρὸν χιτῶνα, θώρακα μὲ ζώνην καὶ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του ὤμου πράσινον ἱμάτιον καταπίπτον πρὸς τὰ ὀπίσω. Διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ δόρυ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς μικρὰν στρογγύλην ἀσπίδα. Τὸ ὠχροκίτρινον αὐστηρὸν πρόσωπόν του (εἰκ. 51) φέρει ἐλαφρὰς καστανὰς σκιὰς μέ τινας πρασίνας ἀποχρώσεις. Αἱ ἐξέχουσαι πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων του τονίζονται διὰ λευκῶν γραμμῶν.

Ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος τοῦ Β.Δ. διαμερίσματος καὶ κάτωθεν τοῦ μονολόβου παραθύρου σώζεται, πολὺ ὅμως ἐφθαρμένη, ἡ παράστασις τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἱππεύοντος λευκὸν ἵππον, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἑλίσσεται ἐρυθρὸς δράκων. Καὶ τοῦ μὲν ἁγίου σώζεται μόνον τὸ ἀνεμιζόμενον ἱμάτιον *(ἀναπετάριν)*, χρώματος ἀνοικτοῦ μὲ ἐρυθρὰς γραμμικὰς πτυχάς, τοῦ δὲ ἵππου μόνον οἱ ὀπίσθιοι πόδες ὁρμητικῶς πρὸς τὰ δεξιὰ κινούμενοι.

Εἰκ. 52. Ἡ ὁμὰς τῆς Ἁγίας Θέκλης.

Ἡ ἄνωθεν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου παράστασις εἶναι σχεδὸν τελείως κατεστραμμένη.

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος τοῦ αὐτοῦ Β.Δ. διαμερίσματος ἤτοι ἐπὶ τοῦ τοίχου, δι᾽ οὗ ἀπεφράχθη ἡ παλαιότερον ἐκεῖ εὑρισκομένη θύρα (εἰκ. 30), εἰκονίζονται κάτω μὲν ὁ Ἅγ. Κωνσταντῖνος καὶ ἡ Ἁγ. Ἑλένη ἑκατέρωθεν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ἄνω δὲ ὁμὰς ἐκ τριῶν ἁγίων γυναικῶν.

Τῆς κάτω παραστάσεως ὁ βαθυπορφύρου χρώματος ἐπὶ βαθυγαλάζιου κάμπου Σταυρὸς σχηματίζει τὸν κατακόρυφον ἄξονα. Ἡ ἀριστερᾷ αὐτοῦ εἰκονιζομένη ὁλόσωμος Ἁγ. Ἑλένη κρατεῖ αὐτὸν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρός, ἐν ᾧ τὴν δεξιὰν φέρει πλαγίως πρὸ τοῦ στήθους εἰς χειρονομίαν δεήσεως. Ἡ Ἁγία — τῆς ὁποίας ἐλλείπει σήμερον ἡ κεφαλὴ — φορεῖ βασιλικὴν στολὴν βαθυπράσινον, μετὰ μαργαροκοσμήτων λώρων. Ὁμοίαν βασιλικὴν στολὴν

ἀλλὰ κοκκίνην, φορεῖ καὶ ὁ δεξιᾷ τοῦ σταυροῦ εἰκονιζόμενος, ἀγένειος καὶ μὲ βραχεῖαν κόμην, Ἅγ. Κωνσταντῖνος, ὅστις διὰ μὲν τῆς μιᾶς χειρὸς κρατεῖ τὸν σταυρὸν ἐν ᾧ διὰ τῆς ἄλλης κάμνει ἐπίσης χειρονομίαν δεήσεως. Τὸ πρόσωπόν του ἔχει μαλακὸν πλάσιμον μετὰ καστανῶν σκιῶν.

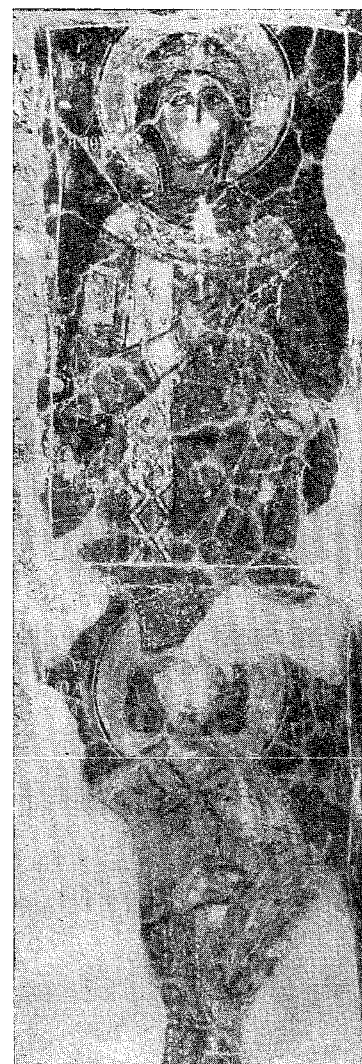
Ἡ ἄνω παράστασις (εἰκ. 52) εἶναι δυστυχῶς ἀρκετὰ βεβλαμμένη. Καὶ αἱ τρεῖς ἅγιαι γυναῖκες, αἵτινες τὴν ἀπαρτίζουν, εἰκονίζονται μὲ ὁμοιόμορφον στάσιν ἤτοι κατὰ μέτωπον μὲν ἀλλὰ μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς μὴ προσβλέποντας τὸν θεατήν. Πᾶσαι κρατοῦσιν εἰς τὴν δεξιὰν τὸν μικρόν, λευκόν, σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, ἐν ᾧ τὴν δεξιὰν ἔχουσιν ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους εἰς στάσιν δεήσεως μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω. Ὅμοιαι ὡσαύτως εἶναι καὶ αἱ ἐνδυμασίαι των ἤτοι μαφόριον καταπίπτον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς ἐπὶ ἐσωτερικοῦ χιτῶνος, διαφέρουσιν ὅμως μόνον ὡς πρὸς τὴν ἐναλλαγὴν τῶν δύο συμπληρωματικῶν τόνων, ἐρυθροῦ καὶ πρασίνου. Οὕτω ἐνῷ τῆς μεσαίας τὸ μαφόριον εἶναι σκοτεινέρυθρον καὶ ὁ χιτὼν πράσινος, τῶν δύο ἄκρων ἀντιθέτως εἶναι τῆς μὲν ἀριστερᾶς πράσινον τὸ μαφόριον καὶ ἐρυθρὸς ὁ χιτών, τῆς δὲ δεξιᾶς ἀνοικτὸν κόκκινον τὸ μαφόριον καὶ πράσινον τὸ φόρεμα. Τῶν δύο σωζομένων κεφαλῶν τὸ χρῶμα τοῦ προσώπου εἶναι πορτοκαλέρυθρον μὲ λευκὰς κηλῖδας εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη (εἰκ. 53), αἱ δὲ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων ἀμαυραὶ ἐξαιρόμεναι διὰ παρατεθειμένων λευκῶν γραμμῶν. Ἐκ τμήματος ἐπιγραφῆς διασωθέντος παρὰ τὸν ἀριστερὸν ὦμον τῆς μεσαίας ἁγίας πληροφορούμεθα ὅτι ἡ εἰκονιζομένη ἦτο ἡ ἁγ. *Θέ(κλα)* ἡ *προτομ(άρτυς)*. Τῶν δύο ἄλλων ὅμως τὰ ὀνόματα δὲν διεσώθησαν.

Εἰκ. 53. Ἡ πρωτομάρτυς Ἁγία Θέκλα.

Ἐπὶ τῆς συνεχομένης παραστάδος τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἤτοι τῆς πρὸς Β.

τῆς μέσης θύρας, εἰκονίζονται ἐπὶ βαθυγαλάζιου ἀέρος δύο μορφαὶ ἁγίων χωριζόμεναι δι᾽ ἐρυθρᾶς ταινίας (εἰκ. 54). Καὶ δὴ κάτω μὲν ὁ *ἅγιος Ἰω(σ)ὴφ ὁ πάγγαλος*, ἄνω δέ, ἤτοι εὐθὺς ὑπὸ τὸ ὑφαψίδιον τοῦ τόξου, ἡ *Ἁγία Ἀγάθη*.

Εἰκ. 54. Ἡ Ἁγία Ἀγάθη καὶ ὁ Πάγκαλος Ἰωσήφ.

Ὁ νεαρὸς Ἰωσὴφ εἰκονίζεται ὁλόσωμος φέρων ἐρυθρὰ ὑποδήματα καὶ πρασίνην βασιλικὴν στολὴν μετ᾽ ἐρυθρῶν μαργαριτοκοσμήτων λώρων καὶ ἐπ᾽ αὐτῆς χλαμύδα δενομένην ἐμπρὸς εἰς ἅμμα (φιόγκον). Ἐπὶ τῆς βραχείας κοκκίνης κόμης του φέρει ὑψηλὸν μαργαριτοποίκιλτον στέμμα. Οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ ἡ ρίς του εἶναι κατεστραμμένα ἀλλ᾽ αἱ παρειαί, τὸ στόμα καὶ ἡ σιαγὼν δεικνύουσι τὸ ἁπαλὸν καὶ στρογγύλον ἐκεῖνο πλάσιμον μὲ τὴν μαλακὴν χρωματικὴν διαβάθμισιν, ἥτις χαρακτηρίζει τὴν ὑστερωτέραν παλαιολόγειον ζωγραφικὴν περίοδον.

Εἰκ. 55. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωσήφ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν βασιλικὴν στολήν [1], ἣν φορεῖ ἐνταῦθα ὁ νεαρὸς υἱὸς τοῦ Ἰακώβ, αὕτη εἶναι σύμφωνος πρὸς τὰ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ [2] λεγόμενα, καθ' ἃ ὁ Φαραὼ τῆς Αἰγύπτου *κατέστησε τὸν Ἰωσὴφ* (βασιλέα) *ἐφ' ὅλης γῆς Αἰγύπτου. Ἰωσὴφ δὲ ἦν ἐτῶν τριάκοντα, ὅτε ἔστη ἐναντίον Φαραώ*. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπίθετον *πάγκαλος*, ὅπερ προσγράφει εἰς τὸν Ἰωσὴφ ἡ ἐπιγραφὴ τῆς ἐξεταζομένης τοιχογραφίας συμφωνεῖ ἐπίσης πρὸς τὰ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ λεγόμενα [3], καθ' ἃ ὁ *Ἰωσὴφ ἦν καλὸς τῷ εἴδει καὶ ὡραῖος τῇ ὄψει σφόδρα*, οὗ ἕνεκα καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες [4] καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία [5] γενικῶς πάγκαλον αὐτὸν ἀποκαλοῦσιν καὶ ὡς ἅγιον ἐτίμησαν.

Εἰκ. 56. Ἡ κεφαλὴ τῆς Ἁγίας Ἀγάθης.

Ἡ ὑπεράνω τοῦ Ἁγ. Ἰωσὴφ μέχρι τῶν γονάτων μόνον εἰκονιζομένη

[1] Τὴν εἰς βασιλέα τῆς Αἰγύπτου στέψιν τοῦ Ἰωσὴφ ἀπεικονίζει τοιχογραφία τοῦ ἐν Σοπότσανῃ τῆς Π. Σερβίας ναοῦ (13ου αἰ.), ἧς εἰκόνα ἐδημοσίευσεν ὁ Vl. Petković ἐν Glacnik ckopckor naynor Drychtba, τ. I, Σκόπια 1925, σ. 39 εἰκ. 5, ἔνθα ὅ τε Φαραὼ καὶ ὁ Ἰωσὴφ φοροῦσι καθαρῶς βυζαντινὰς αὐτοκρατορικὰς στολάς.

[2] Γένεσις ΜΑ', 41 - 46.

[3] Γέν. ΛΘ', 6.

[4] Οὕτω π.χ. Εὐφραὶμ ὁ Σύρος συνέταξε λόγον «εἰς τὸν πάγκαλον Ἰωσήφ».

[5] Τριῴδιον εἰς Μ. Δευτέραν (ἔκδ. Ἀθηνῶν 1900, σ. 368α).

Ἁγία Ἀγάθη (εἰκ. 56) φέρει περὶ μὲν τὴν κεφαλὴν πρασινωπὴν καλύπτραν, περὶ δὲ τὸ σῶμα πολυτελῆ ἐλαιόχρουν στολὴν μετὰ κατακόσμου, μαργαριτοποικίλτου τραχηλέας καὶ κατακορύφου ἀνοικτοχρώμου ταινίας, ἐπὶ δὲ τοῦ δεξιοῦ αὐτῆς βραχίονος διακοσμητικὸν διακριτικὸν τετράγωνον. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς αὐτῆς χειρὸς κρατεῖ τὸν μικρόν, λευκὸν σταυρὸν τῆς μάρτυρος, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν ἔχει ὀλίγον ὑψωμένην μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω εἰς σχῆμα δεήσεως. Οἱ κάτωθεν τῶν καμαρωτῶν ὀφρύων μέλανες ὀφθαλμοί της, ἐστραμμένοι πρὸς τ' ἀριστερά, ἀφίνουσι νὰ φανοῦν αἱ ζωηρῶς λευκαὶ ἐπιφάνειαι τοῦ περιβλήματός των [1]. Αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων της σημειοῦνται δι'

Εἰκ. 57. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

[1] Ἡ τοιαύτη διάταξις κόρης καὶ λευκοῦ τῶν ὀφθαλμῶν, προσδίδουσα εἰς αὐτοὺς μεγαλυτέραν δύναμιν καὶ ὀξύτητα, ἕλκει τὴν καταγωγήν της ἀπὸ παλαιοχριστιανικὰ καὶ τῆς εἰκονοκλαστικῆς περιόδου ἔργα ζωγραφικῆς καὶ μικρογραφίας. Ἀναφέρω προχείρως παραδείγματα τοὺς ὑπ' ἀριθ. Suppl. grec 1286 (6ου αἰ.) καὶ 923 (9ου αἰ.) κώδικας

ἀμαυρῶν ταινιῶν ἐξαιρομένων διὰ λευκῶν γραμμῶν παρατεθειμένων εἰς τὰς πρώτας. Εἰς τὸ ἄνω δεξιὸν μέρος τῆς εἰκόνος εἶναι γεγραμμένη ἡ αἰνιγματώδης ἐπιγραφὴ *Τλάβρα*.

Εἰς τὴν παραστάδα τῆς πρὸς τὸν νάρθηκα θύρας εἰκονίζεται δι' ἐρυθροῦ χρώματος σταυρός, εἰς τὰ τέσσαρα διαμερίσματα τοῦ ὁποίου κατανέμονται ἀντιστοίχως τὰ IC-XC-N-K. Παραπλεύρως τοῦ σταυροῦ ἀριστερᾷ ἐζωγραφήθησαν τὰ γράμματα ЄЄ (=Ἑλένης εὕρεσις [ἑβραίων ἔλεγχος]) καὶ PP (= Ραββὶ ρῦσαι [ραθυμίας]).

Τελευταίαν ἐντὸς τοῦ ναοῦ σωζομένην τοιχογραφίαν θὰ ἐξετάσωμεν τὴν κοσμοῦσαν τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ Ν.Δ. διαμερίσματος ὁλόσωμον παράστασιν τοῦ *ἀρχ*(αγγέλου) *Μιχαὴλ* (εἰκ. 57). Ἐπὶ τοῦ τοιχώματος αὐτοῦ ὑπῆρχεν, ὡς εἴπομεν, (σ. 183) πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ νάρθηκος ἐξωτερικὴ θύρα, ἥτις μετὰ τὴν προσθήκην τοῦ νάρθηκος ἐτοιχίσθη ἀνοιχθείσης ἀντ' αὐτῆς ἄλλης ἐξωτερικῆς θύρας ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ αὐτοῦ Ν.Δ. διαμερίσματος, ὁπότε καὶ ἐζωγραφήθη παρ' αὐτήν, ὡς φύλαξ τῆς εἰσόδου, ὁ *ἀρχάγγελος Μιχαὴλ*[1] ἐν στρατιωτικῇ πανοπλίᾳ, ἀφ' οὗ ἄλλως τε *εἶναι καὶ ἀρχιστράτηγος τῶν ἄνω δυνάμεων*. Ὁ ἀρχάγγελος εἰκονιζόμενος εἰς πολὺ μεγαλυτέραν κλίμακα ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἁγίους[2] ὀφείλει προφανῶς τὸ μέγεθος αὐτοῦ εἰς τὰ ἐπίθετα *μέγας*[3] καὶ *παμ-*

τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (A. Grabar, Miniatures Byzantines de la Bibliothèque Nationale, Paris 1939, εἰκ. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11).

[1] Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ ἐμφανίζεται εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν ναῶν ὡς φύλαξ ἀπὸ τοῦ 14ου αἰ. καὶ ἑξῆς ἄλλοτε φέρων τὸ ἐπίθετον φύλαξ, ἄλλοτε δ' ὄχι, πάντοτε ὅμως περιβεβλημένος τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ στολὴν καὶ μὲ τὴν ρομφαίαν εἰς τὴν δεξιὰν (ὅρα σχετικῶς Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. τοῦ 1932 περ. Γ', τόμ. Α' σ. 18).

[2] Τὸ ὁλικὸν ὕψος του ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς περικεφαλαίας μέχρι τῶν ποδῶν εἶναι 2,90 μ. Οἱ πόδες του εὑρίσκονται εἰς ὕψος 0,70 ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Ἡ συνήθεια ἀπεικονίσεως τῶν Ταξιαρχῶν πελωρίων ἦτο διαδεδομένη καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα, μάλιστα δὲ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου. Ἀναφέρω προχείρως τὰ ἑξῆς παραδείγματα: Καστοριά, ναοὶ Ἁγ. Ἀναργύρων καὶ Ταξιαρχῶν Μητροπόλεως, εἰκὼν ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ (Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. τ. Δ' (1938) σ. 40 καὶ 103), Εὔβοια: ναὸς Ἁγ. Νικολάου Ριντζάνων Ὀξυλίθου Ἀρχ. Μιχαὴλ (Παντ. Ζωγράφος, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ. περ. Β' τ. Δ' [1927] σ. 10), Ἄνδρος: ναὸς Ταξιάρχου Μεσαριᾶς· πελώρια προτομὴ Ἀρχ. Μιχαὴλ καλύπτουσα τὴν ὀροφὴν τῆς προθέσεως (Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε τ. Η' [1955-56] σ. 26). Ρόδος: Πελώριαι εἰκόνες Ἀρχ. Μιχαὴλ εἰς τοὺς ναούς: Ἰλκ-Μιχράβ, Ἁγ. Φανουρίου, Ταξιάρχου Θάρι, Ἁγ. Εἰρήνης Κοσκινοῦς (Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε' [1939-40] σ. 152, 168/199, 214 πβλ. καὶ σημ. 1 τῆς σελ. 168) τέλος Κρήτη: ναοὶ Ἀσωμάτου Ἀρχανῶν, πελωριὰ εἰκὼν Ἀρχ. Μιχαὴλ (Gerola, Monum. Ven. II εἰκ. 37 β· Μ. Χατζηδάκης περ. Κρητ. Χρον. τ. Ϛ' σ. 75), Ἅγ. Κωνσταντῖνος Ἀβδοὺ Πεδιάδος (Χατζηδάκης, ἔ..ἀ. σ. 66), Μπιζαργιανῶ κλπ.

[3] Κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἐν Μεσαριᾷ Ἄνδρου ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου τοῦ ἔτους 1158 ἀναφέρει *ναὸν τοῦ μεγάλου Ταξιάρχου Μιχαὴλ* (Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε τ. Η' [1955-56] σ. 38). Εἰς χ/φον ἁγιορειτικὸν Κώδικα ἀναφέρεται τὸ θαῦμα τοῦ *μεγάλου ἀρχιστρα-*

μέγιστος, δι' ὧν τιτλοφορεῖται, αὐτός τε καὶ ὁ Γαβριήλ, εἴς τε τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους καὶ τὰς κτιτορικὰς ἢ ἄλλας ἐπιγραφάς[1].

Ὁ πτερωτὸς ἀρχάγγελος φέρει πλήρη τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ στολήν, ἤτοι κνημῖδας βαθυπορφύρους, βαθυγάλαζον ἐσωτερικὸν βραχὺν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ γαλάζιον (μεταλλικόν) θώρακα περατούμενον κάτω εἰς φολιδωτοὺς κροσσοὺς καὶ ὕπερθεν αὐτοῦ, ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του ὤμου, κόκκινον ἱμάτιον πίπτον πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ἐμφανιζόμενον ἀριστερᾷ κάτωθεν τῆς ὀσφύος. Ἐπὶ τῆς βραχείας ξανθῆς κόμης του φέρει γαλάζιον (μεταλλικόν) κράνος μὲ στρογγύλην κορυφήν. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ ὑψωμένην κατακορύφως γυμνὴν τὴν ρομφαίαν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς μικρόν τι εἰλητόν.

Τὸ πλάσιμον τοῦ προσώπου του εἶναι ἐλαφρότατον ἀλλ' ἡ ἔκφρασίς του στερεῖται πνευματικότητος. Εἶναι προφανῶς ἔργον λαϊκωτέρου ζωγράφου μεταγενέστερον, πιθανῶς τῶν λοιπῶν καὶ ἴσως τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 15ου αἰ. Πάντως δὲν δύναται νὰ εἶναι μεταγενέστερος τοῦ 1479, χρονολογίας ἐπισκέψεως προσκυνητοῦ, ἥτις εἶναι κεχαραγμένη εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος αὐτοῦ.

Πλὴν τῶν ἐσωτερικῶν τοιχογραφιῶν ὑπάρχει καὶ μία ἐξωτερικῶς, εἰς τὸ τύμπανον τοῦ ὀξυκορύφου τόξου τῆς νοτίας θύρας εἰσόδου. Εἰκονίζει δ' αὕτη τὴν Παναγίαν εἰς στάσιν δεήσεως. Ἐπὶ τοῦ κάτωθεν αὐτῆς ὑπερθύρου εἶναι ἐζωγραφημένη ἡ συντετμημένη ἐπιγραφή: ι(ησοῦ)c χ(ριστὸ)c
ΝΙ — ΚΑ

Τέλος εἰς μὲν τὸ περιβάλλον τὸ περίθυρον πλαίσιον φαίνεται ὅτι εἰκονίζοντο οἱ ὑμνογράφοι Κοσμᾶς ὁ Μαϊουμᾶ καὶ Δαμασκηνός, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν σωζομένων τμημάτων βάσεως ἀναλογίου καὶ εἰλητοῦ, ἐπὶ δὲ τῆς ἄντυγος τοῦ μεγάλου ἐξωτερικοῦ τόξου, τοῦ στεγάζοντος τὴν εἴσοδον (εἰκ. 37), τέσσαρες Ἱεράρχαι, ὧν ἀμυδρῶς διακρίνονται τὰ περιγράμματα.

Συμπεράσματα. Συνοψίζοντες τὰ ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐξετάσεως τῆς ἐσωτερικῆς διακοσμήσεως συναχθέντα στοιχεῖα ἀγόμεθα εἰς τὰ ἑξῆς συμπεράσματα: 1) ὅτι ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ δὲν ἐξετελέσθη ὅλη ταυτοχρόνως, οὐδὲ ὑπὸ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου ἀλλ' εἶναι διαφόρων ἐποχῶν καὶ ἐκ διαφόρων χειρῶν ζωγράφων. 2) ὅτι τὸ ἀρχαιότερον στρῶμα της, σωζόμενον εἰς ἓν μόνον σημεῖον (Ἁγ. Αἰκατερίνη), εἶναι τελείως δυσδιάκριτον λόγῳ τῶν κτυπη-

τήγου Μιχαὴλ (Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος χ/φων Κωδίκων Ἁγ. Ὄρους, ἐν Κανταβριγίᾳ 1895 σ. 9) κλπ.

[1] Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἐν Πρινὲ τῆς Κρήτης ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου ἀναφέρει τὸν *πανμέγιστον Τα*(ξιάρχην) *Μιχαὴλ* (Gerola, Mon. Ven. IV σ. 467 ἀρ. 48). Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἐν Καστορίᾳ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν ἀναφέρει οἶκον *τοῦ παμμεγίστου Μιχαὴλ Ταξιάρχου* (Ὀρλάνδος Α.Β.Μ.Ε. τ. Δ' [1938] σ. 97). Ἐπιγραφὴ ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς τῆς ἐν Ἄνδρῳ Μονῆς τῆς Παναχράντου, κοσμουμένης διὰ τῆς εἰκόνος τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριήλ, ἄρχεται διὰ τῶν λέξεων: *Γαβριὴλ παμμέγιστε* (Δ. Πασχάλης, Μεσαιωνικαὶ καὶ μεταγενέστεραι ἐπιγραφαὶ της Ἄνδρου Ε.Ε.Β.Σ., τ. Δ' (1927) σ. 54.

μάτων τῆς σφύρας. 3) ὅτι σπουδαιότεραι καὶ καλύτεραι ὅλων τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι αἱ κοσμοῦσαι τὴν διασωθεῖσαν ἀνατολικὴν καμάραν εὐαγγελικαὶ σκηναί, ἰδίᾳ δ' ἡ τῆς Ἀναλήψεως [1]. Αὕτη εἶναι ἔργον δεξιοτέχνου εἰς τὸ χρῶμα ζωγράφου, ὁ ὁποῖος, παραθέτων ἰμπρεσιονιστικῶς τοὺς παραπληρωματικοὺς χρωματικοὺς τόνους καὶ πλουτίζων τὰ ἐνδύματα μὲ φωτεινὰς ἀνταυγείας, κατώρθωσε νὰ ἐπιτύχῃ ἓν πλῆρες παλμοῦ πλάσιμον τῶν μορφῶν του. Ὄχι δὲ μόνον τοῦ χρώματος βαθεῖαν ἔχει αἴσθησιν ὁ ζωγράφος οὗτος ἀλλὰ καὶ τοῦ ρυθμοῦ εἴς τε τὴν κίνησιν καὶ τὴν πτυχολογίαν, ὡς μαρτυροῦσι τὸ πλῆρες χάριτος ἐλαφρὸν πτερύγισμα τῶν πέριξ τῆς περιβαλλούσης τὸν Χριστὸν κυκλικῆς δόξης τεσσάρων ἀγγέλων, αἱ πλήρεις ζωῆς χειρονομίαι τῶν Ἀποστόλων ἀκόμη δὲ καὶ αἱ διαφορισμέναι στάσεις τῶν κυκλικῶς καθημένων Ἀποστόλων τῆς Πεντηκοστῆς. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ ἐλευθερία τῆς ἐκτελέσεως καὶ ὁ ἰσχυρὸς ρεαλισμὸς εἰς τὴν ἔκφρασιν τῶν προσώπων (Κόσμος) τῶν δύο ἀνωτέρω σκηνῶν. Πάντα τ' ἀνωτέρω στοιχεῖα πλησιάζουσι τὰς τοιχογραφίας μας πρὸς τὰς λεγομένας μακεδονικὰς καὶ ἀποδεικνύουσιν αὐτάς, ὡς μίαν μακρινὴν καὶ καθυστερημένην ἀπήχησιν τῆς τέχνης τῶν μεγάλων βυζαντινῶν κέντρων. Νομίζω διὰ ταῦτα ὅτι δύνανται νὰ χρονολογηθῶσιν ἀπὸ τῶν μέσων ἢ τὸ πολὺ ἀπὸ τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος. 4) ὅτι σύγχρονοι πιθανῶς πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἀλλ' ἀπὸ χεῖρας ἄλλου ζωγράφου εἶναι καὶ αἱ τοιχογραφίαι μεμονωμένων ἁγίων — ὁλοσώμων ἢ στηθαίων — αἵτινες κοσμοῦσι τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ ναοῦ (ἅγιοι: Παντελεήμων, Δημήτριος, Θεόδωρος, Ἐλπιδιφόρος, Ἀφθόνιος, Εὐγένιος, Πηγάσιος, Μαρδάριος). Ὁ ἐκτελέσας αὐτὰς τεχνίτης εἶναι συντηρητικώτερος εἰς τὸ χρῶμα καὶ αὐστηρότερος εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου, περισσότερον δὲ προσηλωμένος εἰς τὴν πατροπαράδοτον ἐνδυματολογίαν, τὴν ἀπόλυτον ἠρεμίαν τῶν μορφῶν καὶ τὴν ἀκαμψίαν εἰς τὴν στάσιν. 5) ὅτι σύγχρονοι ἐπίσης ἀλλ' ἐκ χειρὸς τρίτου ζωγράφου εἶναι καὶ αἱ τοιχογραφίαι τῆς ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ Πλατυτέρας καὶ τῶν μεμονωμένων ἢ ὁμάδων ἁγίων τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ ναοῦ (ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, Θέκλης, Ἰωσὴφ καὶ Ἀγάθης). Εἰς ταύτας ὁ ζωγράφος ἐχρησιμοποίησε διὰ τὰ πρόσωπα στρογγύλον πλάσιμον, πορτοκαλορόδινον σάρκωμα μὲ ἐλαφρὰς πρασινωπὰς σκιὰς καὶ λεπτά, λευκὰ φῶτα [2]. 6) ὅτι μεταγενεστέρα κατὰ 50 τοὐλάχιστον ἔτη φαίνεται ἡ κάπως τραχεῖα καὶ ἐσπευσμένης ἐκτελέσεως, ἐστερημένη δὲ πνευματικότητος, μορφὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ. Τέλος 7) ὅτι εἰς τὸν 16ον ἢ τὸν 17ον αἰῶνα θὰ πρέπῃ νὰ τοποθετηθῇ ἡ μεγάλη πολυπρόσωπος, μετὰ πλειόνων ἐφίππων

[1] Τῆς ὁποίας ἡ φωτογραφία δυστυχῶς ἀπέτυχε.

[2] Πβλ. ὅμοια παραδείγμανα καὶ εἰς τὴν Παναγίαν Γκουβερνιώτισσαν τῶν Ποταμιῶν, μέσων 14ου αἰ. (Χατζηδάκης, Κρητικὰ Χρονικὰ Ϛ', 1952 σ. 65 καὶ πίν. Ε, 2 Ὁ αὐτὸς Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθν. Βυζαντινομογικοῦ Συνεδρίου τῆς Θεσσαλονίκης Ἀθῆναι, 1955 σ. 143 καὶ πίν. 11 β).

στρατιωτῶν παράστασις τῆς Σταυρώσεως, ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ βορείου ἐγκαρσίου σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἐκτελεσθεῖσα πιθανώτατα ἐπὶ τῇ βάσει σερβικῶν καὶ δυτικῶν προτύπων ἢ ὁπωσδήποτε ἐπηρεασθεῖσα ἐξ αὐτῶν.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τοῦ ναοῦ, θὰ προσπαθήσωμεν ἤδη νὰ συναγάγωμεν καὶ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς αὐτοῦ, διὰ τὴν ὁποίαν, ἐλλείψει κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, θὰ στηριχθῶμεν ἐπὶ μορφολογικῶν καὶ τεχνοτροπικῶν κριτηρίων.

Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὸ κτήριον τοῦ ναοῦ, τοῦτο, συμφώνως πρὸς τὰ ἐν σ. 172 λεχθέντα, δύναται κατ' ἀρχὴν νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ἡ ἀπὸ τοῦ 1028 συνταχθεῖσα Διαθήκη Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ξένου καὶ διότι εὑρίσκεται ἐγγύτατα τοῦ χωρίου Κουφοῦ — ἡ Διαθήκη λέγει εἰς τὸ μέσον τοῦ χωρίου — καὶ διότι καὶ σήμερον ἀκόμη ὁ ναὸς τιμᾶται εἰς μνήμην τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς, δὲν ὑπάρχει δὲ εἰς τὴν περιοχὴν ἄλλος βυζαντινὸς ναός, ἔστω καὶ ἐν ἐρειπίοις.

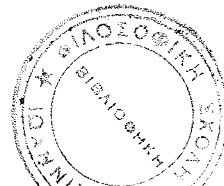
Ἂς ἴδωμεν ἤδη ἂν καὶ μορφολογικῶς δύναται ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος. Καὶ ἐν πρώτοις τὰ ἀψιδώματα τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν αὐτοῦ δὲν ἀντιτίθενται πρὸς τοιαύτην χρονολόγησιν, δεδομένου ὅτι ἀπαντῶσιν εἰς ναοὺς τῆς Σχολῆς τῆς Πρωτευούσης ἤδη πρὸ τοῦ 10ου αἰῶνος [1], εἶναι δὲ συχνὰ κατὰ τὸν 11ον [2]. Κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα ἐπίσης συναντᾶται καὶ ἡ πεντάπλευρος ἀψὶς μετὰ τῶν διακοσμητικῶν αὐτῆς κογχαρίων [3]. Ἐκ μόνων λοιπὸν τῶν τεκμηρίων τούτων θὰ ἠδύνατο ὁ ναὸς ἀκωλύτως νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰ. Ὑπάρχει ἐν τούτοις σπουδαῖον κώλυμα ἀντιτιθέμενον εἰς τοιαύτην χρονολόγησιν Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ σχῆμα τῶν δύο δυτικῶν ἀκραίων διαμερισμάτων, ἅτινα, ὡς εἴδομεν (σ. 179), εἶναι πολὺ ἐπιμηκέστερα τῶν δύο ἀνατολικῶν, τοῦθ' ὅπερ ὑποδηλοῖ, ὅτι ὁ ναὸς θὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ὅτε συνηθίζετο ἡ ἐπιμήκυνσις τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ. Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ ἀρχικός, ὑπὸ τοῦ Ὁσίου κατασκευασθεὶς ναός, ἐρειπωθείς ποτε, ἀνακατεσκευάσθη κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα.

---

[1] Νότιος ναὸς τῆς Παναγίας Παναχράντου ἐν Κων/πόλει v, Milingen, Byzantine Churches in C/pel, London 1912, σ. 132, πίν. XXXV, καὶ σ. 335.

[2] Ἁγ. Σοφία Κιέβου (1036) (N. Βορονίν, ἐν Ἱστορ. τῆς Ρωσ. Τέχνης [ρωσ.] τ. I, Μόσχα 1953 σ. 133). Νέα Μονὴ Χίου (περὶ τὸ 1045). (A. Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930, πίν. 12).

[3] Ἁγ. Σοφία Κιέβου, Radchenko, Puteboditeli, Κίεβον 1950, εἰκ. 3. Νέα Μονὴ Χίου Orlandos, ἔ.ἀ. πίν. 9, 10.

ΝΕΑ ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ Μ. ΤΟΥ ΣΑΓΜΑΤΑ

Εἰς τὴν σ. 72 τοῦ Ζ′ τόμου (1951) τοῦ Ἀρχείου τούτου ἔγραψα, ὅτι ἐπὶ τοῦ Ὑπάτου ὄρους «ἐκτίσθη κατὰ τὸν μεσαίωνα μονὴ τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος». Ἡ ὀνομασία ὅμως αὕτη, ἥτις καὶ τὴν σήμερον ἰσχύει, φαίνεται πολὺ μεταγενεστέρα, ὡς ἀποδεικνύει τὸ ὑπ' ἀριθμ. 518 ἔγγραφον τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ ἐπισύρῃ τὴν προσοχήν μου ὁ πατὴρ J. Darrouzès[1]. Εἰς τὸ ἐν λόγῳ λοιπὸν ἔγγραφον, χρονολογούμενον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰῶνος[2] καὶ περιέχον ἐπιστολὴν πρὸς τὸν *δεσπότην Ἀθηνῶν*, ὑπογεγραμμένην παρὰ τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Σαγματᾶ Ἰγνατίου, λέγεται (φ. 73v): *ἡμεῖς ἀσκούμενοί ται μοναχοὶ ἐν τῇ ἁγίᾳ σεβασμίᾳ βασιλικῇ μονῇ σταυροπίγιον πατριαρχικὸν Παντοκράτωρ τοῦ ἐπονομαζομένου Σαμάτιον ὄρος ἐν Θήβαις τῆς Βιωτίας κλπ.* Κατὰ ταῦτα ἡ μονὴ ἦτο βασιλική, σταυροπήγιον πατριαρχικόν, ἐτιμᾶτο δ' εἰς ὄνομα τοῦ Παντοκράτορος (Χριστοῦ).

Περαιτέρω ἐν τῇ αὐτῇ ἐπιστολῇ (φ. 74v) ἀναγινώσκομεν καὶ τὰ ἑξῆς σχετικὰ πρὸς τὸν ἱδρυτὴν αὐτῆς ὅσιον Κλήμεντα: *καὶ αὐτὸς ὁ ὅσιως καὶ ἅγιος πατῆρ ἡμῶν Κλήμης ἐκ τῆς ἡμετέρας χόρας ὑπάρχων γένημα καὶ θρέμα...... οὗπερ τὸν ἅγιον λείψανον ἐν τῇ ἁγία μονῇ ταύτῃ ἐστι ἐνὸ ὕπνωσεν τὴν μακαρίαν κοίμησιν.*

---

[1] Δι' ὃ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης θερμῶς εὐχαριστῶ αὐτόν.
[2] Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ Ἰ ω. Σακκελίωνος, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 102.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Η′ ΤΟΜΟΥ

Σελ.